

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

DR. BLAU LAJOS.

TIZENHATODIK ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM R. TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.

1899.

A Magyar-Zsidó Szemle tizenhatodik évfolyamának
munkatársai,

a mennyiben dolgozataikat és közleményeiket aláírták.

	Lap
DR. BACHER VILMOS, Budapest	174, 278
BATÓ J. LIPÓT, Ó-Buda	355
DR. BLAU LAJOS, Budapest	11. 81, 128, 235, 244, 254, 258, 268, 286, 305, 320, 341, 358
DR. BLOCH HENRIK, Budapest	299
DR. BÜCHLER SÁNDOR, Keszthely	180, 185, 349
DR. DIAMANT GYULA, Vukovár	294
DR. GRÜNHUT LÁZÁR, Jeruzsálem	91
DR. KLEIN MÓR, Nagybecskerek	83, 356
DR. KOHN SÁMUEL, Budapest	17, 135
DR. KRAUSZ SÁMUEL, Budapest	165, 290
DR. FARKAS JÓZSEF, Fiume	353
DR. FRISCH ÁRMIN, Budapest	187
DR. LÖWINGER ADOLF, Szeged	272
DR. LÖWY FERENCZ, Nagy-Atád	177
MANDL BERNÁT, Budapest	371
DR. SCHWARZ GÁBOR, Károlyváros	35, 366
DR. STEINHERZ JAKAB, Székesfehérvár	163
SZÉP LIPÓT, Veszprém	203, 205
DR. UNGÁR SIMON, Szegszárd	281
DR. WEISZ MÓR, Budapest	35
DR. WELLESZ GYULA, Csurgó	284, 352
DR. ZIEGLER IGNÁCZ, Karlsbad	297

TÁRSADALOM.

HULLÓ LEVELEK.

A statisztika, ez a prózai tudomány, a mely az emberi szív rejtekeibe mélyebben világít be, mint a büszke költészet, megcsinálta az egyházpolitikai törvények kétéves mérlegét. Fáklyája világosságot vet a rideg számokra, melyek konstaltják, hogy a többség gyarapszik, de nemcsak önerejéből, hanem a kisebbségek közt tett hódításokból — az erősebb győz. A katolicizmus térfoglalása a protestánsok között megdöbbenést keltett, védőeszközökről gondolkoznak, a kereszténység térfoglalása a zsidóságot hidegen hagyta, csupán a száraz statisztikai hivatal melegegett fel e diadalon, hirdetvén, hogy *a zsidók közt a vallás terjed*. A számok emberei és újdonságíróik előtt az a vallás, melyben Jézus született, melyet vallott és hirdetett, nem vallás. A zsidó csak akkor válik vallásossá, ha kitér. Vagy talán csak a kitért zsidó válik e jelentős perczen vallásossá?

Nem fessegetjük azt a kényes kérdést, hogy a jelenkori zsidó-keresztény valláscserénél, melyik felekezet a vesztes és melyik a nyertes? Talán mindkettő veszít, de semmi esetre sem nyer mindkettő. A vallás ugyanis nem politika, hol a meggyőződés mélyre hatóbb baj nélkül a pillanat parancsolta szükség szerint máról holnapra változik. A régi zsidóság az ősök hitéhez való ragaszkodást annyira megbecsülte, hogy a született pogányokat nem tartotta igazi bálványimádóknak, »mert csak ősök szokásaihoz ragaszkodnak.« Az a hűség, mely hűtlenséggel kezdődik, csak abban az esetben honorálható, ha alapját ellenállhatatlan erejű meggyőződés alkotja. A zsidóságnak e tekintetben világtörténeti tapasztalatai vannak.

Hova lett az a sok millió »istenfélő,« kik évezredekkel ezelőtt a görög-római világban részben a zsidósághoz csatlakoztak, részben köréje csoportosultak? Megtörték a pogány vallásos világnézetet, de az évszázadok viharjai között nem állottak meg rendületlenül; a lélek mélyében rejtőző, kiirhatatlan maradványai a holtak vélt régi néphitnek kompromisszumra vezette őket. Talán ez a tapasztalat riasztotta el a zsidóságot a missionálástól, a mely az ő sajátos találmánya és a melyet évszázadokkal a jelenleg uralkodó vallás megszületése előtt oly hévvel üzött, a melyhez a papokkal és pénzzel dolgozó jelenkori »missiót« hasonlítani sem lehet.

De bármi legyen az oka, tény az, hogy a zsidóság új lelkekre nem pályázik. Az »asszony« és a »terített asztal« prozelitái, melyeket már az ó-korban elutasított magától, ma sem válnak javára, ha hiányzik az őszinte vallásos meggyőződés. Ép ezért, mert a zsidóság hódítani nem akar, ragaszkodnia kell meglevő hiveihez és arra kell törekednie, hogy ezeket utolsó szálig megtartsa. Ez minden kisebbségnek első kötelessége, annál inkább oly elenyésző kisebbségnek, mint a zsidóság. Tanulhatunk tehát mi is az egyházpolitikai törvények életbelépte óta pontosan megállapított áttérési statisztikából. Persze nem azt, hogy a »vallás« terjed, mert ezt hinni, mi zsidók, nem vagyunk elég naivak, sem azt, hogy szerelem és állás gyakran erősebbek a vallásos meggyőződésnél, mert ezt úgy is tudtuk, hanem azt, hogy a hitbuzgóságot az iskola és zsinagóga útján emelni kell, hogy a felekezeti összetartozás érzését egyházi és társadalmi intézmények által erősíteni kell. A minoritásoknak szükségük van egy kis fanatizmusra, a mely másoknak úgy sem árt, önmaguknak pedig csak használhat.

Csüggedésre azonban nincsen ok; a zászlót azelőtt is elhagyták annyian mint most. Az apostasia oly jelenség, mely sem az ó-korban, midőn a zsidó vallás oly ellenállhatatlan vonzóerőt gyakorolt a népekre, sem a középkorban, midőn a hitet vérrel pecsételték meg apáink, nem hiányzott. A zsidóság fája a száraz galyak letörését, a hervadt levelek lehullását minden veszedelem nélkül kiállja, ha a törzs egészséges. Izrael törzse pedig évezredek élet után elég erős, hogy azt a szelet, mely koronájáról egyes leveleket leráz, kibírja.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A németek hatalmas császára nagy birodalmához és egyéniségéhez méltó pompával tette meg zarándokútját a szentföldre. Az ó-világ történeti országainak ura, a mohamedán világ feje, népeivel együtt örömmámorban uszott a megtiszteléstől és azon reménytől, hogy a hatalmas uralkodó minden jöendő bajt el fog hárítani. A Kelet a romantika hazája. A legtöbb várakozásokkal a felekezetek voltak eltelve, a melyek a szent városban illő fényvel fogadták az imperatort. A jeruzsálemi zsidók is megjelentek a császári zarándok előtt, karjukban a törával, az egyetlen kincsesel, mely őseiktől, a szent föld és szent város birtokosaitól, reájuk szállott. Ők csak tiszteletből jelentek meg, nem vártak és nem reméltek semmit, a világtörténet eseményei rég kijózanították a zsidókat, a Kelet első rajongóit. Jeruzsálemi hitrokonaink tehát nem csalódtak, csupán a czionisták lettek egy reménnyel szegényebbek. Hiába jelent meg Dr. Herzl, a német császár a czionisták törekvései ellen, azon nyilatkozatot tette, hogy a szent földön mindenki a szultán szuverénitását tartozik elismerni. Az egyetlen eredmény, melyet a czionisták elértek, a török kormány, ez egyszer szigoruan végrehajtott, tilalma, hogy zsidók a szent földre bethessék lábukat, a mivel a szépen indult zsidó gyarmatosítás ketté szakítottott. Ez a tilalom sem szűnt meg Vilmos császár zarándokútja után. Remélhető már most, hogy a kijózanító hatás alatt a czionizmus, letéve az állami álmódosásról, gyakorlati célokra fordítja eszmei erejét, a zsidó öntudat emelésére és az ártatlanul öldözöttök sebeinek enyhítésére. Ebben az esetben a német császár szentföldi zarándoklásából a zsidókra is háramlik némi haszon.

*

A czionizmus, melyről nézeteinket több ízben fejtettük ki, lángba borította az angol zsidóságot. Két tábor áll egymással szemben, a régi angolok, mint anticzionisták és a bevándorolt oroszok, mint zionisták. Mindkét párt igazi angol módra meetengekkel harcol. A chief-rabbi nagy beszédben szállt síkra a czionizmus ellen, a mely miatt a zionisták nem éppen szent fegyverekkel rohanták meg szóval és írással. Csakhamar

győződünk meg az orosz-lengyel-román eszme erejéről és veszedelméről. A mozgalom régen átkelt az oceánon és az újvilágban, holszintén nagy többségben vannak az orosz birodalomból bevándorolt, otthon keserűséggel itatott hitrokonok, nagy hullámokat vet. Zangwill, neves angol író, egyik előadásában azt mondta volna az amerikaiaknak: »Kész vagyok Palesztinában élni, vagy Róma kebelében meghalni«. Nem hisszük, hogy gondolkozó író, ki a zsidóságot ismeri, ezt az alternatívát felállíthatja. Hát apáink Róma kebelében haltak meg, mivelhogy Jeruzsálemben nem tudtak élni? A zsidók modernnek lettek és idegesek. Van fájdalom oka, de nincs célja. Az aggodalom a zsidóság jövője miatt, mely művelt hitrokonainkat meggyengült vallásos érzésük és ellenálló képességük folytán megszállta, sokat hajt a czionizmus karjaiba, a mely a vallás helyébe a zsidóknak felhánytorgatott nemzetiséget tette. Nem látható azonban be, hogy a czionizmus végcéljait mikép érje el és hogy ezek elérése után mikép lesz bajainkon segítve. Erre a két kérdésre hiába kerestünk a czionizmus apostolainál és organumaiban kielégítő választ. Hogy sok bajunk van, azt a czionista kongresszusok és ujságok létezése előtt is tudtuk.

*

A marmaros-szigeti rabbi folyó évi november hó 15-ére gyűlésre hívta az ország »hitű« rabbijait, mely 50—60 résztvevő jelenlétében Ér-Mihályfalván meg is tartott. Sem a meghívó, sem a határozatok, melyek a gyűlésen hozattak, nem kerültek nyilvánosságra a hirlapírás jegyében álló korunkban. Azonban a vészkiáltásból, melyet az orthodox vezetőség megfuvatott, világos lett, hogy saját táborában készülő szakadásról van szó. Minden, csak kissé beavatott tudja, hogy a hazai orthodoxnak nevezett pártban a legellentétesebb elemek kerültek egy kalap alá, úgy hogy távolabb állanak egymástól, mint némely részei az annyiszor szidalmazott kongresszusi zsidóságtól. Pozsony közelebb áll Budapesthez, mint Marmaros-Szigethez.

Pozsony engedett a kor követeléseinek, letért a non possumus álláspontjáról, a magyar nyelvet és irodalmat két órára a jesivába is bebocsátotta, a német nyelv pedig maholnap a jargont is kiszorítja: Sziget azonban rendületlenül

áll a »régik« mellett. Az orthodoxia egy része Szófer Mózesre néz, a másik része Teitelbaum Mózesre, kiknek szelleme működik hitük szerint unokáikban, a pozsonyi és a szigeti rabbikban. A »chaszidok« is nagykorúak lettek és nem engedik magukat az »askenazok« által vezetettnek, mert az askenazok az oppurtunizmus elveinek hódolnak és mindenféle engedményeket tesznek, míg a chaszidok következetesek maradnak. A chaszidpárt a vezetésre magát már azért is alkalmassabbnak tartja, mert az ő »hithűsége« nemcsak őszinte, de toleráns is. Ép ez okból Ér-Mihályfalván hír szerint nem került kenyértörésre a dolog, de azzal a fényes tanítással szolgált, hogy nem üdvös a hazai zsidóságra, ha azokat a pontokat keresik, melyek az egyes részeket egymástól elválasztják, hanem inkább azokat, melyek az egészet összetartják, mert minden bűn megboszulja magát a földön.

*

Az izr. közalap egyik feladata lévén a felekezeti iskolágy támogatása és fejlesztése, nemcsak meglévőket segíte, hanem újakat is alapít. Az első népiskolát valószínűleg Szlatinán fogja felállítani, hol hitrokonaink sóbánya munkások és szegénységüknél fogva önerejükől iskolát nem tarthatnak fenn. Nehogy a közalap azt a gyanut ébressze, hogy a vallásos meggyőződésre befolyást akar gyakorolni, a hitoktatást a rabbira bizza. Azon dicséretes felfogásból indulva ki, hogy az iskola feladata az, hogy egyszersmind a gazdasági bajokon is enyhítsen, tervbe vették egy ipariskola felállítását is. A közalap a nőképző vajudó ügyét is dűlőre akarja vinni és e célból az elnökség felhatalmazást nyert, hogy belátása szerint járuljon hozzá az intézet felállításához. Remélhető, hogy az összes tényezők egyetértő közreműködésének sikerülni fog ennek a fontos kérdésnek közmegelegedésre való megoldása.

*

Dr. Szidon Adolf verseczi főrabbi tiszteletére hivatalba lépésének negyedszázados évfordulóján hitközsége fényes ünnepélyt rendezett, melyben a hitfelekezeteken kívül a polgári és katonai hatóságok és az egész város polgársága vett részt, lélekemelő egyértelműséggel adván kifejezést szeretetüknek és ragaszkodásuknak a jubiláns iránt. Dr. Szidon személyében

széles műveltség, nagy tudományosság szeretetre méltó egyéniséggel párosul. Jámbor, szelid lelkű férfiú, ki hitbuzgóságot felvilágosodott türelemmel egyesít magában: az Isten szolgálója, kiben kedvét leli. Tisztelt barátunkat, folyóiratunk kitűnő munkatársát, és derék hitközségét e helyről is szívből üdvözljük.

*

Említettük már e helyen, hogy a berlini hitközségben a három év előtti képviselőtestület választása alkalmával a konzervativizmus zászlaja alatt küzdő párt győzött és többségre tett szert. A lefolyt cycilus alatt azonban kitűnt, hogy a győztes pártnak volt ugyan jelszava, de nem programja. Bizonyára e körülmény is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az imént lezajlott választásnál a liberalizmus hívei győztek és a konzervatívek összes jelöltjeit kibuktatták. A választási küzdelem igen heves volt és a választójoggal bíró tagoknak majdnem a fele élt szavazatával. Az üres lármának csak egy eredménye volt, hogy a berliniek egy harmadrésze vasárnapi istentisztelet berendezését követelte és e követelés körül mint párt csoportosult. Intő példa arra, hogy a politikai jelszavakat, mint liberalizmus, konzervativizmus, centrum stb. nem szabad a zsidó hitközségi életbe bevinni, mert megtéveszti az embereket, kik azt hiszik, hogy politikai hitvallomást kell tenni a hitközségi választó urnánál. A politika csunya mesterség és ments Isten, hogy onnan kölcsön vett elvek és eszközök uralják a községi életet, melynél a fődolog — az őszinteség.

*

Az elmúlt év június havának 1. és 2. napján a németországi rabbiszövetkezet közgyűlést tartott Berlinben, melynek tárgyalásai és határozatai egy terjedelmes füzetben e napokban láttak napvilágot. Az egyesület 146 tagjai között különböző irányú rabbik vannak, kik egymás meggyőzését tisztelve, összeállottak, hogy mindazon kérdéseket, melyek a zsidó vallás közös céljaira vonatkoznak, tisztázzák, hogy a zsidó vallás érdekeit kül- és belelenség ellen megóvják. A tárgyalás anyagát a következő pontok képezték: a cionizmus, a rabbi állása Németországban, a rabbik özvegyei és árvái ellátása, a kötelező vallásoktatás, a péntek esti prédikáció meg-

honosítása, az esketések végzésére adandó engedély szabályozása, a zsidó vallástörvény és az állategészségügy. Dr. Maybaum hazánkfia, berlini rabbi, tapintatos és körültekintő elnöklése mellett mindezen kérdéseknél majdnem egyhangu határozatokat fogadtak el. Ha már most azt kérdezzük, hogy mi az alapja annak, hogy a német orthodox és haladó rabbik együtt tanácskozhatnak, sőt közös határozatokban állapodhatnak meg? nem találunk más feleletet, mint azt, hogy közös a műveltségi színvonal. A kulturkülönbség sokkal nagyobb válaszfal, mint az eltérő vallásos párthoz való tartozás, mert a rabbik vallásos tekintetben alapszámba véve egyenlők, a különbség csak a községekben rejlik, melyeket képviselnek. E kétségtelen tényből tanulságos következtetések vonhatók le a mi viszonyainkra, melyeket az olvasóra bízunk.

A KÖZSÉGKERÜLETI ELNÖKÖK KÖRLEVELE A LELKÉSZI JÖVEDELEMNEK AZ ÁLLAM ÁLTAL VALÓ KIEGÉSZÍTÉSE TÁRGYÁBAN.

A kongruatörvényről, melyet jelen számunk kutfőiben adunk, a vallás- és közoktatásügyi minister kiadta a végrehajtó utasításokat. Ezek alapján a községkerületi elnökök november hóban a következő körlevelet intézték a saját kerületük területén fennálló rabbiságokhoz.

Tisztelendő Rabbisági Hivatal!

»A lelkészi jövedelem kiegészítéséről« szóló 1898. évi XIV. törvénycikk és az ennek végrehajtása tárgyában 4433/98.—V. K. M. sz. a. kibocsátott rendelet teljes szövegét tudomás és mihez tartás végett mellékelten megküldjük.

A törvény 2. §-a mindazoknak a lelkészi állásoknak a jövedelmét rendeli 800 forintra (1. a 4. §-t), illetőleg 400 forintra kiegészíttetni, a melyek 1898. évi január hó 1-ig már rendszeresítve voltak. Igénybe vehetik tehát ezt a kiegészítést mindazok a rabbiságok, a melyeket a vallás- és közoktatásügyi minister úr ő nagyméltósága az 1885. évi 1924. eln. sz. a. kiadott szabályrendelet alapján létesített.

A jövedelem kiegészítéseért — a végr. rendelet 3. §-a szerint — folyamodhatik:

1. az, a ki a rabbisági hivatalt viseli; ha pedig ez a folyamodás jogával élni nem akar, vagy ha a rabbisági hivatal betöltve nincsen:

2. az izraelita hitközség előljárósága.

Mindkét esetben a vallás és közoktatásügyi minister úr ő nagyméltóságához intézett és a végr. rendeletben megkívánt adatokkal támogatott kérvény alulírott elnökséghez 1899. évi július hó 30-ig nyújtandó be. Oly rabbiállás, a mely 1898. évi január hó 1-ig rendszeresítve volt, de 1899. évi július hó 30-ig be nem jelentetett, jövődelmi kiegészítésben nem részesíthető.

A képesítés igazolására s a jövedelem bevallására (végr. rend. 5. §.) A) és B) betűkkel jelölt rovatos ívek állanak rendelkezésre. Ha a t. Rabbiság, vagy a hitközség előljárósága a jövedelem kiegészítését igénybe venni kívánja, szíveskedjék ezt velünk tudatni s mi az említett rovatos íveket készségesen megküldjük, nemkülönben a netán kívánt felvilágosításokat is megadjuk.

Megjegyezzük még, hogy előterjesztésünkre a vallás- és közoktatásügyi minister úr ő nagyméltósága folyó évi november hó 12-én 4179. eln. sz. a. kelt rendeletével aképpen intézkedett, hogy »a lelkészi állás üresedésben léte esetében a lelkészi minősítést igazoló adatok bevallására rendelt A) alatti rovatos ívek, az azokra vonatkozó igazoló okmányokkal, a lelkészi állás betöltése után lesznek bemutatandók«.

Végül felhívjuk a t. Rabbiság figyelmét a törvény 20. §-ára és arra kérjük, hogy abban az esetben, ha az 1897. év végéig akár a t. Rabbiság, akár pedig hitközsége államsegélyt kapott és ezt a rabbi fizetésnek 800 frtig való kiegészítésére fordította volna, hozzánk ezt a körülményt haladéok nélkül bejelenteni s folyó évi december hó 15-ig a vallás és közoktatásügyi minister úrhoz intézett kérvényt beküldeni szíveskedjék, melyben az 1897. év végéig engedélyezett segélyösszeg további kiszolgáltatása kéretik mindaddig, a míg »a lelkészi jövedelem kiegészítéséről szóló törvény 2. §-a teljesen végrehajtna nem lesz.« (L. a törvény 10. §-át.)

IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

Alapszabályainak változása óta 1898 decz. 18-án tartotta az I. M. I. T. első választmányi ülést, a mely felolvasó gyűléssel volt össze kapcsolva. A választmány tagjai közül jelen voltak: *Kohner Zsigmond*, *Schweiger Márton*, *Tencer Pál*, *Mezey Ferencz* s mások, összesen 14-en.

Dr. Weinmann Fülöp, kir. tanácsos, elnöki megnyitójában vázolja a társulat mult évi működését, kiemelvén különösen azt a nagyjelentőségű tény, hogy a bibliafordításból az első rész nyomtatásban megjelent. A tetszéssel fogadott megnyitó után *dr. Bánóczy József* felolvassa titkári jelentését, melyben beszámol a társulat tevékenységéről. Eseteli a biblia fordításra irányuló különféle kísérleteket, melyek az utolsó félszázadban tétettek, de eredményre nem vezettek. A szükség oly eminens, hogy a multban nem magyar születésű rabbik is vállalkozni akartak a fordítás nehéz művészetére. A nagy mű sikere az által, hogy *dr. Bacher Vilmos* a szerkesztést elvállalta, biztosítva van. A második rész, a mely az első prófétákat öleli fel, készül és egy év múlva közre lesz adható. Mint több ízben, most is újra megpendíti a felolvasások ügyét. A közönség a lendületes titkári jelentést éljenzéssel jutalmazta.

Szabolcsi Miksa az elnöki megnyitó és titkári jelentés kapcsán felpanaszolja, hogy a Társulat nem rendez felolvasásokat, holott ezek a közönség érdeklődését felkeltenék. A társulat egyáltalában nem fejt ki elég eleven tevékenységet, a tagokkal nem törődik, a felolvasások nagyon tudósak, a szemnariumba valók, több témát nevez meg: a iustitia, Sabbathai Cevi stb. *Dr. Weinmann* elnök kijelenti, hogy a felvetett kérdés a választmányi ülésen fog tárgyalásra kerülni.

Következett a nyilvános gyűlés tárgya, *dr. Blau Lajos* felolvasása: A zsidó vallás jelenéről és jövőjéről. A felolvasó gondolatmenete a következő: Konstatálja, hogy a vallásosság a művelt zsidóság kebelében hanyatlott. Ennek okát a művelődés rohamosságában keresi, feltüntetvén néhány vonással azon különbségeket, melyek a mai és száz év előtti zsidóság között létezik. A renaissance nem kedvez a vallásosságnak. De ha a kultúra hatása alatt gyengébb lett is a zsidó vallásosság, nem lett gyengébb a zsidó vallás, a mely minden felvilágosodást kibír. A zsidó vallás a hellén és arabs művelődéssel is megbarátkozott és képes az újkori művelődéssel is megbarátkozni. Valamint Philó és Maimonides, a hellén és arabs korszak első képviselői, a zsidó vallás azon tanait hangsúlyozzák, melyek a kor áramlatai folytán elhomályosultak, szóval aktualisak voltak, úgy kell ma is eljárni és a zsidó vallás gazdag eszmekincséből azokat tűzbe

vinni, melyekre jelenleg szükség van és a melyeknek ható ereje épségben maradt. Felolvasó rámutat a monotheizmusra, ennek viszonyára az erkölcsiséghez, az igazságosságra, a felebaráti szeretet eszméire, melyeknek hivatott hirdetői a zsidók. Felemlíti a zsidó szombat mintájára átalakított vasárnap munkaszünetet, azon kölesünöket, melyeket a socializmus a bibliánál tett, az örök béke prófétai eszméjének hódításait a kunyhókban és a trónokon és oda konkludál, hogy a zsidóság tanai gazdag irodalmában és a néplélek eleven forrásaiban vannak letéve, melyekből minden időben a szükséghez képest merit. A zsidóság nagy missióját nemcsak a múltban, hanem a jelenben és jövőben elfogulatlan keresztény bölcsészek is elismerték, kik közül Renant és Barthalémy Saint Hilairt idézi. Felolvasását e szavakkal végzi: »A zsidóság a világtörténet nagy és merész gondolata; osztályrésze igaz tóra és örök élet; nagy múltja nagy jövőre kötelezi az eszmék és eszmények örök és dicső kultuszában.« A közönség, a mely vallásról és erkölcsről olvasni nem hall, a népszerű előadást nagy tetszéssel fogadta.

Az ezután következő választmányi ülésen a Társulat agilitásáról folyt a szó. Dr. Weisburg és Tencer felszólalása után Dr. Weinmann elnök megnyugtató nyilatkozatokat tett az irányban, hogy az igazgatóság a felolvasások szervezésével és a propaganda ügyével foglalkozni fog. A költségvetést, a mely kereken 5000 forint kiadást és 6000 frt bevételt irányoz elő, elfogadták.

TUDOMÁNY.

BRILL SÁMUEL LŐB, NÉHAI PESTI RABBISÁGI
ELNÖK, BESZÉDEL.

Ide s tova két esztendeje, hogy a nagy rabbi elköltözött körünkől. Bizalma és barátsága, melylyel élte utolsó évtizedében, a mióta vele megismerkedni szerencsém volt, megtisztelt és kitüntetett, abba a szerencsés helyzetbe juttattak, hogy talányrövidségű talmudi lapszéljegyzetei egyik részét teljes megelégedésére feldolgozhattam és folyóiratunkban, továbbá a Monatsschriftban közzé tehettem. A feledhetetlen férfi irodalmi hagyatéka és levelezése birtokomba jutván, úgy vélem, nemcsak szívem kívánságának, hanem a közönhajnak is eleget teszek, midőn e hagyatékból kellő tanulmányozás alapján mindazt közre bocsátom, a mi az elismert nagy tudós tudományos munkálkodására fényt derít és ha arra törekszem, hogy ezzel kapcsolatban élete folyásáról képet adjak. Azon reménnyel kecsegtetem magam, hogy a biographia közlését már legközelebbi számunkban megkezdhetem. Először azonban oly oldalról kívánom elhunyt jelesünket bemutatni, a melyről a jelen nemzedék nem ismerte — mint szónokot. A jellemzést az életrajz számára tartván fenn, itt a beszédeket adom. Összesen nyolcz van birtokomban, hat gyászbeszéd, egy esketési és egy töredékes szombati szónoklat, melyek kivétel nélkül héber cursiv betűkkel vannak írva. A jelenkori olvasók egy részére való tekintettel ezeket átírásban nyomtatjuk ki, ellátva a bibliai, talmudi és midrashelyek forráskimutatásával és egyéb jegyzetekkel. A szövegen egy betűt sem változtattunk, de a héber neveket, mint pl. אלעזר stb. átírtuk, más héber kifejezéseket szögletes zárjelben fordítottunk le a már említett okból.

I.

*Gyászbeszéd Brill Azriel fölött.*¹⁾

כד דמך רבי אלעזר היה דורו קורא עליו «מי זאת עולה מן המדבר בתמרות עשן מקטרת מור ולבונה מכל אבקת רובל»²⁾ מהו מכל אבקת רובל? «אלא דהוי קריי ותניי ופייען ודרשן»³⁾ Als Rabbi Eleazar starb, haben seine Zeitgenossen folgenden פסוק [Bibelvers] auf ihn angewendet: »Wer steigt auf aus der Wüste gleich einer Rauchsäule, durchwürtzt von Myrrhe, Weihrauch und jeder Art Gewürzpulver.« In diesem פסוק [Bibelvers] wird, nach der Auffassung des Midrasch, die Erde, die irdische Welt sehr treffend und wahr mit einer Wüste verglichen. Denn so wie der Reisende in der Wüste mit Gefahren, Entbehrungen und mannigfachen Widerwärtigkeiten zu kämpfen hat, ebenso ist das Leben der meisten Menschen von der Wiege bis zum Grabe ein immerwährendes Dulden, Leiden und ein steter Kampf gegen die harten Schläge des Geschickes. הלא צבא לאנוש על ארץ klagt Ijob: »Der Mensch hat auf dieser Welt einen Kriegsdienst und seine Tage gleichen denen eines Lohnarbeiters.«⁴⁾ D. h. der Mensch muss beides, er hat ein doppeltes Ungemach zu bestehen, er muss kämpfen wie der Krieger, dann wieder entbehren und entsagen wie der Tagelöhner.

Die von ihrer Staubhülle befreite edle und fromme Seele des verblichenen R. Eleazar aber wird in diesem פסוק [Bibelvers], nach der Auslegung des Midrasch, mit einer gen Himmel steigenden, wohlriechenden Rauchsäule verglichen, sie wird genannt ein תמרות עשן. — Und das ist auch gemeint, wenn der משרד הקדוש מתפלל ist [der heilige Sänger betet]: «אל תסתר. פניך ממני — כי כל בעשן ימי ועצמותי כמוך נחרו»⁵⁾ In der Todesstunde, wenn meine Seele in Rauch aufsteigt, und meine Gebeine wie dürres Holz verbrennen — der Körper bleibt liegen wie ein Aschenhaufen, die Seele trennt sich davon und kehrt himmelwärts, in diesem letzten Augenblicke stehe mir bei, sei mir gnädig und verbirg mir dein Antlitz nicht.

Dann setzt aber der Midrasch noch hinzu אבקת רובל? «אלא דהוי קריי ותניי ופייען ודרשן»⁶⁾ בעל המקרא [Bibelkenner], ein תלמוד [Talmudkenner], ein Poet und ein דרשן [Prediger]. — Das Wort

«אלא» ist auffallend, überflüssig und fast unverständlich, der Midrasch sollte blos sagen, nachdem er gefragt מהו מכל אבקת רובל? דהוי קריי ותניי ופייען ודרשן? Es scheint also, als wollte der Midrasch nicht blos das מכל אבקת רובל erklären und erweitern, sondern in Gegentheil etwas daran verbessern, berichtigen und begrenzen. Der Sinn scheint folgender zu sein:

An dem Sarge eines Todten, der während seiner irdischen Wanderzeit sich weder in seiner moralischen und religiösen Lebensweise, noch durch seine geistigen Vorzüge und auch nicht durch seine wissenschaftliche Bildung von den meisten seiner Mitbrüder auszeichnete — und möge er übrigens ein redlicher, frommer und kenntnisreicher Mann gewesen sein — da muss der ספדן [Leichenredner] sich in allgemein gehaltenen Lobsprüchen und Anpreisungen ergehen, da er nichts Ausserordentliches hervorheben, auf nichts Specielles hinweisen kann, wodurch der Verblichene sich vorzugsweise bemerkbar machte, sich besonders auszeichnete. Der Leichenredner muss die Schranken der Mässigung durchbrechen, er muss sich in Übertreibungen verlieren, er kann nicht in wenigen, einfachen Worten ein treues Bild des Verblichenen entwerfen.

Hingegen an dem Grabe eines ausserordentlichen Mannes, der mit Tugenden geschmückt war wie selten einer, der einen Schatz des verschiedenartigsten Wissens besass, wie er kaum bei Jemandem zu finden ist, und der durch Geistesstärke und Denkkraft fast die meisten übertraf, da ist die heilige Pflicht des ספדן [Leichenredners] dasjenige zu schildern, was den Verblichenen vorzugsweise von allen Anderen ausgezeichnet und das Charakteristische an ihm, sowohl was er als Mensch, als auch was er als תלמוד חכם [Talmudist] und ספדן [einsichtsvoller Mann] gewesen, den Zurückgebliebenen ins Gedächtniss zu rufen, damit diese begreifen, was sie gehabt und was sie verloren, damit sie sich dadurch den unersetzlichen Verlust zu Gemüthe nehmen und ihn um so stärker, um so länger und ernster betrauern mögen. — Und wie kann dies würdiger, besser und eindringlicher geschehen, als wenn der ספדן in wenigen und bestimmten Zügen, nicht aber in überschwänglichen und allgemeinen, auf jeden passen-

den Lobsprüchen ein Bild des Verblichenen entwirft. Weil also der סוף des סוף-s [das Ende des Verses], den die Zeitgenossen des R. Eleazar auf ihn nach seinem Tode anwendeten, nur ein allgemeines, aber eben deswegen nichts sagendes Lob ausspricht, als wären keine einzelnen, nur ihm einzig und allein zukommenden Vorzüge aufzuzählen, deswegen setzt der Midrasch gleichsam verbessernd hinzu: מיהו מכל אבות רובל? was heisst von allen Gewürzen? ומהו פיוט ודרשן? das muss man von R. Eleazar sagen, um ihn richtig und seinen Vorzügen angemessen zu schildern, er war ein מקרא, ein בעל גמרא ein Poet und ein דרשן [Bibel-, Talmudkenner, Poet und Darschan].

Und wie es sich mit dem הספר [Trauerrede] am Sarge verhält, so verhält es sich mit der מצבה [Grabstein] am Grabe, was jener, was das gesprochene Wort für den Augenblick ist, für die Zuhörer, das ist diese, das in Stein gehauene Wort für die Leser, also für die kommenden Geschlechter. Die Aufschrift auf der מצבה [Grabstein] an dem Sarge eines ungewöhnlichen Mannes soll auch nur einzig und allein das enthalten, was er wirklich gewesen, keine unbestimmten Lobsprüche, keine allgemeinen Anpreisungen, keine nichtssagenden Schmerzensausbrüche, sie soll eine treue und einfache Schilderung seines innersten und eigenthümlichen Wesens geben. — ויצב יעקב מצבה על קברתו היא מצבת קברת רחל עד היום הזה der Midrasch und der Jeruschalmi bemerken zu dieser Stelle: מותר המת רבי נתן אומר יבנה לו בית על קברו, רבי שמעון בן גמליאל אומר: אין עושין נפשות לעדריקים, דבריהם הם וזכרונם — Während also R. Nathan meint, dass man Prachtmonumente mit Lobsprüchen dem Verblichenen setzen soll, sagt R. Schimeon, man braucht nicht viel Lobeserhebungen auf die wirklichen צדיקים [Frommen] zu stellen, die Tugenden, die sie wirklich besessen, darin besteht ihr Andenken, die genügen um die Erinnerung an sie lebendig zu erhalten. Eine einfache Schilderung der lobenswerthen Eigenschaften ist das schönste Monument eines Frommen.

— ויצב יעקב מצבה על קברתו — und wer diese gesehen, noch die spätesten Geschlechter haben gewusst, dass dies die Grabstätte Rachels sei, denn der Grabstein enthielt die einfache

Schilderung ihrer Vorzüge und darin fand Jeder ein treues Bild Rachels.

Und so steht auch auf der מצבה [Grabstein], die wir Kinder unserem Vater יל [gesegneten Andenkens] gesetzt haben, in einfachen Worten hervorgehoben, was er wirklich, gewesen und Jeder, der sie liest, wird ihn darin erkennen nämlich: Ein צדיק המים, seine Frömmigkeit war eine vollkommene, entsprungen aus innerer Überzeugung und aus der Religiosität seines Herzens; ein תופש התורה: er hat unsere heilige Tora [heilige Tora] gelernt, ausgeübt und gelehrt, die Zeit, die er nicht zu seinen Berufspflichten nöthig hatte, verwandte er auf Erforschung unserer תורה הקדושה, auf das Studium von שם ופוסקים, ראשונים ואחרונים [Talmud, Decisoren, Kommentatoren]; ein יודע הכמות, denn er war bewandert in vielen wissenschaftlichen Gebieten, die sonst Männern seiner Stellung, seiner Richtung und seines Alters ganz fremd sind; und ein איש נכון, ein kluger und weiser Mann, der die Zeit verstand und die Menschen durchschaute, mit denen er in Berührung kam, und dessen tiefer Blick gar oft die Zukunft erforschte. — Aber auch das durfte nicht vergessen bleiben, denn dadurch wird erst sein Bild vollendet, und das war gleichsam die Krone aller seiner Tugenden, aller seiner Vorzüge, dass er nämlich ohne Heuchelei, ohne Kriecherei und Verstellung, und gar oft zu seinem eigenen Schaden und Nachtheil und trotz der Gefahr verkannt zu werden, frei, gerade und offen seine Meinung Jedem sagte, dem Reichen wie dem Armen, dem Kleinen wie dem Grossen, dem Schwachen wie dem Mächtigen. Er hat vielleicht dadurch manchen verletzt, er ist vielleicht dadurch diesem oder jenem nahe getreten, aber der tiefer Blickende wusste, dass sein Zweck immer ein heiliger gewesen, seine Absicht immer eine reine war. (והא צורבא מרבין דקא דתה אורייתא היא דמתתה עליה. Wer Tag und Nacht in Gottes Lehren forscht, wer ולילה עוסק בתורה ist, und nicht von der Natur zum Heuchler geboren, und nicht durch Erziehung zum Heuchler gebildet worden ist, der besitzt nicht die Weltklugheit, besitzt nicht die Glatt- und Doppelzüngigkeit, die Schmiegi- und Biegsamkeit um jedem nach Willen zu sprechen, keine eigene Meinung und Überzeugung zu haben und aus weltlichen Rücksichten, kleinlicher

Vortheile halber, um irdischer Zwecke willen die Wahrheit zu verleugnen.

An deinem Grabe, verstorbener Vater! habe ich's nun gesagt, nicht um deinetwillen — du bedarfst ja keines Lobes mehr und warst in deinem ganzen Leben zu bescheiden, es zu suchen — aber zu unserer Erweckung und Ermunterung, zu meinem Troste und zum Troste meiner hinterbliebenen Geschwister, was und wie du gewesen. — Und so ruhe denn wohl, erblasster Vater, ruhe in den Herzen deiner Kinder und Enkel, die dein herrliches Bild als Muster ihres Lebens aufbewahren und noch ihren spätesten Nachkommen zur Nachahmung, zur Richtschnur überliefern werden. *יהי רצון שימתקן לך רגבי נחל, ותהי מנחתך בכבוד, מנחת אמת ואמונה, מנחת השקט ובטח, מנחת שלום ושלוח, אתה מיומים תשבון מצדות סלעים משגבר, מלך ביפו תהנה עניך, אשרי האיש אשר יאמר לבעל הגמולות: הגני שמרתי את פקודיך ועתה באתי בשכרי מלב טוב הצפון לך בצפרים עפות יין עליך ד' נבואות אמן.*

(Folytatása következik.)

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

¹⁾ Meghalt 75 éves korában 1853-ban Pesten, hol 40 évig működött mint dajjan.

²⁾ Énekek Éneke 3,6.

³⁾ Leviticus rabba 30. fejezet, a vilnai kiadásban 86a fent. Aruch *וישן ודשן* helyett *וישן ופי'ס*-t olvas. Tannai tulajdonképen = misnatudós.

⁴⁾ Jób 7,1.

⁵⁾ Zsoltár 102,4.

⁶⁾ Genesis 35,20; misna Sekálím 2,5, j. Sek. 2,7 és Genesis r. 82. fej. (folio 309 b).

⁷⁾ Taanith 4a fent.

KOHN SCWERIN GÖTZ.

— Élet- és korrajz 1760—1850. —

(Folytatás.)

A csupán csak tanukihallgatás végett kiküldött rabbik e szerint rövidesen törvényszékké alakultak, mely a vádlott és tanuinak kihallgatása nélkül marasztaló ítéletet hozott. Ezen okmány alapján a szántói rabbi, bár kijelentette volt, hogy »a két fél tanuinak vallomását Izrael nagyjai elé terjeszti döntés végett«, tüstént meghozta a végzést, hogy Alexander-sonn »eretnkséggel bemocskolt gonosztevő,« méltatlan, hogy tovább is rabbiként működjek. »Nem *tanító*, hanem *tisztátalan* legyen az ő neve; községének sőt egész Izraelnek kötelessége őt *üldözni* és eltávolítani, mint olyant, a ki hitetlenségre vezet és csábít.«¹⁾ Ez ítéletét azután előterjesztette az Alexander-sonn iránt ellenséges indulattal viselkedő magyar chászidok fejének, Teitelbaum Mózesnek, Sátoralja-Újhelyen, ki azt egy szerüen jóváhagyta. Példáját követték röviddel erre Asch Meir gyarmati, Heller Hirsch ó-budai rabbi és végül Szófer Mózes.²⁾

Ez utóbbi volt az egyedüli, ki a dolgot alaposabban is megvizsgálta és ítéletét megokolta. Szerinte Alexandersohnnak a magánéletben tanusított vallásos könnyelműsége szigorú megfeddést érdemel; hivatalos minőségben elkövetett hibái következtén csak *eddigi* községében nem lehet többé rabbi; hogy azonban, daczára a szántói rabbi tilalmának és a többi rabbik engedélye nélkül — mert hogy ezt kérte volna, nem hiszi — Csabán válóleveleket kiállított, az *egyáltalában* méltatlanná teszi őt a rabbiságra.³⁾

A megyei hatóság hiába vette védelmébe az üldözöttet; rendeletének, mely a szántói rabbi ítéletét semmisnek nyilvánította és a csabaiakat felszólította, hogy rabbijukat továbbra is annak ismerjék el, a község vonakodásával szemben annál kevésbbé szerezhetett érvényt, minthogy belátta, hogy annak eldöntésére, vajjon valaki képes-e mint rabbi működni, vagy nem, a rabbik a legilletékesebbek; ezek pedig mindaddig

¹⁾ U. o. No. 77.

²⁾ U. o. No. 77 és 87.

³⁾ L. a jóváhagyást u. o. No. 87 és némi lényegtelen eltéréssel Szófer, responsumában Chósen-Mispát 162. sz.

kivétel nélkül Alexandersohn ellen döntöttek. Alig távozott el a Csabára kiküldött szolgabíró, ki a megye végzését ott kihirdette, s már is újra kitört a rabbi elleni hajsza, még pedig az eddiginél sokkal mérgesebben. A péntek esti istentiszteletnél nyilvánosan szidalmazták; midőn a következő napon beszédet akart tartani, a templomszolga, kinek odakiállították, hogy »lökje le az istentagadót és hitehagyót«, letaszította őt a szószékről; az ő és neje templomi ülését leszögezték és a gyászolók számára kijelölt padban helyezték el. Hasonló szenvedélyes támadások barátait is érték, kik nem mertek vele nyilvánosan érintkezni, s csak éjjel keresték őt fel.¹⁾

Kínos helyzetében Alexandersohn a kétségbeesés erejével tartott ki; a községével folytatott küzdelem reá nézve, miután időközben neje egy fiúval megajándékozta, a létérti küzdelem volt, melyet a legvégsőig folytatott. Miután ő és barátai hiába kísértették meg, hogy a pozsonyi rabbit kemény ítéletének visszavonására bírják,²⁾ Pestre utazott (1835. április havában), hol a nemes Rosenthal Salamonban, a köztiszteletben állt Rosenthal Naftali³⁾ méltó fiában erélyes pártfogóra talált. A tudománya és jámborsága által egyaránt kitűnő,

¹⁾ I. h. 65. sz. XIV—XVII. pontok.

²⁾ U. o. No. 7^a és 7^b; v. ö. 6. l. 11. sz. Szófer Mózes azt hitte, hogy A. őt a legdurvább módon megsértette. Észak-Magyarországon ugyanis a chasidizmussal együtt az a szokás is elterjedt, hogy kényes helyzetben bizonyos mesebeli *R. Meir bádi-Nesz* (a csodatevő R. Meir) tiszteletére pénzbeli adományokat ajánlottak fel. Csabán e pénzeket a pozsonyi rabbihoz küldték, hogy Palestinába továbbítsa, Alexandersohn intézkedései folytán azonban ott tartották és szegény vagy árva gyermekek vallásos nevelésére fordították. Később az A. iránt ellenséges indulatu előjáró hatalmába kerítette az illető gyűjtőperselyeket, feltörte azokat s A.-t a szolgabíró elé idéztette, hogy a pénz hováfordításáról elszámoljon. Ez alkalommal A. többek közt úgy nyilatkozott volna, hogy »miután a pénzt Pozsonyba küldték, nem tudhatni, miféle gazemberek kapták; jobb volna ott Csabán a tahnod-thora céljaira felhasználni.« E nyilatkozatról, melyet különben A. — állítása szerint — nem így tett, valamint az egész tényállásról elferdített jelentést küldtek Pozsonyba, melyek szerint A. azt mondta volna, hogy a pozsonyi rabbi e pénzeket sehonnai iszákosok közt osztotta szét. A. ezen állítólagos nyilatkozata által Szófer annyira sértve érezte magát, hogy ez ügy további fejleményeiben több ízben igazgatott hangon említi fel. L. u. o. No. 7^a l. 11. sz.; 70. l. XI.; 103. l. IX. és 65. l. XXIII.

³⁾ Lakóhelye után rendszeren »moóri R. Naftalinak« nevezték.

hozzá még vagyonos és független férfiú, az akkor még ifjú, de már virágzásnak induló pesti község előljáróinak egyike, még rabbikörökben is nem mindennapi tekintélynek örvendett. Az Alexandersohn által neki bemutatott okmányokból, — köztük azon vallomásokból, melyeket a csabai események három szemtanuja a tiszafüredi rabbi előtt tett,¹⁾ — meggyőződést szerzett az üldözött ártatlanságáról, kinek érdekében most befolyásának és tudományának egész súlyát latba vetette. A számos levélből, miket ez ügyben az ország legtekintélyesebb rabbijaihoz intézett, a nemesen gondolkozó, igazságszerető férfiú fölháborodása beszél, a ki nem tudja nyugodtan nézni, hogy egy szerencsétlen férfiú fölött jog és méltányosság ellenére ítéletet mondanak, mely »nem kevesebb, mint halálos ítélet.«²⁾ Különösen bántotta, hogy az általa nagyon tisztelt pozsonyi rabbi is ilyen ítéletet hozott, s leveleiben erős szavakkal ítélte el Szófer »tévedését«, aki »elhamarkodva és meggondolatlanul a csabaiak fortélyai által rászedetve, törvénytelen ítéletet hozott.«³⁾

Rosenthal ajánlatára a pesti község előljárósága Szófer Mózesnek hét olyan rabbit terjesztett elő, ki ez ügybe eddigelé nem ártották magukat, hogy válaszszon kik hármat közülök, a kik Csabán az összes tanukat újból kihallgassák és azután végleges ítéletet hozzanak, illetőleg kiegyezést hozzanak létre. Szófer ezen javaslatot, bár fölöslegesnek és céltalannak tartotta, — mint írja — a béke érdekében elfogadta és azt tanácsolta, hogy a három rabbi sors által jelöljék ki.⁴⁾ Ez megtörtént és a sors a hét rabbi közül Wiener Simon lovasberényi, Lévi Gedálja pásztói és Hirschfeld Hirsch aszódi rabbit jelölte ki, kiknek június 16-án (1835.) Miskolczon kellett összejönniök.⁵⁾

¹⁾ U. o. No. 7^a és 7^b.

²⁾ U. o. 5^a Asch Meirhez intézett levelében. R.-nak a T.-K.-ban közzétett levelein kívül számos más levele fekszik előttem, melyeket alkalomadtán felhasználók.

³⁾ U. o. No. 5^a Rosenthalnak egyik a moóri rabbihoz intézett levelében többek közt ez áll: *ובין כך בתבתי מורות ודברים קשים נגד ה' משה אל ידידי אביד מן יאמט ואמתי שהוא שבר מפקדו שלא כי שנה בשנה*.

⁴⁾ U. o. 15. sz. és No. 5^a l.

⁵⁾ U. o. 31. sz. A pesti községnek 1835. május 17-iki üléséről fölvett jegyzőkönyve alapján harmadiknak eredetileg Fraukirchen Izrael, kőrosi rabbi sorsoltatott ki, helyette azonban az aszódi rabbi szerepel, miért? — annak nem tudtam nyomára jönni.

Ottan a m. kir. helytartótanácsnak egy rendelete előzte meg őket, mely Alexandersohnnak benyújtott kérvénye értelmében felszólította a megyét, hogy az ügy megvizsgálására alkalmas tanukat és okmányokat, szükség esetén hatósági közbenjárással állítsák elő és bocsássák a kiküldött rabbik rendelkezésére.¹⁾

Midőn ezek június 20-án Miskolcra érkeztek, több rendbeli levelek vártak rájuk, melyeknek írói, kiket mint tanukat megidézték, azt kérték, hogy ne Csabán s egyáltalában ne nyilvánosan hallgassák ki őket, vallomásaikat pedig minden körülmények közt titokban tartsák. Alexandersohn javára tudnának ugyanis vallani, de félnek, mivel az ő ellenségei »mindazokat, kik a rabbi mellett vannak, kimélet nélkül üldözik«, följelentéssel és bántalmazásokkal fenyegetik.²⁾

A részint Miskolczon, részint Csabán, mindkét fél jelenlétében kihallgatott tanuk közül többen, kik előbb Alexandersohn terhére vallottak, vallomásaikat visszavonták, vagy módosították; mások, kiket előbb nem hallgattak ki, vagy kik nem mertek vallani, teljesen az üldözött ártatlansága és ellenfelei vallási és erkölcsi elvetemültsége mellett tanuskodtak. Csak kevesen tartották fönn előbbi terhelő vallomásaikat.³⁾

Ezen tanuvallomások alapján a rabbi-kollegium kiegyezést akart létrehozni Alexandersohn és közséje közt. Az alkudozások azonban hajótörést szenvedtek, egyrészt az előbbinek magukban véve jogos, de a fenforgó körülmények között túlzott követelésein,⁴⁾ másrészt pedig az előjárásának határtalan gyűlöletén. Az előjáróság ugyanis még újabb tanúk megidézését követelte, valamint azt, hogy azon rabbik, kik Alexandersohn a rabbiságra méltatlannak nyilvánították, ítéletüket előbb visszavonják.⁵⁾

A helyzet tehát ismét a régi maradt, s a kiküldött

¹⁾ U. o. 17. és 32.

²⁾ Négy ilyen levelet láss u. o. 17. I–III. és 34. sz. I–IV.

³⁾ L. a tanuvallomásokat u. o. 34–41. sz.

⁴⁾ Teljes rehabilitálást követelt és ellenfelei részéről nyilvános bocsánatkérést, továbbá a metzűnek, ki különösen arcátlan módon igazgatót ellene, elbocsátását, végül megtérítését mindazon költségeknek, melyek e pörből rá háramlottak. U. o. 30. sz.

⁵⁾ U. o. 41. sz.

rabbik kijelentették, hogy a tanúk kihallgatásával feladatukat befejezték, s vonakodtak e gyűlöletes ügyben formális ítéletet hozni. Nem mertek Szófer Mózesnek és a többi rabbinak ellenszegülni, a kik Alexandersohn-t elítélték. A pesti előjáróság unszolására végre mégis beleegyeztek, hogy a felvett tanuvallomások alapján a kérdést elbírálják, ha Kohn Schwerin Götz »mint az országban igen tekintélyes rabbi« az elnökséget elvállalja.¹⁾

Hogy épen őt szemelték ki erre, rabbinikus tekintélyéhez és azon körülményhez, hogy Szófer Mózeszel szemben már több ízben mert önálló véleményt nyilvánítani,²⁾ még más okok is járultak.

Midőn az előző évben szülővárosát meglátogatta, minden oldalról csak az elismerés hangján hallott beszélni azon férfiú ottani hivataloskodásáról és jelleméről,³⁾ kit most Csabán mint hitehagyót és istentagadót üldöztek. Azért hazatérkezése után annál inkább érdeklődött minden oldalról megtámadott földijének ügye iránt, mivel az csak az ő ajánlata folytán kapott Magyarországon alkalmazást. A tanuvallomásokat, melyek alapján Alexandersohn-t elítélték volt, pontos vizsgálat alá vette, és kimutatta, hogy még az esetben is, ha azok igazak lennének, a zsidó vallásos szabványok értelmében nem szolgáltatnak jogalapot a hozott ítéletre. Alexandersohn a kérdéses esetekben vagy szigorúan a vallásos intézkedések szerint, vagy pedig azoknak enyhébb, de azért megengedett fölfogása szerint és úgy járt el, hogy csak az előítélet találhatott azokban gáncsolni valót. A szántói rabbi által a tanuvallomások felvételére kiküldött rabbik pedig olyképen jártak el, hogy »mintegy tanúságot tettek maguk ellen, hogy ők tudatlan laikusok«, a kik »az idevágó vallásos intézkedéseket nem ismerik«; azonkívül pedig részrehajlóknak mutatkoztak, a tanúk minőségét nem vizsgálták meg, sőt figyelembe se vették, s végül túlléptek hatáskörükön, midőn a tanuvallomásról felvett jegyzőkönyvet az Alexandersohn-t sújtó ítélettel zárták le.⁴⁾

¹⁾ U. o. 54. sz.

²⁾ Rosenthal bizalmas leveleiben többször ismétli: **הרב המהיר** **משה מנחם שוהר** **בר פלוגתיה מן הרב משה**

³⁾ U. o. No 12.

⁴⁾ Kohn Schwerin véleményét, vagy helyesebben bírálatát l. u. o. 12.

Azonnal az ítélet meghozatala után Kohn Schwerin (1835. szept. 4-én) levelet írt Szófer Mózesnek, kinek vázlatos áttekintést nyújt az eddig történekről. Tanúk, kik részben érdekelve voltak, részben hitelt nem érdemelnek, részben pedig a csabaiak erőszakos terrorizmusa alatt állottak, vallo-mást tettek, melynek alapján kiváló rabbik, köztük maga Szófer is, oly ítéletet hoztak, »mely három ember élete ellen irányul: Alexandersohn, neje és kis fiacskája ellen.« Ő — Kohn Schwerin — hallgatott a biblia szavaira: »Ne állj tétlenül, ha felebarátod életveszélyben forog«, s miután időközben elfogulatlan, hiteles tanúk jelentkeztek nála, kik Alexandersohn javára vallottak, ezt isteni újmutatásnak tekintette. »Midőn tehát — így folytatja tovább — a pesti község előljárósága felszólított, hogy ez ügyet megvizsgáljam, hogy e három ember élete esetleg megmentessék, e nemesek és előkelők föl-szólításából kivettem, hogy mily nagy részvételt viseltetnek az elnyomott és megbántott rabbi Alexandersohn irányában, minthogy ez idegen egy idegen országban s a bibliai paran-csolat meghagyja: Szeresd az idegent. E nemesek ragaszkod-nak az isteni tanhoz és megőrzik atyáik hagyományát, hogy könyörületesekek legyünk és szeretetet és irgalmat gyakorol-junk mindenkivel szemben. Miért legyek én kevesebb, mint ők?« Ezért engedett a hozzá intézett felszólításnak s bírótársaival együtt behatóan megvizsgálta az Alexandersohn ellen emelt vádakát. Az összes körülmények szigorú mérle-gelése után az ő javára döntöttek s őt rehabilitáltnak nyil-vánították. Ha megengedték volna, hogy »semmirekellő em-berek magukhoz hasonlókat tanúkként felállítanak, s így rabbijukat, ki őket a jóra vezeti és rossz cselekedeteik miatt rendreutasítja, rágalmazzzák és rossz hírbe keverjék: segéd-kezet nyújtottak volna gonosztevőknek, és számos kisebb-na-gyobb község rabbijának existenciáját veszélyeztették volna.«⁽¹⁾

Szófer kitérőleg válaszolt. Önönmagának, írja, többet kell hinnie, mint száz tanúnak, ő pedig tudja, hogy Alexan-dersohn őt a jótékonyági pénzek lelkiismeretlen kezelésével vádolta, a mi pedig nyilvánvaló rágalom. Udv neki, hogy rabbi számára, kik a kollegiumot képezték, 55 forintnyi utazási átalányt engedélyeznek és a községi pénztárból folyósíttatnak.

⁽¹⁾ U. o. 32—34. old. 1°.

Kohn Schwerin és kollegiuma ártatlannak találták. Ez ítélet ellen természetesen semmi ellenvetést nem tesz, de boldognak érzi magát, hogy az ügy eldöntése nem reá (Szóferre) volt bízva.⁽¹⁾

Ezzel tehát Alexandersohn ügye reá nézve előnyös for-dulatot vett, de önféjisége és hevesége mindent elrontott. Ő maga kifogásolta az őt rehabilitáló ítéletet. Ha ugyanis ez ítélet értelmében jogosítva van és méltó arra, hogy rabbi-állást betöltsön: akkor szerződésének erejénél fogva, ő to-vábbra is a csabai község rabbija. Kárpótlást nem fogadhat el, hanem követeli, hogy helyezték vissza hivatalába. Ezt azonban még az előnyére ítélő rabbi-bizottság sem akarta kimondani, mert mindazok után, a mik közte és községe közt történtek, már eleve ki volt zárva lehetősége annak, hogy ő továbbra is megmaradjon csabai állásában. Ő pedig éppen ezt követelte és makacsul vonakodott az eléje terjesztett íté-letet aláírásával elismerni. Nem is kézbesítették tehát neki⁽²⁾ és a rabbi-kollegium eredmény nélkül oszlott szét. A nyilvánosan tartott tárgyalások, melyek az ellene emelt vádak alaptalan-ságát beigazolták, mindazáltal erkölcsi vívmányt hoztak neki, mely őt egy végső, bár kevés reménnyel kecsegtető kísér-letre buzdította. Rosenthalnak tanácsát követve,⁽³⁾ Pozsonyba utazott Szóferhez. Ez nem barátságtalanul fogadta és azt tanácsolta neki, hogy egy-két évig maradjon nyugodtan és éljen tanulmányainak, mire ő maga is azon lesz, hogy más rabbihivatalt szerezzen neki⁽⁴⁾. De Alexandersohn annál ke-vésbé követhte ezen magában véve jó tanácsot, mivel tény-leg nem volt abban a helyzetben, hogy »nyugodtan üljön és tanuljon«, mert kénytelen volt nyomorgó családjának kenyeret szerezni. Az elkeseredett férfiú most csak az önvédelem és per utjára volt utalva, mi reá nézve végzetessé vált. A magyar kir. helytartó-tanácsnál megsürgette a borsodmegyei hatóságnál folyamatban levő pörét, melyet a csabai község ellen indított,

⁽¹⁾ U. o. No 1°.

⁽²⁾ U. o. 59. sz. A pesti község irattárában hiába kerestem; a fogal-mazváty Rosenthal kézirati hagyatékából Büchler P. móri rabbi úr bocsátotta rendelkezésemre.

⁽³⁾ U. o. No 1°.

⁽⁴⁾ U. o. No 1°.

azután pedig, mint bolygó rabbi kiment a nagy világba. Nem új állást, nem biztos kenyeret keresett, hanem elégtételt, elenségeinek megfenyítését, mindenekelőtt pedig hivatalába való visszahelyezését. A jogról, melyet erre tartott, nem mondott le soha és mindvégig »csabai rabbi«-nak nevezte magát. Városról városa, országról országra vándorolt, mindenütt szóval és írásban keserű panaszt emelve az őt ért méltatlanság miatt és a magyar rabbik ellen, kik őt jogtalanul elítélték. Mindenütt ajánlóleveleket és véleményezéseket gyűjtött a rab-biknál és zsidó tudósoknál jogigényének támogatására és azon czélra, hogy a községeknek és magánosoknak pénzt gyűjthes-sen pörére, melyet daczára minden sikertelenségének, szenvedé-lylyel folytatott. Hogy ne épen alamizsnát kérjen, előfizé-téseket gyűjtött egy pörének történetével foglalkozó könyvre, melyet becsületének oltalmazására és elleneinek leplezésére szándékozott kiadni.

Kezdetben csakugyan erkölcsi sikereket ért el. Rappa-port Benjamin (Wolf), az ősz pápai főrabbi, valamint a prágai rabbinátus, az eléjük terjesztett hiteles tanúvallomások s egyéb okmányok alapján, beható vizsgálat alá vették ügyét és a leghatározottabban elítélték azoknak eljárását, kik őt elítélték.¹⁾ Hozzájuk csatlakoztak Ausztria és Németország legtekintélyesebb rabbijai, sőt a berlini rabbinátus egyenesen fel-szólította Szőfert, hogy érthetetlen eljárását Alexandersohn iránt négy héten belül igazolja, illetőleg megmagyarázza.²⁾ Különös feltűnést keltett az 1839. április 22-éről kelt nyílt körlevél, melyet Frankel Zacháriás, akkor drezdai főrabbi, Szőferhez intézett, ép úgy a minden udvariassága mellett ha-tározott hang miatt, melyben őt felszólította, hogy az erköl-csileg és anyagilag tönkretett férfiún elkövetett jogtalanságot jóvá tegye, mint az által, hogy Frankel hibáján kívül csak a híres pozsonyi rabbi halála után jelent meg, még pedig azon keserű vádak kíséretében, melyeket Alexandersohn önhatalmu-lag hozzáfűzött a közben elhunyt ellen.³⁾

¹⁾ U. o. No 272, 273 és 73. sz.

²⁾ U. o. No 72.

³⁾ A körlevelet 1839. április 22-én küldte Philippon-hoz, ki azt csak november 2-án, tehát négy héttel Szőfer halála után (megh. ez év október 3-án) közölte a »Zeitung d. Judenthums« cz. folyóiratban. Fran-

A hirhedt csabai rabbipör ilyformán majdnem az egész európai zsidóságot foglalkoztatta és az ismeretlen, a világtól távol eső felsőmagyarországi falucskának szomorú nevezetességet kölcsönzött, melyet Alexandersohn mind távo-labb körökbe terjesztett. A Kárpátoktól és Visztulától egész az Atlanti oceánig, a Földközi tengertől egész az Északi- és Keleti tengerig vándorolt; ismételten bebarangolta Magyar-országot, az összes osztrák tartományokat és Németországot. Horvátországon, Trieszten és Velenczén keresztül beutazta egész Olaszországot, azután Franciaországot, Belgiumot, Né-metalföldet, Dániát és Angolországot.¹⁾ és szenvedéseinek megható módon előadott, okmányokkal támogatott története, melyet a zsidó sajtóban és külön röpiratokban is tárgyalt, mindenütt részvétet keltett irányában. Az ő pörét egyuttal a fölvilágosodás küzdelmének tekintették a sötét zelotizmus el-len, a nyugoti Európában már elfogadott modern vallásos irány ellentétének a középkori fanatizmussal és durva műve-letlenséggel. Az ő »Becsületmentése« közel harmadfél ezer előfizetőre talált, köztük az akkori modern zsidóság legtekin-télyesebb és legünnepeltebb emberei, de nemesen gondolkodó, szabadelvű keresztények is, egyebek közt báró Eötvös József, Stankovich érsek és a borsodmegyei vezérférfiak.²⁾ Rabbik, előljárók és kiváló állásu vagy nevű férfiak aláírásukat hosz-szabb-rövidebb megjegyzésekkel kísérték, melyek a »fanatizmus ártatlan áldozatát«³⁾ ép oly melegen ajánlották, mint ellen-feleinek »rabbinikus-farizeusi üldözési szellemét« a leghatáro-zottabban elítélték.⁴⁾

kel levélét l. u. o. No 272. a már ez év július 12-én Hamburgban kiadott német fordítását. u. o. 125. l. kövv.

¹⁾ A T—K. megjelenéseig beutazott országok és városok az »előfizetők sorozatából« (u. o. XVII—XXXII. old.), valamint »az előfizető urak ítéleteiből« (u. o. 137—158. l. német, francia, holland, angol és olasz, 53—62. l. pedig héber nyelven) pontosan megállapítható.

²⁾ Eötvös és Stankovich a pesti előfizetők (u. o. 28. l.) között sze-repelnek, a miskolcziak között az alispán, szolgabíró, valamint egy oda-váló keresztény ügyvéd és gyógyszerész. (U. o. XXVI. old.) Gróf Re-viczky Ádám borsodmegyei főispánnak ajánlattal kísért előfizetését u. o. 141. lapon.

³⁾ Zunz u. o. 137. l.

⁴⁾ Landau M. B. u. o. 148. l.

Több mint tíz évi szüntelen bolyongás után végre kiadhatta régóta hirdetett könyvét.¹⁾ De a »Becsületmentés« csupán csak az ügyére vonatkozó, saját megjegyzéseivel ellátott okmányokat tartalmazza. Szenvedéseinek részletes előadását, melyre itt ismételtelen rámutat, nyugalom és pénz hiányában, már nem adhatta ki.

Időközben ugyanis pöre, bár a legszívósabb kitartással folytatta, s e célból kétszer is huzamosabb időre Magyarországra jött, kedvezőtlenül folyt rá nézve.

Kedvetben úgy látszott, miutha a borsodmegyei hatóságok komolyan foglalkoznának ügyével. Röviddel azután, hogy a Pestre hívott rabbi-kollegium feloszlott, Kohn Schwerint, mint annak elnökét, a bácskai hatóság útján felszólította, hogy jelentést tegyen ezen collegium tárgyalásainak lefolyásáról és eredményéről, mire ő beküldte jelentését 1835. december 7-én, még pedig Alexandersohnra nézve határozottan kedvező értelemben.²⁾ A röviddel ezután a tiszafüredi rabbinátus előtt folyt tanúkihallgatás³⁾ is, úgy látszik, a törvényszéki vizsgálat céljainak szolgált. Az akkori törvénykezés lassú meneténél fogva azonban határozott döntésre annál kevésbé került az ügy, mivel oly természetű volt, hogy a törvényszék önállóan nem ítéltette meg, a rabbi részéről pedig homlokegyenest ellenkező vélemények feküdtek előtte.

Egy történt, hogy a pör még két évvel később is a vizsgálat stadiumában volt, és a törvényszék még mindig hallgatott ki tanúkat. Alexandersohn hiába sürgette ügyét befolylásos bécsi személyiségek által; a magyar helytartótanács csak 1838. év közepe táján döntött, még pedig oly értelemben, hogy elmozdítása ügyében egy, persze nem létező »magasabb rabbinátushoz« appelláljon, a csabai község elleni pénzbeli keresetét pedig a miskolci uriszéknél nyujtsa be.⁴⁾ Pöre ilyformán még húzódtott egy ideig, végre teljesen fennakadt.

A hosszú eredménytelen pör elnyelte vagyonának romjait és mindent, a mit utazása közben mint előfizetési pénzeket és egyéb támogatásokat gyűjtött. »Becsületmentésének«

¹⁾ U. o. 58—9. sz.

²⁾ U. o. 60. sz.

³⁾ U. o. 67. sz.

⁴⁾ 1847-ben. Ennek előzményeiről l. a bevezetést u. o. III—XVI. l.

megjelenésével összes segélyforrásai elapadtak; a nyilvános részvét lassankint megbénult, barátai kimerültek, vagy teljesen elfordultak tőle, különösen Magyarországon, hol ellenségei azon rágalmat terjesztették, hogy ő kikeresztelkedett. Kihívó modora és a magyar rabbi és törvényszékek ellen szakadatlanul folytatott mértéktelen támadásai megfosztották őt előbbi pártfogóinak jóindulatától, még Kohn Schwerin is idővel egészen elfordult tőle.

A minden hibái mellett is sajnálatra méltó ember mind mélyebbre, végre koldussá süllyedt, ki élete végéig pihenés nélkül bolyongott, és hivatkozva az őt ért méltatlanságra, segélyt nemcsak kért, hanem heves modorában, rövidesen *kövelett*.¹⁾ Végre rövid betegség után 1869. november 24-én halt meg az ó-budai zsidó kórházban, hol mint mogorva, folyton zsémbeskedő embert ismerték. Az ottani sirkertben találta meg harminczöt évi vándorlás után végső nyughelyét, melyet kő nem jelöl. A »csabai rabbi« az annak idején sokat emlegetett »Tapolcsányi Mordechai« mellett temették el.²⁾

IX. A bajai tűzvész s az ottani zsidó község ujjaszervezése.

1840-ben Baját egy olyan csapás érte, mely a virágzó Dunaparti városkát csaknem elpusztította. Május 1-én, egy pénteki napon, déli órában történt, hogy a város legvégén egy pék házában tűz ütött ki és örület gyorsasággal terjedt. Amint Kohn Schwerin néhány évvel később egy zsinagógiai szónoklatban elbeszéli,³⁾ »előbb nagy szárazság volt, akkor pedig vihar és forgószél dühöngött, mely égő gerendákat dobott három utcán át, úgy hogy mindenkinek ott kellett hagynia mindenét, hogy csupáncsak életét megmentse, és két óra alatt az egész város elejétől végéig, 2000 és néhány ház

¹⁾ Így tette azt, midőn röviddel halála előtt nálam is megfordult.

²⁾ Az Alexandersohn halálára és temetésére vonatkozó adatot az ó-budai izraelita kórház gondnokának köszönöm, ki az ottani »chevra kadischa« halotti lajstromából közölte velem a következő jegyzéket is: *ביום יומנו חלקנו את דרב משה יוסף ד' כסלו תר"ל*.

³⁾ Az új zsinagóga felavatására írt német beszédében. A bajai tűzvészről l. Schönberger Andreas, Denckbuch des grossen Brandes in Baja (Pest 1841, 8°).

számos teli raktárral, a lángok martaléka lett. A nagyobbára zsindeyekkel, náddal vagy szalmával fedett lakóházak közül csak kevés lett megkímélve, a templomok harangjai is lezuhanak a hirtelen lángba borult tornyokból, hogy azon tűzvészben némuljanak el, melyet az imént ércz torkukkal jeleztek. A kétségbeesett lakosok égő házsorok és lezuhanó gerendák közt menekültek a lángokból, melyeknek tölb emberélet is esett áldozatul. A legtöbb menekülő a szabadon fekvő Dunapart felé sietett, a hová a 81 éves Kohn Schwerint is vitték, míg neje, amit azonban csak a rákövetkező napon tudott meg, egy szomszédos faluba menekült. A recsegő tüzeső és a felvillanó üszkök által megvilágított, szabad ég alatt eltöltött éjjelre szomorú szombat virradt. A csaknem teljesen elhamvasztatott város füstölő, fekete romhalmaz volt, a melyből még nyolcz nappal később lángok törtek ki. A zsinagóga, a vele szemben levő községháza, a ritualis fürdő, az átutazó szegényeknek egyúttal éjjeli szállásul szolgáló kórház és az iskolaépület teljesen leégtek. A zsidó község összes tagjai közül csupán három lett megkímélve a katasztrófától, a többi a szó szoros értelmében koldusbotra jutott.

Ezek közé tartozott Kohn Schwerin. A község házában levő lakása, valamint a saját, anyósától örökölt háza, melyben az én szüleim laktak, leégtek; egyéb vagyonával elpusztult gazdag könyvtára és elhamvadtak irományai, melyeknek vesztét, mint később egyre ismételte, leginkább fájlalta. Több kéziratban levő terjedelmes munkája és egyéb tudományos feljegyzései, a hozzáintézett kérdések és az azokra adott döntéseinek, vagy felvilágosításainak másolatai, valamint terjedelmes levelezése, melyet tanítványai, községekkel, rabbikkal és talmudtudókkal folytatott, egy több mint félszázados ernyedetlen munkásság és gyűjtő szorgalom gondosan őrzött gyümölcsei, egy óra alatt elpusztultak.

Míg a hajléktalanok, »köztük betegek és gyermekágyas nők újszülött, meztelen gyermekeikkel, a hideg éjjeleken gyakran esőben és fagyban a szabad ég alatt kemény földön nyomorogtak«¹⁾ az aggastyán egyelőre menedéket talált vejénél, Löwy Fülöpnel, aki az ő majdnem a helység végén fekvő

¹⁾ A főt említett felszentelési beszédből.

házát, mely ismételten tüzet fogott, életének veszélyeztetésével szerencsésen megmentette. Később egy leégett háznak kormos falai közt ideiglenes lakást rendeztek be számára, a honnét a deszkatetőn átszivárgó esőt gyakran csatornákon kellett levezetni.

Ott kereste őt fel a bonyhádi község küldöttsége, mely sürgősen meghívta, jöjjön oda és maradjon nálok elpusztult községének helyreállításáig; szükségleteiről majd ők fognak gondoskodni. A Heller Hirsch távozta őta elárvult bonyhádi község, jól tudva, hogy Kohn Schwerin egy egyes meghívást visszautasítana, ezen formát választotta, hogy az ősz rabbit, mint remélte, tartósan megnyerje és sütkérezzék egy »nagy világosság« utolsó sugarai, melyek a természet kérelhetlen törvénye szerint már nem sokáig ragyoghattak. Kohn Schwerin a meghívást köszönettel, de határozottan visszautasította. A községet, azt felelte, midőn bajban van, nem hagyhatja el; ott kíván ő meghalni, ahol oly sokáig működött és annyi hűséges ragaszkodást tapasztalt, és a hol most a község érdekében nagy munka vár rá.

Ő maga ugyanis már nemsokára megszabadult a legnyomasztóbb gondok alól. A bács megyei Csépfaluban lakó öcsese Sándor (Gutkind), egy jómódú kereskedő, kinek jószágos, jámbor szíve becsületet szerzett nevének,¹⁾ gyorsan nyújtotta neki az első tetemes segélyt. Schwerinben lakó fivérei, valamint néhány barátja és tisztelője, nevezetesen a prágai Jerusalembankháznak főnöke, aki egykor tanítványa volt, szintén siettek, hogy őt szorult helyzetéből kiragadják, úgy hogy körülbelül 10 hónappal a tűzvész után (1841. márciusában) már házának újjáépítéséhez foghatott.

Sokkal kedvezőtlenebb helyzetben volt községe, bár a

¹⁾ A Bajára érkezett első »tetemesebb segélyezések« lajstromában (Schönherger-nél, i. h. 50. l.) olvasható: »Alexander Cohn Israelit in Csépf 70 fl. fürs Allgemeine und 70 fl. der Israeliten Gemeinde zur Synagoga«. Midőn 3 évvel később Bajára költözött, a sátoros ünnep félünnepén, tehát teljesen szokatlan időben, vétett fel a Chevra-Kadisa kötelekébe, s ez alkalommal »felvételi díj«-ekimén 100 frtot tett le készpénzben, mi a legnagyobb összeg, melyet a bajai régi »Chevra-könyv« hasonló eseteknél felmutat. L. ott a »Chevra«-ból való felvétel után: הרמ"ם תר"ג נתקבל הרמ"ם תר"ג נתקבל 100 fl. בעד קצת בעד מיד

szomszéd községek, köztük első sorban a paksi és a bonyhádi, azonnal a tűzvész után kenyeret és pénzbeli adományokat küldtek a nyomor színhelyére.¹⁾ A leégettek, hajlék, ruha és olykor eledel hiányában, nagyrészt elszéledtek, köztük a község fizetés nélkül maradt, koldusbotra jutott hivatalnokai.

Ezen válságos időkben a már nyolczvan évet túlhaladott rabbi lankadatlan tevékenységet fejtett ki. Felhívással, mely megkapó szavakkal elbeszéli a Baja városát ért veszedelmet, megkereste a haza községeit és rabbijait, valamint bel- és külföldi barátait és tanítványait, nyujtsanak segédkezet elpusztult községe helyreállításához, elhamvasztott zsinagógája és rituális fürdője felépítéséhez.²⁾

S a Kohn Schwerin ünnepeit neve által felszerkentett zsidó játékonyság fényesen nyilatkozott meg. Minden oldalról az akkori viszonyokhoz képest jelentékeny adományok folytak be, melyeket a mennyiben az ő czimére érkeztek, egy bizottságnak adott át, melynek élén a jómódú és tekintélyes Politzer Ignác állt, kinek házáat a tűzvész megkímélte.³⁾ A megfelelő módon felosztott segélyezések enyhítették az első és legnyomasztóbb szükségét; a szétszórott községi tagok lassanként visszatértek, sőt újakkal gyarapodtak, a kiket a sűrű építkezések s új berendezések által lendületet nyert kereskedelem odaédesgetett. A várossal, mely szebben és barátságosabban, mint azelőtt, kezdett hamvaiból kiemelkedni, a község is új életre ébredt, még pedig aránylag oly rövid idő alatt, hogy Kohn Schwerin a hamaros újjáalapítására, mint a gondviselés csodaszerű kegyelmére utalhatott.⁴⁾

A zsinagóga újjáépítése, melyhez alig két évvel a tűzvész után fogtak, alkalmat szolgáltatott viszályokra az addig oly békés község kebelében, valamint az első és egyszersmind

¹⁾ L. Schönberger i. h. 35. l.

²⁾ A felhívás fogalmazványa K. Sch. kéze írásában fekszik előttem.

³⁾ A fent említett felhívás hátlapján K. Sch. kezeirásával található a nála befolyt és Politzer Ignácznak átadott adományoknak első lajstroma, »mindössze 995 frt o. é. és egy darab vászon«. A legjelentékenyebb adomány a prágai, illetőleg csehországi (ביתרן והפריז) 800 frttal; a kecskeméti község 25 frttal szerepel, ugyanannyival Deutsch Ignác Aradról, a hatvani Deutsch családnak törzsatyja, aki mint K. Sch. tanítványa, hosszabb ideig élt annak házában.

⁴⁾ Így K. Sch. az új zsinagóga felavatására írt beszédében.

utolsó egyenetlenségekre, melyek Kohn Schwerin sok évi hivatalos működése alatt közte és községe közt valaha felmerültek.

Egy nagy katasztrófa után, mely a meglevőt megsemmisítette, nem ritkán azon törekvés jut érvényre, hogy a régivel teljesen felhagyjanak és nemcsak újat, hanem a legújabbat tegyék helyébe. A fenforgó esetben ezt a »legújabbat« a pesti, úgynevezett »Kar-templom« berendezésében és isteni tisztelőtében látták, melyeknek szándékba vett utánzása éppen akkor néhány községben, mint például Győrött, heves viszályokat keltett.¹⁾ Így történt, hogy a bajai község néhány előkelő tagja most a mellett kardoskodott, hogy a pesti újításokat, melyekkel az ottani vásárok alkalmával megismerkedtek, behozzák az épülőfélben levő új zsinagógába.

Hozzájuk csatlakoztak többen a község fiatalabb, valamint a nem rég beköltözött új tagjai közül, míg a régi község conservatív magva ezen újítások behozatala ellen foglalt állást.

Kohn Schwerin az ő meggyőződésével és rokonszenvével természetesen az utóbbiak táborában volt, de azért igazi Ahronidának bizonyult, »aki a békét szereti és keresi.« Mint első, a »bimah«- vagy »álmemor« kérdése vetetett fel.

Az emelvény, a melyen a töréből való felolvasások tartatnak, a leégett templomban, befogadott régi szokás szerint, a zsinagóga közepén állott: az új épületben közvetlenül a »szentség ládája« elé akarták elhelyezni, már csak azért is, mivel így a zsinagóga közepén helyt nyertek több imaszékre, melynek eladása, vagy bérbeadása a szerény községi pénztárnak kapóra jött volna. A »bimah«-nak áthelyezését, mely nem kevés községben elkeseredett pártviszályokra adott alkalmat, Szófer Mózes²⁾ és Lippmann szerdahelyi rabbi,³⁾ vallásilag meg nem engedhetőnek nyilvánították. Kohn Schwerin elvben szintén ezen újítás ellen nyilatkozott, de mint a »béke és nyugalom embere« bár nehéz szívvel felhagyott az ellene folytatott küzdelemmel. Mindazonáltal azon reménnyel kecsegtette magát, hogy a templom építése, pénzszüke miatt, csak lassan fog haladni és ő közben időt nyer, a tervezett újítást

¹⁾ Ezt keservesen elpanaszolja Freyer, győri rabbinak egy K. Sch.-hez intézett előttem fekvő levele.

²⁾ Respp. Orach-Chajim 28. sz.

³⁾ קונטרס בענין השתת הבירה Pozsony 1843.

meghiúsítani. A község azonban egy kedvező feltételek mellett neki felajánlott nagyobb kölcsön által azon helyzetbe jutott, hogy az építkezést erélyesen folytathatta, és az új bajai templom egyike az első zsinagógáknak lett hazánkban, hol a »bimah« közvetlen a frigyláda előtt van elhelyezve.¹⁾

Sokkal könnyebben megegyezhettek a tervezett új »templomi rendszabályzat«-ra nézve. Ebben többnyire külsőségekről volt szó, melyek, jóllehet részben szintén eltértek a régi szokásoktól, de még Kohu Schwerin konservatív álláspontjából megítélve sem nyomtak annyit, mint a község békéjének fenntartása, a melynek ő itt is hozott egynémely áldozatot, amit merev orthodox oldalról rossz néven vettek tőle. Ez az új »templomi rendszabályzat«²⁾ mely ismételten hangsúlyozza, hogy a »községnek minden haszontalan megterhelése«³⁾ elkerülendő, hű képét nyújtja az akkori időkben modern intézményekért küzdő hitközségnek, és több olyan határozatot tartalmaz, mely még ma sem multa idejét.

A község, azt határozza, fizet 10 férfit, köztök 3 talmudtanulót⁴⁾, a kiknek az istentisztelet kezdetére meghatározott időben pontosan a templomban kell lenniök. Szombat- és ünnepnapokon a délelőtti istentisztelet mindig 8 órakor kezdődik, »és a kántor ne énekeljen többet, mint a mennyi szükséges, hogy a községnek ne essék terhére, semmi szín alatt pedig tovább 3 óránál«. Az eddig divó templomba hívó kopogásnak (Schulklopfen) modernizálása volt azon határozat, hogy a templomi szolga köteles, a szombat és ünnepnapok beköszöntése előtt, az esti imádság kezdetét, ámbár ez a hirdetési táblán is meg lesz jelölve, minden házban tudtul adni. A község elnökére, vagy a rabbira, ha kellő időben nem jelennek meg, az istentisztelet megkezdésével nem várnak.

(Folytatása következik.)

Budapest.

DR. KOHN SÁMUEL.

¹⁾ K. Sch. ezt így adja elő egy Schwab Oroszlán, pesti rabbihoz intézett levelében, melynek eredetijét főt. Dr. Löw Immanuel szíves volt rendelkezésemre bocsátani.

²⁾ Ennek tervezete K. Sch. saját keze írásában, de úgy látszik, nem teljesen fekszik előttem.

³⁾ טוֹיַת הַצְּבוֹר.

⁴⁾ Ezek évenként 5—5, a többi »bátlánim«, a kiknek községi tagoknak kellett lenniök, 10—10 frtot kapnak.

A SICILIAI ZSIDÓK TÖRTÉNETE, FŐTEKINTETTEL A KÖZÉPKORRA.

BEVEZETÉS.¹⁾

Miként a középkor története általában — csak külső megnyilvánulásáiban szemlélve — harcok, háborúk, véres csaták küzdelmek és kegyetlenségek folytonos megismétlésének a képét nyújtja, úgy a zsidók története is ezen időközben — hasonlóan csak külső szempontból tekintve — nem más, mint korlátozások, elnyomások, lealázó és demoralizáló kintások, tömeges legyilkolások és kiűzések szakadatlan láncolata.²⁾ A legmegrendítőbb drámának, így jellemzi egy világhírű német historikus³⁾ a zsidók sorsát, szívszakgató jelenetei ezen korba nyúlnak vissza. Bárhol laktak, mindenütt függött fejük felett Damokles fenyegető kardja, mindenütt bizonytalan volt a helyzetük. Egyházi határozatok, fejedelmi rendeletek és törvények, felekezeti türelmetlenség, a népek mesterségesen szított ellenszenv és közönséges birvagy mindmegannyi tényező, melyek lehetetlenné tették azt, hogy a nyugodt, zavartalan élet lelkesítő érzetét, a teljes polgári érvényesülés felemelő tudatát ismerjék. Kevés, nagyon kevés ország, terület van, melyekre az elmondottak csak »nagyjában« illenek; ezek egyike Szicília⁴⁾ szigete. Mert jóllehet az ott lakó zsidók középkori

¹⁾ Kellems kötelességet teljesítek, a midőn igen tisztelt tanáromnak Dr. Kaufmann Dávid urnak e helyen is hálásan megköszönöm szíves előzékenységet és készséget, a melylyel az oklevelekben előforduló arabus kifejezéseket és az egyes neveket megmagyarázta.

²⁾ Döllinger J. Akademische Vorträge. Nördlingen 1888. I. B. 236.

³⁾ Döllinger u. o. 210.

⁴⁾ Ezen a szicíliai zsidók történetét tárgyaló dolgozatunk főforrását a két katolikus pap, Bartolomeo és Giuseppe Lagumina testvérek által hangyaszorgalommal összegyűjtött oklevelek képezik, melyek »Codice diplomatico dei Giudei di Sicilia« cím alatt két kötetben (Palermo 1884 és 1890) jelentek meg. Rövidítés okából »Lagumina« név alatt fogjuk idézni. Ezen »Codice diplomatico« a »Documenti per servire per la storia patria di Sicilia publicati a cura della società Siciliana per la storia« (prima serie-diplomatica) VI és XII. kötete.

története is ezen általános jellemzés keretébe foglalható; viszont némely tekintetben oly öröndetes jelenségeket mutat-hat fel, hogy ezekből következtetve aránylag legjobb sorsuk Sziciliában volt. A szenvedésekből ők is kivették bő részüket, a mint az ezen kor viszonyai mellett másképp nem is képzelhető; de rendszeres üldözések, melyeknek nyomában tömeges mészárlások is¹⁾ jártak, mint pl. Angol-, Francia-, Német- és Spanyolországban, itt nem fordultak elő.

Politikailag, különösen a 13-ik század kezdetével, a szószoros értelmében véve itt sem voltak jogalanyok, mert II. Frigyes óta mint kamaraszolgák csupán csak a király egyik jövedelmező birtoknemét képezték. De míg másutt, pl. Németországban, mint az államhatalom feltétlen tulajdona csak ezen viszony súlyos oldalát érezték, a mennyiben a lehető legtöbb pénzt préselték ki belőlük, de az abból folyó ortalomnyújtás rendesen csak képzelt volt,²⁾ addig Sziciliában a kamaraszolgágnak jó oldalát is élvezték. Görnyedtek, jelesen a 14-ik és 15-ik században, az adók és szolgálatok terhe alatt; de ennek fejében a kormányhatalom, a mint azt számos oklevél³⁾ bizonyítja, a hivatalnokok túlkapásai ellen, egyházi és világi előkelők, valamint a nép részéről jövő jogtalan támadásokkal szemben hathatósan védte őket.

Figyelemre méltó és tanulságos egyaránt történetük. Napnál fényesebben bizonyítja, hogy a hol a zsidót nem nyomorították el annyira, hogy a gyalázatos és kárhozatos uszorát állítsák oda — az üzérkedésen kívül — mint az egyedüli tőle el nem vitatott szerzési módot, ott nem is volt az a kereset forrása. Sziciliában a nemesebb foglalkozásokat nem zárták el előlük, a czéhrendszerek szűkkeblősége nem gátolta őket abban, hogy arczuk veritékével, becsületes munkával keressék kenyerüket, azért látjuk ott azt az öröndetes tényt, hogy a kereskedelem mellett ipar, egyidőben mezőgazdasági munkák

¹⁾ Ismételten kiemeljük, hogy csak »véres« üldözéseket nem említenek a források, mert egyébiránt üldözés itt is volt.

²⁾ Stobbe Ottó »Die Juden in Deutschland während des Mittelalters«. Braunschweig 1866. 15.

³⁾ Hogy a sok közül egynehányat említsünk Lagumina 38, 45, 68, 70, 77, 79, 80, 85, 90, 97, 106, 108, 149, 242, 278, 342, 347, 680, 721, 735, 779, 805 számú oklevelek.

és kézművesség képezték foglalkozásukat. Az utóbbit oly mértékben üzték, hogy a 15-ik században, a mint hiteles adatból¹⁾ kitűnik, a sziget majdnem összes kézművei zsidók voltak. Ha pénzügyleteket kötöttek is — és ezeket mint tárgyalásunkban később (II. Frigyesnél) felemlítjük szintén a középkori viszonyok itt is első sorban a zsidók kezébe juttatták — ezt oly módon tették, hogy panaszra alig²⁾ nyújtottak alkalmat. Sőt — és ez jellemző erkölcsi vonás — 1398-ban maguk a zsidók intézkednek arról, hogy a szentírás szigorú uszoratilalma éppen úgy érvényesüljön keresztény, mint saját vallásbeli adósaik irányában.³⁾ S mivelhogy az állami törvény a zsidóknak az uszorát nem tiltotta meg akkor, eléggé nyomatékosan kérvénnyel fordulnak a királyhoz, hogy ezen intéz-

¹⁾ Az oklevelet La Lumia Isidoro »Studi di storia Siciliana« Palermo II. k. a Gli Ebrei címke végén közli. Ezen oklevél tartalma az, hogy a sziget legtekintélyesebb hivatalnokai élükön a főjustitiariussal katolikus Ferdinándtól, a ki 1492-ben a zsidók kiűzésére vonatkozó parancsot kiadta, a zsidók számára némi halasztást kérnek, megokolják, hogy milyen hátrányos volna a lakókra is, ha oly rövid idő alatt kénytelenek a szigetet otthagyni. Ezen oklevél egyik passusa így hangzik. In quisto regno »quasi tutti artisti su Judei« liquali tutti ad un colpo partendo si manchira multu di la comoditati di haviri atti andini li Christiani essiri serviti di cosi mechanichi es specialiter di arti di ferru . . . L. m. Lagumina 364. 804. sz. okl.

²⁾ Lagumina 47. sz. okl. a melyben szó van arról, hogy az egyik messinai zsidót uszorával vádolják, s az ottani érsek ítéletet akart feletle mondan, de ez is, amint látszik, alaptalan vád volt.

³⁾ A sziciliai össz-zsidóság nevében Abanafia József néhány intézkedés megerősítését kérelmezte Márton királytól. Az első az (primo) appar infra ipsi essiri bonu prohibiri la usura infra loru et li cristiani et hi sia prohibitu di za innanti si comu esti prohibita infra li Judei secundum legem eorum et quisto et per li grandi dampni li quali di consequi in diversi parti la qual cosa plaza a la vostra majestati acceptari. Lagumina 151. sz. okl. és u. o. 52. sz. okl. 1364-ben a syracusai zsidó község is intézkedik az uszora ellen. De a legszebb bizonyítványt arról, hogy tényleg nem voltak uszorások, egyik oklevélben bírjuk K. Ferdinánd a zsidók kiűzetésére vonatkozó decretumában a többi között a kiűzetés okául alaptalanul az uszorát jelöli meg. Palermo városa kérvényében, melyet a zsidók érdekében benyújtott, erre vonatkozólag azt mondja . . . ne ancora pir causa chi dicti Judei siano usurari, che ni quisto regno non ce fo may tale exercitio che ipsi Judei facessero publica usura. Az oklevelet közli La Lumia i. m. 39.

kedésüket kétségkívül azért, hogy így nagyobb sulya legyen, megerősítse.

Figyelemre méltó történetük a következő irányban is.¹⁾ Mig néhány államban csak mintegy átutazóban voltak, a mennyiben vándorbottal felszerelve az önkénytelen exodusra utra készen kellett állniok, addig Szicíliában hatalmas népeken és dinastiákon látták azt beteljesedni. A rómaiakat, vandaloikat, góthokat, görögöket, normannokat, a hohensaufi és anjou dinastiákat az idők éktelen viharjai elsöpörték a szigetről, csak a zsidók maradtak, miglen 1492-ben őket is hasonló sors érte, mert ezen évben Ferdinand a »katholikus« a spanyol zsidókkal egyidőben a szigetről őket is irgalmatlanul kiűzte.

De nemcsak, hogy egy-egy külső vonásban elűtő a szicíliai zsidók története a legtöbb állam zsidóinak történetétől, hanem a belső községi szervezet tekintetében is, a mely szervezet idővel sajátos alakulást nyert.²⁾ S itt is ki kell emelnünk, hogy míg másutt a kormányhatalom alig, vagv éppenséggel nem törődött a zsidók községi szervezetével, addig itt nemcsak, hogy elismerte, de számos esetben szabályozta is. Ezen beavatkozásnak, minthogy a rendszerességet megteremtette, fényoldala is volt, viszont azonban némileg az önkormányzati jognak megszorítását eredményezte.

A mi még az egyes — csak a sic. zsidók történetében észlelhető — vonásokat pl. a 15-ik század második felében az alkirály felügyelete alatt megtartott országos zsidó gyűlést, a 14-ik század vége felé felállított zsidójelre felügyelő hivatalt, továbbá a felettük gyakorolt bíráskodást illeti, mindezekről lesz alkalmunk bővebben szólni.

Mint Európa más országaira és részeire vonatkozólag, ugy Szicília szigetére nézve sem állapítható meg — megközelítőleg sem — a zsidók letelepedésének éve. Azonban

¹⁾ A sic. zsidók történetének ezen vonását már Dr. Güdemann M. »Geschichte des Erziehungswesens u. der Cultur der Juden in Italien.« (Wien 1884.) 268. oldalon is kiemeli.

²⁾ Ezen szervezetről, minthogy bő okleveles anyagunk először Márton uralma idejéből (1391—1409) maradt ránk, a zsidók — Márton uralkodása alatt — történetének tárgyalásakor kimerítően szólnunk.

kétségtelen, hogy az ókorba nyul vissza,¹⁾ s még a tulajdonképeni diaspora (70 Kr. u.) előtt²⁾ részben önkényt kerestek a természetből gazdagon megáldott és kedvező fekvése folytán kereskedelemre nagyon alkalmas szigeten új hazát, részben pedig kényszerűségből, mint foglyok, kerültek oda s idővel szabadságukat elnyerve római polgárok lettek. A római közársaság idejében egyesek tehetségeik révén közhivatalokat is viseltek, így például Ciceronak Verres elleni egyik beszédjéből kiténik, hogy Cäcilius Niger³⁾ szicíliai születésű zsidó, quästor volt a szigeten. Ez tudunkkal az első és egyetlen megbízható adat, mely specialiter a szicíliai zsidók ókori történetére vonatkozik. Pál apostol szicíliai tartózkodása — 61 körül — sem nyújt adalékot történetükre vonatkozólag, mert habár tartózkodás helyei, melyeket utazásai közben választott, kivétel nélkül zsidó-lakta vidékekre szorítkoztak, minthogy a kereszténység első hívei oly vidékek lakóinak sorából kerültek ki.⁴⁾ syracusai 3 napi időzése (Apostol. 28. 11.) említett szempontból nem mértékadó, mert, a mint az idézett fejezetben olvassuk, ezen utját nem önkényt, nem térítési célból, hanem mint fogoly tette meg,⁵⁾ s különben sem tesz említést ottani volt hitrokonairól. Nem kárpótól adat tekintetében az első syracusai püspök tragikus halálához fűződő legenda, mely szerint szt. Marcian, a kinek

¹⁾ Muratori, Antiquitates ital. I. diss. XVI. c. 896 In Sicilia quae ab antiquis saeculis sedem fixerant (sc. judaei).

²⁾ Dr. M. J. Schleiden »Die Bedeutung der Juden für Erhaltung und Belebung der Wissenschaften im Mittelalter« cz. értekezés IV-te Auflage Leipzig 1879. 7. l. azt állítja, hogy a zsidók a föníciaiakkal egyidejűleg telepedtek volna le az olasz szigeteken s így Szicíliában is. Ez pusztá feltevés, a melynek azon tény is ellenmond, hogy a föníciai meg szállás idejében — Kr. e. 9. v. 8. században — a zsidó még földművelő nép volt, s még alig találjuk a kereskedelem csiráját náluk. L. erre vonatkozólag Dr. L. Herzfeld »Handelsgeschichte der Juden des Alterthums« Braunschweig 1879. 37. o. és u. o. 344.

³⁾ Cicero in Verrem I. »Quid judaeo cum Verre« ezen »judaeus« kitétel Caecilius Nigerré vonatkozik. Ersch u. Gruber, Encyclopädie II. Sect. 27. p. 3. és Schudt J. J. »Jüdische Merkwürdigkeiten« Frkf. u. Leipzig 1714. I. 127. és u. o. IV. 1-ső rész 90.

⁴⁾ Renan »Paulus« Leipzig 1869. 65. o. és u. a. »Saint Paul.« Paris 1869. 11. o. l. még a Carte de Voyages de St. Paul, a munka végén. Graetz Geschichte der Juden Magdeburg 1860. V. k. 441.

⁵⁾ Renan i. m. 466. és 558. Pál ap. ezen utját a 61-ik évre teszi.

püspöksége már az első Kr. u. század második felébe esik, kimulását, miközben oltár készítésével foglalatossá vált, a város zsidai okozták volna,¹⁾ mert első pillanatra szemünkbe ötlék ezen elbeszélés valótlanága.²⁾

A diasporával a zsidók száma Sicilia szigetén is szaporodott. Ugyanis a mikor 70-ben Kr. u. Titus irtó és pusztító háborúban a szentély — eme összetartó-kapocs — elhamvasztásával és Jeruzsálem rombadöntésével a zsidó nemzetiséget megtörte és az állami önállóságot megszüntette, a vérfürdőből megmenekült zsidók százezerszáma³⁾ kerültek rabszjára. Ezrenként kaszaboltattak le, vagy pedig Titus és katonái gyönyörködtetése közben a circusbán lelték vadállatok fogai és körmei közt gyászos halálukat, de tulnyomó számban — első sorban mint rabszolgák — szétszóródtak a római birodalom területén, s így kétségkívül ezek közül, valószínűleg szép számban, Siciliába is kerültek.⁴⁾ Egyrészüket talán ott lakó hitsorsosaik váltottak ki,⁵⁾ vagy pedig önjajukból küzdtek fel magukat, s így libertinusok és később ingenuusok lettek. Ami a siciliai zsidók általános társadalmi és politikai helyzetét illeti, ez azonos a római birodalom zsidókéival s ilyen maradt addig, a míg foglalás után a sziget urat nem cserélt.⁶⁾ Által-

¹⁾ Amari »Storia dei Musulmani di Sicilia«, Firenze 1854. 15. o. Giovanni di Giovanni L'Ebraismo della Sicilia Palermo 1748. 6. 7. ff.

²⁾ Van még egy adat, mely specialiter a sic. zsidók ókori történetére vonatkozik. Archivio storico Siciliano VIII. (1883) 109. Fardella »Annali di Trapani« p. 9. sz. 320 körül Kr. u. Trapaniban zsidók laktak volna, s ez valószínűbb is, de mégsem teljesen hiteles.

³⁾ Graetz Geschichte der Juden III. 447. szerint több, mint 900,000 került fogságba.

⁴⁾ La Lumia Isidoro »Studi di storia Siciliana« Palermo 1870. II. k. Gli Ebrei Siciliani« cikkében a zsidóknak Siciliában való első letelepedését, amint láttuk helytelenül, ezen korbá helyezi. Különben lesz alkalmunk még többször ezen cikkében foglalt állításai némelyikének helytelenségét bebizonyítani.

⁵⁾ A zsidó rabszolgák hitsorsosaik általi kiváltására vonatkozólag általában I. Dr. Berliner A., »Geschichte der Juden in Rom«. Frankfurt a/M. 1893. I. B. 9.

⁶⁾ Itt csupán főbb vonásokban akarjuk a sic. zsidók ókori történetét feltüntetni. A zsidók általános jogi viszonyát a római birodalomban bőven és kimerítően fejtegették: Gans Eduard, »Gesetzgebung über Juden in Rom nach den Quellen des römischen Rechts dar-

lában pedig azt látjuk, hogy a római császárok egészen Constantinig (323—337), csekély kivétellel, a politikai és vallási tolerantia álláspontjára helyezkednek a zsidókkal szemben, a kik az állami törvények oltalmát élvezik. Sőt Caracalla óta (211—217), a ki a római birodalom összlakosságának a minden tekintetben való egyenlőségét kimondta, teljes mértékben élvezték a polgári jogokat és híven teljesítették polgári kötelezségeiket is. A mióta azonban Constantin császárral a kereszténység államvallássá lett, ezen polgári egyenjogositásuktól lassanként megfosztottak. »Az egyház, így mondja erre vonatkozólag egy kiváló német jogász,¹⁾ a keresztény állam, zsinati határozatok vállvetve dolgoztak, hogy a zsidóságot üldözzék, terjeszkedését meggátolják s a mózes hitűeket jogképességükben korlátozzák.«

Constantinnal kezdődik azon császárok láncolata, a kik csupán vallási türelmetlenségből, hitbuzgóságból, a körülmények által éppenséggel nem indokolt, szigorú törvényeket és rendszabályokat léptettek életbe a zsidókkal szemben, s befejeződik II. Theodosiussal (408—450) és III. Valentiniánnal (425—455), a kik egyebek közt törvénybe foglalták azt is, hogy mindennemű közhivatal viseléséből kizárandók, és hogy vagyona elkobzásával és halállal bünhődik az, a ki új zsinagógát építeni merészel.²⁾ Valóban az előrebocsátottak alapján, poli-

gestellt«, a Zanz »Zeitschrift f. die Wissenschaft des Judenthums« I. B. Berlin. 1822. 22 ff. 231 ff. Schragge (Philippson) Ludwig: »Wie verloren die Juden das Bürgerrecht im west u. oströmischen Reiche. Berlin, 1832. és ugyanaz Dr. Philippson L. Israelitisches Predigt u. Schulmagazin 2-te Aufl. Leipzig 1854. 426 ff. Stobbe Otto »Die Juden in Deutschland während des Mittelalters.« A mű elején van »Die Juden im römischen Reich.«

¹⁾ Stobbe i. m. 2. o.

²⁾ Ezen törvénycikket, minthogy, különösen a mi új zsinagógák felépítésének tilalmát illeti, ismételtén hivatkozni rá a siciliai zsidókra vonatkozólag pl. N. Gergely pápa Lagumina 9. sz. okl. és III. (t. k. IV.) Frigyes is Lagumina 59. sz. o. azért itt is közöljük. Cod. Th. XVI. 8. a. 439. Imp. Theod. et Valent.: Hac valitura in omne aevum lege sancimus, neminem judaeorum, quibus omnes administrationes et dignitates interdictae sunt, nec defensoris civitatis fungi saltem officio, nec patriae honorem arripere concedimus. Illud etiam pari consideratione rationis arguentes praecipimus, ne qua Judaica synagoga in novam fabricam surgat; fulciendi veteres permissa licentia, quae ruinam numantur

titkai jogaik tekintetéből nem volt sok veszíteni valójuk, a mikor 440 körül Genserich vezérlete alatt a vandakok sáskarája a szigetet ellepte s nagy részét hosszabb időre el is foglalta. Mint mindenütt, a hova a vandal lábát betette, úgy Siciliában is nyomasztó volt a meghódítottak helyzete s ezek közül természetesen a zsidók is kivették részüket a sanyarúságból. A pusztító fergeteget a nap melegítő sugarai követték a keleti góthok uralmával, mely 493-ik évvel, ekkor ragadta ki Nagy Theoderich az egész szigetet a vandakok kezéből, veszi kezdetét. Szelid uralomnak örvendtek a Theoderichet uraló tartományokban élő zsidók is, habár buzgóságát, hogy őket az evangelium számára megnyerje, nem titkolta el.¹⁾ rendeleteiben és intézkedéseiben mégis mindig oltalmába vette őket a jogtalan és erőszakos támadásokkal szemben. Mint Theoderich, úgy utódai alatt a Codex Theodosianusban foglalt törvények érvényesülése mellett is, ember-séges volt a bánásmód, melyben részesültek s éppen ezen körülmény adja meg nyitját annak, hogy a dél itáliai zsidók oly merész elszántsággal és halálmegvető bátorsággal harcoltak a keleti góthok táborában a görögök ellen.²⁾

A keleti góthok uralma Sicilia felett csak rövid ideig tartott. 535-ben Belisar Justinian (527—565) császár vezére a szigetet a góthoktól elhódította s a kelet-római birodalomba

..... Et qui synagogae fabricam coeperit, cum damno 50 librarum auri fraudetur ausibus suis. Cernat praeterea bona sua proscripita, pnox poenae sanguinis destinandus, quasi qui idem alterius expugnavit perversa doctrina.

¹⁾ Így pl. egyik levelében azt írja »Sed quid Judaea supplicans temporalem quietem quaeris, si aeternam requiem invenire non possis. Cassiodorus. Var. V. 37. Depping G. B. Les juifs dans le moyen age Bruxelles 1844. 27. ol. nyomán idéztük.

²⁾ Depping i. m. u. o. és Graetz i. m. V. 50. Graetz i. m. V. 47. említi, hogy Gelasius pápa a »yracusai püspökhöz egy szolga ügyében írt, a ki urától — zsidótól — megszökte templomban keresett volna menedéket s így ez is egy, habár nem nagyon fontos adat volna a sic. zsidókra vonatkozólag. Azonban Graetz, a mint erről meggyőződünk, nagyon furcsán tévedett, mert Siracusiót, a mi tulajdonnév, melléknévnek vette s ebből lett aztán »Bischof« v. Syrakus. V. ö. Jaffé (Wattenbach) Regesta Pontificum Romanorum 742 (455). Siracusio, Constantio et Laurentio episcopis haec scribit Judae A regisztrálásból nyilvánvaló, hogy »nomen proprium«, különben még csak azt akarjuk megjegyezni, hogy Graetz csak nagyon keveset írt történetében a sic. zsidókról s ezen kevésben is elég helytelen adatot találunk, a mint majd alább kimutatjuk.

bekebelezte. Minthogy a görög uralommal a codex Justinianus is behozta s így az abban foglalt, a zsidókra vonatkozó szigorú törvények itt is érvényesültek, helyzetük rosszabbra fordult.¹⁾

Hogy eddig a siciliai zsidók középkori történetét csupán általános rövid vonásokban tárgyaltuk, annak oka abban rejlik, hogy némileg részletes ismertetés alapját nyújtható adatok csak a VI. század végéről I. v. Nagy Gergely pápa (590—604) leveleiben²⁾ maradtak ránk. Ezen levelekből kilálglik, hogy a sziget különböző részeiben u. m. Palermóban,³⁾ Messinában és Girgentiben⁴⁾ zsidó községek voltak és hogy egyes városokban, mint Cataniában és Syracusában még samaritanusok is laktak. Részben a viszony, melyben a siciliai zsidók a patrimoniumonokon mint colonusok⁵⁾ tartózkodva az egyházhoz állottak, részben pedig a buzgalom, melylyel őket a katolikus vallás számára meg akarta nyerni és végre igazságszeretete, melynél fogva a jogtalanságokkal és támadásokkal szemben oltalmában

¹⁾ Justiniannak különben az volt az elve, a mint a Novella 45. olvassuk, hogy a terhek nyűgét éreztetni kell velük, de minden tiszteletből ki legyenek zárva. Viseljük a »corporalia et pecuniaria munera« sed honore fruuntur nullo. Ersch u. Gruber II. 27. 51.

²⁾ A siciliai zsidókra vonatkozó levelek száma 11.

³⁾ Jaffé, Regesta Pontificum Romanorum, 1514 (1146) és 1562 (1213) és Lagumina 9. és 10-ik szám. Egyik zsidó krónikás szerint Palermo városát Ésau unokája Zefo alapította volna. Egyiptomból állítólag Afrikába Agnias Karthago fejedelméhez menekült, a ki nagy ünnepélylyel fogadta, de idővel meghasonlott Agniassal és Itáliába szökött, a hol bátorságával a királyi czimet is kivívta és ott Janusnak nevezték. Zefo építette Genuat és Palermot is. A krónikás Josippon (יִסְכָּרְיָהּ) volt. Idézi Abrabanel Izsák פִּירוּשׁ עַל בְּרֵאשִׁית (commentar a prófétákhoz) Jesajas 35 f.-hez. L. m. Nuova Enciclopedia italiana XVI. k. p. 480. (Palermo). Josippon újabb kiadásában a Palermo alapításáról szóló mondát nem találtuk.

⁴⁾ Girgenti, Catania és Syracusara vonatkozólag. Jaffé 1511 (1144), 1410 (1044), 1509 (1142), Lagumina 8, 6, 7. sz.

⁵⁾ Ezt onnan következtettük, mert egyik levelében az áll »... ut per omnes possessiones in quibus ipsi Hebraei esse noscuntur« és továbbá ezen levélben arról a bérösszegekről is szó van, melyet az egyháznak fizetnek, ezt pedig csak a colonus viszony magyarázhatja meg. Jaffé 1323 (957) és Lagumina V. sz. Egy másik levelében pedig szól a zsidókról mint a kik in »massis« ecclesiae tartózkodnak. »Massa« pedig terjedelmes egyházi birtok neve. L. Leo Heinrich »Geschichte von Italien« I. 143. 2-ik jegyzet.

részesítette. alkalmat nyújtottak Gergely pápának, hogy leveleiben róluk megemlékezés és intézkedjék.

Igazságérzetének, nemes lelkiületének és jóindulatának Gergely a zsidók irányában is sokszor tanujelét adta. A midőn Victor püspök ellen a palermói zsidók római hitrokonaik közvetítése útján Gergely előtt panaszt emeltek,¹⁾ hogy zsinagógaikat valamint szegényházaikat, a mint arról a pápa is meggyőződött, minden jogczim nélkül lefoglalta, nemcsak, hogy eljárását elítéli, hanem arra is kötelezi, hogy az elvitt codexeket²⁾ (thóratekerceket?) és dísz tárgyakat haladéktalanul a zsidók kezéhez visszaszármaztassa. A hospitiumokra³⁾ és zsinagógákra vonatkozólag, mely utóbbiak templomokká váló beszentelésük miatt már vissza nem adhatók, arra itéli, hogy az épületek, valamint a hozzá tartozó kertek becsértékét a zsidóknak megfizesse. Ismételtlen hangoztatja s ebben római jogtudata⁴⁾ nyilatkozik, hogy miként nem kell megengedni, hogy zsinagógaikban a törvény által megszabott határt túllépjék, úgy azon belül jogcsorbitást ne szenvedjenek.⁵⁾ Ezen elvi kijelentés rendkívül fontos a zsidók történetében, mert ez alaptételül szolgált a későbbi pápai oltalombulláknak.⁶⁾ Egy másik esetben, a mikor Jamnus⁷⁾ sic. zsidó, kit kereskedelmi

¹⁾ Jaffe, 1514 (1146), 1562 (1213), Lagumina 9, 10.

²⁾ A codex itt talán nem könyvet, hanem thóratekerceket jelent, s ehhez tartoznak az »ornamenta« (כלי קודש) is.

³⁾ A hospitium t. k. kórház, szegényház. Itt a hospitum talán Beth Hamidrascit (?) jelent, mert a hospitiumokról mint olyanokról is van szó, melyek »synagogarum parietibus inhaerent.«

⁴⁾ Mert kétségtelen, hogy ez vonatkozás C. Th. XVI. §. a. 439 — a zsinagógákra vonatkozó törvényre — a mint azt már egész terjedelmében idéztük. L. Jaffe 1157 (739) Judaeos Romanis legibus subjectas gravari vetat. És u. o. 1722 (1162) quia sicut legalis definitio Judaeos novas (synagogas) non patitur erigere ita... veteres habere permittit.

⁵⁾ Sicut judaeis non debet esse licentia quidquam in synagogis suis ultra quam permissum est lege presumere, ita in his quae eis concessa sunt nullum debent praedictum sustinere.

⁶⁾ II. Calixtus, III. Jenő, III. Sándor, III. Kelemen, III. Coelestin, III. Inceze stb. pápák oltalombullái így kezdődnek. Stern Möriz »Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden.« Kiel. 1895. 171—174. számú oklevelek.

⁷⁾ Jaffe 1564 (1214). Tamnus áll Jamnus helyett, az utóbbi Laguminánál 11. sz.

összeköttetései Galliába¹⁾ is vezettek, személyesen adta elő panaszát, hogy Candidus defensor, miután árúval megrakott hajójának lefoglalásával tartozását kiegyenlítette, váltóját²⁾ kiadni vonakodik. Gergely Fantinus sic. defensort bízta meg az ügy megvizsgálásával. Együttal meghagyta, hogy ha Jamnus előadása a tényeknek megfelelő, akkor intézkedjék, hogy váltóját azonnal visszakapja és így panaszra többé alkalmat ne legyen.³⁾

Gergely éppen úgy elítéli a zsidók vagyoni megkárosítását czélzó hatalmaskodást, mint az erőszakos térítés alakjában nyilvánuló lelkiismereti és vallásos meggyőződésük ellen irányuló durva támadást. Nem erőszakkal, hanem rábeszéléssel és meggyőződéssel kell a zsidókat az egyedül üdvözítő egyház kebelébe vezetni.⁴⁾ Azonban a mennyire az erőszakos keresztelést elítéli, annyira, áldozatot sem kímélve, iparkodik és buzgólkodik, hogy lelküket a kárhozattól megmentse. Sehol sem kínálkozott oly kedvező alkalom és sehol sem volt erre alkalmasabb talaj, mint a sic. szigeten. Az egyház legterjedelmesebb birtokai⁵⁾ (patrimonium Sti. Petri) éppen Siciliában voltak s a zsidók, a mint már említettük, colonus minőségben számosan tartózkodtak az egyház jószágain. Minthogy a pápa megtudta, hogy ezek szép szóra ősi hitüknek hátat fordítani nem hajlandók, megkísérlte, hogy családokkal tántorítsa el őket vallásuktól. Ciprian diaconusnak a sic. patrimonium kormányzójának meghagyta,⁶⁾ hogy mindenhová, a merre csak jószágain zsidók tartózkodnak, leveleket küldjön, melyek azon ígéretet tartalmazzák, hogy mindazoknak, a kik kikeresztelkednek, földterhét és bérletösszegét leszállítják. A ki

¹⁾ Ezt következtetés útján állapítottuk meg. Candidus ugyanis valószínűleg azonos lesz avval, a ki defensor patrimonii per Gallias volt pl. Jaffé. 1467 (1102).

²⁾ Obligationis chirographum tenuisse.

³⁾ Egy másik Salpingus nevű sic. zsidó ügyében is rendelt el Gergely vizsgálatot. Jaffe 1112 (748) és Lagumina 1.

⁴⁾ Jaffe 1104 (738) Peter terracinae (Campania) püspöknek írja »Judaeos mansuetudine benignitate, admonendo svadendo ad unitatem fidei congregandos, non minis et terroribus repellendos esse« és u. o. 1879 (1496) a nápolyi püspöknek Paschasiusnak szintén ily értelemben írt.

⁵⁾ Leo H. »Geschichte von Italien« I., 143.

⁶⁾ Jaffé 1323 (957). Lagumina V.

pl. 1 solidust fizet, annak a $\frac{2}{3}$ rész. a ki pedig 3 vagy 4 solidust fizet, annak 1 solidus engedessék le, s így tovább lehet ezen arányban haladni. De maga Gergely is belátta, hogy a ki ily körülmények mellett hagyta el ősi hitét, az nem teszi meggyőződésből, mert megjegyzi, hogy ha ezek nem is őszinték hitükben, de a születendő gyermekeik hű keresztények lesznek¹⁾ és így még sem volna haszon nélkül a teher könnyítés.

Más alkalommal, a midőn Romanus defensor²⁾ tudtul adja Gergelynek, hogy sokan a zsidók közül hallgatják a misét³⁾ nyomban azt írta Péter sic. subdiaconusnak (alszerpap), ha valaki azok közül megkeresztelkedni óhajtana, könnyítse meg az adóterhét, hogy ezen jótéteménytől felbuzdítva másokban is hasonló vágy ébredjen. Ugy szintén megtesz minden intézkedést, hogy néhány girgentii zsidó áttérését megkönnyítse és előmozdítsa.⁴⁾ A milyen buzgóságot tanusít az imént elmondott esetekben, éppen olyan buzgalmat nyilvánít a keresztény rabszolgák felszabadításában, ha ezek akár kereskedelem, akár pedig munka céljából a zsidók birtokában voltak. Mint az ókori úgy a középkori társadalmi és gazdasági viszonyok is a rabszolgaságot mintegy elkerülhetetlenné tették, minthogy éppen a rabszolga végezte sok esetben az életszükséglet előteremtésére szolgáló munkát. A rabszolgakereskedés ezen modern felfogásunk szerint bűnös, de említett viszonyok alapján szükséges foglalkozás, virágzott s a közvetítők részben keresztények,⁵⁾ részben zsidók voltak s az utóbbiak széleskörű és kiterjedt összeköttetések alapján sokkal alkalmasabbak voltak arra. Részben talán éppen kereskedelem céljából részben pedig a másik, már jelzett, okból a sicíliai zsidók is Gergely korában rabszolgákat tartottak. Nem egyszer megessék,

¹⁾ . . . quia etsi ipsi minus fideliter veniunt, hi tamen qui de eis nati fuerunt iam fidelius baptizantur.

²⁾ Jaffé, 1186 (824). Lagumina 3.

³⁾ A levélben »in missis ecclesiarum« áll, a missis helyébe talán massis-t kell olvasni s massa, mint már említettük, nagy terjedelmű egyházi birtok neve. — Leo, i. m. i. h. és Lagumina 3. sz. okl. alatti jegyzetben.

⁴⁾ Jaffé, 1511 (1144). Lagumina, 8.

⁵⁾ Burckhardt, I. »A renaissance-kori műveltség Olaszországban«, ford. Bánóczy J., II. k., 92., 93., 94. — Még 1501 is volt rabszolgaeladás Rómában, u. o.

hogy éppen keresztény rabszolgák jutottak a zsidók kezébe s ilyenkor Gergely szigorúan elrendeli, hogy haladéktalanul nyérjék vissza szabadságukat. Nem annyira humanismusból — hiszen Gergely korában éppen Siciliában rendkívül sok rabszolgája volt az egyháznak,¹⁾ — hanem inkább vallási buzgalomból teszi, nehogy, mint egy ízben nyilatkozik is, a keresztény vallás ily módon beszennyeztessék.²⁾ Így jár el, a mikor arról értesül, hogy Nasas sic. zsidó ker. rabszolgákat tart.³⁾ Ezen Nasas különben már azért is magára vonta a pápa haragját, mert »büntetésreméltó merészséggel bold. illés⁴⁾ tiszteletére oltárt emelt és mert sok keresztényt vallásgyalázó félrevezetéssel ezen oltár imadására rábirt.« A mikor megtudja, hogy Catania-ban lakó samaritanusok pogány rabszolgáikon a circumcisiót végeztették, a mit különben a római törvények halálbüntetéssel sújtanak⁵⁾, megparancsolta, hogy, ha ez való, akkor a rabszolgákat haladéktalanul szabadon bocsássa.⁶⁾

A Gergely pápát követő korból egészen a normannok uralmáig csak néhány, a sicíliai zsidók történetét érintő, töredékes feljegyzés maradt ránk. Catania városában a VIII. sz. elején kath. papok igazgatására kitört zsidók elleni zavargások hire⁷⁾ és egy zsidó bűvészről⁸⁾ szóló feljegyzés, mind a mit a

¹⁾ Amari i. m. I. 28.

²⁾ ne — quod absit — Christiana religio Judaeis subdita pollnatur. Lagumina 4.

³⁾ Jaffé 1242 (878). Lagumina 4.

⁴⁾ Hogy ezen illés tiszteletére emelt oltár mit jelképezzen, és hogy mi értendő alatta, arra megfelelő magyarázatot nem találunk. Zunz L., »Zur Geschichte u. Literatur«, Berlin, 1845. 485 o. I. Reg. 18. fejezetére utalva azt mondja — hogy a házi zsinagógát illés-oltárnak nevezte; dr. Güdemann M. »Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur bei den Juden in Italien«, Wien, 1884, a circumcisióval használt כּסּא שֶׁל מִלִּין-ra vonatkoztatja.

⁵⁾ Stobbe i. m. 3. Maga Gergely is ezélt ezen törvényre a levelében.

⁶⁾ V. ö. még Jaffé 1138 (775). Lagumina 2. Jaffé 1509 (1142) és Lagumina 7. A keresztény rabszolgákra vonatkozólag (Sicilián kívül) Jaffé 1743 (1266), 1409 (1043), stb.

⁷⁾ Amari i. m. I. 218. — ⁸⁾ Gaetani »Vitae Sanctorum Siculorum« II. 5. 28. Giovanni di Giovanni. 248. La Lumia i. m. 11. A zsidó bűvész neve Heliodorus v. Diodorus volt. Bűvészi ereje különösen a nőkre és leányokra hatott, annyira volt képes ezeket megzavarni, hogy az utcán

byzanci uralom idejéből a forrásokban találunk. Jóllehet azonban nincsenek is ezen korszakból bő értesüléseink, mindamellett a mennyire a byzanci császárok birodalmában élő többi zsidók sorsából sejthetjük, a sicíliaiak helyzete sem volt irigylésre méltó. A görög uralom nyomában járó zsarnokoskodásból, nyomasztó adóteherből és egyes császárok II. Leo (717–741) és I. Basilius alatti¹⁾ vallásüldözésekből, nekik is bőven kijutott.²⁾ Aránylag sokkal enyhébb volt a zsidókra nézve is a görög uralmat követő saracen fenhatóság, mert sorsuk türethetőbb és enyhébb lett. 827-ben kezdődnek az afrikai saracenok támadásai Sicília ellen.³⁾ Lassanként elfoglalták a főbb városokat u. m. Messinát (831) Palermót (832)⁴⁾ és Syracusát⁵⁾ (878) s a következő század első felében uralmuk már az egész szigetre kiterjedt.

A saracenok alatt a zsidók és keresztények politikai és társadalmi tekintetben egy bánásmódban részesültek. Viszonyuk a hódítókhoz az alattvalói (dsimma) volt. A főadók, melyeket ezen viszonyból kifolyólag fizettek, a gezia⁶⁾ (fej, személyadó) és a kharag (föld, birtokadó) voltak és ezeket a személy vagy vagyon szerint állapították meg. Az Omar-féle

jártak és mégis azt képzelték, hogy folyón kell átmenniük és Éva ösanyánk édenkertjében mutatkoztak.

¹⁾ A mondottakra vonatkozólag Graetz, *Geschichte* V., 188, 274. és »*Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*« 40. Jahrg., 497. (1896). Dr. Kaufmann David, »*Die Chronik des Achimaz von Oria*« (850–1054).

²⁾ Lagumina a »*Codice diplomatico*«-ban egyetlen oklevelet sem közöl a görög korra vonatkozólag.

³⁾ Sajnos, a saracen korból sincsenek zsidókra vonatkozó oklevelek. Lagumina sem hoz. Itt első sorban Amari »*Storia dei musulmani di Sicilia* (I–III.) nyomában indulunk.

⁴⁾ A saracenok korában Palermóban zsidó városrész is volt. Amari, II., 217. jegyzet.

⁵⁾ Syracusa elfoglalása alkalmával számos zsidó is esett fogságba, és ezek is Palermóba hurcoltattak. Theodosius szerzetes levelében, említi Muratori, SS. I. 2. 264. ... sunt et eodem in carcere harum miseriarum mercaturam facientes, Aethiopes, Tharsenses, Hebraei ...

⁶⁾ A gezia a mohamedán hitre való áttérés után megszűnt, a kharag nem.

kanonnak¹⁾ pl. új templom építésnek, lóra szállás és lovaglásnak a tilalma a kötelező megkülönböztető ruházat s. a. t. éppen úgy voltak a keresztények mint a zsidók is alávetve. Ezen Omar-féle kanonban foglalt rendelkezéseket, melyek a moslim uralomnak legsúlyosabb és legnyomasztóbb oldalát képezik, csak ritkán vitték keresztül egész terjedelmükben és szigorúságukban, s végrehajtásuk rendese a vezér vagy uralkodó szeszélyétől és érzelmétől függött. Így a fanatikus Ibrahim ibn Ahmed (875–902), a ki Afrikából személyesen jött át Siciliába, hogy a szent hódítást folytassa, szigorúan ügyelt ezen kanon betartására s külön azt is elrendelte, hogy a zsidók fehér körben festett majomalakot, a keresztények pedig koczadiszno ábrát hordjanak a vállaikon, és arra is kötelezte őket, hogy hasonló figurákat a házuk kapujára v. ajtajára is fügesszenek. Ezen Omar-féle intézkedések mellett is a zsidók helyzete elviselhetőbb volt a mohammedán saracen mint a keresztény görög uralom alatt, mert rendszeres vallásüldözéseknek s elnyomásnak nyomait még a saracen pártharcok és tusakodások korában sem találjuk.

A századokra kiható arabs befolyás, melynek nyomait a sic. zsidók nyelvben,²⁾ szokásaiban,³⁾ sőt erkölceiben⁴⁾ is találjuk csak részben ezen kétszáz éves uralomnak gyümölcse, mert, és ez minden kétségen felül áll, az arabs hatás inten-

¹⁾ Amari, I. 476. Ezen kanonban még az foglaltatott, hogy a kor. v. zsidónak öv helyett kötelet kellett használni. A kengyel csak fából lehetett, a nyereg hátsó részén 2 golyót kellett alkalmazni, stb.

²⁾ Még a XIII. század vége felé, amikor már a saracenoknak alig volt nyomuk, szélteben beszéltek a zsidók arabsul. Abulafia, a kiről alább még szólunk, egyik munkájában ki is fejezi afelett csodálkozását — 1282 körül volt Sic.-ban — hogy annyira tudnak arabsul. »*Revue des etudes juives*« IX., 149.

³⁾ Lagumina 36. sz. oklevélben lakodalmi zene és játékról van szó, és ez, mint onnan kiviláglik, saracen szokás volt »secundum ritum saracenorum«. Ezen oklevél 1312-ből van keltezve.

⁴⁾ Lagumina, 302. sz. oklevélből kitünik, hogy többnejűség (polygamia) esetek is előfordultak. Ezt onnan következtetjük, mert a sicíliai zsidók kérelme, mely a király által is megerősítették, oda irányul, hogy csak egy felesége — 1000 arany büntetés van kiszabva arra, a ki áthágja — lehessen egyszerre egy zsidónak. Ha elő nem fordult volna ilyen eset, felesleges lett volna az intézkedés. Az oklevél 1421. június 18-ikáról van keltezve. L. m. Lagumina 468-ik oklevél és u. o. 774., 782., 804. okl.

sívitása a II. Frigyes korában, Sziciliában új hazára talált számos afrikai zsidó letelepedésére vezethető vissza.

A saracenok uralmát a szigeten a normannok döntötték meg a 11-ik század második felében. 1061-ben Guiscard Róbert, öcsének, Rogernek segítségével hozzáfogott Szicília meghódításához s a saracenok között dúló pártviszályok és felekezeti villongások nyomában járó zilált állapot mindenképpen kedvezett a normann fegyverek győzelmének, oly annyira, hogy 1091-ben az aránylag csekély számú, de vakmerő és bátor csapattal a szigeten a normann uralmat megállapította.¹⁾ A normann fennhatósággal és uralommal a zsidók helyzete, mely a saracenok alatt csak úgy éppen tűrhető volt, lényegesen megjavult. A fejadót, gisiat, ugyan továbbra is fizették²⁾ és ezenkívül már a normann uralom kezdetén más adózási kötelezettségük is, a mint az Sicalgaitanak, Guiscard Róbert feleségének egyik okleveléből³⁾ kitűnik, a melyben élete tartama alatt a zsidóktól befolyó »jövedelmek« hatodrészt a palermói érseknek és az ottani Mária egyháznak ajándékozta halála után pedig nevezett templomot ezen jövedelmek örökösévé teszi; egyébiránt azonban, csak némi megszorítással oly jogokat élveznek, mint a sziget másfelekezetű lakói és nemzetiségei. Ugyanis a normannok a sziget elfoglalásakor különféle nemzetiségeket és vallásfelekezeteket találtak ott, s minthogy ezeket egyesíteni, egybeolvasztani sem módjukban, sem hatalmukban nem állott, ennek mintegy természetszerű folyamánya az volt, hogy békésen tűrték a nemzetiségek szokásainak megnyilvánulását és hogy vallási szabványaik szabad gyakorlata elé akadályokat nem górdítottak, ezen vallásfele-

¹⁾ Leo Heinrich, »Geschichte v. Italien« I. 449., 455.

²⁾ De Vecchio Alberto »La legislazione di Federico II imperatore. Torino, 1874. 75.

³⁾ Lagumina 12. sz. oklevél. Pirri, »Sicilia sacra« t. I. p. 75 nyomán. Hasonlóan I. Roger, kire Guiscard halála után a főhatalom szállott, 1090-ben a salernói zsidókat és a zsidó negyedek az ottani érseknek adta ajándékol. L. Muratori: Antiquitates I., XVI. diss. 898. — Ugyancsak Roger megerősíti 1094. Guglielmo Maló adományát, melyben S. Ambrogio, Bartolomeo kolostornak — egyebek között egy zsidó fiával, a kik Nasoban — Szicília délnyugati részén — lakkak, juttat. L. Giovanni di Giovanni, »L'Ebraismo della Sicilia«. 347. o.

kezetek között a zsidók is, a kik akkor már szép számmal laktak a szigeten, helyet foglaltak.

Főképen az említett körülménynek tudható be az, hogy míg Európa egyes részeiben, a keresztes háborúk korában, a vallási türelmetlenségből, zabolátlan önkényből és kegyetlenségből eredő kínzás, üldözés, vad öldöklés és gyötrelmek képeztek a zsidók osztályrészét, addig Sziciliában ezen leghevesebb üldözések korában a zsidókon bántódás nem esett.¹⁾ Ezen körülmény magyarázza meg azt a Palermóban a normann uralom idejében fennálló szokásjog egyik pontját²⁾, mely szerint: az adásvevések, melyek végbementek vagy pedig a jövőben létrejönnek a saracenok, görögök és zsidók által birtokolt ingó és ingatlan vagyronról, jogérvényesek, és ezen adásvevésekről, cserékről, valamint más szerződésekről szóló arabs, görög és héber nyelven, ezen nemzetiségek notariusi által kiállított és kiállítandó oklevelek, még akkor is ha a keresztény szokást nem követik³⁾, mérvadók és érvényesek. Nemcsak Palermóban hanem másutt is élveznek a zsidók hasonló, sőt némileg előnyösebb jogokat. 1129-ben II. Roger Messina városát, mely legelőször segítette és hathatósan támogatta a normann uralom megszilárdítását, a legszelesebb körű kiváltságokkal felruházta.⁴⁾ Ezen kiváltságokban, így olvassuk az oklevélben, a zsidók is részesülnek éppen úgy, mint a keresztények.⁵⁾ A zsidókat is meg-

¹⁾ Ezen időből csak egy adatunk — egy krónikás feljegyzése — van, mely nem általános üldözés, hanem csak egyes szicíliai zsidók megbüntetéséről szól. Állítólag Syracusa-ban történt 1113-ban, hogy nagypénteken a zsidók Christus kigúnyolása czéljából titkon egy bakot keresztre feszítettek, de tetten érték őket s a tetteseket Tancred kinos halálbüntetéssel sújtotta. L. Schudt Johann Jakob »Jüdische Merkwürdigkeiten.« Frankfurt u. Leipzig 1714. IV. k. 1-ső rész 90. Különbösen hasonló alaptalan váddal sokszor illették a középkori zsidókat. L. v. Raumer Friedrich »Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit« 2-te Aufl. V. 351.

²⁾ Vecchio i. m. 75. o. 4-ik jegyzetben idézi a Consuetudines Panormitanae nyomán.

³⁾ »Etsi solemnitate Christianorum careant.« A solemnitas az oklevél lényeges részét képezi s minden oklevél t. k. ünnepélyes joglevél. L. Horváth Árpád »Oklevéltani jegyzetek« I. 19.

⁴⁾ Raumer i. m. III. 340.

⁵⁾ Ersch u. Gruber Encyclopädie II Sect. 27. 142. ol. 61. jegyzet. Baluzii Miscellanea I. 188. szerint »supradictis immunitatibus et gratiis gaudebunt iudei et (-ut) Christiani.«

illeték, a többi között, azon kedvezmények és jogok, hogy mint a város többi polgárai, magasabb hivatalt vállalhattak, ítélet nélkül nem büntethetők és ha egy év, egy hó és egy napig háborítatlanul laktak a városban, akkor annak polgárává váltak. II. Roger (1111—1154) nemcsak, hogy a szigeten levő zsidókat jogaik élvezetében és kedvező helyzetükben meghagyta, hanem belátva, hogy igyekezésben, mely a sziget anyagi jólétének emelésére irányult, az élénk kereskedelmet és ipart üző zsidók hathatósan támogatják, az 1147-iki görög hadjáratában a megszállott szigetek összes zsidóit Sziciliába vitette és ott letelepítette.¹⁾ A görög zsidók letelepítésükkel egy új jövedelmező iparágat, a selyemipart honosították meg Sziciliában, mert közöttük sok, ezen iparban járatos és ügyes munkás volt. Tudelai Benjamin is, a híres zsidó utazó, ki néhány évvel később (1160 körül) Görögországban volt, feljegyzéseiben megemlíti, hogy a görög zsidók között a legügyesebb és legszebb bitor és selyemmunkák készítőit lehet találni.²⁾ Rogernek egyik kedvencze, Philippus nevű eunuch; a ki a királyi palota főintézője volt és a ki hatalmas befolyással rendelkezett, különös jóindulattal viseltetett a zsidók iránt, látogatta a zsinagógákat, világtásra szolgáló olajat, valamint egyéb támogatást is nyújtott mindenben, a mire a községi életben szükség volt.³⁾

Uralkodásának utolsó éveiben Rogert vallási buzgóság szállta meg, s a mint a krónikás megjegyzi, a világi ügyek háttérbe szorításával és mellőzésével minden fáradságát arra fordította, hogy a zsidókat és saracénokat a kereszténységre térítse, az áttérteket pedig gazdagon megjutalmazta.⁴⁾ Való-

¹⁾ Pertz »Mon. Germ. Hist. SS.« III. 192. Annales Cavenses. Principes etiam et omnes majores et cunctos Judeos illius terrae captivos ad Siciliam duxit.

²⁾ Benjamin Tudelensis Itinerarium ex versione Benedicti Ariae Montani. Lipsiae 1764. 25. מסעות בנימין Lemberg 1847. 3b. L. n. Graetz i. m. V. 272.

³⁾ Muratori. SS. VII. 194. »Romualdi Salernitani Chronicon« Synagogas malignantium frequentius visitabat, et eis oleum ad concinnenda luminaria et quae erant necessaria ministrabat.

⁴⁾ U. o. 196. Circa finem autem vitae suae secularibus negotiis aliquantulum postpositis et omissis Judaeos et Saracenos ad fidem Christi convertere modis omnibus laborabat.

színi ezen korba esik azon szigorú intézkedés is, mely birtokainak lefoglalásával és szolgasággal bünteti azt a zsidót, a ki keresztény rabszolgát vesz, elad, vagy valami ürügy alatt zálogban tart. Fejvesztéssel pedig azt sújtja, a ki a circumcisiót rajta végezni és őt hitében megingatni merészezi.¹⁾

A zsidóknak a többi nemzetiségekkel való egyenjogosítását, a normannok idejében megvilágítja a II. Vilmos korában 1168-ban János Catania²⁾ püspöke által kibocsátott rendelet, melynek alapján »latinok, görögök, zsidók és saracénok saját törvényeik szerint ítéltesse.³⁾ Ugyancsak a 12-ik század második feléből egy töredékes statisztikai feljegyzés is maradt ránk a siciliai zsidókról, tudelai Benjamin naplójában, aki utjáról hazatérve Szicília szigetét is érintette. Messinában, a dűsgazdag városban kb. 200 és Palermóban, melynek látványosságairól és szépségeiről bővebben szól, kb. 1500 zsidó lakott ezen feljegyzései alapján; de ezek, sajnos, pusztán ezen számokra szorítkoznak.⁴⁾

Mindössze ennyit ismerünk, a zsidókra vonatkozólag a százéves normann uralom korából, a mennyit ezen szórványos adatok nyújtanak, s jöllehet ezek alapján sem külső sem belső történetük hű képét nem nyerhetjük, mindazonáltal ezen kevés példa is arra utal, hogy társadalmi állásuk, helyzetük kedvezők voltak, mert sem jogi, sem vallási tekintetben korlátozva nem voltak.

A normannokat az uralomban a hohenstaufi-ház követte VI. Henrik személyében, a ki mint Constantianak, II. Roger leányának férje. II. Vilmos az utolsó normann király halálá-

¹⁾ Lagumina 13. sz. és La Lumia »Studi di Storia Siciliana« I. 335 és nem mint Lagumina helytelenül idézi 628. oldal. Későbbi normann-uralom alatt újból vált szükségessé hasonló tilalom, Lagumina 14. sz. Különben már Constantin császár is halálbüntetést szabott a keresztény szolgák circumcisiójára. C. Th. XVI. 9. Stobbe i. m. 2.

²⁾ Amari i. m. III. k. 1. rész, 209. 3. jegyzetben említi, hogy egy 1144-ből való okmányban 25 zsidó család van felsorolva, melyek ezen városban laktak.

³⁾ Lagumina 15. sz. okl.: »Latini, graeci, judaei et saraceni unusquisque juxta suam legem judicetur.« De Grossis, »Catania sacra« 88, 89 nyomán. — Graetz i. m. VI., 282. helytelenül tulajdonítja a rendeletet II. Vilmosnak, és szintén helytelenül vonatkoztatja a sziget összes zsidaira.

⁴⁾ Benjamin Tudelensis Itinerarium i. k. 103., 104. és מסעות בנימין i. k. 18b, 19a.

val foglalta el 1189-ben a szicíliai trónt. VI. Henrik, kinek szicíliai rövid uralmát, kegyetlenségek és borzasztó vértettek jellemzik,¹⁾ a zsidókat, a mennyire a kevés rájuk maradt adat bizonyítja, zavartalanul meghagyta jogaik élvezetében, s mint II. Roger, úgy ő is a Messina város polgárainak adott kiváltságokban a zsidókat is részesíti.²⁾ Privilegiumukhoz tartozik hogy sehol sem nemesi, sem egyházi kerületben adót, vámot s. a. t. nem fizetnek s nem börtönözhetők be, hacsak nem főbenjáró ügyben.³⁾ 1198-ban, a VI. Henrik elhalálózását követő évben a pápai székét III. Incze, Henrik fiának és utódjának II. Frigyesnek hűbérura, védnöke és gyámja⁴⁾ foglalta el. Pápaságával a zsidók, amugy sem irigylésre méltó sorsa az európai keresztény államokban többé-kevésbbé rosszabbra fordult. III. Incze szakított ama, elődeinél mintegy szokásossá vált, hagyományyal, mely szerint a pápák túrték s némelykor oltalmukba is vették a zsidókat. Nem mintha evvel elismerni akarták volna, hogy isten adta jognál fogva igényt tarthatnak az életre és hogy létjogosultságuk van, hanem csak emberségből »pro sola humanitate, III. Sándor pápa (1159—1181) szerint, vagy pedig kegyből és szánalom-ból«, a mint III. Kelemen (1187—1191) mondja.⁵⁾ Az egyházban azon jogi felfogás érvényesül, hogy saját bűnük örök kárhozatot hozott rájuk, fennmaradásukat pedig vallási motívum igazolja, t. i. hogy rendeltetésük létükkel a kereszténység igaz voltát bizonyítani.⁶⁾ Ezen jogi és vallási felfogást együt-

¹⁾ Raumer i. m. II., 574.

²⁾ U. o. III., 341.

³⁾ VI. Henrik a birodalmi zsidókkal szemben is kimutatta egy ízben jóindulatát. — L. Aronius Julius »Regesten zur Geschichte der Juden i. fränkischem u. deutschem Reiche«, 337. sz.

⁴⁾ Raumer i. m. II., 608. Constanzia, hogy fiának a trónt biztosítsa, a pápa főhűbérurát elfogadta és fia gyámjává nevezte ki.

⁵⁾ Stern Mórítz, »Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden«. II. Band, 1. Heft. Kiel, 1895. — 171., 172., 173., 174. számú oklevelek III. Sándor, a ki II. Calixt és III. Jenő példait követi, III. Kelemen, III. Coelestin és III. Incze pápák, a zsidóknak nyújtott oltalmára vonatkoznak. — L. m. Dr. Güdemann M., »Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Italien während des Mittelalters. 86.

⁶⁾ Stern i. m. 174. sz. a. III. Incze bulláját, az előbbi pápáktól

tesen először III. Incze juttatta kifejezésre. 1199. szept. 22-én kelt bullájában elődei példájára oltalmába veszi ugyan a zsidókat; de csak oklevelében védi őket, valóságban pedig intézkedéseivel rendszeresítette elnyomatásukat, szította a zsidógyűlöletet és vallási türelmetlenséget. Elve az volt, hogy a zsidók vétkek miatt örökös szolgaságra vannak kárhoztatva és a szolgaság nehéz jármát folyton éreztetni kell velük,¹⁾ és ez mintegy Magna Chartá-vá²⁾ vált, melyre mindazok hivatkoztak, a kiknek kedvük támadt a zsidókat kirabolni, mérvadó volt fejedelemek és népek előtt.

Szicília szigetén is fellép ezen egyházi felfogás és egyuttal befolyás következményeként a türelmetlenség a zsidókkal szemben. Ezen hatás világosan észlelhető Frigyes néhány intézkedésében is, melyeknek iránya homlokegyenest ellenkezik azon szabadelvű szellemmel, mely később hatalmas törvényalkotásában, egyes a zsidókat is megemlítő és rájuk vonatkozó cikkekben nyilatkozik, és amely zsidó tudósoknak udvarába való meghívásából és minden előítélettel ment megbecsüléséből kiláglik.³⁾ Szembeszökő lesz ezen befolyás ha kiemeljük, hogy II. Frigyes — kétségkívül a pápai zsidók inferioritására vonatkozó-kijelentés alapján — először használja okleveleiben

eltérőleg, így vezeti be: »Licet perfidia Judaeorum sit multipliciter improbanda, quia tamen per eos fides nostra veraciter comprobatur« etc.

¹⁾ Castelar Emil »Beszédei«, ford. Szathmáry György. Bpest, 1875. 20. oldal. »A vallás szabadságáról« a spanyol cortes 1869 április 12-diki ülésén tartott beszédjében erre vonatkozólag a következőket mondta: »Igen, a zsidók üldöztetése nem volt egy futólagos rendszabály, sőt inkább az egyház állandó czélja vala. Ha M. ur e tételre nézve czáfolytalan bizonyítékot óhajt, akkor III. Incze encyclikáját fogom neki felmutatni, melyben a zsidók fölött az örökös szolgaság átka mondatik ki; bajos lesz aztán tagadnia azt, hogy az egyház türelmetlensége rendszeres.

²⁾ I. v. Döllinger, »Akademische Vorträge« I. Band. 218. (»Die Juden in Europa« cikkében).

³⁾ Vecchio i. m. 247. Steinschneider »Hebräische Bibliographie« Berlin, 1862. VII. 62. és Renan M. E. »Les rabbins Français du commencement du quatorzième siècle Paris 1877. 587. Jakob b. Abbamari b. Simson b. Anatoli a Provence-ből volt az egyik tudós, a ki II. Frigyes udvarán tartózkodott, a ki mint מלמד התלמיד című munkájában említi személyes érintkezésben állott Frigyesel. L. a Malmed 53b (Lyck 1866). A másik Jehuda b. Salomo Cohen volt (Toledéből). L. m. Güdemann i. m. 104., 105.

a servus (t. i. servus camerae) szolga¹⁾ (t. i. kamaraszolga) kifejezést a zsidó név mellett és kétségkívül ezen egyházi elv érlelte meg azt is, hogy éppen a 13-ik század elején jutott ezen kamaraszolgaság határozottan érvényre.

1210-ben Frigyes a palermói püspök és kanonoki testület érdemeinek megjutalmazására egyházuknak²⁾ és nekik is, örök birtokul, az ottani jelenleg lakó és idővel letelepülő zsidókat ajándékozta és oly jogok gyakorlásával és adónemek behajtásának élvezésével ruházta fel őket, a mint ezek a királyi curiát megilleték, sőt még a biráskodást is és ez volt a legsúlyosabb a zsidókra nézve ezen egyház gyakorolta.³⁾ A mint az adomány részletezéséből kitűnik a zsidók a geizian kívül bor, hus után fogyasztási valamint a szövetségés iparának engedélyeért jövedelmi adót is fizettek és, hogy ezenkívül még más tartozandóságaik is voltak.⁴⁾ A mi a szövetségést illeti ez majdnem kizárólag a zsidók kezén volt.⁵⁾

¹⁾ Stobbe i. m. 12 o. bővebben szól a zsidók kamaraszolgaságáról, de sem azt, hogy miért mutatkozik ezen kifejezés először II. Frigyes okleveleiben és, hogy miért fejlődött ki teljesen — mert csirái már előbb megvoltak — a 13-ik század elején, azt nem emeli ki, ez úgy látszik kikerülte figyelmét, pedig kézzelfogható és világos, hogy az általunk fejtegetett okból, sőt egyik oklevélben határozottan ő is hangoztatja a zsidók szolgaságát. Aronius J. »Regesten« 509. sz. a Bécs városnak adott kiváltságlevelében azt mondja »... cum imperialis auctoritas a priscis temporibus ad perpetrati judaici sceleris ultionem eisdem judaeis indixerit »perpetuum servitutum.«

²⁾ Sicilgaitanak — Guiscard Róbert feleségének adománya is, melyet 1089-ben a palermói egyháznak adott, »örökérvényű« volt, de a mint ezen újbóli adományozásból következtetjük, idő folyamán elvesztette. Lagumina 12. sz. okl.

³⁾ Huillard Breholles »Historia diplomatica Frederici secundi« I. 182, 183 és I. 191. Lagumina 16. 17. sz. oklevelek. Az egyik 1210 jan. a másik 1211 okt. haváról van kelteve.

⁴⁾ Ut ubicunque fuerint homines sint ecclesie et vobis in omnibus redditibus et tributis, gisie, vini, et macelli et aliis serviciis respondeant... et totam tinctam que sit vel fieri poterit. A tinctara vonatkozólag I. H. Bréholles Hist. dipl. I. 191. 372. Lagumina 12. 13. és 23. sz. oklevél.

⁵⁾ Bozzo Stefano Vittorio »Note storiche siciliane del secolo XIV. Palermo 1882. 313. 1-ső jegyzet »La gabella della tinta era costituita dai dritti, che la regia dogana esigeva dai tintori per l'esercizio de loro mestiere, questoera esercitato degli Ebrei. Különben nemcsak Szicíliában

Idővel II. Frigyes fentemlített adományt a palermói egyháztól megvonta, s a amikor 1215. április 23-ikán Speierben időzése alkalmával megújítja,¹⁾ már nem örökérvényű, hanem csak megszabott időre szól, melynek lefolyása után csak hasonló értékű kárpótlás után veszítheti el igényeit. Hogy Frigyes a zsidókat miként az árut ajándékozta ezt éppen a kamaraszolgaság viszonya magyarázza meg.

Ugyancsak 1215. november havában folyt le a III. Ince pápa által hatalmának legnagyobb fényében összehívott és elnöklötte alatt megtartott negyedik laterani zsinat,²⁾ melynek 70 kanoni határozata közül a négy utolsó a zsidókra vonatkozik; de különösen kettő volt,³⁾ mely a zsidók mély lealázását és lealacsonyítását czélozta és vonta maga után; az egyik mely a zsidókat minden hivatal viseléséből teljesen kizárja, a másik pedig — mely intézkedés kezdeményezésének a dicsőségét a mohammedan fanatizmus már századok előtt lefoglalta — az, hogy zsidók férfiak és asszonyok — az összes keresztény országokban oly ruházatot visljenek, mely őket a keresztényektől megkülönbözteti, hogy így könnyen felismerhetők legyenek.⁴⁾

A zsinat ezen utóbbi határozata gyorsan terjedt, talán éppen azért, mert leginkább szemmel kísérhető és felülvizsgálható. Tartományzsinatokon rendi gyűléseken foglalkoztak a zsidójjellel, a mennyiben ezen szegényfolt — mert lényegében az volt — alakját, nagyságát és színét pontosan meghatározták.⁵⁾ Frigyes is a ki jogintézkedéseivel, különösen uralma első felében az egyház kedvében akart járni⁶⁾ az

hanem még Olaszország egyes részeiben is a zsidók üzték a szövetségés mesterségét. L. Beniamini Tudelensis Itinerarium i. k. 24 és מסעת בנימין i. k. 3b. és Güdemann i. m. 312. Note V. »Die Färberei.«

¹⁾ H. Breholles i. m. I. 372. Lagumina 18. sz.

²⁾ Raumer i. m. III. 152. Stern »Urkundliche Beiträge« 176.

³⁾ A 68. és 69-ik fej.

⁴⁾ Graetz i. m. VII. 23 tévesen állítja, hogy a zsinaton elhatározták, minő legyen a megkülönböztető jel, mert erről a 68-ik Ut judaei discernantur a Christianis in habitu cz. fej.-ben szó nincs, s így helytelen az a megjegyzése »Der Judenflecken ist eine Erfindung des Papstes Innocenz u. des 4-ten lateranisch-n Concils.«

⁵⁾ Ersch u. Gruber II Sect. 27. 75.

⁶⁾ Vecchio i. m. 42.

1221-ben tartott messinai általános gyűlésen azon határozatot hozatta, hogy »a zsidók a keresztényektől ruházatukban és viseletükben különbözzenek.«¹⁾ Ezen időtájban — úgy 1220. körül Szt. Angelus karmelita barát, Sicilia szigetén — állítólag — csodákat mivelt és ezen csodák eredménye abban nyilvánult, hogy csak Palermóban 207 zsidót birt rá hitük elhagyására.²⁾ Minthogy ily csodák a zsidók történetében rendszeren üldözés kíséretében jelentkeznek Szt. Angelus téré-
tésében, ha ugyan valami történeti alapja is van, szintén valami kisebbszerű zavargás homályos képét kell keresnünk. Frigyes egy másik intézkedése szintén határozottan egyházi befolyásra vall. 1224-ben³⁾ szigorú törvényeket szabott az eretnekekkel szemben követendő eljárásra vonatkozólag és ezen törvényeiben a zsidókról is szól, a mennyiben bizonyos ügyekben ilyen pl. a judaeagia⁴⁾ s más effélékben a vizsgálatot és bíraskodást az eretnek inquisitorra bízta. Egyuttal arról is gondoskodik, hogy ha az inquisitor zsidók ügyében jár el és hivatalos teendőit végezve egyik helységről a másikba utazik, akkor az inquisitor valamint kísérete kiadásait a zsidók fedezik.

Azonban ezen költségek fedezéséhez csak egyszer évenként járultak, s a járulék fejenként a grosso-t nem haladhatta meg⁵⁾

¹⁾ Ut in differentia vestium et gestorum a Christianis discernantur. Muratori. Antiquitates I. diss. XVI. 897. és Lagumina 19. sz.

²⁾ Giovanni di Giovanni »L'Ebraismo della Sicilia.« Palermo 1748. 247. Forrás gyanánt idézi Cajetan: De sanctis siculis t. 2. Vita St. Ang. 196.

³⁾ Raumer III. 202 és VI. 322., de a zsidók ellen hozott intézkedéseket nem említi. Lagumina 312. sz. oklevélben Paramo: »De origine et progressu officii sanctae inquisitionis.« Matriti 1598. p. 197. nyomán 1451 aug. 17-én Alfons király Lugardi Enrico inquisitor kérésére megértesíti II. Frigyesnek az eretnekek és zsidók ellen hozott határozatait, hogy t. i. az utóbbiak felett némely ügyben ítélkezhessek és bizonyos jövedelmeket szedhessen tőlük.

⁴⁾ Lagumina 25-ik sz. okl. a hol a messinai egyháznak zsidók feletti ítélkezése — és ez olyan ügyekről szól, a mely ügyek különben az eretnek inquisitor jogkörébe tartoznak — a judaeagiara és ehhez hasonlóra terjedt ki. A judaeagia pedig »id est cum alicui christiano obijcitur quod egit cum judea vel converso.« Lagumina u. o.

⁵⁾ Giovanni di Giovanni. L'Ebraismo 54. és dr. Zuns L. »Zur Geschichte u. Literatur« 503.

Az eddig elmondottakkal teljesen ellenkező iránynak és szellemnek nyilvánulását látjuk Frigyes törvénykönyvében az 1231-ben kiadott »Constitutiones regni Siciliae«-ben. Mig az előbb tárgyalt intézkedéseiben a hatalmas korszellemnek és áramlatnak engedni kényszerülve a zsidók vallási alárendeltségét elismeri, addig politikailag — a mi a törvény előtti egyenlőséget illeti — »némileg«¹⁾ a többi felekezetekkel való egyenrangúságukat akarja érvényre juttatni.

Igy pl. egyik törvénycikkében²⁾ megállapítja, hogy azon esetben, a mikor valamely titkos bűntény — a milyen pl. a gyújtogatás is — elkövetőjének kiléte ismeretlen, akkor a helység lakói, a melyben a bűntény történt kötelesek a kárt megtéríteni, ha pedig ismerik a gonosztevőt, csak hogy ez elő nem keríthető, akkor a kárterítés megfizetése illetőségi helyének lakóira hárul. Ezen intézkedés azon esetre is szól, ha a kárvallott zsidó vagy saracen »mert — így okolja meg — nem engedhetjük meg, hogy a zsidók és saracenok, a kiket már a felekezetük miatt is gyűlölnék a keresztények, és a kik minden segély híján vannak megkárosíttassanak.«³⁾ Ha így szól egy másik cikk⁴⁾ — valamely gyilkosság szerzője ki nem nyomozható és így az igazságszolgáltatás sújtó keze nem érheti, akkor azon terület lakói, melyhez a gaztett színhelye tartozik, 100 augustalet, ha pedig zsidó vagy saracen esett a gyilkos áldozatául, »a kiknek bőven kijut a keresztények üldözéséből« 50 augustalet fizetnek a kir. kincstárba.⁵⁾ Fel-

¹⁾ Hogy csak »némileg« azt pl. a Constitutiones Lib. I. t. 28. is mutatja s ezen kívül még egyéb körülmény is bizonyítja.

²⁾ Constitutiones Lib. I. t. 27. »De maleficiis claudestinis puniendis.« Huillard Breholles IV. kötet első rész.

³⁾ U. o. nec minus judaeos, quos christianis secte diversitas reddit infestos, omnique alio auxilio destitutos, protectionis nostre potentia pati non possumus defraudari.

⁴⁾ Constit. Lib. I. 28. Megjegyzendő, hogy ezt már nem mint az egyenlőség megvilágítására szolgáló példát tekintjük.

⁵⁾ Const. L. I. t. 28. Raumer i m. III. 282. helytelenül adja vissza ezen cikk tartalmát: »Ist der Todtschläger nicht auszumitteln so zahlen die Einwohner des Bezirkes wo der Frevel geschah sehr grosse Geldstrafen und zwar »Christen grössere als Saracenen u. Juden« mert a latin szöveg mást mond: si quidam christianus, qui reperitur occisus centum augustalium multa feriendus esse (sc. incolas) jubemus, si vero judaeus aut saracenus sit in quibus prout certo perpendimus christianorum persecutio

világosodott és nemes gondolkodásra vall az is, hogy a védelem megkönnyítésére és elősegítésére vonatkozó módozatot a zsidókra és saracenokra is kiterjeszti azon megokolással »nem akarjuk, hogy csak azért, mert zsidók vagy saracenok, ártatlanul elnyomassanak«.¹⁾

Az egyház Lukács evangéliuma VI. fejj. 35-ik verse egyik részének helytelen latin fordítása alapján²⁾ szigorúan megtiltotta a keresztényeknek, hogy kölcsön után még a legkisebb kamatot is szedhessék, s minden még a legjelentéktlenebb perczent is uszorának minősített. Hogy a jármon, mely ezen tilalom alapján ólomsúlylyal nehezedett a gazdasági életre és kereskedelmi forgalomra, könnyítsenek, a zsidóknak, mint a kike a theologiai szabványok nem kötelezők, a pénznek kamatra való kölcsönadását megengedték. Világosan olvashatjuk azt Frigyes egyik törvényezikében,³⁾ melyben meghatározza, hogy ingó és ingatlan birtokának elkobzásával büntetendő az a kire rábizonyul, hogy uszoráskodik (= kamatot szed). Ezen büntetés alul a zsidók a kike a kamatszédés egyházi tilalma nem vonatkozik, fel vannak ugyan mentve, de így folytatja »nem akarjuk, hogy engedélyünk tekintélyének a súlyát tulságos kamatszédésre felhasználják«⁴⁾ s azért a kamat maximumául a tíz százalékot⁵⁾ állapítja meg. A ki

nimis abundat in 50 augustalibus praedictorum locorum uncolas dampnandos esse censemus.

¹⁾ Const. Lib. I. t. 18. quos non propterea quod Judaei vel Saraceni sunt artari volumus innocentes.

²⁾ Dellinger »Akademische Vorträge« I. k. 175. és u. o. 223. Lukács VI. 35. Verumtamen diligite inimicos vestros benefacite, et mutuum date »nihil inde sperantes«, helyett non desperantes-t kell olvasni, mert az felel meg a görög »μὴ ἐκ τῆς ἐπιστροφῆς«-nek.

³⁾ Constit. Lib. I. t. 6. De usurariis puniendis.

⁴⁾ Nem pedig mint Ersch u. Gruber i. m. II. 27. 142. Cassel helytelenül ismerteti »Er will, dass sie durch das Ansehen seiner Erlaubniss den unbilligen Wucher treiben«. A latin szövegben áll: quos etiam auctoritate nostre licentie improbum fenus »nolumus« exercere Különben ha volumus is volt a Cassel előtt levő szövegben az összefüggés azonnal felvilágosítható volna, hogy sajtóhiba.

⁵⁾ A 10 %, a középkorban elég alacsony kamatláb. Pl. Regensburgban a 14-ik században 42% volt nagyobb és 83% kisebb kölcsönök után törvényileg meghatározva. Majnai Frankfurtban 32% és 43% Stobbe i. m. 82. 103. I. m. Raumer III. 407.

ennél többet vesz, az a többletnek kilenczszerezését fizeti büntetés fejében a curianak, evvel pedig meggátolni akarja, hogy a közszükségletből »propter necessitatem hominum« eredt engedményt mértéken felül kiaknázzák.

Frigyes uralma első felének intézkedéseivel ellentétben — talán IX. Gergely pápával folytatott küzdelme alatt — megszorította és megszüntette némely egyháznak a zsidókra is kiterjedő hatalomkörét. Erre vonatkozik Frigyes, IX. Gergelyhez intézett igazoló iratának egyik passusa,¹⁾ a melyben a pápa vádjával szemben védekezik és kijelenti, hogy nem vonta meg a zsidókat oly egyházaktól, a melyeknek »különös« (specialis) joga volt hozzájuk. Az egyházak között, melyeknek jogköre a zsidókra nézve megszűnt vagy korlátozva lett, volt a messinai és palermói²⁾ is. Az utóbbira vonatkozólag onnan következtetjük ezt, mert a mikor 1237-ben Frigyes Busach zsidóhitű orvosnak s utódjainak teljesített szolgálatai fejében teljes adómentességet magába foglaló kiváltságot ad, az oklevélben a zsidóktól befolyó jövedelmekről már mint olyanokról szól, a melyek a curiát s nem a palermói egyházat, a melynek mint láttuk ismételtén ajándékozta,³⁾ illették.

Frigyes nemcsak, hogy privilegiummal ajándékozta meg a zsidót, ha erre rászolgált; hanem még a kánoni törvény tilalma ellenére is, ha rátermettséget és képességet talált benne mint hivatalnokot alkalmazta, így pl. egy Gaudius⁴⁾ nevűt messinai pénzverő intézetében előkelő és fontos tiszt-

¹⁾ Aronius »Regesten«, 498. sz. Judaeos tamen etsi tam in imperio quam in regno (sc. Siciliae) nobis communi iure immediate, a nulla tamen ecclesia illos abstulimus, que super eis ius speciale pretendet (1236) H. Brehles IV. 2. 912.

²⁾ Az oklevelet későbbi átiratból ismerjük Lagumina 30. 40. sz. okl. Manfred 1250-ban I. Peter 1282-ben és II. Péter 1325-ben megerősítik Messinára vonatkozólag Lagumina 24. sz. o.

³⁾ Huilard Breholles i. m. I. 182. 191. 372. Lagumina 16. 17. 18. Lehetőség, hogy a H. Br. I. 372 és Lagumina 18. sz. oklevélben foglalt feltétel teljesítése mellett már előbb is elveszítette ezen egyház említett jövedelmét.

⁴⁾ H. Breholles V. I-ső rész 594. 595. Gaudius, megfelel a héber Szimcha névnek A zsidó hivatalnokok alkalmazása elleni tilalmat a III. toledoi zsinat is meghatározta és megújítja 1215 a IV laterani zsinat 70. §-ban L. Stern »Urkundliche Beiträge« 176.

séggel bizott meg, mert elsősorban a hasznavehetőségét vette tekintetbe, a mint ez a következőkből is kitünik. Már II. Roger is — a mint kiemeltük — belátva, hogy a zsidók fontos és felette hasznos tényezők a sziget felvirágoztatásának előmozdításában, számukat külföldiek letelepítésével szaporította. Frigyes is, hasonló okból, megkönnyítette és előmozdította idegen zsidóknak a letelepedését. A cabesi tengeröbölben fekvő Garbo sziget zsidai, talán az almohadák fanatismusából eredt üldözés miatt, 1239-ben hazájukat elhagyni kényszerültek és II. Frigyes engedélyével Sicília szigetén találtak menedékhelyet. Mint II. Roger alatt a görög, úgy most Frigyes alatt az afrikai zsidó letelepülőkben hasznavehető és szorgalmas elemet nyert a sziget. A garbói zsidók között tulnyomó részben olyanok voltak, a kiknek kiváló jártasságuk volt a mezőgazdasághoz tartozó munkálatokban, s ezen jártasságukat Frigyes hasznára fordította. A midőn secretoja¹⁾ (= pénzügyi hivatalnok és egyuttal jószágkormányzó) tudomására hozta, hogy néhányan közülök datolya és pálmaültetésre és mivélésére ajánlkoznak,²⁾ s evvel már előbbi hazájukban is foglalkoztak, készséggel fogadja el ajánlatukat és megparancsolja ezen secretojának, hogy támogassa őket szándékuk kivitelében még azon esetre is, ha a curia jogaiból valamit fel kellene áldozni.³⁾ A Palermo közelében fekvő Favaria nyári kastélya⁴⁾ mellett elterülő datolyapálma-kertek mivélését is, a mint kérték,⁵⁾ rájuk bizza, de haszonélvezet

¹⁾ A »Secreto« hatáskörére vonatkozólag l. Vecchio i. m. 224.

²⁾ Huillard Breholles Hist. dipl. V. 535. és V. 571. Lagumina 21. 22. sz. okl.

³⁾ H. Breholles V. 535. Lagumina 21. . . . mandamus tibi quod ordines cum eisdem ut ad hoc faciendum intendat, etiam si de jure curie nostre, quod debent eis proinde debeas relaxare.

⁴⁾ Vecchio i. m. 226

⁵⁾ Raumer i. m. III. 352. szól a garbói zsidókról, de a mit mond az nem felel meg az oklevelek tartalmának. Azt mondja, »Juden welche sich aus Afrika nach Sizilien flüchteten« »mussten« »sogleich zahlen und sich mit »Zurücksetzung« anderer Lebensweisen dem Landbau widmen. Szó sincs arról az oklevelekben, hogy más foglalkozás kizárásával mezőgazdasági munkára kényszerítették őket. A zsidók önként választják »Et quia intelleximus quod quidam de judaeis qui nuper ad habitandum venerunt «volunt» facere dactulidum H. Br. V. 535. Egy másik oklevélben »petunt» concedi sibi palmeretum vel dactiletum. H. Breholles V. 571. Lagumina 22. sz.

fejében a termés felét a kir. curianak szolgáltatják át. Teljesítette azon kérelmüket is, mert palermoi hitrokonaikkal nem birtak megférti, hogy külön magistert¹⁾ (rabbi?) állítson élükre, de sem ahhoz, hogy a cassaróban — a főuton — házak emelésére szolgáló telket kapjanak, sem pedig ahhoz, hogy új templomot építhessenek, nem adta meg a beleegyezését, mert új templom építését »jelenleg« (ad praesens) megengedhetőnek nem tartja. A megokolást, melylyel az időpontra való utalással az új templom emelését meg nem engedi, tisztán megértjük, ha tekintetbe vesszük, hogy IX. Gergely pápa alig négy héttel ezen oklevél kelezése előtt 1239. nov. 11-én újból átokkal sújtotta,²⁾ s így a vádnak, melyben hitetlenséggel illették, nem akart újabb tápot nyújtani, minthogy evvel is ellentétbe helyezte volna magát az egyház határozatainak egyikével. De ugyanakkor mintegy kárpótlásul, de még inkább önzésből³⁾ megerősítette és helyeslőleg tudomásul vette secretoja intézkedését, melylyel ezen zsidóknak henna, indigo és más Garbón termő növények meghonosítása czéljából Palermo közelében nagy területeket engedett át. Jellemző Frigyes gondolkodására, hogy kereken elveti a secretoinak azon indítványát, hogy a sziget különböző részeiben letelepedett zsidókat az országból kiutasítsa, mert nem akarja másoknak — a kik birodalmában letelepedni akarnának — hajlamát csökkenteni és gyöngíteni.⁴⁾

Ha már most összegezzük mindazt, a mi Frigyesnek ezen néhány a sic. zsidókra vonatkozó rendeletében, határozatában és törvényeiben foglaltatik, akkor azt találjuk, hogy helyzetük — a normannok alattihoz viszonyítva — lényegesen megváltozott. Mig a normannok alatt személyükben függetlenek voltak, addig most mint »servi camerae« függő viszonyba jutottak, a kikkel a curia szabadon rendelkezhetik. A normannok szabadságukban nem korlátozták őket a mint azt Frigyes 1221. és 1224-iki intézkedéseivel tette. Mindamellett

¹⁾ Hogy mi volt a magister hivatása azt nem tudjuk, de lehetséges, hogy az a rabbi volt. Az oklevélben csak az áll: »aliquem senem . . . eisdem prefeciat in magistrum. Péter király is nevezett ki 1282-ben »magister«-t a zsidók föle. Lagumina 33. sz.

²⁾ Raumer i. m. III. 689.

³⁾ H. Breholles Hist. dipl. Frid. II. V. 571. Lagumina 22. sz. okl.

⁴⁾ . . . ne forte tolleretur aliis qui venturi sint materia conferendi se in regnum nostrum.

sorsuk nyomasztónak rossznak éppenséggel nem mondható és ha — a mint szem előtt tartottuk — tekintettel vagyunk a korszellemre, akkor alaptalannak és helytelennek fogjuk találni azt az ítéletet, ¹⁾ mely Frigyes egyes rendeletei miatt zsidógyűlölő színben tünteti fel. Különben is sokkal felvilágosodottabb és, a mint törvényeiből is láttuk, sokkal neme-
sebb gondolkozásu, semhogy akár elvi, akár tudatos gyűlölet-
ről szó lehetne nála.

A mi Frigyes uralmának a sic. zsidókra kiható kultur-
történeti befolyását illeti, az kétségek kívül nagy volt. ²⁾ A tudomány-
szeretete következtében beállott szellemi felvirágzás és felpesz-
dülés a zsidóknak, a mint azt a történet, különösen a közép-
kori, fényesen bizonyítja, a tudományok iránti rendkívüli
fogékonyságát nem hagyta érintetlenül; hanem a mint egyes
sic. zsidók irodalmi működéséből, habár csak a közvetítés
terén is, ³⁾ következtethetjük, termékeny talajra talált. Példá-
ja pedig, hogy mint hatalmas fejedelem nem tartotta méltó-
ságán alulinak, hogy zsidókkal tudományos téren érintkezésbe
lépjen, de első sorban abban, hogy azok tudását nyelvismere-
teit a tudományok terjesztésére kihasználja, éppen a hohen-
staufok legnagyobb ellenségében Anjou Károlyban követőre
talált.

1250-ben fejezte be Frigyes földi pályáját s a szicíliai
trónt fia Konrád örökölte, a kit mialatt Németországban a

¹⁾ Graetz »Geschichte d. Juden VII. 105. 108. 109. De Graetz nemcsak, hogy a korra nincs tekintettel, de még az adat kiválasztásában is felületes. Így pl. azt állítja, hogy Frigyes Palermóban ghettoba utasította a zsidókat és hozzá is teszi: »Eine Unduldsamkeit welche sogar die Ppste seiner Zeit übertraf«. — Forrás gyanánt »Jovanni l'ebraismo in Sicilia« (e. h. Giovanni L'Ebraismo della Sicilia) idézi. Ez nem áll, mert a Ghettoa 1312. II. Frigyes (aragoniai) vezette be Palermóba. Lagumina 25. sz. oklevél. Graetz u. l. összetéveszti II. Frigyeset aki (1286—1337) király volt — s mint Frigyes, a II-ik a sic. trónon — hohensauf II. Frigyesse, aki mint sic. kir. tk. I. Frigyes volt, Graetz »Raumer nyomán indul pl. a garbó letelepülők tekintetében is, s az mint kimutattuk helytelenül értelmezte a latin szöveget, és mást mond mint az oklevél.

²⁾ Frigyes kulturtörténeti hatásáról az olasz zsidókra I. Burckhardt A renaissancekori műveltség I. 394. XXII. kiadás.

³⁾ Faradés ben Salem Girgentiből és Moses Palermóból. Ezekről alább szólnunk.

birodalom ügyei foglalkoztatták, Frigyes végrendelete értel-
mében ¹⁾ öcsese Manfred helyettesített a kormányzat vezeté-
sében. Konrádnak 1254-ben bekövetkezett halála után Manfred
a kiskoru Konradin nevében tovább is vezette az uralmat, ²⁾
és védte az országot a pápa — IV. Ince — folytonos táma-
dásaival és tulkapásaival szemben, 1258 óta pedig — nagy
lelkedéssel egyhangulag megválasztatván — mint Szicília
megkoronázott, törvényes királyá uralkodott 1266-ig, a mely
évben a beneventi szerencsétlen ütközetben Anjou Károlylyal
szemben a csatával életét is veszítette. ³⁾ Mint egyáltalában,
úgy a zsidókkal szemben is — helytartó és király korában
— atyja nyomdokait követte, mert mint Frigyes, úgy ő is
épp úgy kiválik nemes gondolkodása és érzése, vallási dol-
gokban való szabadelvűsége, mint a tudományokhoz való haj-
landósága által. ⁴⁾ Mint Frigyes, úgy — még fokozottabb
mértékben — Manfred alatt is a zsidó irodalom, mely sok
esetben érintkezésbe hozta a zsidókat a keresztényekkel, mint-
egy hivatalos szentesítést nyert Olaszországban. ⁵⁾

1254 szeptember havában — nagybátyja Galvan Lancia
közbenjárása folytán — a pápával kibékült és megegyezésre
lépett; ⁶⁾ közvetlenül azután IV. Ince a szentszék érdekeinek
megvédése céljából és az események szemmel tartása végett
piacenzai Fr. Ruffinust Szicília és Calabria főcáriusának
nevezte ki. Ez úgy látszik első feladatai ⁷⁾ egyikéül azt tűzte
ki, hogy azon egyházakat, melyeket Frigyes — mert a pápa
szaván indultak — kirelhetetlen szigorral sujtott ⁸⁾ régi
jogaikba visszahelyezze, vagy pedig a szenvedett veszteségért
kárpótolja. Ez utóbbi módot választotta a girgenti egyházzal
szemben is, mely mint Raynald ottani püspök elpanaszolja,

¹⁾ Raumer i. m. IV. 209.

²⁾ U. o. 333.

³⁾ U. o. 488 és 344.

⁴⁾ U. o. 279 és 425.

⁵⁾ Burckhardt: A renaissancekori műveltség Olaszországban. I. k. 392. XXII.

⁶⁾ Raumer i. m. u. o. 308.

⁷⁾ Ez abból is látszik, hogy alig hogy ezen tisztséget elfoglalta, már intézkedett is. 1254 szept. 27. létesült a megegyezés, az oklevél pedig november 13-ikáról van keltezve. Lagumina 23. sz. oklevél.

⁸⁾ Raumer III. 663.

főképen Frigyes eljárása miatt oly szegényes és inséges helyzetbe jutott, hogy nem képes magát és ecclesiáját fentartani. A veszteség helyreütése céljából Girgenti város zsidóitól befolyó — rendszeren a kir. curiát megillető adót és jövedelmet — azt is, a melyet a tinktoria hajt, említett egyháznak adományozta.¹⁾

De nem élvezte sokáig ezen adományt s valószínű, hogy azt már a Manfréd és pápa között újból kitört egyenetlenség alatt veszítette el. Erre azon körülmény is enged következtetni, hogy 1266-ik évben, Anjou Károly uralkodásának első évében²⁾ már csak a gezia és jocularia³⁾ tizede van a jövedelmek lajstromában feltüntetve. Miként a girgentii, úgy a messinai egyháznak is csak akkor engedte át Károly az említett tizedeket, a mikor a megejtett vizsgálat kiderítette, hogy ezek a többi jövedelmek között előbbi időben is foglaltak.⁴⁾ Az utóbbi egyház Rudolf albanói püspök, a szentszék sic. legatusa, döntése alapján 1467 visszanyerte a meghatározott ügykörre kiterjedő jurisdictiót, a melytől II. Frigyes megfosztotta. Ezen igazságszolgáltatás a zsidók némely ügyeire is vonatkozik.⁵⁾ Míg a messinai s a többi főbb sicíliai egyházak hatalmában csak az állott, hogy rendszeren az etrenek inquisitor hatáskörébe tartozó ügyekben⁶⁾ a zsidók felett törvényt ülhetek, addig a mazzarai egyház ezenkívül még más, a zsidó községi életbe mélyen belenyúló jogokkal volt felruházva. Nemcsak, hogy a mazzarai püspök a kisebb vallási funkciókat végző hitközségi hivatalnokokat kinevezhette, hanem még a dioecesiséhez tartozó zsidó községek rabbiszékeit is tetszése szerint betölthette. Ezen utóbbi joggal élt, a mikor

¹⁾ Lagumina i. o. Hogy mily radikális módon járt el a makacskodó egyházzal szemben, azt ezen oklevél tartalma is bizonyítja. Így pl. a parasztokat, a kik ezen egyház kerületében laktak, Apuliába telepítette át. L. m. Lagumina 25. sz. okl.

²⁾ 1263-ban ajánlotta fel IV. orban pápa Anjou Károlynak a sic. trónt, a ki azt a beneventi ütközet után el is foglalta. Raumer IV. 439.

³⁾ A joculariáról alább aragoniai II. Frigyes alatti zsidó adók felsorolásánál szólnunk.

⁴⁾ Lagumina 23, 24, 27, 29. sz. okl.

⁵⁾ Lagumina 25. sz. okl.

⁶⁾ Csak a palermói egyháznak volt teljes jurisdictionalis joga a zsidók felett.

1272 körül Suleiman (Soliman) nevű zsidóra a trepanii rabbiságot ruházta¹⁾ de a végső megerősítés a kir. curiát illette.

Már ezen körülményben is, hogy zsidó papot hivatalában a kir. curia jóváhagyása véglegesít, világos nyomát látjuk annak, hogy már Anjou Károly (1266—1282) idejében a kormányhatalom a zsidó községi szervezet szabályozásába befolyt. Csak a II. Frigyes által megállapított központosítási rendszer, mely minden téren és minden tekintetben — még a legkisebb és legjelentéktelenebb ügyekben is — az alattvalókat ellenőrizte és mely mindenütt éreztette szabályozó hatalmát, s mely rendszer mechanizmusát Anjou Károly is átvette²⁾ magyarázza meg, nézetünk szerint, az imént említett, és az fejtí meg a következő — a zsidók történetében páratlanul álló — esetet. 1270-ben a palermói zsidók, a garboiakkal egyetemben, Maborach Faddalchasse³⁾ nevű hittestvérüket presbyter⁴⁾ (= kántor), ritualis metsző (sakter) és tabellio (jegyző) hármas hivatal viselésére megválasztották. Ezen választást a hitközség, a megválasztott megbízhatóságáról szóló levél kíséretében, a királyhoz felterjeszti. Mielőtt még Károly király beleegyezését megadta volna, meghittje (fidelis) és ud-

¹⁾ Lagumina 28. sz. 1272-ik évről. »Suleimano iudeo sacerdoti de Trepano electo et ordinato sacerdoti iudeorum dicte terre Trepani per venerabilem episcopum mazariensem ad quem dicta electio et ordinatio spectat provisio, quod manuteneatur in dicto officio sacerdotis«. A többi hivatal betöltési jogára vonatkozólag l. Lagumina 40. Egy másik sic. híres rabbinak, a ki szintén ezen korban — 1270 körül — élt I. Zion (hebernelyvű folyóiratban). Frankfurt, 1840. I. évf. 113. R. Meir b. Mózes volt a neve.

²⁾ Burekhardt i. m. 4, 5, 6.

³⁾ Ez arabs név, s arabra — héber betűkkel — átírva: מבורך שאלח.

⁴⁾ A presbyter megfelel a chasen (kántor) szónak. L. Lagumina 41. sz. okl. et confirmare presbyterum Judeorum qui hebraice dicitur Hasem (= chasen). A keresztény egyházi kifejezések átvitették a zsidó egyházi intézmények megjelölésére. Így pl. Lagumina 72. sz. oklevélben azt olvassuk, hogy a syracusai zsidó hitközség a többi között azt is kéri »quod nemo sacerdotum celebret missam« absque mandato prothi et 12 majorentum. Látjuk, hogy még »misérő« is szólnak a zsidók. Ugyanott »oltár«-t is említenek. Lagumina 791. sz. okl. zsidó püspökről »episcopus«-ról van szó. De ott úgy látszik világi előljárót jelent és nem egyházi hivatalt. Lagumina 26. sz. okl. ezen Maborach Faddalchasse-re vonatkozik.

vari tolmácsa Ferrag által megvizsgáztatta és miután ilyen módon ezen tisztségek betöltéséhez szükséges képességeiről és alkalmasságáról meggyőződött megengedi, hogy hivatalait a szokásos fizetés mellett elfoglalhatja. Megjegyzi, hogy előbb esküt tegyen — zsidó rítus szerint — hogy tisztségeit híven fogja végezni.

Kétségtől áll az, hogy ezen centralisatio eredményezte, hogy némileg egyöntetű volt a sic. zsidók hitközségi szervezete.¹⁾ Már említettük, hogy Anjou Károly II. Frigyes nyomában indulva, zsidó tudósokat foglalkoztatott udvarában. Már nem szorult külföldiekre mint Frigyes, mert éppen a tudományok fellendülése következtében Sziciliában is találkoztak zsidók, a kiket tudásuk és képzettségük tudományos munkák fordítására alkalmasokká tett. A legkiválóbb volt Farrag b. Salem²⁾ Girgentiből, a kinek nevéhez, egyéb fordításain kívül,³⁾ a melyeket Károly megbízásából végzett, a kiváló fontosságú arabs orvosi munka Razes »Continens«-ének (al — Havi) latinra való átültetése fűződik. Ezen Farrag b. Salem kétségtől azonos Ferraggal, a ki mint láttuk a kir. curia tolmácsa is volt.⁴⁾ Egy másik sic. zsidó, ki mint translator működött Károly udvarában, Mózes Palermóból.⁵⁾

Talán éppen Farrag befolyásának, a ki kedvelt volt a kir. curiánál⁶⁾ — köszönhető, hogy a különben kegyetlensége

¹⁾ A szervezet alapja — valószínű — már a normannok korába nyúl vissza. L. Amari III. 1-ső rész 291. 4-ik jegyzet.

²⁾ Farrag (Farradsch) neve különféle orthografiában olvasható kéziratokon u. m. Ferragius, Farrachius Farracius stb. L. Steinschneider M. »Die hebraeischen Übersetzungen des Mittelalters u. die Juden als Dolmetscher. Berlin 1893, 974. és ugyanattól. Donnolo, Pharmakologische Fragmente aus dem 10-ten Jahrhundert nebst Beiträgen zur Literatur der Salerintaner Berlin 1868. 27. f. L. m. Amari. i. m. III. 2-ik rész, 698, és Archivio storico italiano III. 1879. 168, (Minieri Riccio, Il regno di Carlo I. d. Angiò). Farradsch nevű zsidónak 1303-ban a cassaróban (Palermo) háza volt. Zunz i. m. 516 talán azonos ez Farraggal.

³⁾ A fordításokat Steinschneider »Donnolo«-ban felsorolja.

⁴⁾ Lagumina 26. sz. o. . . per magistrum Ferrag fidelem nostrum et interpretem curie nostre

⁵⁾ Hebraeische Bibliographie. X. 9. Ezen Mózes Hippocrates »Liber de curationibus infirmitatem equorum«-ját aratsból latinra fordította

⁶⁾ Neve mellett mindig vagy fidelis (Lagumina 26. sz. o.) vagy »familiaris« curie áll Archivio st. italiano i. h.

és kiméletlenségéről híres Károly uralkodása alatt a zsidók irányában jóakaró magatartást tanusított.¹⁾

A véres felkelés és öldöklés — a siciliai vecsernye — 1282-ben véget vetett az anjouk Szicilia-sziget-feletti uralmának s a trónra aragoniai Pétert — mint Constancianak, Manfred leányának a férjét hitták meg. Ez éppen akkor az afrikai partokon volt hajórajával, látszólag azért, hogy a saracénok ellen harcoljon, tényleg azonban, hogy a kedvező alkalmat Szicilia elfoglalására felhasználhassa.²⁾ A Sziciliába bevonuló Pétert mindenütt nagy lelkesedéssel fogadták, de különösen fényes fogadtatásban részesítették Messina városában. A lakosság hatalmas örömrivalgás közepette vonult a városba s a zsidók is részt vettek fogadásában, s thóráikkal elébe mentek.³⁾ Azonban nem annyira a zsidók fogadása, mint inkább az, hogy a háború költségeinek fedezéséhez tetemes összegekkel járultak, biztosította számukra a király jóindulatát.⁴⁾

Mindjárt uralma elején Dávid — Busach palermói orvos utódjának — kiváltságait megerősítette, s ugyancsak ezen Dávid orvost, elődei által gyakorolt joggal élve, a palermói zsidók magisterévé nevezte ki. A király jóindulatát annyiban mutatta, hogy ismételtén pártjukat fogta a hivatalnokok zaklatásaival szemben. Így a midőn Josep de Calo⁵⁾ és Fudrone de Canino zsidók St. Marco és környékén lakó hitrokonaik nevében arról panaszkodtak, hogy szerződéseik ellenére a portulanus (a kikötő felügyelő) és más hivatalnokok követeléseikkel zsarolják őket, a hivatalnokokat a szerződések szigorú betartására utasította. Máskor megint a collectorok⁶⁾ önkényes eljárásával szemben vette oltalmába a zsidókat. Mig ezek és

¹⁾ L. Monatsschrift für Gesch. u. Wiss. d. Judenthum XXVII. évf. (1878) 154 és Güdemann i. m. 153 L. m. Lagumina 82. sz.

²⁾ Leo i. m. IV. 630.

³⁾ Muratori SS. XIII. 1066. Bartholomeus de Neocastro »Historia sicula: Jam nec campus nec locus turmas populi explicat, civitatem ingreditur jucundis aplaudunt vocibus mares et foeminae, judaeorum synagogae legem aperiunt

⁴⁾ Peterről mondtak Lagumina 30, 31, 32, 33. sz. okleveleken alapulnak. L. m. Ersch u. Gruber II. 27. 143. Pétert afrikai hadjárataiban is egy zsidó hathatósan támogatta

⁵⁾ Calo talán = Calonymus rövidített alakja

⁶⁾ Collectorok a hadiköltségek fedezésére szánt összeg gyűjtői voltak.

a hasonló zsarolások legfeljebb vagyoniilag károsíthatták meg a zsidókat, addig ugyancsak Péter korában oly veszedelem is fellép, mely gondolatviláguk megmételtyezésére vezethetett volna. A veszedelem Abulafia kabbalistikus tanainak terjedésében rejlett. Abraham b. Samuel Abulafia 1240-ben Saragossában született.¹⁾ Sokoldalú tudománya, hosszas tanulása annyira megzavarták, hogy azon rögeszméje támadt, hogy betűk és számok kombinációjában az isteni megismeréshez vezető ut rejlik. Sok bolyongás után — 1282 körül — Szicília szigetére került, s talán az akkori politikai alakulás által felbátorítva még próféta; sőt messiás minőségben is fellépett. Asketikus életmódja, szigorú erkölcsi élete és merészsége tanítványokat²⁾ és számos hívőt szerzett tanainak. A száműzetés végét a messiási kor beköszöntését 1290-ik évre tette, s sokan a hiszékenyek közül már készültek a szent földre való visszatérésre. A sic. zsidók józan elemeinek kételyeik támadtak Abulafia messiás voltában és Sal. b. Adret (Rašbu) barcelonai rabbihoz — korának legkiválóbb talmudtekintélyéhez — fordultak kétségkívül azért, hogy tekintélyének latba vetésével a már Abulafia tanától elbolondítottakat is észre terítsék és véleményét kérték. Adret,³⁾ a ki Abulafiát és badar tanait ismerte, Achitub⁴⁾ palermói rabbihoz intézett responsumában az állítólagos messiást és veszélyes fellépését szigorúan elítélte. A józan gondolkodás felülkerekedése, a responsum hatása, másrészt a kellemetlen következményektől való félelem arra indították a sic. zsidókat, hogy az ábrándozót Szicíliából kiűldözzék.⁵⁾

Péter halála után idősebb fia Alonso az aragoniai, míg a fiatalabbik, Jakab, a szicíliai trónt foglalta el 1286-ban.⁶⁾ Öt évi uralkodása idejéből alig van adatunk a szicíliai zsidók

¹⁾ »Der Orient«. (Hg. Dr. Julius Fürst) Leipzig, 1855. Literaturblatt 382. ff. és Graetz i. m. VII. 222—228. és Jellinek »Bet ha-Midrasch (בית המדרש)« Leipzig 1855. III. XL.

²⁾ Jellinek i. h. XLI.

³⁾ Responsumaiban 548-ik sz.

⁴⁾ Ezen Achitub (אחיטוב) Gudemann szerint i. m. 202. azonos a Hadair ez. erkölcsi irat gyűjteményben felvett מוֹכֶרֶת הַטָּמֵא szerzőjével.

⁵⁾ Abulafia Cumino szigetre (Malta mellett) menekült.

⁶⁾ Leo, »Geschichte Italiens« IV., 635., 637.

történetére vonatkozólag. 1291-ben Alonso utód hátrahagyása nélkül elhalván Jakab lépett az aragoniai trónra és öcscsére, Frigyesre bízta a sziget feletti helytartóságot. Mindjárt Frigyes helytartóságának első évében, — mint már 1220. körül is történt — újból vállalkozott egy trapanii származású karmelita szerzetes, Szt. Albert, csodatevő erejének kimutására, médiumnak, mint rendtárs Szt. Angelus hohensztai II. Frigyes idejében, előszeretettel a zsidókat választotta.¹⁾ Oly nagy volt — állítólag — varázsa ereje, hogy hallatlan térítéseket eszközölt a szicíliai, de különösen a sciaccai zsidók között. Sokkal nagyobb, és hozzá még káros befolyással volt egy másik férfiúnak, nem ugyan csodatevő ereje, mint inkább gyűlöletének kiapadhatatlan forrása, ezen férfiú a hitbuzgóságáról is híres cataloniai orvos, Arnaldo de Vilanova. Frigyes helytartósága idejében még nem érezte ellenszenvét a zsidókkal, ezt legjobban az bizonyítja, hogy a Messina városnak adott privilegialis levelében nem tesz különbséget keresztény és zsidó között.²⁾

A mióta azonban — mint II. Frigyes — a szicíliai királyságot elnyerte,³⁾ de különösen a mióta a Rómából fellépése sikertelensége miatt távozó Arnaldo de Vilanova került udvarába, a ki hatalmas befolyását izgatásra használta fel, azóta az amugy is a hitbuzgóság felé hajló Frigyes, szigorú rendszabályokat és törvényeket hozott a zsidók ellen. Uralkodása fordulópontot jelent a sic. zsidók történetében, mert ellenszenvéből, gyűlöletéből eredő rendeletei és törvényeczikkei — az európai legtöbb államok zsidóinak sorsához viszonyítva —

¹⁾ Giovanni di Giovanni i. m. 310. Hogy ezen Szt. Albert mennyire művelt csodákat, azt a következő — a valótlanság bélyegét magán hordó — elbeszélés is megvilágítja. A Sciaccia és Girgenti közt folyó Platani patak hullámai néhány zsidót elsodortak, ezek a véletlenül a parton sétáló Szt. Alberthez fordultak esdeklő szavakkal, hogy a halál torkából szabadítsa ki őket. Szt. Albert nagylelkűen, elteve a keresztényi szeretettől, a biztos megmenekülést igéri nekik, ha Christusbán, a kinek nevében segítségért kérték, kiszabadulásuk után himni fognak és keresztényekké lesznek. A zsidók a feltételt elfogadták, megmentette őket s ily módon nemcsak életüket, hanem még lelkiüdvüket is nyerték tőle. Giovanni i. h.

²⁾ Bozzo, »Note storiche«, 308. — U. o. Arnaldo de Vilanova-ra vonatkozólag, és Gudemann »Geschichte des Erziehungswesens« 154., 179.

³⁾ 1296-ban választották szicíliai királynak. Leo, IV., 639.

kedvező helyzetüket és állapotukat gyökeresen megváltoztatták. Első intézkedése az volt, hogy a zsidókat a megbélyegző zsidójel, a szegyenfolt viselésére kötelezte. Hohenstaufi II. Frigyesnek a zsidók megkülönböztető ruházatára vonatkozó határozata a halálát követő zavargások folyamán nem csak, hogy erejéből veszített, hanem majdnem feledésbe is ment; aragoniai II. Frigyes felelevenítette, egyuttal azt is pontosan meghatározta, hogy a zsidó férfiak kör alakú vörös posztódarabot hordjanak a mellükön, az asszonyok pedig a könyökön.¹⁾ De mintha nem elégednék meg avval hogy ellenszenvét a zsidókkal csak saját országában éreztetheti, bátyjának II. Jakab aragoniai királynak 1304-ben melegen ajánlotta, hogy a zsidókat ghettoba szorítsa. Ő maga — a mint látszik — az időt még nem találta alkalmasnak arra, hogy a zsidókkal így eljárjon, mert ezen szándékát csak néhány évvel később valósította meg.

Előítéletének és egyuttal Arnaldo de Vilanova befolyásának nyomait az 1310-ben constitutioiban kiadott, a zsidókról szóló törvényczikkek is mutatják.²⁾ Az első zsidókat érintő czikk Frigyes vallási buzgalmára vezethető vissza: Egy évig tartó börtönbüntetéssel sújtja azt, a ki neofitát »még ha zsidó is volt, hitehagyott kutyának«³⁾ szidalmaz. Mert a renegatus jelző a keresztelés kicsinylését foglalja magában, kutyának pedig a szokásos beszéd mód szerint (secundum usum loquendi) a zsidókat és pogányokat nevezik. Ezen usus — de helyesebben abusus — a zsidót kutyának szidalmazni, széltében divott a középkorban, ez visszatükröződik a zsinagogái költészetben is,⁴⁾ a melyben ismételtlen az erre vonatkozó panasz elhangzik.

¹⁾ Lagumina 72. sz. oklevélben III. Frigyes ösének (arag. II. Frigyesnek) ezen intézkedésére hivatkozik. L. m. Archivio storico siciliano VIII. Palermo 1883. 156. Dr. Ferdinando Lioni »La rotella rossa.«

²⁾ A törvények, melyek a zsidókra vonatkoznak, össze vannak állítva Lagumina 34. sz. a. Nagyrészt a kanoni határozatok megújítása foglaltaik ezen törvényekben.

³⁾ Hogy a neofitáknak a középkorban hitehagyottságukat gyakran szemükre lobbantották és ez ellen törvényileg intézkednek erre vonatkozólag l. Ersch u. Gruber II. 27.212. I. Jakab aragonia király szigoruan tiltja a »renegat és tornadiz«⁴⁾ csúfnevek alkalmazását. L. n. Dr. Kayserling M., Gesch. d. Juden in Portugal. 1867. 41.

⁴⁾ Dr. Zunz L., »Synagogale Poesie des Mittelalters.« Berlin, 1855. 11.

Hogy a középkori zsidót evvel és hasonló szitkokkal illették, azon nem kell csodálkoznunk, hiszen egyházi¹⁾ és világi fejek bőven gondoskodtak arról, hogy a zsidók a legszélsőbb megvetés tárgyává váljanak.

A zsidókat²⁾ és saracénokat vagy más hitetleneket, keresztény vagy magát megkereszteltetni öhajtó rabslazga megvásárlásától és szolgálatban tartásától szigoruan eltiltja. Ha felvette a keresztény vallást vagy csak szándékában van azt felvenni, akkor 12 solidus³⁾ — lefizetése után felszabadulhat. A 12 solidusra a tulajdonos csak akkor tarthat igényt, ha a szolga vétel után jutott birtokába; ellenkező esetben — ha pl. házában született — a megkeresztelés után rögtön felszabadul.

A ki pedig tudatosan keresztény rabslazgát hitetlennek elad, arra egy évi börtönbüntetést szab a törvény. Ezen, különben méltányos, törvényben foglaltak is — mint már I. Gergely pápánál is hasonló alkalommal kiemeltük — első sorban vallási motivumból és nem humanitásból eredtek, hiszen nem a rabslazgaság és rabslazgakereskedést tiltotta meg, csak az bántja, hogy a zsidók birtokában⁴⁾ »kik saját bűnük miatt örökös szolgaságra vannak kárhoztatva«⁵⁾ keresztény szolgák legyenek.

Sicilia némely vidékén az volt a szokásjog, hogy keresztény zsidó ellen tanu nem lehet;⁶⁾ ennek oka alkalmasint abban rejlett, hogy elfogultságában, a mikor amugy is csak zsidó ügyéről van szó nem fog az igazságnak megfelelően

¹⁾ VI. István pápa (885—891) is használja már a zsidókra »a kutya« epithetont Döllinger i. m. 217.

²⁾ A törvényczikk czímében »Ut nulli saraceno vel judeo liceat christia nun servum emere.« A törvényben azonban csak zsidókról szól.

³⁾ Már 581-ben állapította meg a maconí zsinat a zsidó kézen levő keresztény rabslazga váltságdíját 12 solidusban. Aronius »Regesten« 43. 60. V. ö. m. Stobbe i. m. 172.

⁴⁾ Különben ezen bűnben, t. i. rabslazgakereskedésben a keresztények is kivették részüket. Burckhard i. m. II. 93. 94.

⁵⁾ »Quos propria culpa sumpsit perpetuae servitutis.« Az egyház ismeretes elve.

⁶⁾ Messinában is ez volt a szokásjog. Giovanni di Giovanni i. m. 91. Palermóban pedig a zsidó keresztény ellen a viszont tanuskodásnak helye nem volt.

tanuskodni. Ezt Frigyes megszünteti és kimondja bárhol, bármely ügyben tanuskodhatik a keresztény zsidó ellen.¹⁾

A mit eddig Frigyesnek a zsidók ellen hozott törvényeiből tárgyaltunk, annak többé-kevésbé tán jogosult alapja vagy legalább a jogosultság látszata volt meg; de a fanatizmus szülöttjének, a türelmetlenség törvénybe iktatásának kell tekinteni a következő intézkedését.²⁾ »Mivel szokásaink és a zsidók szokásai miben sem egyeznek meg és ők könnyen a folytonos társalgás és baráti viszony által a nyiltszívűek lelkületét babonájukhoz és hitetlenségükhez hajlitanák. elrendeljük, hogy a keresztények ne barátkozzanak szerfelett és ne társalogjanak sokat a zsidókkal, ne étkezzenek és ne háljanak³⁾ velük sem pedig némi bérért ne végezzenek szolgálatokat zsidók házaiban«. Ime klasszikus példa, hogy mily módon hívták fel a népet türelmetlenségre és gyűlöletre, hisz éppen ezen tilalom bizonyítja, hogy fesztelen és benső volt az érintkezés keresztények és zsidók között, máskülönben ezen rendelet fölösleges lett volna.

Kánoni törvény megújítása ez is,⁴⁾ hogy a zsidók a jövőben sem méltóságokkal, sem pedig nyilvános hivatalokkal fel nem ruházhatók; a tilalom ezen megismétlése kétséggel az arra vall, hogy a IV-ik laterani zsinat erre vonatkozó határozata Sziciliában hatástalan volt.

Végre pedig a zsidó orvosok ellen hozott szigorú rendszabályokat.⁵⁾

¹⁾ A III. laternai zsinat 1179-ben kimondta, hogy keresztény vallomása a zsidó ellen is mindig érvényes.

²⁾ A t.-cz. »Ut nullus christianus habeat familiaritatem assiduam cum judeis, vel cum eis comedat, vel moretor in eorum servitio.« Lagumina 34. oldal.

³⁾ A szövegben »discumbant« áll, ez annyit is jelent »kévérészenek« s lehetséges, hogy éppen az utóbbi a helyes, mert »nec eis comedant«-hoz, mely megelőzi, jobban illik.

⁴⁾ A IV-ik laternai zsinat (1215.) 69 §. »Ne judaei publicis officiis praeficiantur« cz. Stern Urkundliche Beiträge. 176. sz. és Lagumina 34. oldal »Ut nulli judeo liceat officium habere publicum«.

⁵⁾ A t.-cz. »Ut nullus judaeus audeat medendi artem exercere in christianum vel medicinam ei dare vel conficere.« Lagumina 34. oldal. A zsidó orvosok ellen már többször hoztak rendszabályokat. V. ö. Graetz VII. 123. Az 1246-ik beziéri tartományzsinaton és u. o. VII. 141.

Az orvosi tudomány már a legrégebbi időben kiváló és híres művelőkre talált a zsidóknál. Előszeretettel foglalkoztak evvel, ezen előszeretettel pedig a középkori viszonyok folyománya. A zsidó a gyümölcsöző tudományok között egyedül az orvost választotta, mert ez volt az egyetlen, melytől sikert várhatott, mivelhogy a tudományok más ágának a művelése már eleve elzárta előle a kedvező eredményhez vezető utat. Az orvosi tudomány volt az egyetlen ösvény, mely a nagyok és hatalmasok palotáit megnyitotta számukra és előkelőbb társadalmi állást szerzett nekik. Ilyen körülmények között természetesen fogjuk találni, hogy igyekvésüket, buzgalmukat és szorgalmukat arra fordították, hogy ezen tudományban kiképezzék magukat, és hogy ily módon nagyobb orvosi ügyességet és szakértelmet tanusítottak, mint keresztény versenytársaik. Kiváló szakértelmük fejté meg azt, hogy majdnem minden fejedelmi, sőt sokszor még pápai udvarban is zsidó orvosokat találunk¹⁾ A zsidó orvosok ezen közkedveltsége és ügyessége szemet szűrt Arnaldo de Vilanova-nak, felkeltette irigységét és szította gyűlöletét, annál is inkább, minthogy éppen Rómában időzése alkalmából az egyik pápának — talán VIII. Bonifácznak (1294—1303) zsidó háziorsosa volt.²⁾ Irataiban, melyekben az egyházreformációt sürgeti a papok vétkeit felsorolva főbűnnek azt tekinti, hogy zsidó orvosokkal gyógykezeltetik magukat, Frigyes szájába pedig a zsidó orvosok ellen irányuló nyilatkozatot tesz, a melyben a többi között elmondhatja vele, hogy minden hívő, a mint a papok szónokaitban hallotta, a kiközösítést érdemli és halálos bűnt követ el, a ki gyógyítására zsidó segítségét veszi igénybe.³⁾ Ezt előrebocsátottuk, hogy annál világosabban kitűnjék Arnaldo

¹⁾ Nagy Károlytól V. Károlyig alig volt uralkodó, kinek nem lett volna zsidó udvari orvosa. L. Livius Fürst »Beiträge zur Geschichte der jüdischen Aerzte in Italien — Jahrbuch für Geschichte der Juden u. d. Judenthums.« Leipzig 1861. II Bd. 333.

²⁾ Ezen zsidó orvos neve Maestro Gajo = Gaggio volt. Maestro = orvosok jelzője, Gajo pedig megfelel a héber גֵּאֵה-nak s lehetséges, hogy diminutivum, mint גֵּאֵה Josefból Peppo. Zsidó neve Isak b. Mordechai volt. Ozar Nechmad III. Wien 1860. 110. וְיִשְׁרָאֵל שֶׁל הַרְפָּה רַחֵם ה' עָלָיו Ozar Nechmad II. Wien 1857. 236.

³⁾ Gudemann i. m. 155. oldalon Arnold d. V. műveiből — Menendez Ar. d. V.-ról szóló munkája nyomán idézi.

de Vilanovának hatása, a kegyetlen szigorúságú törvény létrejöttében.

Egy évi »kenyér és víz melletti« súlyos börtönbüntetést szabott Frigyes azon zsidó orvosra, a ki keresztényt gyógykezelné, vagy részére gyógyszereket készíteni, eladni, sőt még csak megszerezni is merészel. A keresztény pedig, a ki zsidó orvos segélyét igénybe veszi, s akár magának, akár hozzátartozóinak általa orvosságot készített, avagy zsidókészítette gyógyszerért másoknak inni ad, tudatosan vesz, három hónapi börtönt kap.¹⁾ Mintha a törvényhozó érezte volna, hogy mily kegyetlenséget tartalmaz ezen cikk, azért bevonja a szeretet mázával záradékol odacsatolván, hogy az összeg, melyet a keresztény a zsidó orvosnak adott v. p. adand, a kir. curiába fizetendő és ez az »idegen keresetet nagylelkűen« szegények között osztja ki. Kegyetlenségben, kíméletlenségben messzire felülmulja ezen törvény mindazt, a mit valaha a zsidó orvosok ellen akár törvényileg, akár más uton elrendelni megkísérlettek.²⁾ Megjegyzendő, hogy Frigyes ha éppen szüksége volt, hűtlen is tudott lenni elvéhez, mert megtagadva törvényét és annak szellemét 1327-ben a »hitetlen« Gaudius zsidó orvos tudományát igénybe veszi,³⁾ különben is ezen kegyetlen törvény Siciliában később sem tudott gyökeret verni és némelykor maguk a királyok is zsidó udvari orvosokat tartottak.⁴⁾ De mintha Frigyes mind ezen törvényeivel még nem érte volna el azt, hogy a keresztények és zsidók között a békés együttélés és érintkezést megbontsa, még tovább haladt türelmetlenségben és az erőszakos válaszfal emelésében; elrendelte, hogy a zsidók a keresztényektől elkülönödvé ghettóban lakjanak.⁵⁾

¹⁾ Lagumina 34. oldal. (34. okl.)

²⁾ A beziersi tartományzsínoton — (1246-ban) excommunicatioval fenyegetik a keresztényt, a ki zsidó orvossal kezelteti magát. Graetz, VII., 123. L. m. u. o. 141. Alonso (1260-ban) a zsidókészítette orvosság használatát megtiltja.

³⁾ Bozzo i. m. 575.

⁴⁾ Lagumina 71. oldal. Josep (József) Banal fia, a király háziorsosa Márton uralkodása idejében. (1398 k.)

⁵⁾ Lagumina 35. sz. okl. Lagumina az okl. tartalmát helytelenül ismerteti, a mikor élére azt állítja: »Re Federigo revoca una precedente disposizione per la quale i Giudei erano stato obligati ad abitare fuor

Frigyes ezen intézkedése különösen a palermói polgároknál keltett nagy megütközést, annál is inkább minthogy a főuton (Cassaro), a hol a zsidók üzlethelyiségei és lakásai voltak, levő házaik értéke az albérlok elvonulásával csökkent, mert éppen semmit vagy csak nagyon keveset jövedelmeztek; a város pedig a sok üresen álló ház és a kereskedelmi elem kivonulása miatt elvesztette diszt.¹⁾ Ezen baj orvoslására megszegve és felfüggesztve a palermói szokásjogot,²⁾ polgárjogot ígért és osztogatott mindazoknak, a kik bárhonnan jöve, oda letelepednek.

A mily buzgalommal gondoskodott arról, hogy a zsidók jogait megszorítsa társadalmi szabadságukat korlátozza, éppen olyan buzgólkodást tanusított a különféle adónemek és terhek megállapításában. Egyike a legújabb siciliai történetiróknak találóan jellemzi eljárását »intolleranza et avarizia che si danno la mano«³⁾ türelmetlenség és kapzsiság párhuzamosan haladnak nála. Csak megközelítő képet nyújt a zsidók terheiről a palermóiak ránk maradt adójegyzéke.⁴⁾ Gezian, boradón kívül⁵⁾ még a következőket fizették: Házeladásnál, ha az eladó és a vevő is zsidó az értékösszeg minden 100 tarija után három, ha pedig akár az egyik, akár a másik keresztény, akkor minden száz után négy tari jár a »zsidótól.«⁶⁾ A lakodalmi zene és játékgendély fejében⁷⁾ négy tari vagy pedig a

le mura della città. Az oklevélben szó sincs revocatioáról, csupán a letelepítés — de nem zsidók általi — megkönnyítésére vonatkozó intézkedést tartalmazza. Frigyesnek a ghettóra vonatkozó intézkedése — a mint később látni fogjuk — sem érvényesült.

¹⁾ ... et civitatis ipsius status internus decorem primum amisisse.

²⁾ A szokásjog szerint csak 1 év, 1 hó, 1 hét és 1 napig kellett a városban tartózkodni s csak aztán volt a polgárjog elnyerhető. Lagumina 35. sz. okleveléből kitűnik. Messinában is ez volt a szokásjog. Raumer III., 340.

³⁾ Bozzo, »Note storiche siciliane« 534.

⁴⁾ Lagumina, 36. sz.

⁵⁾ Lagumina, 37. oldal. (36. sz. o.).

⁶⁾ Ezen adó a cabella platee someriorum alatt van felsorolva.

⁷⁾ A lakodalmi zene és játék különféle neveinek a divatját a saraenoktól vették át: »Nullus judaeus audeat habere tubas nec joculariores zammari et guideme secundum ritum saracenorum.« A zammaria és guidema szók értelmét nem ismerjük. Du Cange »Glossarium«-ban nincsenek meg.

mennyire az adóbeszedővel (cabellotus) megalkusznak, fizetendő. A megállapított összeg csak azon esetre szól, ha csak egy trombitapárt harsogtatnak, ha pedig több trombita van, akkor minden pár után még egy tari jár. Minden újszülött zsidó fiú után 1 tarit, lány után 10 granot szed a cabellotus.¹⁾ A zsidók vágóhidján leölt kos, vagy két-két levágott juh után egy granot, tehén és ökör után pedig 5 granot kap a kincstár. A felsoroltakkal korántsem merítettük ki a tényleges lajstromot, mert ezek részben csak mellékadók voltak. Sicíliai különlegesség a középkori zsidó adók terén, hogy az évenként választott városi hivatalnokok ruháiról és ágycsizmáiról a zsidók voltak kötelesek gondoskodni; ezen kiváltságot Palermó csak 1321-ben²⁾ — a többi városoknak már előbb megvolt, — fia Péter megkoronázásának alkalmával kapta. Mindezekhez még az is járult, hogy a hivatalnokok zsarolási kedvükben minden ürügyet felhasználtak, hogy a zsidóktól pénzt csikarjanak ki.³⁾

Ezen nyomasztó adóteher mellett súlyosan érezték a többiek, ha néhányan holmi ürügy alapján a járulékok fizetése alul magukat kivonták és nem is csoda, hogy még az adómentességi privilegiumokkal felruházott hitsorsosaikat⁴⁾ is a közteherben való részvételre felszólították, sőt a résztvevést tőlük is követelték, a mit ezek azonban kiváltságaikra hivatkozva szükkeblüen visszautasítottak. A midőn ezen ügyben a palermói hitközség Kethib Salamon és Millac Infusus nevű protijai (előljárók) és sindicijai (községi ügyészek) és a kiváltságosak között controversia támadt, Péter király elé, a ki apja Frigyes helyett vezette a kormányt, került eldöntés végett s ez a privilegialis oklevelek előmutatása alapján a községet keresetével elutasította. De megengedte, hogy azokat, a kik indokolatlanul és alaptalanul az őket megillető adórész fizetését megtagadják, a rendelkezésükre álló lehető legszigorubb büntetéssel

¹⁾ 10 grano = $\frac{1}{2}$ tari-val. Ezen adónem neve »juglaria« is volt (itt cabella jocularie cz. alatt áll). Lagumina, 98. sz. okl. 1393. máj. 13. Márton király néhány évre felmenti a palermói zsidókat ezen adók fizetése alól.

²⁾ Lagumina, 27. sz. okl.

³⁾ U. o. 28. sz. Különbösen is gyakoriak voltak Siciliában a hivatalnokok visszaélései. Leo, i. m. V., 4. és Lagumina 86. sz. oklevél.

⁴⁾ Lagumina, 40. sz. o. 1325 évről. A kiváltságosak Busach utódai. V. ö. Lagumina, 30. sz. o.

sujthatják. A zsidó temetőben való elhantolást, ugyszintén születendő fiaiknak az Ábrahám frigyébe való felvételtől tőlük megvonhatják, a velük való érintkezést egyes esetekben megszakíthatják, sőt még nyilvános átok alá (cherem) is vethetik.¹⁾ Ezt pedig azért teszik, hogy ily módon az, a kit az együvé tartozás érzete, a község szeretete nem ösztönöz arra, hogy a közterhek fedezéséhez hozzájáruljon, erre a büntetéstől való rettegés által kényszeríttessék.

Egyrészt talán, mert souverénitásával összeegyeztethetőnek nem tartotta, másrészt — s ez a valószínűbb ok, — mert jövedelmének csökkentésére vezetett, Frigyes 1324-ben nagy pénz-büntetés terhe alatt megtiltotta, hogy gróf, báró, lovag vagy polgár zsidót oltalmába vagy védelmébe vegyen. Megtiltotta továbbá, hogy azok akkor, a mikor a királyi hivatalnokok a köteles szolgálmányokat a zsidókra kivetik és a curiát megillető jogokat gyakorolják, mint közbenjárók vagy mint protectorok fellépjenek. De nemcsak, hogy az imént említett körülményeket minősíti ezen rendelet büntetendő cselekménynek, hanem még azt a zsidót is, a ki a felsoroltak bármelyikének védelmét keresi 20 unciával bünteti, meg nem fizetés esetén pedig személyükben sujtja őket.²⁾

A már említett indító okok, a mint azt az oklevélben is olvassuk,³⁾ melyekhez még a vall de Mazzara kerület zsidainak panasza járult, működtek közre abban, hogy Péter 1321-ben helytartó korában, a mazzarai egyházat a zsidók feletti — a mint már Anjou Károlynál is kiemeltük — széleskörű, fennhatóságától megfosztotta. Azonban a püspöki vicarius kérelmére, a ki arra is hivatkozott, hogy egyháza ezen fennhatóságot már régtől fogva gyakorolja, Péter rendeletét visszavonta. Az egyház gondoskodni akarván arról, hogy jogait háborítatlanul gyakorolhassa, Péter második oklevelét 1325-ben

¹⁾ Az erre vonatkozó oklevelet 1439 január 29-én kelt átiratból ismerjük. Péter oklevele 1324 febr. 9-én adatott ki. Lagumina, 358. sz. o. Gaudius nevű orvosra, kétségkívül ugyanaz, a kit 1327-ben Frigyes magához hívat, valamint gyermekeire ezen rendszabályok nem alkalmazhatók. U. o. az oklevélben.

²⁾ Lagumina, 39. számú okl. V. ö. Ersch u. Gruber II., 27., 211. I. Jakab aragoniai király még súlyosabban, halállal bünteti a zsidót, ki nemes ember védelmét kereste és élvezte.

³⁾ Lagumina, 41. sz. okl.

másik betűvel (י) pedig a túlvilágot (Pesz. r. 109b; j. Chag. II. és Arachin 29b). A Széfer Jeczira szerint Isten a tért e három betűvel יי határolta meg. Azt azonban sehöl sem találjuk, hogy Isten a világot צבאות névvel, vagy ennek egy betűjével teremtette volna. Legfeljebb azt lehetne állítani a Tanchuma szerint (ed. Buber, Váéra 7. szám), hogy Isten a világot אלהים szóval teremtette. De ezt sem kell komolyan venni.

131. l. (117). יצאל Pseudo-Jonathan szerint Deut. 34,6. a négy חכמה רבני közé tartozik. Sém tanítója volt. RABD bevezetése a Jeczira-kommentárhoz és sokszor található a kabbalistáknál. [Ez állításainknak nem mond ellen].

147. l. (131). A מידים szó ismétlése a varázslással bizonyára nincs összefüggésben. Az ismétléssel csak melegebben juttatták kifejezésre a hálát, mint pl. mi is mondjuk: köszönöm, köszönöm. Ilyen ismétléseket a bibliában is találunk a fogalom fokozására, mint ismeretes. Helyesen jegyzi meg j. Megilla IV,10: csak nyilvános istentiszteletnél nem szabad ismételni, de magánimánál ez a fohász kifejezése, mint אמן אמן, שמע שמע.

*

Dr. Goldfahn bács-topolyai rabbi figyelmeztet, hogy a német előszóban Joél műve említésénél ez a szó »einziges« (Heft) törlendő, mert szerző halála után még néhány töredék jelent meg. Ezt a füzetet mindaddig nem láttuk, de Joél iratának berendezése mutatja, hogy abban a talmudi korról már nincsen szó, minthogy ezzel már az első füzetben végzett.

*

Nöldeke Th., strassburgi nagyhirű professzor, azt az érdekes tényt közli, hogy a pápáról egész Olaszországban az a hit van elterjedve, hogy szemével megveri az embert. A nép előtt ez a malocchió bizonyára a pápa szentségével függ össze.

B. L.

IRODALOM.

AZ Ó-ZSIDÓ BŰVÉSZET.

(Irtá: Blau Lajos tanár, Budapest 1898. Az orsz. rabbiképző-intézet Értesítőjében magyar és német nyelven.)

Az emberi természettel veleszületett sajátság ama törekvés, hogy a sors lenyűgező hatalma alól kikerülvén, urává váljék sorsának. S e célra nem éri be a rendelkezésére álló testi és szellemi erőkkal és képességekkel, melyek elég gyakran a kitűzött cél mögött messze hátra maradnak, hanem szövetségeseket keres, és segédeszközöket kutat az érzéki, többnyire pedig az érzékiség feletti világban, hogy függetlenítse magát a végzettel szemben, sőt hogy kényszerítse ezt, hogy előtte meghajoljon »S ha a felsőbb lényeket rá nem birhatja, megmozgatja az Acheront«. A klasszikus rómainak eme merész röptü, s ismét a pokol fenekéig ható mondása egy lélekzettel jelzi a két tényezőt, melylyel már az ősember számított, midőn sorsa ellen harczra kelt. S e két tényező a hit és babona. Arról vitatkozni lehet, hogy vajjon a hitet megelőzte-e a babona, vagy pedig megfordítva áll-e a dolog, azonban alig fér kétség ahhoz, hogy az ember előbb hitt jó csillagában, és csak mikor hitében csalatkozott, folyamodott a babonához, hogy szerencséjén korrigálhasson. Evvel mi korántsem mondunk ellent a tudós szerző tömör mondásának, hogy »a babona a hitnek elődje, de a hit nem az ő örököse, minthogy a babona nem tartozik a holtak közé«. Mert a rendszerbe foglalt hit, vagy egy bizonyos hitnek a vallomása sokkal későbbi keletű, mint a babona, mely nem egyéb, mint ködbe borult hit. Főlöleg, de háládatlan munka is volna annak feszegetése, hogy hol végződik a babona és hol kezdődik a hit, mert ha

ezek nem is ikertestvérek, de korukra nézve, születésük ideje semmi esetre sem esik távol egymástól. De igaz hálára kötelezte le szerző a tudományos igazságokat kutató köröket az ó-zsidó bűvészetet felölélő anyag összegyűjtésével, mely ugy a legkisebb részletekre kiterjedő adatoknak tárgyalása, mint pedig az e téren meghonosodott téveszmék kimutatásával és azoknak helyreigazításával, a hasontartalmu művek sorából nagyban kitűnik.

Négy érdekfeszítőbbnél érdekfeszítőbb szakaszban dolgozza fel szokott lelkiismeretes minutiositással szerző a bűvészet és varázslat különböző nemeit, miután a babonát, varázslást és a szellemekben való hitet szabatos világossággal általánosságban fejtegeti. Ezt követi a varázslás elterjedtsége a bibliai korban, aztán a talmudi korban, a varázsló személyek, a zsidó varázslás forrásai, rosszindulatu varázslás, jó indulatu varázslás, továbbá a használatban ismeretes varázseszközök, mint az emberi szó, ráolvasások, idézések, amulettek, a mystikus istennevek, a négybetűs istennév, a 12, 42 és 72 betűs istennév és a bűvészpapyrusok, bűvös nézetek, a gonosz szem, varázstárgyak és védeszközök és végezetül etymologiai babona.

Az említett anyagalmaz eme kincses házából kiemeljük a következőket: a négybetűs istennév és az egyiptomi bűvészpapyrusok, továbbá a 12, 42 és 72 betűs istennevek.

Az elsőre nézve azt a megjegyzést kockáztatjuk, hogy ha már kiindulva a Pap. Párisban előforduló *enısabaoth* istennévből, a Szukka 45, az idézett *וְאֵלֵינוּ*-t rövidítésnek vesszük (119) *וְאֵלֵינוּ*-ból, akkor maradjunk mindjárt a valószínűbbnek tetsző emendationál és nézzük az *וְאֵלֵינוּ*-ban a zsoltár eredeti szövegét némi korrumpálásban, e helyett, hogy *וְאֵלֵינוּ*. Meglepő a 4, 12, 42 és 72 betűs istennévnek előtűntetése a *וְאֵלֵינוּ* egyes betűinek csoportosítása következtében képződő háromszögben 128, mely összeállításra analógiául szolgál, hogy csak egyet említsünk a Peszáchim 112 a varázssformula gyanánt említett:

שְׁבִי
בְּיָדֵינוּ
וְאֵלֵינוּ
וְאֵלֵינוּ
וְאֵלֵינוּ

A négybetűs istennév betűinek csoportosítása oly módon, hogy a háromszög megfordított csúcsa képezze a négybetűs, az első sor (háromszor a *וְאֵלֵינוּ*) a 12 betűs, az első négy sorban a 42, s az egész háromszögös betűcsoport képezze a 72 betűs istennevet, ez az igazán szerencsés és szellemes ötlet emlékeztet az Ennemosernél (Geschichte der Magie 217) említett Serenus Sammonicusnak Abracadabra betűcsoportosítására, mely mindennemű láz ellenében orvosszerű használatot s megfordított gula alakba állítottatott össze emígyen:

Abracadabra
bracadabr
racadab
acadab
cad
a

Ha az újabb időben napvilágra hozott papyrusok némi-képen ránk nem csáfolnának, mi a ránk átszármaztatott szellemi kincseinkre való féltékenységünkkel fogva hajlandók volnánk ami »Slos eszre middoth«-unkban foglalt betűszámban valamelyik waw konjunctivum kihagyása mellett a 72 betűs istennevet fölsismerni, valamint az Exod. 34, 6, 7-ben előforduló betűkből is alakíthatnánk oly sorokat és csoportokat, hogy ugy a 12, mint a 42 betűs istennév is szembe tűnnek. Azonban az ilyen kísérletezésektől visszariaszt az a tisztelet és elismerést parancsoló tudományos remekmű, mely valóságos díszül szolgál az eddigelé megjelent seminariumi értesítőknek.

Nagy-Becskek.

DR. KLEIN MÓR.

AZ IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT ÉVKÖNYVE.

(Évkönyv. Kiadja az I. M. I. T., szerkesztik Bacher Vilmos
és Bánóczy József. 1899. Budapest.)

A hirlapirodalom felvirágzása nagyon megtizedelte azt a közönséget, mely könyveket szokott olvasni. Az ujság, tartalmára nézve univerzális lévén, növelte az olvasó-közönség igé-

nyeit. Ha már rövidre szabott idejéből szakít egy részt olvasásra úgy legalább érdekest, sokfélét, aktuálist és változatost kíván. Amint nagyjában a tárcza kiszorította a regényt, épen úgy szivesebben fogad a közönség rövid értekezést, mint nagy, tudományos könyvet. Emez ugyan nem iratott számára, de a tudomány iránt felébredt érdeklődését amabban elégíti ki. A hírlapok tehát felkeltik az olvasó-közönségben a tudomány iránti érdeklődést, a tudós társaságoknak pedig feladta ezt az érdeklődést ébren tartani és kielégíteni oly tevékenységgel, mely a tudományt is feljebb viszi, szélesebb rétegekben is meghonosítja, megkedvelteti, népszerűsíti.

E szempontot szem előtt tartva, az *I. M. I. T.* idei Évkönyvét is igen sikerültnek kell mondanunk. Van benne sokféle, élvezetes és szórakoztató, oktató és elmélkedésre intő, felvilágosító és ismeretet terjesztő, érdekes és aktuális.

A kegyeletnek vannak szentelve az első lapok. Jóságos és boldog emlékü királyasszonyunk kedvelt költőjének, Heinek verseiben találta fel sajtó szívének bánatos érzelmeit, zsidó költő verseiben, kinck ő állított emlékszobrot, míg hazájának városai egytől egyig megtagadták nagy honfiukat. Heine révén kezdett Juda Halévi iránt érdeklődni, a zsidó nemzeti költőért, akinek lyrája szintén a szenvedők iránt táplált végzetlen szeretettől és nyomoruk miatt érzett megmérhetlen bánattól visszhangzik. A hasonézés, a szenvedés vonzotta feleséges királynőnket e két zsidó költőhöz. A kegyelet, Heine verseivel átszőtt cikket *dr. Blau Lajos* írta. Utána következik *Telekes Béla* megható költeménye »Erzsébet királynéról«.

Dr. Vajda Béla egészen helyesen fejt meg ama kérdést, hova lett a másfél milliónyi egyiptomi zsidóság. A görög filozófia, melynek segítségével Philo és kortársai elpárolgotatták a zsidó vallás szertartásait, csupán a tanokat, a száraz allegóriákat és szimbolumokat őrizvén meg, egyenesen a kereszténység karjaiba vezette a zsidókat, abban testet öltött az ő ideájuk. A filozófiával szaturált görög zsidóság egyengette a kereszténység útját. Nemcsak Egyiptomban, de Palesztinában, Kis-Azsiában, Görögországban csekély maradvány tartotta meg hűségét az ősi vallás iránt, a zöme a kereszténységben veszett el. Azért hallgat a zsidó történet ezen országok

zsidóiról századokon át. Ezen történeti ténynek konzekvenciája mindenkor aktuális. A hirtelen támadó gyökeres reformációk, mert radikálisak, eredménytelenül vonulnak el a zsidóság feje fölött, egyszer több, máskor kevesebb hivektől fosztják meg. Hogy csak egy példát említsék fel, századunk elején *Gans* kezdett ily radikális reformációba. Sikere abban állott, hogy ő és még néhány művelt ember a zsidóságtól elvált, amit később nagyon megbántak. Ha reformról beszélünk, ami a zsidóságban mindig napirenden van, *Philipson Lajos* élete és tevékenysége nyújt útmutatást, mily irányban kell annak mozognia. Tevékenységének főmozzanatait *Neumann Ede*, *Kayserling*nek nemrég megjelent életrajza nyomán ismerteti. *Philipson* úgyszólván a zsidóság ügyésze volt, újságot szerkeszt, közbenjár, agitál, petíciózik, memorandumokat ír, rabbigyűléseket létesít, referatumokat készít, bibliát fordít, magyarázza és last not least szónokol, meg oktat, mert tulajdonképpen rabbi. Mintha a zsidóságnak összes számai Magdeburgban folyának össze, mintha ott egy zsidó miniszter székelne. Túllépnék ezen ismertetés keretét, ha még oly röviden vázolnók eme csodálatra méltó szorgalmú férfi működését, és megjelölnök a helyet, mely a zsidó felekezet emancipációja érti küzdelmében és belső átalakulása előmozdításában őt illeti. Elég *Neumann* velős cikkére és *Kayserling* remek könyvére ráutalni.

A biblia befolyása nem nyilvánul csak a vallási reformációkban, hanem a művészetben is. Az olasz renaissancebeli művészet mind a bibliából, mind az evangéliumból meríti tárgyait, de a német művészek közül csupán *Dürer* és az ifjabb *Holbein* és még két jelentéktelen festő veti esetjét bibliai tárgyra. Erről szépen értekezik *dr. Goldschmied Lipót*, aki más alkalommal is kimutatta a biblia és a zsidóság, meg a művészet közti összefüggést. Oly tárgy ez, melyről ritkán olvasunk valamit. Mily rengeteg hatást volt képes a bibliafordítás előidézni, kiválglik *dr. Bacher Vilmos* dolgozatából, melyben egymás mellé van sorolva a három bibliafordítás a görög, az arabs Száadjától és a német Mendel-ohntól; az első a görög volt, úttörője egy nagy irodalomnak és előkészítője a kereszténységnek, a második a középkorban virágzó arabs-kort vezeti be, a harmadik a felvilágosodást terjeszti, a zsidó szellemet újjáébreszti.

Dr. Bárány József a kecskeméti zsidók százötve. éves történetét rajzolja. Olyan ez a történet, mint Magyarország legtöbb községéé. Egy-két zsidónak megengedik — sokféle megszorítással — a letelepülést, kibérlik a regaliakat, fizetnek különféle adót, minden engedményért külön taksát. Időközben község alakul, egy párszor kiűzik a jövevényeket, a türelmezetteket, némelykor megváltják pénzzel tartózkodási engedélyüket, gyakran a deresre is kerülnek, végre 1848-ban megszabadulnak minden zaklatástól. Kisebb-nagyobb változatokban ez állana ama kérdőíveken, melyeket *dr. Balassa József* akarna szétküldeni a magyar zsidóság etnografiai megismerése végett. Ez még hagyján, de Balassa sokkal többet akar, amit legbuzgóbb akarat mellett sem lehet elérni. Honnét jöttek az egyes községekbe a zsidók, mikor, mily nyelven beszélnek, szólásokat, közmondásokat, sőt párbeszéd-töredékeket (Balassa uram, mikor akarja mindezt — ha megírják — átoltvasni és feldolgozni?) gyűjteni, ritusbeli különbséget feltüntetni, az életmód, ruházkodás, étkezés különös motívumaira kiterjeszkedni és folklorisztikus anyagot gyűjteni. Ily vállalkozáshoz talán a magyar akadémia sem rendelkezik elég anyagi eszközökkel.

Dr. Rosenberg Sándor, tekintettel a mai korra, amelyben a nemzetiségi kérdés dominál, a fajszármazás elve uralkodik, egészen úgy, mint az ó-korban, rámutat arra, hogy Izraelben ez a világnézet soha sem kerekedett felül, mert vallása a monstheismus nem tűrt meg faji, hanem csupán vallási különbséget, aminél fogva toleráns más nemzetbeliek iránt. Ugyanezen oknál fogva a zsidó mindenütt derék és jó hazafi lehet, és annak is bizonyult, könnyen asszimilálódik. A faji származás elvének mellőzése világosan nyilvánul Izraelnek és más népeknek az emberiség keletkezéséről szóló elütő felfogásában, mert míg — a biblia szerint — az egész emberiség az Isten képére teremtett emberpárból ered, addig más-ókori népek azt hitték, hogy az ő őseik nemesebb emberfajból származnak, mint a többi barbárok.

Dr. Flesch Ármin a vendégszeretetet ismerteti szép számú idézetekkel. A vendég megsértése — amire két példát találunk a Szentírásban a legrégibb korból — úgy mond a cikkkíró, »mint megvetendő, gyalázatos esemény van feltüntetve«. A Birák könyvének utolsó elbeszélése arra tanít, hogy

ez olybá vétetett, mint valami szentségsértés. Érdemes volna más ókori népnek erre vonatkozó felfogásával összehasonlítani ezt az eseményt, mert — úgy látszik — habár a bibliai törvény erre nem terjeszkedik ki, a vendégsértés megbüntetése oly kötelességnek tartatott, mint a vérbosszú. Az Attila kardjáról szóló regének nyomát a midrásban kimutatja *dr. Krausz Sámuel*. A midrás adatai egyrészt bővítik a regét, másrészt bizonyítják a pogány eredetű regének klasszikus, mithológiai motívumokkal való megtoldását. Rámutat továbbá a regének, valamint e szolámnak: »Isten ostora« függőségére a Szentírás »Isten kardja« (Ézs. 34, 6 és másutt) fogalmától. Hasonlóan fejti ki *dr. Löwy Mór* a híres Pál-féle szolámnak: »a betű öl, a szellem élte« eredetét prófétai beszédekből. Figyelemreméltó, hogy sok bibliai szolásmód az új-testamentum révén lett ismeretessé, az emberiség közkincsévé, azaz onnét citálják, tehát a származásuk ment feledésbe. Legjellemzőbb, úgyszólván stereotip példa erre Hillel mondása: »Amit nem kívánsz, hogy neked tegyenek« stb., amelyet cikkkíró nem említ, s amely — *Kropotkin herczeg szerint* — az anarchista világ jelszava, és az evangéliumra megy vissza.¹⁾

A zsidó szerelmi költészetről értekezik *dr. Bródy Henrik*. Kifejti nyomait a talmudban, s hosszan foglalkozik a termékeny szerelmi költőkkel Mózes ibn Ezrával és Juda Haléivel; a későbbiekre, akik már a pikánságot hajhászzák (mint például az olasz Manello), nem terjeszkedik ki. Összeveti a zsidó szerelmi költészet rokonságát az arabssal, és fejtegeti e kettő közötti különbséget. Nagy hasznára volt az író dolgozata fordítójának, hogy irodalmunk magyar fordításban bírja a spanyol-zsidó költészet sok kiváló termékét. Érdekes *Mandl Bernát* dolgozata Kazinczy viszonyáról a zsidókhoz. Kazinczy Bécsben barátkozik művelt zsidókkal, Luzzatoval és talán Herz Homberggel; mint iskola-felügyelője a kassai járásnak, a zsidó iskolák gyarapodásán buzgólkodik, a zsidó tanítók működéséről elismerően nyilatkozik, járása tanítóit a testvéri, hazafias és emberi érületnek a gyermekekben való megszilár-

¹⁾ V. ö. Pierre Kropotkine: Paroles d'un Révolté, Ouvrage publié par Elisée Reclus, köv. mondatát: »Si tu veux être heureux, fais à chacun et à tous ce que tu voudrais que l'on le fit à toi-même.«

ditására serkenti. Örömmel várjuk Mandl úrnak folytatólagos cikkeit e tárgyról. *Dr. Weiss Miksa* Kollinsky dr. rövid életű, fiatal, törekvő rabbijelölt életéről számol be. 1848-ban Bécsben, a torlaszokon, az elsőik között áldozatul esett a huszonkét éves ifjú. Előbb érte utol a gyászos sors, mint fiatal hitorszosát, Jellinek Hermannt, akit Windischgrätz agyonlővetett, hogy egy zsidó is szerepeljen a revolúció áldozatai közt.

Két statisztikai cikk van az Évkönyvben. *Dr. Szalárdi Mór* bizonyítja, hogy Budapesten a zsidóknál legkisebb a halandósági koeficiens, legkevesebb a törvénytelen gyermek, és összefüggésbe hozza ezt a zsidók foglalkozásával és vallásával. *Dr. Frisch Ármin* pedig nagyjában kimutatja, hogy az egyházpolitikai törvények nem csökkentették a zsidók létszámát, nem kisebbitették a vallásos érzést, és nem lazították a községhez való kötelékét. Némely következtetést nem helyeselhetünk, és az egész kissé zavaros. Fölöslegesen tartjuk minden apróságot százalékban kifejezni, mert ezen eljárás az olvasást nagyon megnehezíti. *Dr. Grünhut Lázár* ismerteti a magyarországi zsidó községet Jeruzsálemben. Kellemeset, szépet és rokonszenvest alig találunk jeruzsálemi hitorszósainknál.

Szántó Kálmán az idén is elbeszéléssel állít be. Napjainkban játszik Szegeden, de épen ezért kérdi az olvasó: igaz-e? A Markbreit-féle kisasszony, ki Bécsben nevelkedik, apjával Itáliát utazza be, és hazajövet, az egész üzletet felforgatja, művészi palotát építtet, malomgyárat, posztógyárat (?), a börzén játszik, szüleit lenézi, egy gentryvel flirtezik, és végre a bukás szélére jutva, nevelőnőnek megy. Oly kevéssé igaz alak, mint az öreg Markbeitt, aki nagy, virágzó üzletét leányának adja át, és mikor törésre kerül a dolog, főbe lövi magát, vagy, mint Markbreitt asszony, aki leánya hivatalnokává süllyed. Ilyen helytelen nevelésre van példa az életben, de, hogy Markbreitek így vetnék magukat leányuk szeszélyei alá, amelyek a tönk szélére juttatják, oly kevéssé valószínű, mint az, hogy a fiatal leány, mely oly nagy szerepet vitt (miért akarja ezt?), nevelőnőnek megy. A magyar zsidó-életből vett képet rajzol *dr. Kiss Arnold*. Sok szemináristának ez a története. Orthodox szülőktől származik, kitünő bachur, német könyvet kezd

olvasni, a jesibából kiűzik szégyenletesen; Pestre kerül a szemináriumba, itt elvégzi tanulmányait, és mikor már rabbi, a hitehagyottat felkeresik a szülők. Néhány hyperbolikus vonás ártalmára van a különben kitünő a jesibai életet és a fanatikusok felfogását jól jellemző rajznak. Ilyen az, hogy a fiatal papjelölt még mindig a negyedik emeleti kis szobácskában lakik, vagy, hogy papi működésében rövid idő alatt annyira vitte, hogy az istentelen községet jámbor gyülekezetté varázsolta át. Remeken fest *Hermann Politzer*né Berta hosszabb monologokban három fővárosi zsidó tipust: a »handlét, a hordárt és a fodrásznét. Kitünő humor, elmésség és szellemesség vonul végig e monologokban. Ide tartozik Peisner Ignác rövid csevegése a Slémil-ről. A Slémiel etimológiája valamikép összefüggésben lesz a bibliai Slémiel b. Curisadai valami ügyetlenségével. [Német név!]

Verset közöl *Makai Emül, Sebestyén Károly, Gerő Attila, dr. Handler Simon, Feleké Bélu, Radó Antal* Byron héber munkáiból fordít egyet, és *Lenkei Henrik* hosszabb drámai költeményt közöl Kain Haláláról.

Végül egy statisztikai adat. Az Évkönyv harmincz írója között új nyolcz. Az ügyes szerkesztés *Bacher Vilmost* és *Bánóczi Józsefet* dicséri, kik a magyar zsidóság irodalma körül hervadhatatlan érdemeket szereztek.

Károlyváros.

DR. SCHWARZ GÁBOR.

A PLENA ÉS DEFECTIVA MIDRAS ÚJ KIADÁSA.

ספר מדרש חסידות ויתדות עם כתי" יושן המנהג בארץ הפדים בעיר פאדמא
עם הויתות לבתי המנהג בארץ מצרים . . . עם הערות הקוננים וציונים ומכונים
ומפתח מאת יוסף בנאי ירושלים 1898, 14+56 lap. Kap-
tató a szerzőnél.)

Wertheimer rabbi úr, kinek már néhány irodalmi ajándékot köszönhetünk, ismét egy haggáda munkával lep meg bennünket — a teljes és hiányos nyelvtani alakok midrásával — mit bizonyára bölcsseink szavainak minden kedvelője örömmel fog üdvözlölni. A kiadás alapjául egy de Rossi-féle kézirat szolgált, ugyanezen midrasnak két Egyiptomban talált töre-

dékének fölhasználásával. melyeket Wertheimer maga az 6 מדרש-ának I. és III. részében már közölt; továbbá a Dr. Berliner-féle kiadás, melyet ez egy müncheni, de nem teljes kézirat nyomán rendezett. Kár, hogy a többi kéziratok, melyeket W. bevezetésében említ, nem vonhatók kutatás alá. E midras teljességét is csak akkor dönthetjük el, ha összehasonlítása ez utóbbiakkal lehetséges lesz.

A kiadó mindenestre elvitázhatatlan érdemet szerzett magának e midras körül, már csak azért is, mert a de Rossi-féle codex sokkal jobb olvasatokat nyújt, mint a müncheni. Ugyan itt is találhatunk értelmetlen helyeket, ezek azonban írásbeli hibákra vezethetők vissza.

Hálánkat érdemli sz. a forrás kimutatásért, ép így a szorgalommal és gondossággal megírt bevezetésért.

Most pedig szabad legyen néhány megjegyzést tennem. Mindenek előtt a mű czíme nem pontos, מדרש טעמי הדת, a helyes, ily czim alatt idézi a Coucy-ból való R. Mózes (a 13. sz. elején élt) is (סימני עשין §. 20.)

Nincs továbbá bebizonyítva, hogy már Rasi és R. Tobia (לקי טוב) is ismerték volna e midrast (Bev. 3. old.) és hogy egy önálló, a maszórán alapuló művel állnánk szemben. (u. o. 7. lap). Azt hiszem, e tekintetben Zunzot kell követnem, kinek nézte bizonyára elkerülte W. figyelmét. »Olykor« írja előbbi »a régebbi és nagyobb művekből kivonatokat és összeállításokat készítettek bizonyos vonatkozásokban és azután ezek magok is a midras-osztályokhoz számítottak. Ide tartoznak a legnagyobb valószínűség szerint: 1. egy midras a teljes és hiányos nyelvtani alakok alapjairól...« (G. V.² 297. old.). Bizonyítékot magából a műből idézhettünk volna Zunz nézete mellett, a mennyiben ott a 32. old-on határozott utalás van Jób könyvének Haggádájára. De Z. nem férhetett e midráshoz hozzá, azért írja »a legnagyobb valószínűség szerint.« Ha tekintést nyerhetett volna abba, akkor határozottsággal állithatta volna a. t. A müncheni codex határozottan fiatalabb, mint a de Rossi-féle. Így sokat találunk abban, mi ez utóbbiban hiányzik, nyilván azért, mert új kivonatokat csak az idő folyamán történtek, melyekről a régebbi kézirat nem tudhat.

Ebből látszik, hogy a midras nem egy szerkesztő kezéből került ki. Rasi és R. Tobia előtt tehát ugyanazon források

lehettek, melyekből a midras merített. Az első névleges idézetek e midrasból nem régebb keletűek a 13. sz. elejénél. Azért beszél שמחה רבינו (u. o.) »Hagada művekről« általánosságban, míg ha e midrasra czélzott volna, az »egyesszámot« használna volna.

1. old. R. Jehuda értelmezése a Peszikta di R. Kahanából (166b) van véve.

2. old. מדרש נדרה helyett a párisi kézirat szerint (Bev. 13. old.) »דרה« olvasandó, épp úgy, mint מדרש Berákhóth 64a.

11. (41.) old. מדרש קדוש hibás írás קדוש helyett és הקדושים a második részre vonatkozik.

23. old. שער סיום הכפר alatt a biblia utolsó 8 verse értendő, melyeket Józua egészített ki (L. B. bathra 14b és 15a).

25. old. L. Jóna 72b. E szerint javítandó a 316. jegyz.

28. old. (84.) E hely Ruth Zuta-ból van véve, de az olvasási mód helyesebben tartotta meg magát e midrásban, miért is előbbi e szerint javítandó.

52. old. (189.) A nehéz helyet a Mekhilta végén e midras szerint megmagyarázhatnám.

A helynek u. i. így kell hangzania. ר' און לא תבערו אש למי נאמר? לפי שנאמר וקחל משה... אלה הדברים. אלו ליש אבות מלאכות... הרי מי חסר את אבות מלאכות (ביום השבת למי נאמר? לפי שיד"א אך אשר... V. ö. Lewy: »Ein Wort über di Mechilta des R. Simon« 37. old. E javítás szerint azon nehézségek is eltűnnek, melyek Lewy magyarázata után megmaradtak.

Végül meg akarom még említeni, hogy a Mekhiltának e helye talán a 49 middóth Barajthájából van véve.

Lehetne még egyet-két megjegyezni, de nem akarom az egyszerű ismertetés keretét áthágni, elégedjünk meg egyelőre ennyivel. A fogatkozások daczára is méltó mű arra, hogy széles körben terjedjen el, a mi már az érdemes kiadó érdekében is kívánatos volna.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

IRODALMI SZEMLE.

Izrael története iránt első rangú fontossága folytán valóságos és világi körökben oly mély érdeklődés létezik, hogy a szent iratok száma és csekély külső terjedelme nem képes a

kíváncsiságot kielégíteni. Szükséges tehát a történelmi források gyarapítása, a mire alkalmasaknak mutatkoznak az utóbbi évtizedekben tett ékirati és más természetű felfedezések. Más segédeszköz a bibliai források úgynevezett kritikai feldolgozása, a mit legtöbb esetben joggal preparálásnak is lehet nevezni. A nevezett két segédeszköz többé-kevésbé rendszeres és módszeres felhasználásával Izrael történetéről sok új mű jelent meg az utóbbi években, melyek közül Wellhausen »Israelitische und jüdische Geschichte« című munkája és más munkák nagy sikereket arattak. Ezen irodalmi és jelentősebb termékeiről világos és tanulságos áttekintést nyújt Fries S. A. svédből fordított előadása: »Moderne Darstellungen der Geschichte Israels« (Freiburg i. B. 1898.) Érdekesebben fejtegeti egyebek közt az uralkodó Wellhausen-féle elmélet három gyenge pontját.

A mint minden történelmi kérdésre, úgy minden más kérdésre szeretnének a bibliától feleletet kapni. Mit tanít a szentírás az emberi lélekről? Ez oly probléma, melyről már többen foglalkoztak, különösen Delitzsch »Die biblische Psychologie« című művében. Legújabbán dr. Rosenblüth S. értekezik a lélek fogalmáról a biblíában (»Der Seelenbegriff im alten Testament« Bern, 1898). Tártyalja a נפש, נשמה, רוח szavak jelentését bőven és részletesen, de nem mondhatjuk, hogy világosan. Legalább mi nem értettünk meg mindent egyszerű olvasásra. A legsikerültebbnek tartjuk az utolsó fejezetet, melyben az ember mivoltát, célját és feladatát ismerteti a biblia felfogása szerint. Feltűnő előttünk, hogy sz. az egyes iratok között semmi chronologiai különbséget nem tesz. A tóra, Jóh, Kóheleth stb. úgy idéztetnek, mintha egykorúak volnának és egy szerzőtől származnának. Világos, hogy nem szabad a késői Kóhelethből a legrégebbi iratokra következtetést vonni. Az értekezést érdekes tárgyánál fogva ajánljuk olvasóink figyelmébe.

*

Felette érdekes és igen tanulságos Weissberg M. »Die neuhebräische Aufklärungs-Literatur in Galizien« című írása (Lipce és Bécs 1898). W. nemzeti elfogultsággal Lengyelországot Babylonia és Spanyolország mellé állítja. Ha ezt

nagy túzásnak tekintjük is, nem tagadhatjuk, hogy a XVI—XVIII században lengyel hitrokonaink voltak a rabbinikus tudományokban a vezérek: Luria Salamon, Isserls Mózes, Lublini Meir, Edels Sámuel, Kohn Sabbathai stb. mind e mai napig ismert és tisztelt nevek. Ha nem is minden lengyel, de nagy része járatos volt a talmudban. Oly vallási intelligencia élt Galicziában, hogy a berlini »felvilágosodás« az ország fekvésénél és a cseh közvetítésnél fogva termékeny talajra talált benne, a mit az osztrák kormány és ennek hivatalnokai kara már azért is előmozdított, hogy a zsidó lakosságot a német nyelvnek és műveltségnek megnyerje. W. tanulságos áttekintést nyújt a lengyel zsidók multjáról a »szász« és a »felosztás« korában. Érdekesebben ismerteti a zsidó lakosság három rétegét: a talmudistákat, a chaszidokat és a felvilágosodottakat. Keresi a jelenségek okait és azokat nézetünk szerint meg is találja. A felvilágosodást főképen bevándorolt csehek képviselik, kik külön társadalmi osztályt képviseltek és a pénteki gyertya- és husadó bérlői voltak. A kultúra ennek folytán nem igen előnyösen mutatkozott be; nem tisztán vallásos, hanem egyszersmind socialis harc is folyt a galicziai zsidóság kebelében. A kultúra igazi zászlóvivői mégis telivér lengyelek voltak, kik közül Krochmal Nachman és Rappaport váltak ki. W. Zunzzal szemben Rappaportnak tulajdonítja a modern zsidó tudomány megalapítását. Orosz hitrokonaink civilizálása szintén a lengyel tantományokból indult ki. Részletesen ismerteti sz. különösen a Bikkuré Haïttim, a Kerem Chemed és a Hechalucz valóban nagyjelentőségű folyóiratokat és azoknak hatását. A »haszkála« irodalmának jellemzése közben a lengyel pilpulról a következő elmés megjegyzést találjuk: »Ebensowenig kann gelegnet werden, dass der damals in Polen allmächtige, ausgeartete Pilpul nichts anderes war, als die ins Rabbinische übersetzte Fehde- und Handelsucht der polnischen Schlachzizen« (41. lap). Természetes, hogy az ujhéber irodalom keletkezésének, felvirágzásának ismertetése közben hazánkról is esik néhány szó. A szerep persze csekély. A Bikkuré Haïttim 12 kötetében főképp Chorin A., ki szintén csak bevándorolt, képviseli a magyarokat. A 3. kötetben Landau az osztrák birodalom zsidó irodalmáról szólván, csupán két magyar autort jegyez fel: Neumann

Mózes Sámuel és Lewinsohn Salamont, kinek életét Büchler S. ismertette az I. M. I. T. I. Évkönyvében. Egy más évfolyamban (1826) találkozunk Stern Mendellel, a Kóchbé Jiczhak későbbi szerkesztőjével Pozsonyból és Bauer Czevivel Makóról. A Kerem Chemed 2. és 6. kötetében 18 szerző között van 12 Galicziából, 4 Olaszországból és egy-egy Magyarországból és Csehországból (63. lap). A magyar rabbik ellenben foglalkoztatták Schorrt, a Hechalucz éles tollu szerkesztőjét. Katholikus minta után indulva, az ötvenes években a következőkért folyamodtak a kormányhoz: 1. Engedtessek meg nekik, hogy kebelükből bizottságot válasszszanak, melynek feladata legyen, hogy az egy idő óta ki nem elégitő vallásos állapotokat emeljék. 2. Ennek a bizottságnak székhelye Pozsony legyen. 3. E bizottság kebeléből 7 tagot delegál, kik mindenkiről, ki rabbiságra aspirál, véleményt adnak. Schorr ezek alapján göggel és uralkodásvágygyal vádolja a magyar rabbikat. Ez alkalommal megjegyezzük, hogy a magyar zsidóság kebelében, a mely konzervativizmus tekintetében a galicziaival legalább is vetekedik, a rabbik balfogásai érelték meg a reformmozgalmakat. A nagyhirű Méir As arra kért a kormánytól felhatalmazást, hogy minden tilalom áthágását botbüntetéssel (malkuth = ostorcsapások) sujhassa. — Az érdekes kis iratot melegen ajánljuk olvasóinknak.

*

Tolstoi L. N. gróf, az oroszok nemcsak világhírű, hanem divatos írója is, az utolsó évtizedben mindinkább szociális íróvá lett, úgy hogy ma már valóságos orosz próféta, ki az emberiséget bünei miatt korholja és egész uj vallás alapítását vette célba. Két évezred óta azonban a régi zsidó vallás nélkül nem lehet uj vallást alkotni: a kereszténység, az iszlám, a reformáció mind a zsidó vallásra megy vissza. Talán nem merész az az állítás sem, hogy a protestáns theológia a héber biblia kritikai tanulmányozásának hatása alatt csendes reformáczió megy keresztül. Tolstoi tehát, hogy uj tanainak a talajt előkészítse. »Vallás és erkölcsstan« cím alatt a zsidó vallást és erkölcsstant nem valami nagy kegyelettel bírálta, azt állítván, hogy az első bálványimádás féle, a második pedig szigoruan nemzeti. Kitünő munkatársunk Goetz F. (Vilna) külön orosz iratban védi vallásunkat, melyet »Nyilt

levél Tolstoi L. N. grófhhoz« cízzel adott ki. A czáfolat nagy hatást keltett és az előkelő orosz organumok is kedvezően nyilatkoztak.

*

Hillel F. 1891-ben tárgyalta a misna névképzését (Die Nominalbildungen in der Mischnah) és Stein S. 1888-ban a misna igéjét (Das Verbum in der Mischnasprache). E két disszertációhoz csatlakozik Sachs H. Die Partikeln der Mischna cz. dolgozata, a mely tavaly jelent meg. A tudományos apparatus, melylyel dolgozik, elég tekintélyes; szerző előszavában 34 művet sorol fel, melyeket felhasználott. Nem helyeselhető azonban, hogy csak a misnára szorítkozik, mintha a misna volna az uj-héber nyelv egyedüli irodalmi terméke. Bátran állithatjuk, hogy a toszifta, a két talmudban szétszórta barajt-hák és a halákhái midrasok: Mekhilta, Szifra, Szifré, az uj-héber nyelvnek gazdagabb kincsesbányái, mint a misna. A misna és a toszifta összehasonlítása azt mutatja, hogy a misna nyelve az évszázadok folyamán épen a buzgó tanulmányozás folytán, ugyszólván modernizálva lett. Az eredeti régiebb szóalakok a tosziftában és a többi tannaitikus szövegekben lettek megőrizve. Csak két példára utalunk. A misna tudtunkkal csak כִּי־ alakot mutatja, holott a tosziftában és a jeruzsálemi talmudban a következő variációk találhatók: כִּי־, כִּי־, כִּי־, כִּי־, כִּי־. Biztosnak látszik, hogy a teljes kitételek az eredetibbek. A kiirtás büntetése a misnában túlnyomólag כִּי־ szóval jelöltetik, ellenben a tosziftában túlnyomóan כִּי־thel. Minthogy ez a szó a biblia כִּי־búl származik, nem lehet kétséges, hogy a toszifta szóalakja a régiebb. Nagyon valószínű, hogy a misna nyelve már nem egészen azonos azzal a nyelvvvel, melyen a szerkesztője kiadta, mint már említettük. De ha nem is teljes az anyag és nem is teljesen megbízható, örömmel kell vennünk minden dolgozatot, a mely az uj-héber nyelv Geiger óta parlagon heverő grammatikáját szolgálja. Az előttünk fekvő irat átlátszóan tárgyalja az adverbiumokat, a praepositiókat és a conjunctiókat.

A részletekre nézve következő megjegyzéseink vannak. 10. lap פֶּרֶשׁ כִּי־, ép így használja Szifra néhányszor כִּי־ és כִּי־ ellentéteket. — 11. lap לֹא־לֵבֶהּ-hez lásd Elia Levita Tisbi s.

v. — 18. l. מִיָּן-hoz lásd M.-Zs. Szemle IX. 711, hol kimutattuk, hogy מִיָּן, iskolai műszó lévén, rendesen azt jelenti, mely bibliai helyből, míg מִיָּן megtartatja ősi jelentését: honnan? — 21. lap 6. sor מִיָּן helyett olv. מִיָּן. — 21. l. 4. j. Hoffmann, Migdal Chananel helyett olv. Berliner. — 26. l. lent hozzáteendő, hogy מִיָּן szintén בקִישָׁה-val fordíttatik, pl. mindkét targum Gen. 17, 19-re. A misnikus במִיָּן ennek felel meg. Ugy emlékszünk, hogy ezt Luzzatto héber leveleiben olvastuk. — 27. lap 11. sor שְׂדֵה בִּין »man könnte für recht halten« téves fordítás, mert בִּין itt, valamint ezen kitételekben בִּין הָרֵן, הָרֵן בִּין stb. »következtetést« jelent. — 29. l. 8. s.; 31₂₁; 39, és a rövidítésekben יָדִים traktátus Jodaim-mal való átírása helytelen, olv. Jad. — 32₆ »z. B. kam.« olv. z. B. B. kam. — 32₁₂ disjuntive sajtóhiba. — 34₈; 35₁₀; 36₂ s. többször Ejduth, a rövidítés-lajstromban Eduj. Ha szerző a czéret ei-nek olvassa, mért írja Erubin és nem Eirubin? — 37. l. 5. sor alulról מִיָּן מִיָּן מִיָּן (Ábóth 3, 10) »der Geist Gottes ruht auf ihm«, helyesen »findet Wohlgefallen an ihm«. Sz. összevetészi מִיָּן מִיָּן מִיָּן és מִיָּן מִיָּן מִיָּן kitételeket. — 39. l. (82. §.) לִפְנֵים-hez hozzá kell tenni, hogy aram, 43₁₂ Hierhier sajtóhiba. — Az átírásokban sz. nem következetes. Miért B. kama és Bikurim a dages daczára, aztán pedig Chullin, Challa stb.? Maasor sch. helyett olv. Maaser sch.-t. Uj dolgokat nem igen találunk, de a módszeres összeállítás mindamellett érdekes és tanulságos.

*

Kautzsch E. hallei professzor, több tudós közreműködésével, a héber szentírás egészen modern fordítását bocsátotta közre, a mely oly sikert aratott, hogy rövid idő alatt új kiadás vált szükségessé. A kritika alapján álló, a mai irodalmi nyelven eszközölt fordítás, mint ezen siker mutatja, létező szükségletet elégít ki. Kautzsch tehát a nevezett műnél követett elvek szerint az ó-testamentum apokrifáit és pseudepigrapháit is közreadja e czímen: »Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments«, melyből az első 6 füzet nem régiben jelent meg. A szerkesztő munkatársakul 16 tudóst nyert meg, kik között több fényes névvel találkozunk, úgy hogy alapos a

remény, hogy a mű a legmagasabb tudományos követelményeknek is meg fog felelni.

*

Dr. Bacher V. az egész héber nyelvtudomány összefoglaló történetét adta két ismert iratában: »Die Anfänge der hebräischen Grammatik« (Lipscse, 1895) és »Die hebräische Sprachwissenschaft vom 10. bis zum 16. Jahrhundert« (Trier, 1892). E nagy feladat egy részének megoldására vállalkozik Dr. Rosenak L. doktori értekezésében: »Die Fortschritte der hebräischen Sprachwissenschaft von Jehuda Chajjug bis David Kimchi« (Brema, 1898), melyből az első rész most került ki sajtó alól. Szerző ebben először rövid áttekintést nyújt, Szaadja, Jehuda Ibn Koreis, Menachem ben Szaruk és Dunas ben Labráth grammatikai dolgozatairól. Ezután áttér tulajdonképeni tárgyára Chajjug és Abulvalid grammatikai kutatásainak ismertetésére. Bacher munkáit természetesen a kellő figyelemben részesíti. R. szerint (37) Abulv. a XI. század végén született és mégis azt mondja (47), hogy Hai gáon, Salomon (olv. Samuel) Ibn Nagdela stb. Chajjughoz és Abulv.-hoz »csatlakoznak.« Ugy látszik, hogy a 37. l. 2. jegyzetében több tollhiba csuszott be. A mű folytatása rövid idő múlva fog megjelenni. Szerzővel mi is reméljük, hogy munkája hasznos lesz és némely új dolgokat fog tartalmazni. Ha a mű teljes lesz, részletes ismertetést fogunk közölni.

*

Jefet ben Ali Halévi (virágzott a X. század közepén) termékeny karaita szentírásmagyarázó volt. Iratairól először Munk S. adott behatóbb felvilágosítást. Azóta többen irtak róla és kommentáraiból kisebb-nagyobb részletek ki vannak nyomtatva. Jefet magyarázataiban alapos nyelvtani ismereteket árul el és nemcsak mint exegeta, hanem mint grammatikus is jelentőséggel bír. Ugyisintén mint polemikus, mivel hogy más karaitáktól eltérően tárgyilagos, ha a rabbanitákról és különösen Szaadjaról, a rabbinikus felfogás nagytudományu és szerencsés védőjéről van szó. Jefet életéről és irodalmi munkásságáról értekezett legújabbán Dr. Günzig J.: »Der Commentar des Karäers Jepheth ben 'Ali Halévi zu den

Proverbien« című iratában (Krakó, 1898). Összefoglalja az eddigi ismereteket és némely új dolgokat is mond, melyeket részben kéziratokból merített. A füzet főtartalma azonban Jefet Mislékommentárjának három első fejezete arabs nyelven, a mely most lát először napvilágot. Kérdés, nem volna-e célszerűbb ily irányú dolgozatoknál az általános és részletes bevezetést a lehető legrövidebbre fogni és az ily módon nyert helyet nagyobb kéziratok anyag publikálására felhasználni? Ez az eljárás a legtöbb esetben a tudománynak csak hasznára válnék.

*

Schürer E. »Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi« című nagyszabású művének 2. kötete 3. kiadásban jelent meg. A tulságos terjedelmű kötet az új kiadásban ketté van osztva, úgy hogy az egész mű most már 3 kötetből áll. Schürer azon ritka keresztény theológusok közé tartozik, ki tisztán a tudományt szolgálja. Tárgyilagossága mintaserű. Műve e tulajdonsága folytán zsidó körökben is népszerűségnek örvend és talán nem tévedünk, ha ennek a körülménynek tulajdonítjuk, hogy aránylag rövid idő alatt vált szükségessé egy újabb kiadás, a mi tisztán a tudós köröknek szánt munkánál ritka jelenség. Ez a történet nélkülözhetetlen segéd-eszköz mindazok számára, kik a zsidók történetének a makka-beusoktól Bar-Kochbáig terjedő korszakával foglalkoznak.

*

Orosz hitrokonaink szomorú politikai és társadalmi helyzete mellett szívet emelő látvány az a lelkeség, melylyel a héber irodalmat felkarolják. Az »Achiaszaf« könyvkiadó társulatról már más alkalommal emlékeztünk meg. Most egy minden dicséretet érdemlő irodalmi vállalkozásról adhatunk hírt. A »Tusija« kiadó társulat »Bibliotheka ibriht« cím alatt 200 kötetre körülbelül 1000 ivre terjedő könyvtárt szándékozik közre bocsátani, mely összesen legfeljebb 30 rubelbe fog kerülni. A könyvtár 4 éven belül teljes lesz. Az eddig megjelent füzetek közt a következőket találjuk: A ghetto álomképei (Zangwill); Aristoteles élete; Maimonides élete stb. Viktor Hugó egyik elbeszélését is lefordították. A mint lát-szik, a héber könyvtár nem lesz tisztán héber, hanem minden-féle hasznos ismereteket fog héber nyelven adni.

*

Deissmann G. A. »Bibelstudien« cz. művében azt bizonyította, hogy téves az a régi nézet, mintha a Septuaginta »zsidó-görög« nyelven volna írva. Több helyen tagadja, hogy ilyen nyelv egyáltalában létezett volna, miben igaza lehet. A keresztény tudósokat talán csak a középkori ghetto által teremtett német-zsidó nyelv létezése vezette arra a gondolatra, hogy 2000 év előtt épen így volt, mert a zsidó az apostolok előtt is zsidó volt. D. jelesül azt bizonyította, hogy a görög nyelv azon alaki és jelentésbeli sajátosságai, melyeket »hebraismus«, »bibliai« stb. névvel jelöltek, jórészt a görög feliratokban és a papyrusokban is találhatók. Ezen tanulmányainak folytatása »Neue Bibelstudien« cz. irata, melyben ugyanazon forrásokból az Új-testamentum nyelvéhez szolgáltat felvilágosításokat. E tanulmányok nemcsak azért érdeklik a zsidó theológust, mert az Új-testamentum szerzői zsidók voltak és eszméiket tulajdonképpen az ő korukban uralkodott zsidó nézetekből merítették, hanem azért is, mert oly szavak értelmét is megvilágítja, melyek a tisztán zsidó forrásokban fordulnak elő. Pl. próféta, proseuche stb. A »Neue Bibelstudien« szitén nagyon becsesek.

*

Dr. Bernstein Béla »Egyetemes, részletes hittani tantervet« dolgozott ki azon alapelvekből kiindulva, melyeket a dunántúli rabbiegyesület helyeselt. A tananyagot három főcsoportra osztja: Héber szövegek, történet, vallás- és erkölcs-tan. Ezeket a rendelkezésre álló idő mértéke szerint különböző arányokban osztja fel. A hitoktatásnak nézetünk szerint szem előtt kell tartani, hogy nem annyira tudományos ismeretek közléséről, mint inkább az életben gyakorlandó vallási és erkölcsi cselekedetekre való szoktatásról van szó. Dr. Bernstein tantervében ez a szempont nem hiányzik, a mi nagyon dicséretre méltó. A vallásosság körünkben azért csökken, mert a mindennapi életben nem találja meg többé a kellő példát és buzdítást. Az iskolának kell tehát arra törekedni, hogy ezt a hiányt némileg pótolja. Bár az előttünk fekvő tanterv helyel-közzel kissé tarka, nagyjában az elérendő czélt elég jól szolgálja.

*

A vallástudomány az utolsó évtizedekben kedvelt diszciplínává lett és az e körbe vágó irodalmi termékek évről-évre szaporodnak. Az a nemcsak történeti jelentőség, melyvel a héber biblia és az azt megteremtett nép bir, érthetővé teszi, hogy a régi Izrael vallása különös figyelem tárgya. Különösen kedvelt törekvés az, hogy a vallástörténet különböző téerein elért eredményeket Izrael vallásának történetére alkalmazták, mit kisebb-nagyobb készséggel és elmeéllel különböző szempontokból többen kíséreltek meg. *Frey I.* »Tod, Seelenglaube und Seelenkult im alten Israel« (Lipsee, 1898) oly témát tárgyal, melyet előtte részben már Schwalli is előadott. Kutatja főkép a gyászszertartások eredetét és értelmét. Hogy e tudományágban a talaj még nem elég biztos és hogy túlságos sok a hypothesis, senkisé nem tagadhatja; de azt sem, hogy ezek gyakran igen szellemesek és mindig érdekesek.

*

Mint az angolok és a németek, magyar protestánsok is revideálták nemzeti bibliájukat. A revízió mindhárom esetben sok esztendei munkát vett igénybe, de végre siker koronázta a buzgó fáradozást. Károli Gáspár műve nyelvében modernizálva, tartalmában a héber eredetihez közelebb simulva, kerül a magyar biblia olvasók kezébe. A munkában sokan vettek részt, a főérdem azonban Szász Károly püspököt és Radácsi György sárospataki akadémiai közigazgatót illeti meg. A kiadást az angol bibliatársulat vállalta el, a mely Duka Tivadar közbenjárására a revíziót megindította és anyagilag támogatta. Az új köntösben megjelenő fordítást még nem forgattuk eléggé és érdemleges ítéletet eddigelé nem alkothattunk magunknak róla. Az izraelita magyar irodalmi társulat bibliafordítása, melyből ez időszerint a kinyomatott törön kívül csupán az első próféták vannak véglegesen megszerkesztve, az új munkának bizonyára hasznát fogja venni.

KÜTFÖK.

281. sz.

1898. ÉVI XIV. TÖRVÉNYCZIKK A LELKÉSZI JÖVEDELEM KIEGÉSZÍTÉSÉRŐL.

(Szentelést nyert 1898. évi június hó 29-én. — Kiadatott az »Országos Törvénytár«-ban 1898. évi július hó 15-én.)

1. §. A latin, görög és örmény szert. kath. lelkészek jövedelmének (kongruájának) kiegészítése jelenleg rendezés alatt lévén, míg ezen rendezés be nem következik, ezen lelkészek közül a legszűkebb anyagi viszonyok között levők jövedelmének ideiglenes kiegészítésére a törvényhozás az államköltségvetésben megfelelő külön összeget fog felvenni.

2. §. A többi törvényesen bevett vallásfelekezet 1898. évi január hó 1-ig már rendszeresített lelkési állásainak jövedelme az állampénztár terhére évi 1600, illetőleg 800 koronára egészített ki.

Az új lelkési állások jövedelme csak akkor egészített ki ki évi 1600, illetőleg 800 koronára, ha a vallás- és közoktatásügyi miniszter az új lelkési állás szervezését az illető felekezet előterjesztése alapján indokoltak elismerte.

3. §. A 2. §-ban meghatározott jövedelmi kiegészítés igénybevétele végett a lelkészek illetékes felekezeti főhatóságuk, ilyennek nem létében pedig hitközségi előljáróságuk utján vagy az illetékes felekezeti főhatóság, illetőleg hitközségi előljáróság a szükséges adatok bemutatása mellett, a jelen törvénynek hatályba lépésétől számított egy éven belül a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordulhatnak.

Az 1898. évi január hó 1-ig már rendszeresített oly lelkési állás, mely ezen egy év alatt be nem jelentetett, jövedelmi kiegészítésben nem részesíthető, kivéve azt az esetet, a midőn a bejelentés azért nem történt meg, mert a tényleg alkalmazott lelkész a 4. §-ban előírt képesítéssel nem bírván, 1600 koronáig terjedő jövedelmi kiegészítésre igényt nem tartott és jövedelme az öt megillető 800 koronát meghaladta.

A lelkési jövedelmek kimutatása végett már eddig beszerelt adatok az illetékes felekezeti hatóság által a 11. §. értelmében kiigazíthatók s ha a vallás- és közoktatásügyi miniszter által elfogadtnak, a lelkési jövedelem kiegészítésének alapjául szolgálnak.

4. §. Jövedelmének kiegészítését 1600 koronára csak azon lelkész igényelheti, a ki igazolja, hogy az illető hittudományt valamely hittani intézetben a hazai középiskola 8 osztályának elvégzése után, nyilvánosan vagy magánuton legalább 3 évig tanulta és ez utóbbi esetben valamely hittani intézetben vizsgát tett, továbbá hitfelekezete részéről szabályszerű lelkési képesítést nyert.

5. §. A 4. §-ban körülírt minősítést nem igazoló lelkész jövedelme csak 800 koronáig egészített ki.

Ha azonban ily lelkész az említett minősítést később szerzi meg vagy később igazolja, az igazolás napjától számítva jövedelme 1600 koronáig fog kiegészítettetni.

Azon körülmény, hogy valamely jövedelmi kiegészítéssel ellátott lelkési állás birtokosa 1600 vagy 800 koronáig élvezte a jövedelmi kiegészítést, az utódra nézve figyelembe nem vehető: e tekintetben mindenkor a 4. §-ban körülírt minősítés lesz irányadó.

6. §. Jövedelmi kiegészítésben csak olyan lelkész (1., 2. §.) részesülhet, a ki magyar állampolgárságát igazolja.

7. §. Nem részesülhet jövedelmi kiegészítésben és ha részesült, azt elveszti az oly lelkész (1., 2. §.):

a) a ki jogerős büntetőbíróági ítélettel hivatalvesztésre szóló mellékbüntetéssel sújtott, a büntető bíróság ítéletének jogerőre emelkedésétől kezdve a hivatalvesztés időtartama alatt minden esetben;

b) a ki állásához nem méltó súlyos erkölcsi vétséget követ el vagy államellenes magatartást tanúsít és e miatt büntetőbíróági ítélettel vagy fegyelmi uton el lett marasztalva, a mennyiben a büntető bíróság szabadságvesztés büntetésre ítélte, a szabadságvesztés büntetésének tartama alatt a büntetés kiállításától egyébként pedig a büntetőbíróági ítélet vagy fegyelmi határozat jogerőre emelkedésének, illetőleg a 9. §-ban említett miniszteri határozat keltének napjától számított 3 évig.

Ha pedig a jelen §-nak b) pontjához képest már elmarasztalt lelkész, az ott említett 3 év alatt vagy azután, ezen b) pontban említett erkölcsi vétség vagy államellenes magatartás miatt büntetőbíróági ítélettel vagy fegyelmi határozattal újból el lett marasztalva, a jövedelmi kiegészítést a jelen szakasz harmadik bekezdésében kijelölt időponttól kezdve személyére nézve végleg elveszti.

Ha azon lelkész helyett, a ki a jövedelmi kiegészítést elvesztette, a törvénynek megfelelő más lelkész alkalmaztatik a megüresedett lelkési állásra, a kiegészítési összeg az új lelkész részére a jelen törvény rendelkezéseihez képest teendő folyóvá, — azon lelkész pedig, a ki a jövedelmi kiegészítést elvesztette, az a) és b) pontban meghatározott határidő eltelte után csak az esetben tarthat újra igényt a jövedelmi kiegészítésre, ha a felekezet őt lelkési állásban alkalmazza.

Mi tekintendő államellenesnek: azt az 1893: XXVI. t.-cz. 13. §-ának utolsó bekezdése határozza meg.

8. §. Ha jövedelmi kiegészítésért a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez illetékes hatósága utján oly lelkész (1., 2. §.) folyamodik, a ki ellen a 7. §-nak b) pontjához képest állásához nem méltó súlyos erkölcsi vétség, vagy államellenes magatartás miatt kifogás emelhető, a vallás- és közoktatásügyi miniszter az illetékes felekezeti hatóságot, ha ez fegyelmi uton még nem határozott, a fegyelmi eljárás megindítására szólítja fel és ily esetben csakis az eljárás befejezése és az eredmények hozzá történt bejelentése után intézkedik a jövedelmi kiegészítés megadása vagy megtagadása iránt.

9. §. Ha kiegészített jövedelemmel bíró lelkész (1., 2. §.) ellen a vallás- és közoktatásügyi miniszter előtt állásához nem méltó súlyos erkölcsi vétség vagy államellenes magatartás miatt alapos panasz emeltek, a vallás- és közoktatásügyi miniszter az illetékes felekezeti hatóságot a fegyelmi eljárás megindítására a hozzá felterjesztett vádirat másolatának megküldése mellett felszólítja.

Ha a felekezeti hatóság a felszólítás dacára az illető lelkész ellen a fegyelmi eljárást folyamatba nem tette, a vallás- és közoktatásügyi miniszter a felszólítás kézbesítésétől számított 3 hónap elteltével a kiegészítési összeg megvonása iránt határoz.

Ha a felekezeti hatóság fegyelmi határozata az illető lelkész a panasz alapos volta dacára felmenti: a vallás- és közoktatásügyi miniszternek jogában áll a rendelkezésre álló adatok alapján a jövedelmi kiegészítést a 7. § b) pontjában foglalt rendelkezéseknek megfelelően megvonni.

A jövedelmi kiegészítés megvonását kimondó miniszteri határozat az illetékes felekezeti hatóság fegyelmi határozatának egyéb rendelkezéseit nem érintheti.

A jövedelmi kiegészítés megvonását ezen és a 8. §. alapján kimondó miniszteri határozat ellen, a mennyiben az illetékes felekezeti hatóság felmentő határozatot hozott, az illetékes felekezeti hatóság az értesítéstől számított 30 nap alatt a közigazgatási bíróságnál panaszjoggal élhet.

10. §. A lelkési jövedelem kiegészítése az állami költ-

ségvetésben e célra felvett javadalmazás terhére 9 év alatt történik, és pedig az első három év alatt fokozatosan a 2. §-ban említett összes lelkészek jövedelmének 1200 (4. §), illetve 600 koronára (5. §), a további 6 év alatt fokozatosan 1600, illetve 800 koronára.

11. §. A jövedelmi kiegészítés megállapítása céljából a jövedelmek és kiadások bevallásánál a következő alapelvek irányadók:

I. Felszámítandó jövedelmek:

1. A földbirtok haszonbérjévédelme a haszonbéri szerződés szerint, vagy a mennyiben saját kezelés alatt állanak, a hasonmínőségű földekre nézve helyben vagy a vidéken szokásos haszonbérnek utolsó öt évi (1893—1897.) átlaga szerint.

A lakóház, az udvar és a kert (ez utóbbi azonban csak $1\frac{1}{2}$ [egy és fél] katasztrális holdig) figyelmen kívül hagyandó.

2. A bérbeadott épületeknek és épületrészeknek az adó törvények által megállapított fentartási költségek levonása után fennmaradt tiszta jövedelme.

3. A hasznot hajtó jogok és jogosítványok, valamint iparüzletek, ugymint malomtartás, malommérce, halászat, fahasználat, makkoltatás, révvás stb. tiszta jövedelme a haszonbérszerződés szerint, vagy az utolsó öt évi (1893—1897.) jövedelem átlagát igazoló közhatósági okirat alapján.

4. A hivek által közvetlenül vagy a hitközségtől, valamint a kegyurtól pénzben, terményekben, kézi- vagy igás-munkában évenként visszatérőleg teljesített szolgáltatásokból befolyó jövedelem.

A terménybeli és munkabeli szolgáltatások pénzértékét a helyi viszonyoknak megfelelően az utolsó öt évi (1893—1897.) átlag szerint a felekezeti hatóságok meghallgatása után a közhatósági közegek állapítják meg és az ilyképpen megállapított jövedelem egyhados ($\frac{1}{2}$) része behajtási költség címén levonandó.

Ezen rendelkezés az első rendezés alkalmával annyiban mellőzhető, a mennyiben a vallás- és közoktatásügyi miniszter a törvény hatálybalépte előtt a felekezeti hatóság jóváhagyása mellett beszolgáltatott értékbecslési adatokat elfogadhatóknak találja.

A terménybeli és munkabeli szolgáltatások pénzértékének megállapítása mindenkor tíz évre szól, ennek elmúltával újabb megállapítás eszközölendő.

5. Az avatási és temetkezési stóladíjakból, valamint egyáltalán az egyházi cselekvényekért a jogszokás alapján követhető díjakból (pl. házszentelési koledából) befolyó jövedelem, melyet az egyházi hatóság az utolsó öt évi (1893—1897.)

átlag szerint állapít meg és igazol. Az esketési és kereszteleési stóladíjak felszámítás tárgyát nem képezhetik.

6. A misestipendiumok, istentiszteleti cselekvények végzése céljából tett és egyéb alapítványok kamatjévédelme.

Ezen jövedelem csak akkor lesz beszámítható, ha a beszámítást az alapítólevél nem tilalmazza.

7. A politikai község (város) házi pénztárából, az egyházmegyei vagy bármely más közalapból kongruakiegészítés, állandó segély, lótartás vagy bármely más czímen huzott jövedelem.

8. A helybeli templomvagyon (fabrica) jövedelmi többlete, a mennyiben az a fennálló szabályok szerint a lelkész javadalmazására fordítható.

II. Levonandó kiadások.

1. A lelkész által élvezett jövedelmekre kirótt állami, törvényhatósági, községi és egyéb, valamely törvényben győkező közhathatóság, továbbá a viszbabályozási költségek, valamint az országos és az egyházmegyei gyámintézeti, nyugdíj és egyéb alapok számára teljesítendő rendes évi fizetések.

2. A lelkési jövedelmet bizonyos kötelezettség címén terhelő fizetések, u. m. a segédlelkész (segédlelkészek) ellátása, az ingatlanokra felvett kölcsönök törlesztése, a lótartási átalány és a fuvar költség.

A segédlelkész tartásáért személyenként 500 koronánál több fel nem számítható; lótartási átalány és fuvar költség címén 400 koronánál több le nem vonható.

3. Azon mise- és istentiszteleti alapítványok jövedelme, a mely misék és istentiszteleti cselekmények elvégzését a lelkész másoknak átengedni kénytelen. Az elvégezhető misék és egyéb istentiszteleti cselekmények számát az egyházmegyei főhatóság (püspök) állapítja meg és igazolja.

Ellenben nem vonhatók le a személyi ellátás (háztartás) körébe tartozó, ugyancsak a földbirtok kezelésével járó, valamint a lelkészégi épületek jókarban tartásából eredő kiadások.

12. §. A jövedelmek és kiadások bevallásának és igazolásának módjait a vallás- és közoktatásügyi miniszter a felekezeti hatóságok meghallgatásával rendeleti uton állapítja meg.

13. §. A vallás- és közoktatásügyi miniszternek jogában áll vallásfelekezetek által közölt adatok helyességéről a közgazgatási közegek útján is meggyőződést szerezni.

Ha a felülvizsgálat során vagy később az tűnnék ki, hogy a lelkész valamely jövedelmet tudva elhallgatott, vagy valamely nem létező kiadást tudva hamisan vallott be, az

ilyen lelkész, míg azon lelkési állásban marad, melyben a hamis bevallást tette, a jövedelmi kiegészítésre való igényt elveszti.

Ha a bevallás helyességeért felelős más hatósági személyek tudva hamis bizonylatot állítanak ki, az állami kincstárnak okozott kár megtérítésén felül 200 koronáig terjedhető pénzbírsággal sújtandók.

A büntetés kimondása a vallás- és közoktatásügyi minisztert illeti, de a büntetéssel sújtott lelkész vagy más felelős hatósági személy az értesítéstől számított 30 (harmincz) nap alatt a közigazgatási bíróság előtt panaszjoggal élhet.

14. §. A kiegészítés végett bejelentett lelkési állás jövedelme, jelen törvény hatályba lépése után, a vallásfelekezet részéről a vallás- és közoktatásügyi miniszter előzetes hozzájárulása nélkül többé le nem szállítható és minden növekedése a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 3 hó alatt bejelentendő.

A mennyiben a jövedelmi növekedés akár a hitközségnek, akár egyeseknek önkéntes tehervallomásából, akár újonnan keletkező oly alapítványokból ered, melyek kamatjövedelmének beszámítását az alapító tilalmozza (11. §. 6.), az állam által nyújtott jövedelmi kiegészítés nem csökkenthető.

A jövedelmi növekedés eltitkolása a lelkészre nézve azon lelkési állásban a jövedelmi kiegészítési igény elvesztését vonja maga után.

A jövedelmi kiegészítésre való igény elvesztése iránt a vallás- és közoktatásügyi miniszter határoz, de a büntetéssel sújtott lelkész az értesítéstől számított 30 (harmincz) nap alatt a közigazgatási bíróság előtt panaszjoggal élhet.

15. §. Ha valamely jövedelmi kiegészítéssel ellátott lelkési állás jövedelme a felekezeti hatóságok és a hitközség által el nem hárítható állandó természetű körülmények következtében csökken, az illetékes felekezeti hatóság a vallás- és közoktatásügyi minisztertől a jövedelmi kiegészítés felemelését kérheti.

A jövedelmi csökkenés és az azt előidéző el nem hárítható állandó természetű körülmények igazolása esetén a kiegészítés felemelése meg nem tagadható, hacsak a hive csekély száma és ugyanazon felekezethez tartozó más hitközségnek közelsége a hitközségnek más hitközséghez csatolását (affiliatio) indokoltá nem teszik, mely esetben a vallás- és közoktatásügyi miniszternek jogában áll a felekezeti főhatóságot az illető hitközség önállóságának megszüntetésére felhívni.

A jövedelmi kiegészítés felemelése esetén a magasabb kiegészítési összeg a jövedelmi csökkenés beálltának időpontjától számítva utalványozandó.

A jövedelmi csökkenés és az ennek alapjául felhozott körülmények tárgyában az illetékes felekezeti hatóság a vallás- és közoktatásügyi miniszter határozata ellen az értesítéstől számított 30 nap alatt, a közigazgatási bíróságnál panaszjoggal élhet.

16. §. A 2-ik §-ban említett vallásfelekezetek tartoznak három hó alatt a vallás- és közoktatásügyi miniszternek a kiegészített jövedelemmel bíró lelkési álláson előforduló minden személyváltozást bejelenteni.

Ha pedig a bejelentés három hónap alatt meg nem történik, és az újonnan alkalmazott lelkészek minősítése okmányokkal nem igazoltatik, a 4. §. értelmében magasabb minősítéssel bíró új lelkész nagyobb jövedelmi kiegészítése csak a bejelentés napjától kezdve utalványozható, ellenben, ha kisebb minősítéssel bíró lelkész nyert alkalmazást, a 800 koronát meghaladó jövedelmi kiegészítésre kifizetett összeg a személyváltozás idejétől fogva visszatérítendő.

17. §. A 2. §-ban említett lelkészeknek az állam által a lelkési jövedelem kiegészítésére engedélyezett összegek az egyes lelkési állások és lelkészek felsorolásával utalványoztatnak ki.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter az egyes felekezetek illetékes hatóságaival állapítja meg azon feltételeket, a melyek mellett a kiutalványozott összeget további ellátás céljából a felekezeti hatóság rendelkezésére bocsátja.

Ha megállapodás nem jött létre, vagy ha létrejött ugyan, de azt a felekezet megszegi, a megállapodás megszüntnek tekintendő és a kiutalványozott összegek azontul külön-külön és közvetlenül a lelkészeknek fizetnek.

18. §. A szerzetes lelkészségre, valamint a világi lelkési állásokon alkalmazott szerzetesekre a jelen törvény rendelkezései nem vonatkoznak.

19. §. A 2. §-ban említett lelkészeket a 10. §. szerint megillető jövedelmi kiegészítés a jelen törvény korlátai között 1899. január elsején veszi kezdetét.

20. §. A mennyiben a 2. §-ban említett vallásfelekezetek illetékes hatósága igazolja, hogy több lelkészének jövedelmét már a csekélyebb javadalommal ellátott lelkészek illetményeinek kiegészítése címén az állami költségvetésbe felvett és az illető vallásfelekezetnek jutott összegből 1897. év végéig 1600 koronáig kiegészítette: ezen kiegészítési összeget addig is, míg a jelen törvény értelmében az illető lelkészek jövedelme különben is 1600 koronáig kiegészítettetik, az állam az illető vallásfelekezet részére kiszolgáltatja.

21. §. A jelen törvény célja kizárólag a lelkési jövedelem kiegészítése lévén, önként következik, hogy az állam,

pénzügyi helyzetéhez képest továbbra is feladatául tekinti a fejlődő méltányos igényekhez képest a bevett vallásfelekezeteiket egyházi és iskolai szükségleteinek kielégítésében támogatni, miért is a jelen törvény az állami költségvetésben különböző czimek és rovatok alatt a bevett vallásfelekezetek részére felvételni szokott mindennemű egyházi és iskolai segélyeket érintetlenül hagyja, kivéve a különböző egyházak csekélyebb illetményel ellátott lelkészeinek segélyezésére szolgáló tételt, mely a költségvetési törvényben meghatározandó czélra szolgál.

22. §. Jelen törvény hatálya kiterjed a magyar állam egész területére, Horvát-Szlavonországok kivételével.

23. §. Jelen törvény végrehajtásával a vallás- és közoktatásügyi miniszter és a pénzügyminiszter bíztnak meg.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Elbogen I.*, Der Tractatus de intellectus emendatione und seine Stellung in der Philosophie Spinozas. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte Spinozas. *Boroszló*, 1898. — *Dr. Venetianer L.*, Erzsébet. Emlékbeszéd. *Ujpest*, 1898. — *Dr. Rosenak L.*, Die Fortschritte der hebräischen Sprachwissenschaft von Jehuda Chajjög bis David Kimchi (X. bis XIII. Jahrhundert). 1. rész. *Brema*, 1898. — *Ugyanaz*, Zwei Reden, gehalten an der Bahre des Herrn Gerson Bloch etc. *Brema*, 1898. — *Ugyanaz*, Die religiösen Institutionen des Judenthums. Antrittsrede stb. *Brema* 1896. — *Ugyanaz*, Das Judenthum als Religion des Optimismus. *Brema* 1896. — *Steinherz A.*, A francia forradalom eszméi Petőfi költészetében (dissz.). *Budapest*, 1898. — *Dr. Nacht J.*, Mekor Chaim. Inhalt: a) Ausführliche Biographie des Rabbi Chaim Ibn Attar. b) Minhage Trefot der jüdischen Gemeinde in Fez von Rabbi Juda ibn Attar (nach ms. Berlin) mit einer kritischen Einleitung und der Biographie des Verfassers. *Drohobycz*, 1898 (héber nyelven). — *Dr. Schwarz A.*, Hagezéra Hasáva. *Krakó*, 1898. (Németből héberre fordította Dr. Landau). — *Dr. Blau L.*, Erzsébet királyné emlékezete. *Budapest*, 1898. — *Dr. Frank I.*, Emlékbeszéd Erzsébet királyné fölött. *Mura-szombat*, 1898. — *Dr. Günzig L.*, Der Commentar des Karäers Jepheth ben 'Ali Halévi zu den Proverbien. Zum ersten Male nach mehreren Handschriften edirt, mit einer Einleitung und Anmerkungen versehen. *Krakó*, 1898. — *Löw I.*, Erzsébet Gyászbeszéd. — *Löw I.*, Horvát Boldizsár. Emlékbeszéd. *Szeged*, 1898. — *Dr. Schwarz G.*, Zalobna propovjed etc. (Emlékbeszéd Erzsébet királyné felett horvát nyelven). *Sziszek*, 1898. — *Dr. Bernstein B.*, Egyetemes, részletes hittani tannet (Kézirat). — *Évkönyv*. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik Bacher E. és Bánóczi I. *Budapest*, 1898. — Das Rabbiner-Seminar zu Berlin. Bericht über die ersten 25 Jahre seines Bestehens (1873—1898). *Berlin*, 1898.

Rabbiválasztások. Dr. Mandel Ármin (Vágújhely) Szigetvárt, dr. Wellesz Gyula munkatársunk Csurgón lett rabbiválasztva.

Dr. Vajda Béla abonyi rabbit a losonczyi izr. hitközség rabbijává választotta. Folyóiratunk régi jeles munkatársát és a derék losonczyi hitközséget e helyről is szívből üdvözljük.

Dr. Gruby magyar származásu nagyhirű párisi orvos 88 éves korában meghalt.

Kitüntetések. A főváros egyesítésének negyedszázados évfordulóján 3 felsége több hitrokont is kitüntetett, a kik a főváros körül bokros érdemeket szereztek. Ezek között vannak *Tenczer Pál* és *dr. Stiller Mór*, kik hitfelekezeti ügyeinknek is lelkes istápolói. *Fürst Jakab* nemességre emeltetett.

Dr. Rippner Benjamin jeles rabbi Glogauban 56 éves korában meghalt.

Rothschild F. báró Londonban meghalt. Nagybecsű kép-tárát a Britisch múzeumnak és 100,000 fontot jótékony intézeteknek testált. A requiemhez a walesi herczeg gyászruhában jelent meg a zsinagógában.

Makai Emilt a Petőfi társaság tagjai közé választotta. E sikert folyóiratunk, mely Makai első verseit közölte és a melynek sok éven át volt munkatársa, örömmel jegyzi fel.

Dr. Schechter S.-t a londoni egyetem héber vizsgáló tanárára hívta meg.

A berlini rabbiszeminárium most ünnepelte fenállásának negyedszázados évfordulóját. Dr. Hildesheimer J. volt az intézet lelke és elismerésre méltó eredményeket ért el, melyekből természetesen Dr. Berniart és Dr. Hoffmannnt jelentékeny rész illeti meg. Hildesheimer fennen lobogtatta az ellenreformáció zászlaját és hatása meglátszik a német zsidóság hivatalos programjain. A rabbiszemináriumnak a leg-szebb sikereket kívánjuk.

A Magyar-Zsidó Szemle következő régi évfolyamait, 1884., 1885., 1887., 1891., 1892., 1893., 1894., 1896., 1897. és 1898. egyenként 2 frtért küldi bérmentve a kiadóhivatal, az összeg előleges beküldése mellett.

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

WAHRMANN SÁNDOR.

Súlyos veszteség érte a fővárosi zsidóságot márczius hó 11-én, a mely napon Wahrmann Sándor hosszabb betegeskedés után 60 éves korában elhunyt. Vele a zsidóság egyik rajongó hive szállt sirba, ki minden ügy iránt, a mely a zsidóság sorsával össze volt kapcsolva, melegen érdeklődött és a jelenkori zsidóság állapotát tényleg ismerte. Régebben fővárosi bizottsági tag volt és a közügyeket tollalál is szolgálta, hosszú idő óta azonban kizárólag felekezete üdvének szentelte munkerejét. Ritka jószívű ember volt és becsületes munkával és »szerencsés iparkodással« szerzett vagyonából, melyből saját személyére alig költött, bőkezűen áldozott minden nemes célra. Sok alapítvány őrzi nevét és szegény soha se kopogott hiába ajtaján. Jámor zsidó családból származva — nagyatyja pesti rabbi volt és több nagybátyja szintén mint rabbi működött — maga is jámor zsidó volt, ki a vallásos törvények szerint iparkodott élni és a ki az imában talált lelki megnyugvást. A községnak és chevra kaddisának és majdnem valamennyi jótékony intézetnek választmányi vagy bizottsági tagja volt. Az orsz. rabbiképző-intézet vezető bizottságának és az orsz. izr. tanítóképző igazgató-tanácsának buzgó tagja volt és mély érdeklődéssel kísérte ezeknek működését és fejlődését. Az Alliance israelite universelle ügyeit majdnem egyedül vezette és az orsz. izr. közalapnál, melynek 10.000 forintot adományozott, ellenőr volt. De e pár adatnál ékebben szól az elköltözött jeles férfiú egyéniségéről megható végrendelete, melyet alább egész terjedelmében közlünk. Legyen áldott a jámor emlékezete.

*

Minthogy rólunk zsidókról csak szemrehányásokkal lehet beszélni, divatossá vált az a vád, hogy nem állítunk fel középiskolákat. Egy századon át azt hallottuk, hogy el vagyunk maradva a modern kulturától, most azt halljuk, hogy túlságos mértékben vesszük igénybe a kultúra intézeteit. Igaz ugyan, hogy a közép- és felső foku iskoláztatást a modern állam vette kezébe; igaz továbbá az is, hogy a felekezetek csak a multból örökölt iskolákat tartják fenn, még pedig jórészt az állam hathatós támogatása mellett, de újakat nem igen alapítanak; ezek a tények azonban ép oly kevésbé fogják az érintett vádat elhallgattatni, mint a többiek. Most az a baj, hogy nincsenek iskoláink; az idők folyamán az lesz a baj, hogy vannak iskoláink. Ezt a nótát már mindenféle változtatásban ismerjük. Ép ezért azon nézetben vagyunk, hogy a szóban forgó kérdés eldöntésénél a helyes szempont a felekezeti érdek. A katolikus és protestáns iskolák mind e célra alakultak és e cél szolgálatában állanak mind e mai napig. Ha tehát zsidó középiskola alakul, annak nem szabad a vallásos momentumot számításán kívül hagyni. Ezt a gondolatot szerencsésen fejezte ki Wahrmann Sándor lent közölt végrendeletében és nagylelkű alapítványával megkönnyítette a zsidó gymnasium eszméjének megvalósítását. Az »iskolai ghetto« röpké szó éppen nem egyéb röpké szónál. Meg kell teremteni a lehetőséget, hogy a tanuló ifjúság vallásunk szabványait, nevezetesen a szombatot, megtarthassa és hogy az eddignél magasabb foku zsidó vallásos ismeretekre és buzgalomra teheszen szert. A zsinagóga mellett iskoláról is kell gondoskodni, a mint apáink tették. Ha az idők változtával a chéderek százait a modern népiskolák váltották fel, miért ne lépjen a megszűnt talmudiskolák tömegének helyére néhány zsidó középiskola, melyek az iskolai kimívelés mellett vallásosságunkat is ápolná? Nem kételkedünk benne, hogy az első teljes zsidó gymnasium hajnala az állam és város támogatása mellett nincs már a távol jövőben.

*

Külföldi befolyások hatása alatt hazánkban is felütötte fejét egy mozgalom, a mely a zsidó szájából a kenyeret akarja kivenni: a klerikálisok szemét a falusi boltosok szegény és fáradtságos keresete szurja ki. A »keresztény szövetségek«

körül szerzett szomorú tapasztalatok sok helyt nem elég erősek, hogy a mesterséges eszközökkel fanatizált »nép« szemét kinyissák: az ember csak saját kárán tanul. Ilyen mély tanulmányokat tett most a lengyel nép Galicziában, hol két »zsidómentes« pénzintézet milliókat harácsolt el. A »krach« kiütésekor a vezetők persze a zsidókat okolták, mert a keresztény betevőkkel együtt visszakövetelték betéteiket. Hallatlan botrány. Az osztrák kormány nagyobb katasztrófa elkerülése és talán a kompromittált lengyel főnemeselek megmentése végett is milliókkal sietett a nemesen gazdálkodó takarékpénztár és hitelintézet segítségére, mire a betevők felekezeti különbség nélkül megnyugodtak. Milyen furfangosak ezek a zsidók? ők is megnyugodtak. Ez a legújabb »nagy« példa lebegjen a »nép« pártfogói felett, kik a paraszt socialistákat a koldusbotra juttatandó zsidó kiskereskedőkkel akarják szaporítani.

*

A czionizmus, melynek hullámai a Lajtha partjain megtörnek, ma-holnap kalamitássá válik, ha vezérei az antisemitizmusból nemcsak lelkesedést merítenek, hanem harczmodort is tanulnak. Az egyik apostol, ki zsidó szívét akkor fedezte fel, mikor a svábnak a feje lágya nő be, oly rágalmakkal illette utóbbi időben az egész német rabbikart, a milyenre a legörültebb antisemita sem ragadtatja el magát. Ha az egész mozgalmat diszcreditálni akarta volna, nem választhatott volna alkalmasabb módot, mert igaz marad a talmud mondása: az embert pénzéről, serlegéről és haragjáról lehet megismerni. Dr. Nordau haragja pedig az egyetlen őszinte momentum czionista szereplésében. De nem ez a czionizmus az, melytől a zsidóságot félteni kell, hanem az, a mely az orosz-román példátlan türelmetlenségből és elviselhetetlen üldözésből táplálkozik és a kétségbeesés buzgalmaival kapaszkodik a czionista szalmaszálba. Ez a czionizmus az, a mely Oroszországban, Ausztriában és az orosz zsidóktól telített angol és amerikai zsidóságban két táborra osztotta a közös hit és közös szenvedés által összetartozó testvéreket és az amugy is szerzetzsórtakat és gyengéket még szertébb szórta és még jobban gyengítette. Bármint hirdessenek a czionizmus vezérei és hívei, nem tagadható, hogy ez a mozgalom a szomorú emlékeztető messiási

mozgalmak minden ismertető jelével bír: azonos az indító ok, a vak buzgalom, a ködös cél. Az eltérés csakis azon változásban mutatkozik, melyen a zsidóság századunkban átment: a vallásos középkorban vallásos mozgalom indult meg, a nemzeti 19. században nemzeti mozgalom indul meg. Fájdalom az eredmény is a mult mintájára fog alakulni: a kétségbeesés felekezetünk gyengítésére, talán megrendítésére fog vezetni. Ismerjük a mozgalom rugóit, értjük hiveit, tiszteljük a nemes buzgalmat, de csak sajnálkozni tudunk az erők elfecsérlésén egy agyrém érdekében és félünk a késői kijózanodás rombolásaitól. Felekezetünk vezetőinek mulaszthatatlan kötelessége, hogy a fellángolt tüzet a leghathatósabb eszközökkel eloltásák, mielőtt még Izraél egész házáat felgyújtja. A mi sikerült az idejében protestáló, és ezért lángolóan gyűlölt német rabbiknak, a kellő eszközök alkalmazása mellett a többi hitrokonoknak is sikerülni fog, ha az orosz-lengyel zsidóság testén ütött mély sebek enyhítésére a turbulens cionisták helyett a higgadtabb elemek fognak vállalkozni és ha az elnyomott hittestvéreket igazaik kiküzdésében erkölcsi és anyagi támogatásukban fogják részesíteni. A jogtalanság uralmának megszűnésével a cionista mozgalom nagy hullámai is el fognak simulni.

*

Felekezeti lapjainkat bejárta a hír, hogy néhány frankfuri mecénás megvette Dr. Berliner A. berlini szeminárium tanár nagybecsű könyvtárát és azt városuk könyvtárának ajánlódokozta. E 20,000 márkás nagylelkű alapítvány által a frankfuri városi könyvtár zsidó osztálya a legnagyobbak egyike lett egész Európában, mi fölött hitrokonaink legalább is oly magasfoku örömet éreztek, mint a nevezett könyvtár urai. Nem járta be azonban felekezeti lapjainkat egy másik hír, mely szerint a hazai protestánsok minden ekklézsiát, a legkisebbet és legszegényebbet is, lelkészi könyvtár alapítására akarnák kötelezni, mely számára tisztán maradandóbb értékű szakmunkákat vásárolnának. Öt forint volna a minimális évi budget és szükség esetén felekezeti közpénzekből állítanák fel a könyvtárt, hogy a szegény lelkészek ne nélkülözzék az önképzés szellemi eszközeit. E két hír külön-külön nem nagyon fontos a magyar zsidóság szempontjából, sem a német zsidó könyvtár, sem a

magyar protestáns könyvtár. És e két hír mégis együvé tartozik és egymással összekapcsolva felette tanulságos. A zsidók ezeket képesek áldozni, hogy másoknak szerezzenek zsidó könyvtárakat, de nincs tiz zsidó község a világon, melynek saját könyvtára van; a többi felekezetek azonban nem szereznek másoknak könyvtárt, hanem maguknak. Mi papjaink tudományát kritizáljuk, mások papjaik tudományát emelni törekednek; mások cselekednek, mi sohajunk. Minden bajunkat egy-egy könyvvel gyógyítjuk meg. Azonban lassanként közöttünk is derengeni kezd, kezdjük megbecsülni történetünket és irodalmunkat. Miután a német birodalom zsidó községekben több mint száz »Verein für jüdische Geschichte und Litteratur« kelt életre, melyek egy központi egyesületben közös organumot teremtettek a maguk számára, a berlini hitközség zsidó könyvtár alapítását határozta el, a melyre első részletül 10.000 márkát szavazott meg. A haladás e határozat és azon határozat között, melylyel egy évtized előtt az ingyen felajánlott Zunz-könyvtárt visszautasította, ép oly szembeszökő, a mily örvendetes.

*

Lapunk zártakor vesszük a lesújtó hirt, hogy Hirsch báróné Párisban meghalt. A világ szegényeinek jóságos anyja költözködött el a nemes úrnővel e földről, ki boldogult férje páratlan jótékonyágának méltó folytatója volt és ez értelemben is ráillett a szentírás mondása: a derék nő férje koronája. Báró Hirsch és felesége jótetteit felsorolni lehetetlenség, ők voltak az elsők, kik a nemzetközi jótékonyágot megalapították és teljes joggal mondható róluk, hogy a népek szegényeit szívükbe zárták. Az általános emberszeretetet sokan hirdetik, de oly fényesen, mint báró Hirsch és felesége, még soha senki nem gyakorolta. A zsidó szív örökké fénylő példái lesznek és nevüket örök dicsőség övezi. Áldás a jámbor nő emlékére.

STEINTHAL HAJIM

1823—1899.

Azzal a nagyhírű aggastyánnal, ki Berlinben márczius hó 13-án örökre lehunyta szemét, a német zsidóság bölcse költözködött el az élők sorából, kiben az elme és a szív gazdagsága, tudás és jellem a legszebb összhangban egyesült. Az európai tudományosság színvonalán állva, a bölcselkedés legmagasabb csúcsát elérve, ahol a gyengelelkűeket megszedíti a kétkedés, a szíveket megszállja a hidegség, sziklaszilárdan állott meg, gyermeki hűséggel és a meggyőződés mély hitével ragaszkodott ősei vallásához. Nyitott szemmel vizsgálta a zsidóság tanait, saspillantással tekintette át multját és jelenét, a modern kritika minden éles eszközével bonczolgatta iratainkat és tevékenységünket és végeredményben a legjámborabb lelketű zsidó volt, kit nemes szívének minden szála fűzött felekezetéhez. Német volt nemcsak születésénél fogva, — Mendelssohn szűkebb hazájában pillantotta meg a napvilágot — hanem szívének érzéseinél fogva is, de hazafias érzései nem idegenítették el Izrael-Juda népétől, melyet a legönzetlenebb szeretettel ölelt keblére, fényes példát mutatva két nemzedéknek, hogy a vallásunkhoz való hűség a hazához való hűséget nemcsak megbirja, hanem erősíti is. A nyelvtudomány nagymestere, a néppszichológia egyik megalapítója nem volt hivatászerű teológus, a zsidó vallás tisztán szívbeli ügye volt, példája ép ezért csalhatatlan próbája hitünk eszmebeli erejének, szívet-lelket megnyerő varázsának. Vannak tudósaink, kik alapirataink és irodalmunk ismeretében a berlini bölcset messze felülmulják, vannak jámboraink, kik a vallásos parancsolatokat nálánál hivebben teljesítik, de nincsen senki, aki vallásunk

igazságait mélyebb buzgalommal kutatta volna, aki a zsidóságot bensőbb szeretettel karolta volna át, mint Hajim Steinthal.

Előkelő egyéniség volt, ki a köznapi élet sarától távol tartotta magát és ép ezért az antisemitismus hazugságokkal és rágalmakkal harczoló hadaival tudtunkkal sohasem mérte össze tiszta fegyverét, de a zsidóság és a zsidó vallás gyűlölettől ment, tanulmányokon és gondolkodáson alapuló kisebbitései ellen gazdag tudása fényes fegyverzetével szállt síkra. Midőn Renan a hatvanas évek elején a zsidó monotheismus jelentőségét azzal vélte kisebbiteni, hogy az a zsidó nép egyoldalúságának gyümölcse, Steinthal volt az, ki ez ép oly téves mint káros felfogást oly meggyőzően cáfolta meg, hogy a nagyhírű francia tudós és bölcsész ezen állítását maga is visszavonta későbbi irataiban, a melyekben egyszersmind elismerte, hogy a zsidóságra még nagy hivatás vár a civilizált emberiség kebelében.

Az éles szemű férfiú azonban belátta, hogy a zsidóságot kívülről nem fenyegeti oly veszély, mint belülről. A modern műveltség, de még inkább a modern élet megtépdeste hitünk ősi zászlaját, melynek hatása alatt a hűtlenség szomorú mértékben gyarapodott. Ez a népünket és hitünket beszennyező árlás volt az egyetlen jelenség, amely a galambszelidségű tudós haragját képes volt fellobbantani és szívfájdalommal szállta meg az aggodalom, vajjon őseink hite a gyermekeink hite is lesz-e? Valóságos prófétai ihlettség nyilatkozik meg azon felolvasásaiban és cikkeiben, a melyekben a gyenge utódokat az erős elődök hűsége és önfeláldozása világtörténeti példáinak utánzására ösztökéli. Az írott szó azonban csak halvány lenyomata élő szavának, amely valóságos bűbájjal ragadta meg azokat, akik szerencsések voltak az istenes férfiú tanításában és társalgásában gyönyörködni. Egy kompetens férfiú, Maybaum Zsigmond berlini hitszónok, megható gyászbeszédében úgy nyilatkozik, hogy évek óta Steinthal képe jelent meg előtte, valahányszor a zsinagógában e szavakat hallotta felolvasni: »És Mózes nem tudta, hogy sugárzik arca fénye«. Hasonló elragadtatással nyilatkoznak tanítványai, kiket 1872 óta a zsidó tudományok tanintézetében a zsidó vallásbölcsészettel ismertetett meg.

Harmonikus egyéniség volt, nemes elvekkel és nemes

élettel, amelylyel maga legszebben bizonyította saját tanát, hogy a vallás nem pusztán tantételeknek összege, hanem az érzéseket és akaratot irányító erő. Nemcsak hinni kell, hanem e hit szerint élni is és Steinthal élete a modern német zsidóság egyik szép hitvallomása. A bölcs elhunytá fölött érzett gyász közepette vigasztalásul szolgál az a tudat, hogy a modern zsidóság fája, amely ily nemes ágakat hajt, nincs még kiaszva és hogy a sivár jelent szebb jövő fogja követni, amelyben hittevéreink felbuzdulnak Izrael nagyjainak, közöttük Steinthal Hajimnak, örökké fénylő példáin.

Gyenge méltatásunkban jelesünket csak mint embert és mint felekezetünk hű fiát ismertettük, jól tudjuk azonban, hogy világhírét tudományos alkotásainak köszöni: a legnagyobb nyelvészek egyike és a berlini egyetemen az összehasonlító nyelvészet rendkívüli tanára volt, mely minőségben 70-ik születésnapjára a német császártól ki is lett tüntetve. Általános ismert művei e körből: »Der Ursprung der Sprache«; »Geschichte der Sprachwissenschaft bei Griechen und Römern«; »Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues«; »Abriss der Sprachwissenschaft« (psychologiai munka); Lazarus Móriczsal együtt alapította a »Zeitschrift für Völkerpsychologie« cz. folyóiratot, melyet majdnem egy negyedszázadig szerkesztett és amely csak néhány év előtt szünt meg. Nagyszabása műve még az 1885-ben megjelent »Allgemeine Ethik«, amely telítve van zsidó eszméktől.

E nagyobb publicatiója óta életét tisztán a szentírás és a zsidóság tanulmányozásának szentelte. »Zu Bibel- und Religionsphilosophie« cz. két kötetes munkájában gyűjtötte össze idevágó dolgozatainak javarészét. Szép emlékei ezek nemcsak gondolkozásának és jámbor lelkiületének, amelyek azokat is felemelik, kik tudományos nézeteivel a biblia egyes kérdéseiről nem értenek egyet; az áhitat, melyet lélektanilag oly szépen elemezett, szállja meg az olvasót, mert áhitat volt Steinthal egész élete, minden munkálkodása, minden törekvése.

וְכִי צְדִיק לְבָרְכָהּ

WAHRMANN SÁNDOR VÉGRENDELETE.

Készült Budapesten, 1893. évi márczius hó 13. napján, dr. Weiser Károly kir. közjegyző irodájában.

»Az Egy Isten szent nevében!

Ez végrendeletem:

Fontolóra véve az emberi élet ingadozó voltát és hogy semmikép nem tudhatjuk, mely perczben szólít el bennünket az isteni végezet, már évek előtt jónak találtam végakaratomat, hogy t. i. halálom után vagyonommal mi történjék, törvényes formák közt írásba foglalni. Utolsó illetén végrendeletemet több mint nyolcz év előtt, vagyis 1885. évi ápril hó 23-án készítettem, de miután ez idő óta úgy vagyoni körülményeim, mint több tekintetben nézeteim is változtak, ezennel jogerősen kijelentem, hogy összes megelőző, halálom esetére való rendelkezésemet, nevezetesen pedig fentjelölt végrendeletemet visszavonom és semmisnek jelentem ki, hogy csupán és kizárólag a jelen, érett megfontolással, minden rábeszélés, kényszer, vagy egyéb akaratbontó befolyástól mentesen alkotott végrendelet képezi végakaratom hű, igaz és jogerős kifejezését.

Rendelkezem pedig, a mint következik:

I.

Holttetemem eltakarítására nézve határozottan kijelentem, hogy mint életemben, úgy ez alkalommal is pompát és hivalkodást kerülni akarok és rendelek. Ami az ily körülmények közt hagyományosan gyakorolni szokott jótékonytságot illeti, végrendeletem végrehajtóit felkérem, miszerint a felosztandó alamizsna összegét tetszésük szerint meghatározni szíveskedjenek.

II.

Előre bocsátom, hogy vagyonom és majdani hagyatékom saját szerzeményem, a szorgalom, takarékoság és szerencsével párosult iparkodás eredménye. És minthogy sem felmenő, sem lemenő ághban örökösöm nincs, azt a vagyont pedig, melyet boldog emlékü szüleim után örököltem, úgy szorult viszonyok közé került vérbeli rokonaim segélyezésére, mint általában jótékonyági czélokra már sokszorosan kiadtam: jogosan jelent-

hetem ki, hogy végakarati intézkedéseimet sem törvényes, sem méltányossági igény nem feszélyezheti és nem korlátozhatja, hanem, hogy minden tekintetben szabadon rendelkezhetem ama hagyatékommal, melyet az Egy Isten segítségével tevékenységgemmel szereztem.

III.

Hatszázezer korona = háromszázezer frt tőkét, mint »Wahrmann Sándor-féle középtanodai alapítványt« a pesti izraelita hitközség kezelésébe bocsátok oly rendeltetéssel, hogy ezen összeg a nevezett hitközség által alapítandó felekezeti középtanoda, gimnázium- vagy reáliskola, céljait gyámoltsa és elősegítse. Kikötöm azonban, hogy az alapítvány tőkéjét semmi körülmények közt megtámadni nem szabad és határozottan kívánom, hogy ezen középtanoda Mózes vallásu növendékei vallásuk s a héber tudományok tanaiból behatóbb oktatásban részesüljenek, mint a mennyit e mai napság középiskolai tanulóknak tanítani szoktak.

IV.

Ugyanezen község kezelésébe ajánlok negyvenezer korona = huszezer forint tőkét mint »Wahrmann Sándor-féle házassági alapítványt« oly feltételek mellett, hogy halálom napjától számítva harmincz éven át az alapítvány eredeti összegének (40.000 koronának) kamatai minden évben atyai vagy anyai ágon vérembeli rokonok szegény és feddhetlen erkölcsű leányivadékai közül egynek vagy legfeljebb kettőnek adományoztassanak, amennyiben még ugyanaz évben férjhez megy, illetve mennek. Oly évben, midőn ezen kiházasítást érdemlő nőrokon nem jelentkezik, illetve nem találhatik: az alapítványnak az évi kamatja a tőke gyarapítására szolgáljon. Harmincz évvel halálom napja után pedig ebbeli alapítványom családi jellegét elveszti, s a pesti izraelita hitközség előjárósága jogosult lesz az alapítvány jövedelméből annyi kiházasítási összegeket alkotni és annyi érdemes leányzónak adományozni, a hányat helyesnek és jónak talál. Kikötöm azonban, hogy ez esetben is hasonmínosítás mellett rokonságom ivadékai előnyben részesüljenek.

V.

További *negyvenezer* korona = huszezer forint tőkét hagyok a pesti izraelita hitközség szegények alapjának oly rendeltetéssel, hogy az alapítvány kamatai minden évben halálom napján legalább tíz és legfeljebb husz érdemes községünkbeli szegény közt felosztassanak.

VI.

Egyéb közjótékonyossági hagyományaim a következők:

a) a pesti hitközségi fiárvaháznak mint »Wahrmann Mayer Farkas és Regina-féle alapítványt hagyok *hatezer* koronát,

b) ugyancsak mint »Wahrmann Sándor« alapítványt *hatezer* koronát,

c) a pesti izraelita hitközség nyugdíjalapjának *kétezer* koronát,

d) a pesti izraelita hitközség ösztöndíjalapjának *kétezer* koronát,

e) az izraelita siketnémák országos intézetének *tizezer* koronát,

f) a pesti szentegyletnek (Chevra Kadisa) *tizezer* koronát,

g) ugyanaz egyet sínlők házának *tizezer* koronát,

h) a pesti izraelita nőegyletnek *hatezer* koronát,

i) ugyanez egyet leányárvaházának *hatezer* koronát,

j) ugyanaz egyet leánymenedékházának *hatezer* koronát,

k) ugyanez egyet népkonyhájának *kétezer* koronát,

l) a pesti izraelita kézműves és földművelési egyletnek *tizezer* koronát,

m) az országos rabbiképezde »Écz hajjim« czimű intézetének *huszezer* koronát,

n) az országos izraelita ösztöndíj-egyletnek két, nevemre szóló egyenlő alapítvány alkotása czéljából együtt *tizezer* koronát,

o) az országos izraelita tanítóegyesületnek *kétezer* koronát,

p) ugyanez egyesület árvaalapjának *kétezer* koronát,

q) a pesti izraelita hitközségi »Talmud Tóra«-nak *kétezer* koronát,

r) a pesti izraelita hitközség előjárósága kezelésébe a pesti izraelita tanítóképző intézet javára *nyolczezer* koronát oly rendeltetéssel, hogy az összegből két egyforma, nevemet viselő alapítvány alkottassék a mondott képezde egy-egy szorgalmas, tanulmányaiban jó előmenetelű és erkölcsileg feddhetlen növendéke számára:

s) a pesti izraelita Talmud-egyletnek (Sasz chevra) az alapszabályai értelmében teljesítendő szertartásos emlékmiai szolgálmány kikötése mellett *ezer* koronát.

VII.

Pollak Emil unokaöcsém bécsi lakosnak hagyok *kétszáz* ezer koronát oly rendeltetés mellett, hogy a mennyiben a hagyomány megnyíltakor a hagyományos édesanyja, testvérnéném, özvegy Pollak Bernátné, Wahrmann Amália, még életben volna, a hagyományi tőke a pesti izraelita hitközség előjáróságának kezelésébe adassék, mely is ezen tőke kamatait nevezett testvérnénémnek élete fogytaig félvélnként kiadandja, elhunytával pedig a hagyományosnak kiszolgáltatni fogja: a mennyiben pedig hagyományos korábban halt volna el, ama tőke alább kirendelt örökösöimre visszazáll. Ezen hagyományi tőke nevezett testvérnéném javára életfogyti hasznélvezet

czéljából a pesti izraelita hitközségnél oly esetben is leteendő lesz, ha a hagyomány megnyiltakor a kirendelt hagyományos többé életben nem volna.

VIII.

Unokabátyám és hosszú éveken át orvosom, dr. Wahrmann Simonnak, illetve a mennyiben a hagyomány megnyiltakor már nem élne, életben levő leszármazóinak hagyományozok *tízezer* koronát.

IX.

A háztartásomat ellátó Swoboda Ferencz és Zsófia házastársaknak hagyok együtt és egymásközi kölcsönös helyettesítés mellett *kétezer* koronát, ha a hagyomány megnyiltakor még mindig szolgálatomban volnának.

X.

A fenti összes hagyományok s egyéb kiadások lerovása után fenmaradó összes ingó és ingatlan hagyatékom általános örökösének egymásközt egyenlő arányban és kölcsönös helyettesítés mellett rendelem és kinevezem szeretett három testvéremet, dr. Wahrmann Zsigmond és özvegy Goldstein Rezsőné, Wahrmann Róza bécsi lakosokat, valamint Wahrmann József budapesti lakost olyképen, hogy mindegyikük helyébe saját leszármazói egymásközt egyenlő részben lépnek. A leszármazók nélkül elhunyt testvérem örökrésze pedig, a mennyiben az örökség megnyiltakor már életben nem volna egyedül s kizárólag itt kirendelt örököstársaira szálljon. Ha valamely általam kijelentett hagyomány bármely oknál fogva tárgyatalanná válik, az illető összeg kizárólag ezen örökösöimre szálljon, a nélkül, hogy *haszonfoku rokonságban álló egyéb vérbeli rokonom, kit azonban itt közvetlenül vagy közvetve örökösnek nem rendelék*, belőle osztályrészt követelhesen.

XI.

Végrendeletem végrehajtóivá ezennel bizalommal és szívesen fölkérem testvéröcsémet Wahrmann Józsefet, nemkülönben *hatvani Deutsch Bernát, Kohner Zsigmond, dr. Neumann Armin és Totis Adolf* urakat, mint jóakaróim és barátaimat, nem kételkedvén abban, hogy utolsó kérelmem teljesítését tőlem meg nem tagadják s hogy a nem kevés teherrel s fáradtsággal járó tisztet irántam s emlékezetem iránti szíves indulatból elfogadni szívesek lesznek. Egyebekben teljhatalommal fölruházom a végrendeleti végrehajtó urakat, hogy hagyatékom folyóvátétele és az érdekeltek között való fölosztása körül legjobb belátásuk szerint minden szükségset megtehessenek, nevezetesen az ezennel reájok ruházott hatalomkörnél fogva és minden hatósági beavatkozás, végzés vagy

meghagyás nélkül bárhol s bárkinél kinlevő készpénzeimet és értékpapirjaimat elismervényük mellett ki- és fölvehessék, a mennyire szükségesnek látják, vagy értékesíthessék, vagy kezelhessék, vagy természetben föloszthassák és pedig függetlenül az örökösök beavatkozása vagy egyéb intézkedésétől.

Fogadják kedves jó öcsém és igen tisztelt barátaim fáradságos és, mint eleve tudom, sikeres működésükért forró hálám őszinte szívből jövő kifejezését.

XII.

Ezekkel bevégeztem amaz intézkedések és rendelkezések sorát, melyeket majdani hagyatékom mirefordítása körül szükségesséknél vagy czélirányosoknak találtam. Most pedig búcsút veszek mindazoktól, kikhez a rokoni szeretet a barátság és jó ismerősség kötelékei fűznek. Eljenek soká és boldogul!

Végre rendelkezéseim némi magyarázatakép hozzátesszem azt is, hogy miután életem minden mozzanatában engem az Atyáim Istene iránti hű odaadás vezérelt és bármely viszontagság közt, mely akár engem, akár a hozzám tartozókat, akár felekezetemet érte, őseim hitében támaszt, istápot és vigaszt találék s miután továbbá mély sajnálattal tapasztaltam, hogy ép a tanuló ifjuság hitében és a hit körüli ismeretekben szembeszökőleg visszament: szerzeményem tekintélyes részét azon igyekezetnek szentelém, hogy a hit, a kegyelet s a származási összetartás szent elveit a fogékony ifju keblekben erősítem és hogy azon felekezeti intézményeket öregbítsem, melyek a humanismust és a közjótékonytságot szolgálják. Ezen intézkedések égető szüksége előtt háttérbe kellett szorulnia számos egyéb, különben szintén üdvös szándéknak, melynek más körülmények közt áldoztam volna. Különben azt a szent meggyőződést táplálom, hogy ha a fiatalságot Istenéhez valóban hűnek neveljük, bennök a haza és közjó irányában odaadó és hasznos polgárokat nevelünk. E nézetnek és felfogásnak mint ember, mint zsidó és mint honpolgár élek és halok.

És ezen hitvallásom mellett kérek benneteket, szeretett barátok, rokonok és testvérek, őrizzétek meg emlékét annak, ki titeket mind a sirig szerető emlékbén tart és tartand. Amen!

IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

Az I. M. I. T. ötévi fennállásában tapasztalván, hogy eddigi szervezetében nincs meg az a mozgékony-ság, melyre működésében szüksége van, alapszabályainak újabbi megváltoztatására határozta el magát. Megszüntette az eddigi bizottságokat és helyükbe több osztályt létesít, melyek a következők lesznek: bibliafordítás, szerkesztő, történelmi és felolvasásokat rendező osztály. Az igazgatóság ezentúl a hat tisztségviselőből és hat választott tagból fog állani. Az alapszabályok revideáltatván, új választás vált szükségessé, mely a márczius hó 16-án dr. Kohn Sámuel elnökle alatt tartott, jól látogatott rendkívüli közgyűlésen ejtetett meg.

Megválasztottak: elnökké dr. Kohn Sámuel rabbi, társelnökké dr. Weinmann Fülöp kir. közjegyző. Választmányi tagokká: *Budapestiek*: dr. Acsády Ignác, dr. Ágai Adolf, dr. Alexander Bernát, dr. Bacher Vilmos, dr. Balassa József, dr. Bánóczi József, dr. Baron Jónás, Beck Dénes, dr. Blau Lajos, dr. Farkas Emil, dr. Goldberg Rafael, dr. Halász Frigyes, dr. Kayserling M., Kornfeld Gyula, dr. Körössy József, dr. Krausz Sámuel, dr. Lenkei Henrik, dr. Marczali Henrik, dr. Mezey Ferencz, dr. Mezei Mór, dr. Munkácsi Bernát, dr. Neumann Antal, ifj. dr. Neumann Sándor, Pollák Lázár, dr. Radó Antal, dr. Réthy Mór, Schill Salamon, dr. Schiller Zsigmond, Schön Dávid, dr. Simon József, Stern Ábrahám, Sternthal Adolf, dr. Stiller Bertalan, dr. Stiller Mór, Szabolcsi Miksa, Székely Ferencz, Tenczer Pál, dr. Waldapfel János, Weisz Berthold, dr. Weiszbürg Gyula. *Vidékiek*: dr. Bakonyi Samu ügyvéd (Debreczen), dr. Bárány József rabbi (Kecskemét), dr. Bernstein Béla rabbi (Szombathely), dr. Büchler Sándor rabbi (Keszthely), Büchler P. rabbi (Moór), dr. Eisler Mátyás rabbi (Kolozsvár), Elfer Jakab rabbi (Heves), dr. Fischer Mihály rabbi (Zombor), dr. Flesch

Ármin rabbi (Mohács), Friedmann Ármin hitk. elnök (Ujpest), Friedländer Gyula (Deés), Gerlóczy M. A. rabbi (Fiume), Hahn Adolf tanár (Székesfehérvár), dr. Halász Ignác egyet. tanár (Kolozsvár), dr. Kecskeméti Lajos főorvos (Kecskemét), dr. Kecskeméti Lipót rabbi (Nagyvárad), dr. Kelemen Adolf igazgató (Nyiregyháza), dr. Kiss Arnold rabbi (Veszprém), dr. Klein József rabbi (Kassa), dr. Klein Mór rabbi (Nagybecskerek), Lázár Soma (Keszthely), Leopold Sándor (Szegzárd), dr. Löw Immanuel rabbi (Szeged), dr. Löwy Mór rabbi (Temesvár), dr. Neumann Ede rabbi (Nagykanizsa), dr. Perl Ármin rabbi (Pécs), dr. Pillitz Benő orvos (Veszprém), dr. Pollák Miksa rabbi (Sopron), Reich Márton birtokos (Kalocsa), dr. Rózsa Izsó hitk. elnök (Szeged), dr. Rosenberg Sándor rabbi (Arad), Rosenthal Nándor hitk. elnök (Veszprém), Schreiber Ignác (Győr-Bécs), Schwarz Jakab rabbi (Csáktornya), Selmann Lajos rabbi (H.-M.-Vásárhely), dr. Sonnenfeld Bernát hitk. elnök (Vágújhely), Sternthal Salamon földbirtokos (Temesvár), dr. Ungár Simon rabbi (Szegzárd), dr. Vajda Béla rabbi (Losonc), dr. Venetianer Lajos rabbi (Ujpest).

A közgyűlés után következő választmányi ülésen megválasztottak: dr. Bánóczi József titkárrá; Székely Ferencz pénztárossá; Beck Dénes ellenőrré; dr. Halász Frigyes ügyészé. Igazgatósági tagokká: dr. Bacher Vilmos, dr. Mezey Ferencz, dr. Réthy Mór, Schweiger Márton, dr. Simon József és dr. Stiller Mór.

TUDOMÁNY.

BRILL SÁMUEL LÖB PESTI RABBISÁGI ELNÖK
BESZÉDEL.

II.

Gyászbeszéd Schwab fölött.¹⁾

So schwer es mir auch fällt, verehrte trauernde Gemeinde, unter dem erschütternden Eindrücke, den das unerwartete Hinscheiden unseres theueren und geliebten Lehrers auf uns alle gemacht, meinen Gefühlen und meinen Empfindungen Worte zu verleihen, so drängt es mich doch mit unwiderstehlicher Macht, dem edlen und grossen Geiste, dessen Staubbülle hier in kalter Erde schlummert, einen wenn auch schwachen Nachruf der Erinnerung, Anerkennung und Würdigung zu weihen. Ich rufe dem in Gott Entschlafenen die inhaltsreichen Worte des Propheten zu: **אתה הוּמָה תִּנְתֵּן מִלָּא**: אתה הוּמָה תִּנְתֵּן מִלָּא [Ezechiel 28, 12].

[Hier folgt die Deutung der Midraschstelle Lev. r. c. 30, welche oben Seite 12—14 in der Trauerrede über Azriel Brill abgedruckt ist].

Und wir rufen dies auch von unseren grossen Lehrern aus: **הוּ קָרִי** er war ein פסוק. Ich will damit nicht bloss sagen, das er ein בעל תנ"ך (Bibelkenner) gewesen, dass er unsere קודש [heilige Schriften] durchstudirte mit allen alten ביאורים und neuen Kommentaren. Nein, noch mehr, er hat jedem פסוק [Bibelvers] durch eine neue Deutung, durch eine überraschende Wendung einen tiefen, vor ihm noch von keinem geahnten Sinn abzugewinnen gewusst. Und wenn es von dem grossen jüdischen Weisen des vorigen Jahrhunderts hiess, dass er den מפורש הקודש [Psalmist] deutsch hat spre-

chen lassen, so können wir mit demselben Rechte von diesem Weisen unseres Jahrhunderts sagen, dass er den praktischen und allegorischen Sinn unserer כתבי קודש [heilige Schriften] gefunden und erforscht, wie vor ihm keiner, für jedes Ereigniss, für jede Erscheinung, für jede Eigenthümlichkeit: hatte er allsogleich einen פסוק [Bibelvers].

Er war ein תנ"י, d. h. ein למדן מופלג, ein גדול הדור, ein ausgezeichneter Gelehrter, grosser Mann, bewandert in allen talmudischen Schriften, er war gleich zu stellen den ersten talmudischen Heroen einer jetzt fast schon dahingeschwundenen Zeit. Er hat כל הש"ס [den ganzen Talmud mit grosser Gründlichkeit] durchgelernt, hatte eigene ה"ת [neue Bemerkungen] fast in jedem ה"ת [talmudische Materie]. Seine umfassenden und gründlichen Kenntnisse auf dem halachischen Gebiete mussten jeden Sachkenner zur Bewunderung und zum Staunen hinreissen. Oft wenn ich in einem מסופק [in einer religionsgesetzlichen Frage zweifeln] war und mich nicht mit Leichem zu recht zu finden wusste, wandte ich mich an ihn, denn die dunkelsten und schwierigsten דינים lagen vor ihm klar und offen. ר"א הגדול, erzählt die Gemara in Sanhedrin, [68a] כשיצאה נשמתו בטרדה עמד ר' [erzählt die Gemara in Sanhedrin, [68a] כשיצאה נשמתו בטרדה עמד ר'] ויחזיק על רגליו ואמר **אבי אבי רבב ישראל ופרשיו הרבה מעות יש לי ואין לי שולחני להרעותן** Viel alte Münzen habe ich, der Wechsel fehlt aber, der mir ihren wahren Werth angeben konnte.

Er war ein פייטן [Poet], er hat Hymnen und נומורים [Psalmen] verfasst in hebräischer und deutscher Sprache, die den ausgezeichnetsten Arbeiten dieser Art an die Seite gesetzt zu werden verdienen.

Als מנצח, als מנצח war er der erste, und keiner wird es wagen auf diesem Felde sich ihm gleichen zu wollen. Anmuth des Vortrags, Lebendigkeit des Ausdrucks, Fülle der Ideen, die herrlichste Lebensweisheit, die überraschende und wundervolle Erklärung der schwierigen Pesukim, dunkeln Midraschim und unverständlichen Haggadas, dies alles vereinigte er in seinen gottesdienstlichen Vorträgen, wie kein anderer seiner Vorgänger und seiner Nacheiferer. Diese »Deraschoth« werden uns immer an Stunden des edelsten und reichsten Genusses erinnern, wie sie das Leben als eines sei-

ner schönsten Güter zu bieten hat und er kann als Darschan für alle Zeiten und Geschlechter als endgültiges Muster aufgestellt werden; die moderne Derascha kann sagen: יהודה מחוקק [Jehuda (= Schwab) ist mein Gesetzgeber]. Er war und wird bleiben, wir sprechen dieses Wort mit vollem Bewusstsein aus — ראש הדורשים [Haupt der Prediger].

Es ist also durch diesen einen schrecklichen Todesfall an uns מקום geworden ישעיה הנביא's Strafwort [in Erfüllung gegangen das Strafwort des Propheten Jesaja 3, 1. 2.] 'הנה הארון ה' צבאות מסור מירושלים ומיהודה משען ומשענה כל משען לחם וכל משען מים [14a] (חגיגה in נמרה (darschent die משען, נגבור ואיש מלחמה שופט וגביא אלו בעלי מקרא, משענה אלו בעלי משנה, כל משען לחם אלו בעלי תלמוד וכל משען מים אלו בעלי אגדה שמושכן לבו של אדם כמים באגדה, נגבור זה בעל שמועות (רש"י) ששמע הלבבות פסוקות מכותיו ושמועות בפיו) ואיש מלחמות זה שידוע לישא וליתן במלחמתה של תורה, שופט זה דין שדן דין אמת לאמתו.

Und nun traurige Gemeinde! da ich wenn auch nur einen Theil — den ganzen zu schildern, dazu fehlt es mir an Kraft — des grossen und unersetzlichen Verlustes geschildert, den wir erlitten, wäre es wohl meine Aufgabe Muth einzufliessen, Trost zu spenden. Allein, unter Menschen, die zur Traurigkeit gestimmt sind, mit Unterdrückung der eigenen Traurigkeit zu sprechen; einer trauernden Gemeinde, einer gebeugten Wittve und verwaisten Kindern mit Zurückhaltung der eigenen Thränen zuzurufen: Weinete nicht! — das ist keine leichte Aufgabe. — Jedoch, meine Theuern, was weinen wir einer solchen Leiche nach, trägt man hier wirklich einen Todten hinaus? Gilt es hier einem Verstorbenen, der, seit er seine Augen schloss, nicht mehr unter uns wäre, und, wie so viele Menschen, deren ganzes Leben mit ihrem Leibe begraben wird, keine Spur seines weiteren Daseins hinter sich zurückliesse?

Nein, meine Theuern! der grosse Todte, dessen Staubhülle wir jetzt zu Ruhe bringen, ist nicht gestorben! er lebt, er dauert fort, nicht nur in jenem himmlischen Vergeltungslande, er lebt, er dauert fort, auch hier auf Erden. Denn nicht das Irdische, nicht das Vergängliche und Eitle war der Gegenstand seines Wirkens; dem Ewigen vielmehr, dem Unvergänglichen war seine Thätigkeit gewidmet. Er bildete

durch seine gottesdienstlichen Vorträge, kraft seines heiligen Berufs, Menschen zu dem, was sie als Wesen für die Ewigkeit geschaffen, sein und werden sollen. Er säete Samen durch seinen Religions-Unterricht in Jugendherzen, der für den Himmel reift. Er war der Leiter, Führer und Berather von einem ganzen Geschlechte in alle dem, was seiner Natur, was seiner Wirkung nach auf Erden ewig ist. Von ihm sprach Ijjob (4, 3. 4) 'הנה ימים ימים רבות תחוק מושל יקמון מליך וברכים' Siehe, du hast viele unterwiesen und matte Hände gestärkt; deine Rede hat die Herzen aufgerichtet und die wankenden Kniee hast du gekräftigt.

Unsere Gemeinde ist, bis auf einige wenige, mit allem, was sie gutes denkt und thut, mit allen ihren Begriffen von Religion und Judenthum zum grossen Theile sein Werk. So lange noch ein Mitglied unserer Gemeinde athmet, das heute diesem Sarg folgt, lebt der Vollendete in uns fort. Und so lange wir mit unserem geistigen Erbe auf Kind und Kindes Kinder fortwirken, blühen auch die Saaten, die seine Hand säete und pflegte und wie kein Keim des Guten, Wahren und Rechten jemals auf Erden untergeht, so stirbt auch dieser Edle und Grosse nimmer in unserer Mitte. Und dies ist der Sinn der schwierigen Stelle in שבת [Sabbath 153 a], אמר רב לרב שמאל בר יצחק אחים בהספדא דהתם קאימנא דהתם קאימנא [Trauerrede], d. h. tröste das Volk הספדא, sage, dass ich dort bleibe, dass ich auch auf Erden ewig lebe, dass ich nicht mit dem Leibe begraben werde.

Und so ruhe denn wohl, erblasster Lehrer, ruhe in dem Herzen deiner ganzen trauernden Gemeinde, ruhe in dem Herzen deiner Verehrer und Schüler, die dein herrliches Bild als Muster ihres Lebens heilig aufbewahren und noch den spätesten Nachkommen zur Nachahmung, zur Richtschnur überliefern werden.

[Hebräisches Schlussgebet.]

¹⁾ Schwab Löb szül. 1794. Krumauban, megh. 1857. Peston, hol 1835 óta működött mint főrabbi.

III.

Schwab sirköállításánál.

Ein volles Jahr ist es bereits, seitdem die Staubhülle unseres grossen Lehrers hier in kalter Erde schlummert, und noch fällt es mir schwer meinen schmerzlichen Gefühlen und meinen traurigen Empfindungen den richtigen Ausdruck zu geben. — Das aber eben ist das Zeichen eines gerechten und wahren Schmerzes, wenn eine Spanne Zeit ihn nicht zu lindern vermag. *נביא* ruft der *מבליתי עלי יין* [Prophet, Jeremia 8,18] aus, *מבליתי עלי יין* Erquickung für den Kummer! Wie soll ich Trost für meinen Schmerz, wo soll ich Erholung für meinen Kummer finden, *עלי לבי דוי* ist ja mein Herz von Wehe ergriffen. Es ist keine gewöhnliche, bloß äussere, leicht vorübergehende Trauer, es ist eine innere, und mein ganzes Wesen, mein ganzes Sein ist davon ergriffen.

Und ebenso ist es ein Zeichen eines grossen und unersetzlichen Verlustes wenn ein kurzer Zeitabschnitt ihn uns nicht vergessen machen kann. Besonders muss in der jetzigen Stunde, in der vor einem Jahre dieses geistig grosse Licht erlosch und beim Anblick dieser *מצבה* [Grabstein], dieses Denk- und Danksteines, den ein hochherziger Gemeindevorstand und die pietätsvollen *חברה קדישה נכמים* [Vorsteher der Chewra Kaddischa] unserem unvergesslichen Lehrer zur Erinnerung für kommende Geschlechter gesetzt haben — besonders, sage ich, muss in dieser Stunde und beim Anblick dieser *מצבה* der Schmerz um den grossen Verlust, den wir erlitten, uns von neuem ergreifen. *«בית מדרשו של ר' אליעזר»* erzählt der Midrasch [Schir rabba zu 1, 3, fol. 12cd. Wilna] *אין אחת היתה שם והיתה שם חסידים רבים ויהושע התחיל וישב את האבן, ואמר מזהה לו לישובה; פעם אחת נכנס ר' יהושע התחיל וישב את האבן, והוא דומה לאבן האבן*. Im Lehrsaal des R. Eliezer war ein Stein angebracht, auf welchem R. Eliezer immer sass; als einst R. Josua in den Lehrsaal kam und den Stein erblickte, da küsste er den Stein und sprach: dieser Stein gleicht dem Berge Sinai und der darauf sass, gleich der heiligen Bundeslade. — Wenn also der Stein, auf welchem der grosse Lehrer R. Eliezer immer sass, seinen Freund und Schüler R. Josua zu dem Ausrufe veranlasste

»*הושב על האבן הזאת דומה לאבן הכרית»* so muss uns wieder der Anblick des Steines, unter welchem derjenige schlummert, aus dessen beredtem Munde wir länger als zwanzig Jahre die herrlichsten und schönsten Lehren der Moral und Religion vernommen und den ich mit Stolz meinen Lehrer und Freund nannte, so muss uns, sage ich, der Anblick dieses Steines zu dem Ausrufe veranlassen *הושב תחת האבן הזאת דומה לאבן הכרית*, »der unter diesem Steine schlummert, gleich der heiligen Bundeslade«.

Es ist keine Übertreibung, meine trauernde Versammlung, es ist kein unverdientes Lob, wenn ich mich des ungewöhnlichen Ausdrucks »*אבן הכרית*« bediene; nein, ich gebrauche diese ausserordentliche Benennung mit vollem Rechte. Denn die Schilderung, die der Midrasch an einer anderen Stelle von den Geistesvorzügen des R. Eliezer giebt, den sein Schüler und Freund *אבן הכרית* nannte, diese Schilderung lässt sich vollkommen auf unsern in Gott entschlafenen, hier ruhenden grossen Lehrer anwenden, denn auch er besass alle diese geistigen Vorzüge in ihrer höchsten Vollendung, in ihrer höchsten Vollkommenheit.

[Hier folgt eine Charakteristik der Persönlichkeit Schwabs, die im Grossen und Ganzen mit der in der Leichenrede gegebenen identisch ist, weshalb wir nur den erweiterten Schluss abdrucken.]

Als Maggid, als Darschan war er der erste und keiner wird es wagen auf diesem Gebiete sich ihm vergleichen zu wollen. Anmuth des Vortrages Lebendigkeit des Ausdrucks, eine Fülle der erhabensten Ideen, die herrlichsten Lehren der Lebensweisheit, die überraschendste und wundervollste Erklärung der schwierigsten Schriftstellen, dunkeln Midraschim und der unverständlichen Agadas dies alles vereinigte unser grosser Lehrer in seinen gottesdienstlichen Vorträgen zu einem solch vollendeten Kunstwerke, zu einem so harmonischen Ganzen wie kein Anderer seiner Vorgänger und Nacheiferer. — Diese Deraschoth werden uns immer an Stunden des edelsten und reinsten geistigen Genusses erinnern, wie sie das Leben als eines seiner sonstigen Güter nur selten zu bieten hat. Er kann als Darschan für alle kommenden Zeiten und künftige Geschlechter als endgiltiges Muster aufgestellt werden. Er war

und wird bleiben, wir sprechen dieses bedeutungsvolle Wort mit vollem Bewusstsein aus, er war und wird bleiben ראש הדינים [Haupt der Prediger]. Die Gesetze, die er der modernen Derascha gegeben, darf Niemand verletzen, darf keiner zu erweitern oder enger zu ziehen wagen; wer sie erweitert, verlässt die Bahn des ästhetisch Schönen und missfällt, wer sie enger ziehen will, verwischt wieder den eigenthümlichen auf jüdisch theologischem Boden wurzelnden geistigen Typus und lässt unbefriedigt die jüdische Homiletik der Neuzeit. Die moderne Derascha kann also von unserem grossen Lehrer mit Recht ausrufen «יהודה מחוקקי» Juda ist mein Gesetzgeber.

Weil sich also in unserem grossen Lehrer alle geistigen und wissenschaftlichen Vorzüge des grossen R. Eliezer vereinigten, weil er war ein קיי, ein תני, ein פיינן und ein דרשן, daher rufe ich nochmals aus «השוכן תחת האבן האבן הזאת דומה לארון הברית».

Ich könnte nun, meine trauernde Versammlung, noch sprechen von der weltlichen Gelehrsamkeit, von der wissenschaftlichen Bildung unseres grossen Lehrers, wie sein Wahrheit und Erkenntniss durstender Geist auf allen Gebieten des menschlichen Wissens heimisch gewesen; ich könnte sprechen von dem unendlichen Zauber, der in seinem Umgange lag, wie belebend, belehrend und anregend seine gewöhnlichen Gespräche, seine שירות הולין [weltliche Gespräche] auf die Zuhörer wirkten; und könnte dann hervorheben, wie er bei all diesen seltenen Vorzügen, bei all diesen ungewöhnlichen Talenten, bei all dieser geistigen Begabung so entfernt gewesen von Stolz, Eigendünkel, eingebildeter Unfehlbarkeit und Selbstüberschätzung. Allein das erlaubt weder der heutige Tag, noch der gegenwärtige Ort, und jeder von uns weiss ja das aus eigener Erfahrung, fast jeder von uns genoss ja das Glück, einer mehr, einer weniger, ihm nahe zu stehen, seinen Umgang zu geniessen und seine anmuth- und liebevolle Persönlichkeit kennen zu lernen. Ich konnte daher bloss das hervorheben, wodurch der Tod unseres grossen Lehrers ein unersetzlicher Verlust für unsere Gemeinde und für ganz Israel zu nennen ist, und wodurch er in unserer Mitte unvergesslich und in ewigem Andenken bleiben wird.

Und so ruhe denn wohl, erblasster Lehrer, ruhe in dem Herzen einer grossen, dankbaren und dich hochverehrenden

Gemeinde; ruhe in dem Herzen deiner zahlreichen Freunde und Schüler, denen dein Andenken immer werth, theuer und unvergesslich bleiben wird; ruhe in den Herzen deiner trauernden Gattin und verwaisten Kinder, die, so wie wir alle, dein herrliches Bild als Muster ihres Lebens heilig aufbewahren und es noch ihren spätesten Nachkommen zur Nachahmung, zur Nacheiferung und zur Richtschnur überliefern werden.

[Hebräisches Schlussgebet.]

(Folytatása következik.)

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

KOHN SCHWERIN GÖTZ.

— Élet- és korrajz 1760—1850. —

(Folytatás.)

Magánistentiszteletek vagy »kis templomok«, melyek a jótékonyági pénztárnak kárt okoznak, a község beleegeyzése nélkül semmi körülmények között sem engedtetnek meg.

Az Isten házában minden fecsegés, mint vallás- és illemlenes, szigoruan megtiltatik. A csendzavarók első ízben a templomfelügyelők által megintetnek; ha az intésnek nem volt foganatja, viszonyaikhoz mértén pénzbürséggel sújtatnak; »ha az illető azonban nőtlen vagy idegen, akkor, ha a figyelmeztetést nem szivleli meg, a templomból kiutasítatik, ha pedig ellenszegül, vagy még csufolodik, vagy civakodást kezd, a hatóság által példásan fog megbüntetettetni.«

A községi tagokról föltételezett héber tudásra jellemző a következő határozat: »A tórából való felolvasás alatt és az egyes felolvasott szakaszok közti szünetekben nem szabad beszélgetni. Mindenki foglalkozhatik Rási és Ibn-Ezra biblia kommentárjaival, vagy más héber könyvvel, vagy pedig a zsoltárok olvasásával.«

Több mint három »Mi-sebberách« nem engedélyezhető, és ezek is csak rövidített formában.

Mivel az új templomban a bejáratától jobbra és balra néhány padosor volt berendezve az iskolai ifjuság számára, mely a tanítók vezetése alatt részt vett a nyilvános istenitiz-

teletben, míg az iskolát végzett ifjúság a szülők oldalán szokott a templomban megjelenni: elhatározatott, hogy a »szülők, illetve a tanítók felelősek a gyermekekért, ha azok fecsegnek, vagy zajt csapnak. Az olyan gyermekeket, a kik még a »sziddur«-ból imádkozni nem tudnak, nem szabad az imaházba hozni, még kevésbbé kis leányokat, a kiknek egyáltalán nincsen ott mit keresniök«.

Az a régi szokás, mely szerint a rabbi és az előljárók, bizonyos alkalmakkor a község egyéb tagjai is, nevüknek és tiszteletbeli címüknek hangos eléneklésével hivatnak a tórához, a szombati istentiszteletnél beszüntetik, ünnepnapokon azonban megengedtetik, de csak úgy, hogy akkor mindnyájan. gazdagok és szegények egyaránt, »magasan hivatnak« a tórához.

A jogot, hogy valaki a tórafelolvasással egybekötött funkciókat végezhesse, vagy azokkal másokat »megtisztelhesse«, az istentisztelet alatt mindig nyilvánosan szokták elárverezni, még pedig úgy, hogy a templomszolga, a felajánlott összegeket hangosan kikiáltotta. Erre vonatkozott azon határozat, hogy a templomszolga a funkciók elárverezését ne nyújtsa hosszúra, és csak kétszer, ünnepnapokon legfőlebb háromszor, járjon körül a »miczvós«-t kikiáltani. Szigoruan megtiltatik, hogy »Szimchász-tóra«-kor a templomudvarban lövöldözzenek.¹⁾

Az akkori viszonyokra nézve jellemző e templomi szabályozat utolsó határozata. A zsinagóga, kivált vidéki községekben, az egyedüli hely volt, a hol a zsidó művészi élvezeteket kereshetett. Szép zsinagógiai ének és egy szellemes »derása« első sorban tartoztak a szombati és ünnepnap örömhöz. E mellett szerették a változatosságot, és ezt elősegítették az utazó »cházanim« és a vándorszónokok, a kik közül mindegyiknek meg volt a maga sajátos modora az éneklésben, illetve »mondás«-ban. A feladatának magaslatán álló előljárásnak kötelessége vala, az ilyen átutazó ének- és beszédművészeket nemcsak alkalomadtán felfogadni, hanem direkte meghívni, és jómodú községi tagoknak, a kik ezt saját költségükre tették, különös érdemnek szokták ezt betudni. Az ilyen vendégszereplésekért biztosított fizetés rendszeren meg-

¹⁾ V. ö. fent. 46. l.

lehetősen jelentéktelen volt, de a kántor vagy hitszónok azonkívül számíthatott még az adományokra és tiszteletdíjakra, melyek fölléptének sikere szerint, többé vagy kevésbbé dúsan folytak be számára. Ezen sok viszással járó szokásnak bizonyos határokat szab az a határozat, mely szerint, »hogy viszályokra alkalmat ne adjanak, idegen »cházán«-nak vagy »báldársán«-nak csak a templomi előljárási engedelmeivel szabad előimádkozni, illetve prédikálni. Ezen engedélyt azonban csak negyedévenként egyszer szabad adni, mely határozat még akkor is hatályban marad, ha egyesek egy ilyen vendéget »saját költségükre« akarnának meghívni.

Ezen templomi szabályzatnak köszönte a bajai hitközség már akkoriban mintaszerű istentiszteletét, mely érintetlenül hagyta a régi imádságokat és szertartásokat, de a fentiekben jelzett modern szellemű külsőségeivel a negyvenes évek elején még ritkaság számba ment.¹⁾ Más községekben, hol hasonló újításokat terveztek, azokkal szemben, kik ezek ellen küzdöttek, most Baja példájára hivatkoztak, hol ezen újításokat, még pedig Kohn Schwerin beleegyezésével, már tényleg behozták.²⁾

Végül még az ujonnan felépített templom felavatása szolgáltatott alkalmat viszásságokra, melyek Kohn Schwerinre annál kinosabban hatottak, mivel őt személyesen és közvetve egyik vejét érintették.

Azon nagy fontosságnál fogva, melyet, mint már fentebb jeleztük, a templomi beszédnek tulajdonított, idejekorán írt egy héberül fogalmazott beszédet az új zsinagóga felavatására, mely beszédet, hogy magát az egész községgel

¹⁾ A negyvenes évek vége felé Ketten Henri zongoraművésznék atyja, ki később fiával együtt Párisban élt, a »chanukka«-gyertyák meggyújtásakor, néha a szombat beköszöntése előtt is, az isteni tisztelet éneki részét többször hegedűvel kísérte.

²⁾ Freyer Jakab S. győri rabbi egy לוי לספירה חדרית keltezett levelében keservesen elpanaszolja K. Sch.-nek, hogy községe bizottságot küldött ki, mely egyéb újítások közt azt is javaslatba hozta, hogy a tórához hívottakat ne nevükön szólítsák oda, hanem egyszerűen mint »kohen«-t, »lévi«-t sat. Midőn ő ez ellen tiltakozott, arra hivatkoztak, hogy ezen újítást Baján már behozták, még pedig K. Sch. beleegyezésével. Kérdezi, vajon ez csakugyan igaz-e? Mint a fentiekből kiviláglik, a bajai új templomi szabályzat csak a nevek és címek elénekését, nem pedig felemelését tiltja.

megérttesse, és tekintettel a várt nem-zsidó vendégekre, bővített német fordításban is leírt. Az előjáróság azonban megkérte őt, hogy a templom felavatása alkalmából néhány bevezető szóra és a papi áldásra szorítkozzék, a sajátképi beszéddel azonban vejét, Schulhof Ezechielt rabbijelöltet bízta meg, a kinek korrekt németisége ezen ünnepies alkalomnak jobban látszott megfelelni. Kohn Schwerin erre készségesen ráállott és újból, most már harmadszor munkához látott és irt »néhány bevezető szót a zsinagóga felavatására«. ¹⁾ Ekkor a községben egy új követelés hangzott fel, mely a tervezett ünnepélynek egészen új irányt adott, neki pedig, bár az akkori idők viszonyaiból folyt, teljesen váratlanul jött.

A magyar zsidóságban ugyanis, leginkább a polgári állása érdekében vívott küzdelmek folytán, 1840 körül azon törekvés ébredt, hogy a hazai nyelvnek a zsinagógában és az iskolában is adják meg az őt megillető helyet.

Nagy-Kanizsán a fényes tehetségű Löw, bár születésére külföldi, már három évi hivatalos működés után, 1844-ben behozta a magyar szónoklatot. Aradon Steinhart, ki ott egy évvel később választatott rabbinak, magyar alkalmi beszédek szokott tartani. Ugyanazt tette, mint látni fogjuk, az orthodox Horovitz rabbi is, a ki Pápára való meghívását leginkább a hazai nyelv ismerésének köszönhette. Ezen, a különböző irányu rabbiaktól adott példánál hatásosabbnak bizonyult a Pesten 1844-ben alapított »A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő egyesület«, melynek törekvéseit a felvilágosodott Schwab, jóllehet ő maga nem birta a magyar nyelvet, még a szószékről is támogatta. ²⁾ Ezen zsidó részről kiinduló mozgalmat hatásosan előmozdították a magyar nemzet legjobbjai, a kik a zsidók egyenjogusítása érdekében szót emeltek, kivált midőn az ország rendjei 1844. év szeptember havában törvényjavaslatot tárgyaltak, melynek értelmében tíz év lefolyta után Magyarországon csak az lehetett volna rabbi, a ki magyarul ért, ír és beszél, zsidó tanító pedig csak az, a ki már három év

¹⁾ Ezen 3 prédikáció saját kézírásában fekszik előttem: egy ezen felirattal: *ה' רחמי לכוין ביה והנחנו לכבודו*, annak német átdolgozása héber cursiv írásban és végre egy harmadik, szintén német, ezen felirattal: *דברים אחרים להקדים לתוך בדיק שנת תרי"ג*.

²⁾ V. ö. Löw i. h. 190. l. és köv.; Horovitzra nézve l. a köv. fejezet.

lefolyása után ezen kvalifikációval birni fog. Mind tágabb zsidó körökbe hatolt a meggyőződés, hogy a hazai nyelvnek elsajátítása üdvös, sőt szükséges, és a magyar nyelv tudását a rabbijelölteknek már előnynek és ajánlásnak kezdték betudni. ¹⁾

Az első községek közt, melyek ezen eszmét felkarolták, volt a bajai. Az ottani 1837-ben alapított, a nagy tűzvészben elpusztult, 1846-ban újra felépített »izraelita német-magyar primárisiskola«-ban a magyar nyelv már a negyvenes évek elején köteles tantárgy volt, ²⁾ és a fentemlített »magyar nyelvet terjesztő zsidó-egylet« gyorsan talált rokonszenvre és barátokra a község kebelében. Ezen kevéssel a bajai templomavatás előtt alapított egyesületnek vezetősége, úgy látszik, a bajai zsinagóga felavatási ünnepélyében kedvező alkalmat látott arra, hogy propagandát csináljon törekvéseinek. A Pest és Baja közötti élénk kereskedelmi forgalom mellett nem épen valószínűtlen, hogy ezen magyarosító egyesületnek buzgó tagjai a bajai kereskedőket, kikkel üzleti összeköttetésben voltak, arra unszolták, hogy ez alkalommal az egyesület szellemében és érdekében járjanak el. Elég hozzá, a községben egyszerre csak azon követelés hangzott fel, hogy a zsinagóga magyar ünnepi beszéddel avattassék fel.

Kohn Schwerin a magyar felavató beszédet elvben nem ellenezte. Mint látni fogjuk, buzgó magyar hazafi volt, ki már 30 évvel ezelőtt, oly időben, a mikor még igen kevés zsidó gondolt erre, magyar magánoktatást adatott gyermekeinek. ³⁾ Valóságos aggályról szó sem lehetett nála. Hisz akkor senkinek sem jutott még eszébe, hogy a magyar templomi beszédben veszélyes vallásos újítást lásson. Ezt csak későbbi orthodoxiánk tette, s ez is csak a kongresszus és a rabbiiskola elleni harczának első hevében. Kohn Schwerin ebbeli felfogása kiviláglik abból az ajánlólevélből, a melyet Csehországból beköltözött vejének, Schulhofnak adott, a ki egy rabbiállásra aspirált. E levélben súlyt helyez arra, hogy veje az ő meghagyásából tanulta meg a magyar nyelvet, a melynek ismerete őt, talmudi és egyéb

¹⁾ L. fent. 31. l.

²⁾ L. Pollák Manó, A bajai zsidó hitközség iskolájának története (Baja 1898) 5—11. l.

³⁾ L. fent. 31. l.

tudománya mellett, kiválóan képesíti, hogy Magyarországon rabbiállást töltsön be.¹⁾

De a körülmények, melyek alatt a magyar felavató beszédet követelték, kinosan érintették őt. A maga beszédét már kétszer átdolgozta, még pedig mindig az előjárósággal való előzetes megállapodás után, és most hiába dolgozott légyen, és tétlenül nézze, hogy a templom, melynek újrakészítésén tőle telhetőleg közreműködött, idegen rabbi által szenteltetik fel. Ezen mellőztetés mellett az is fáj neki, hogy veje, akit, mint láttuk, a felavató beszéddel már megbízott, most kudarcot valljon, a mennyiben ez a magyar nyelvet, jóllehet a nyelvtanból jó eredménnyel tett le vizsgálatot, idegen létére, még sem bírta oly mértékben, hogy magyar beszédet tarthatott volna.

Ezen személyes momentumokhoz járult az, hogy a község tekintélyes része a magyar szónoklatot akkoriban még nem értette, és hogy sokan féltek egy idegen rabbi meghívásával járó költségektől, annál is inkább, mert a község tagjai, még a kevésbé tehetősek is, a templom felépítése czéljából amúgy is jelentékeny adóval és egyéb járulékokkal voltak megterhelve.

Innét jött, hogy Kohn Schwerin és a község nagy része határozottan elleneztek a tervezett magyar felavató beszédet. Mások ellenben arra utaltak, hogy a magyar beszéd, már az ünnepélyre várt városi és megyei hatóságokra való tekintettel, nem mellőzhető, hogy a templomot okvetlen ilyen beszéddel kell felavatni, és hogy annak megtartására Lőw Lipótot, akkor még nagykanizsai rabbit, kell meghívni.

A felavatási beszéd kérdése nagy izgatottságot keltett a különben oly békés községben, és a pártok elkeseredett küzdelmet folytattak egymás ellen. Hogy a viszálynak véget vessen, Kohn Schwerin néhány héttel a templom felavatása előtt bizalmas levelet intézett Schwabhoz, a kivel, mint látni fogjuk, barátságos viszonyban volt. E levelében elbeszéli a községében kitört viszályt, kifejti a fentjelzett okokat, melyeknél fogva egy magyar felavatási beszéd Baján nem lenne helyén, végre pedig nyíltan bevallja, hogy a fennforgó körülmények közt egy

¹⁾ Lásd fent. 33. l., 3. jegyz.

idegen rabbi meghívásában rajta és vejen elkövetett sérelmet lát. Kéri tehát Schwabot, írjon Lőwnek, hogy a bajai templom felavatására szóló meghívásnak ne tegyen eleget.¹⁾

Schwab ezen megkeresésnek készségesen megfelelt, és Lőw a bajai előjáróság egy részétől vett meghívást nem fogadta el. Ez szeptember elején történt, a mikor a templom felavatása már e hó 26-ára volt kitűzve. De a magyar beszédnek, nyilván Pestről befolyásolt barátai nem engedtek, hanem immár azt indítványozták, hogy az ezen év május havában aradi rabbivá választott Steinhartot hívják meg, az egyedülit, aki Lőw lemondása után akkoriban még tekintetbe jöhetett, ha magyar zsinagógái beszédéről volt szó.

És ezen új indítványt elfogadták. A magyar beszéd heves ellenzése ugyanis részben Lőw személye ellen is fordult, a kire orthodox körökben, a hol Pápára való meghívása ellen szenvedélyesen küzdöttek, éppen akkor kigyót, békát kiáltottak. Kohn Schwerin a Lőw ellen indított harcotól távol tartotta magát és, mint láttuk (fent 30. l.) később sem volt rábírható, hogy egy Lőwöt elítélő nyilatkozatot írjon alá; de a rosszakaratú vádak, melyeket Lőw ellenségei terjesztettek,²⁾ ő hozzá is elhatoltak és a gonosz hír, a melyben Lőw orthodox körökben állott, mégis befolyással volt rá valamint a község conservatív tagjaira, midőn a felavató beszéd ellen tiltakoztak. Steinhart ellenben akkor mint rabbi egészen új ember volt, a kiről csak annyit tudtak, hogy azelőtt egy könyomatu magyar újságot adott ki Pozsonyban, a hol egy ideig mint tanító működött a Tedszko-féle iskolában és vallás tekintetében kifogástalanul viselkedett. Így történt, hogy az ő meghívására vonatkozó indítványhoz többen csatlakoztak, a kik azelőtt a magyar beszédéről egyáltalán nem akartak tudni, míg mások, köztük Kohn Schwerin, eddigi ellenkezésükkel felhagytak.³⁾

Steinhart a meghívásnak engedett és a bajai templom 1845. szeptember 26-án történt felavatása alkalmából megtartotta a magyar ünnepi beszédet, valószínűleg az első, melyet Magyarországon valaha zsinagóga felszenteltetett.

¹⁾ A több tekintetben érdekes levelet főt. dr. Lőw Immanuel sziveségének köszönöm.

²⁾ Lásd Lőw és Kulinyi i. h. 184—190. l.

³⁾ Édes atyám szóbeli tudósítása.

Kohn Schwerin az ünnepélyen jelen volt, de arra szorítkozott, hogy a szokásos áldás elmondása mellett az »örök lámpá«-t meggyujtsa.

X. A paksi rabbigyűlés.

Még mielőtt a bajai templom fölépítésével és felavatásával összefüggő helyi események lejátszódtak, az ország színe előtt oly esemény folyt le, mely a magyar zsidók történetében fontosabb következmények nélkül maradt ugyan, de annak idején közfigyelmet keltett és sok szóbeszédre adott alkalmat. Ez az 1844. évben lefolyó paksi rabbigyűlés, a melyen Kohn Schwerinnak jelentékeny szerep jutott.

Az orthodoxiát, melynek egyeduralkodója a pesti reformok behozataláig (1827) Magyarországon minden oldalról elismert tény volt,¹⁾ az itt-ott felmerülő újítási törekvések mindinkább nyugtalanították. Ezen törekvések ugyan még eléggé szerény természetűek voltak, de az orthodoxia, a »principiis obsta« elve szerint, már első megnyilatkozásukban hevesen megtámadta azokat. A két irány közti ellentét 1840 óta mindinkább kiélesedett, míg végre azon nem alaptalan hir, hogy az 1806 óta ismételt felmerült terv, mely egy rabbiszeminárium felállítását czélozza, az 1844-iki országgyűlésen ujólag fog szóba hozatni, az orthodoxiát erőlyes ellentállás szervezésére indította.²⁾

Azelőtt többnyire hitbuzgó laikusok, nevezetesen a pozsonyi község előjárói és egyes tekintélyesebb tagjai, képviselték kifelé az orthodoxia érdekeit; a modern törekvések elleni küzdelmükben pedig Szófer Mózes ünnepelt neve volt leghatalmasabb fegyverük. De ennek 1839. október 13-án bekövetkezett halálával a magyar orthodoxia elveszítette a legszelesebb körökben elismert tekintélyét, melyet azóta senki sem tudott pótolni.

Nem volt többé közöttük senki, ki, mint az elhunyt

¹⁾ Még Chorinnak 1826-ból való szervezeti tervében azt találjuk, hogy »a rabbik a főnnálló kódex-hez, a Schulchán-Áruchhoz tartásuk magukat«. — Löw Lipót, i. h. 110. l.

²⁾ I. h. 138. l. köv.

ismételten megtette, pusztán aláírásával ellátott felségfolyamodványt nyújtott volna be, melyben az összes magyar zsidóság számára szigorú egyházi fegyelmet és hatósági segélyt kért a vallásos kihágások, különösen pedig a reformtörekvések megakadályozására, illetőleg megbüntetésére. Ilyen körülmények között ezen egy férfiú tekintélyét több rabbi nevével és együttes működésével kellett pótolni.

Ily szellemben működött a szent-györgyi rabbi, Mendel, ki mint a pozsonyi előjáróság megbízottja a rabbiszeminárium és a nem kevésbé rettegett emáncipáció elleni mozgalmat szervezte, és az orthodox rabbikat majd személyesen, majd levél útján, közös cselekvésre buzdította. Ő és megbízói és elvtársai, anélkül, hogy sejtették volna, a rabbigyűlésekre vezető útra léptek, midőn 1844. január havában megjelent Philippson felhívása az első német rabbigyűlés megtartása érdekében.

Ez a fölhívás valamint az ennek következtén folyó előkészületek a német rabbigyűlésre, úgy látszik, megadták a lökést arra nézve, hogy a Németországon felkarolt eszmét Magyarországon is érvényesítsék. Tényleg vagy három hónappal Philippson felhívása után merült fel a terv, hogy magyar rabbigyűlést hívjanak egybe; erre és a német rabbigyűlésre párhuzamosan folytak az előkészületek, és két hóval az első német rabbigyűlés után megtartották az első magyar rabbigyűlést is.¹⁾ Csakhogy emez a hitújítás, amaz pedig a főnnálló régi zsidóság ügyét akarta szolgálni.

A magyar rabbigyűlés megindítója és spiritus rectora Horovitz Pinkász (Pál) eredetileg kereskedő Mádon, később 6 évig paksi, majd pápai rabbi volt, ki egykorú magyar hivataltársai közül sem talmudi tudománya, sem egyéb képessége által nem igen tűnt ki. De hitbuzgó férfi volt, ki még a chazidiszmuossal is kacérkodott, némi német műveltséggel is bírt és tudott magyarul is,²⁾ mely utóbbi körülménynek köszön-

¹⁾ Philippson fölhívása az »Allgem. Zeitung d. Judenthums« 1844. jan. 15-iki számában jelent meg, és ugyanazon év május havában indult meg a később megbeszélendő levélváltás Horovitz és Hollaender között a paksi rabbigyűlés ügyében; emez augusztus 21-én, a braunschreigi rabbigyűlés június 12-én nyílt meg.

²⁾ Egy »magyar imát« is szerkesztett, melyről csak annyit tudhattam meg, hogy Hollaender Leó-nak küldte. L. Horovitz levelét Allg. Zeit. d. Judent. 1845. melléklet a 21. számhoz.

hette, hogy Pápára meghívták. A Tolna megyébe kinevezett főispánt, Eszterházy Károly grófot ugyanis, mint paksi rabbi, magyar beszéddel üdvözölte, mely egy rabbi szájából akkori. ban már ritkasága miatt is feltűnést keltett és neki megszerezte Eszterházy jóakarátát, ki mint pápai földesúr az ottani községnek melegen ajánlotta őt. Eszterházy kegye, kiről Horovitz mint »az ő grófjáról« szokott beszélni, zsidó körökben nem mindennapi tekintélyt kölcsönzött neki. Azonkívül elég diplomata volt arra, hogy alkalmazkodni tudjon az emberekhez és viszonyokhoz.

A tervezett gyűlést Horovitz nem mint pártgyűlést, hanem mint a magyar rabbik általános gyűlését állította oda melyre a szigorú orthodoxia elismert képviselői mellett, a valóság reformok szószólói is megakarja hívni. Tényleg megkísérelte, hogy Hollaender Leót, egy ritka műveltségű és finom műértelmű laikust Eperjesen, ki minden modern zsidó törekvésnek buzgó előharczósa volt, tervének megnyerje.¹⁾ Levelezésbe bocsátkozott vele,²⁾ melyet eleinte magyarul folytatott, minthogy ha már héberül nem ír, »bűnnek tartaná, hogy egy polgártársával ne a haza nyelvén levelezzen.«³⁾ Hitbuzgó, de fanatizmustól és előítélettől ment rabbinak bemutatván magát, biztosította Hollándert, hogy őt a »korszellemtől visszamaradt testvérek művelődését célzó törekvéseiben« támogatni fogja. Ő is a felvilágosodást akarja és pártolja, de úgy, hogy »annak szabályszerű, egyforma utat nyitnak«, a mi pedig úgy érhető el, »ha a különböző színezetű rabbik mind egy zsinattá egyesülnek s a laikusok közreműködésével konzisztoriumot alkotnak, mely az alkalmazandó rabbikról, az iskolákról és a liturgiáról a kor szellemében határoz, s így a haladást pártolva, azt egyuttal féken is tartja.«

Egész más hangon beszélt abban a körlevelében, melyet küldönczének, a szent-györgyi rabbi Mendelnek adott azon cél-

¹⁾ Hollaender meghalt 81 éves korában 1887. jun. 5-én. L. róla Magy. Zs. Szemle IV. évf. 434—7. l.

²⁾ E levélváltás Horovitz halála után megjelent Allg. Zeit. d. Judenth 1848. melléklet a 21. számhoz, még pedig a magyar levelek német fordításban.

³⁾ Néhány hóval később azonban mégis elkövette e »bűnt« és németül írt Hollaendernek.

ból, hogy a tervezett rabbigyűlésre eszközölje ki a rabbik beleegyezését. Fanatikus szellemről áthatott szavakban közös cselekvésre szólítja fel őket, hogy a modern törekvéseket elnyomják s a régi zsidóságot változatlanul fentartsák.¹⁾ E levéllel R. Mendel csak az orthodox rabbikat kereste föl, hogy Horovitz tervének megnyerje őket, de a rabbigyűlésre szóló meghívót tényleg az ország minden rabbija kapott, mint Horovitz Hollaendernek írta, »a szabadelvűek« is, bár nem mindnyájan közvetlenül, hanem részben csak kerülő úton.²⁾

Nehezen érthető, hogy miképen gondolta Horovitz »a pártok kibékülését« és hogyan remélt oly ellentétes elemeket, mint »a különböző színezetű« magyar rabbikat közös tanácskozásra egyesíthetni? Valószínűleg arra számított, hogy Chorin Schwab, Löw és elvtársaik nem fognak eleget tenni egy szöbelileg nem támogatott általános meghívásnak; ha pedig mégis megjelenének, elenyésző csekély számuk mellett, a nagy orthodox többség könnyen leszavazhatná őket. Mindenesetre meghívta az összes magyar rabbikat; így általános országos zsinatnak minősítette a rabbigyűlést, hogy annak határozatai számára annál könnyebben eszközölhesse ki a hatóságok elismerését.

Hogy ezen terv nem úgy sikerült, amint kontemplálva volt, kiváltképen Pozsonyon mult.

A pozsonyi község és rabbiság — mely utóbbi Szófer Mózes halála után fiára, Wolf Benjáminra szállt, — régóta mint vezetők szerepelvén a magyar zsidóságban, nem akartak részt venni oly mozgalomban, a mely nem tőlük indult ki. Legkevésbé pedig a pápai rabbik akarták követni. Az ő minden alkalommal fitogtatott magyarsága nem lehetett nyílt, igaz vallásossága ellen már kételyek, sőt vádak is felhangzottak.³⁾ Gyanus színben tűnt fel továbbá nyilvánosságra került

¹⁾ E körlevélre még alkalmunk lesz visszatérni.

²⁾ Így pl. Chorin, Oppenheim temesvári rabbi közvetítésével L. Choinr. levélét a rabbigyűléshez Allg. Zeit. d. Judenth. 1844. 549—51. l.

³⁾ Egy szombat a templomudvaron keresztyulmenven, kabátja zsebéből pipaszár állt ki, melyet pénteken ott felejtett volt. Ebből azt a, később a zsidó sajtóba is áment vádat kovácsolták ellene, hogy szombaton dohányzott. Allg. Zeit. d. Jud. 1844. 468. l. és 1845. melléklet a 21. sz.-hoz.

érintkezése a szabadelvű Holländer Leóval,¹⁾ végül pedig a minden paktálástól idegenkedő szigorú orthodoxia nem értett egyet Horovitz diplomatikus eljárásával. Rabbigyűlés, melyre az »összes szabadelvűek«, köztük az eretnek Chorin is, meg voltak hiva, az ő szemükben már eleve el volt ítélve.

Igy történt, hogy nemcsak a pozsonyi rabbiság, hanem a pozsonyi iskolához tartozó összes rabbik a Pápáról kiinduló mozgalommal szemben passiv, sőt épen visszautasító magatartást tanusítottak. Schreiber Benjamin Wolf rabbi Horovitz meghívására lemondó levéllel válaszolt, melyből »heves ingerültség és felindulás beszéltek«, sőt még azon volt, hogy Schwabot, s így bizonynyal a többi hozzá közelebb álló rabbit is rábirja, hogy a gyűléstől távol maradjanak.²⁾ Így a tervezett országos rabbigyűlésből csak részleges lett, melytől a szigorú orthodoxia legtöbb kiváló képviselője, — köztük Perls Mózes és Asch Meir, kik kezdetben érdeklődtek iránta,³⁾ — távolmaradt, míg Schwabnak kiváló szerep jutott e gyűlésen, a melyen még Chorin is, habár csak írásban, a vallásos reformok jogosultsága és szükséges volta mellett hozhatta fel természetesen tekintetbe nem vett érveit.⁴⁾

A rabbigyűlés Pakson⁵⁾ volt megtartandó, hol körülbelül 200 családból álló hitközség létezett. Horovitz e Tolna megyében fekvő előbbi rabbiszékhelyét választotta leginkább azért, mivel az akkori Tolna-megyei főispán Eszterházy, mint már említettük, az ő pártfogója volt, kitől törekvéseinek előmozdítását annál inkább elvárhatta, mert előtte a gyűlés céljául azt tüntette fel »hogy az egy központi hatóságot fog létrehozni, még pedig nemcsak vallásos ügyekben, hanem a zsidók

¹⁾ L. levelezését Hollaenderrel i. h. u. o.

²⁾ Lásd Schwab levelét Löwhöz, Löw Lipót, Der jüd. Kongressz. sat. 200. l.

³⁾ I. h., u. o.

⁴⁾ L. Chorin levelét, melylyel a gyűléshez való meghívására válaszolt. Allg. Zeit. d. Judenth. 1844. 549—51. l. A levél 1844. aug. 13-áról van kelteve, s minthogy Chorin akkor már ágyban fekvő beteg volt, Skreinkával íratta azt; l. Orient 1844. 400. l.

⁵⁾ A rabbigyűlésről szóló és az Allg. Zeit. d. Judenth. és az Orientben megjelent közleményekben Paks következetesen *Bács*-ra vagy Baksa van fordítva.

gyors magyarosítására is.¹⁾ Eszterházy tényleg azon utasítást adta az alispánnak, hogy a gyűlésnek mindenben segítségére legyen és egy kerületi szolgabíróat rendeljen ki oda.

A rabbigyűlés határidejei 1844. augusztus 20-ika tüzettt ki, de a legtöbb résztvevő már néhány nappal előbb megjelent, hogy informálja magát. Köztük volt Kohn Schwerin is, ki daczára 83 évének²⁾ nem restelte a nem éppen hosszú utazást Bajáról Paksra. Mivel családjá nem akarta, hogy egyedül utazzék, és ő maga is egy megbízható embert kívánt maga mellé, a ki őt — ki már nagyot hallott — a gyűlésen történetekről értesítse, kíséretére fölkerített tanítványát, a komolysága és tudománya miatt Baján méltán becsült Schlesinger M. L.-t, ki Hermann Ábrahám, akkori paksi előljárónak veje volt, akivel ipjának vendégzerető házában megszállt.

Vele együtt 24 rabbi jött Paksra, kikhez az ottani rabbi, Ungar Jóel³⁾ 25-iknek csatlakozott. Néhányan még vagy 25 más rabbitól meghatalmazást hoztak magukkal, hogy szavazatukkal őket helyettesítsék. Nagyobb érdeklődést sem Horovitz fáradozásai, sem Mendel rabbi utazásai nem tudtak kelteni. Többnyire csak a kisebb községek rabbijai jöttek el, a nagyobbak közül csak a pápai, temesvári és szt.-miklósi községek voltak képviselve. Szélesebb körökben ismeretes és elismert rabbinikus tekintélyek, Kohn Schwerin és Aszód Jehúda szenitzi rabbi kivételével, alig jelentek meg, mindnyáján azonban a régi irány hívei és minden modern újításnak többé-kevésbé határozott ellenségei voltak. A szabadelvű rabbik, kik amúgy is csak a látszat kedvéért kaptak írásbeli meghívásokat, egytől-egyik távol maradtak, miáltal a gyűlés határozott pártgyűlés jellegével bírt, melynek el se titkolt hierarchikus törekvése napnál világosabb volt.

Kohn Schwerin ezen törekvést nem támogathatta. Régi modorú, orthodox rabbi volt ő is, de azért az ő conservatív

¹⁾ L. Schwab levelét i. h. u. o.

²⁾ Az »Allg. Zeit. d. Judenth.« pápai levelezője (1844. 537. l.) a »magyar rabbik e valódi Nestorát« tévesen már »90 évesnek« mondja.

³⁾ Születési helye után Rechnitz Jóelnek is nevezték. E tudós és békeszerető ember, ki a paksi rabbiságban Horovitz utódja volt, ott halt meg 1885. decz. 19-én, 85 éves korában. Döntvényei (N"ה' תשנ"ה) halála után jelentek meg, Paks 1888.

álláspontja, mint fennebb ismertettük, merőbben eltért a mindennapi orthodoxiától. Hamarosan felismerte, hogy nézeteivel itt egyedül áll és annál kevésbé küzdhetne meg a gyűlésben uralkodó áramlattal, minthogy nagyot hallott és ennél fogva nem léphetett közbe idejekorán a tárgyalások folyamán. Ilyen körülmények között kétszeresen érezte az általa nagyrabecsült Schwab Oroszlán távollétét, holott annak megjelenésére számított. Az éleseszű, kiváló talmudi képzettséggel bíró, még modern törekvéseiben is mérsékelt pesti rabbiban, ki egyúttal a szónak is volt mestere, látta az akkor talán egyedüli férfiút, ki a gyűlés céljait és Horovitz terveit megfűszíthatná. Azért az augusztus 19-én délelőtt megtartott előtanácskozásban azt az indítványt tette, hogy a gyűlés nevében sürgős meghívást intézzenek Schwabhoz, és annak rögtön átadására a néhány óra múlva induló gőzhajón küldönczöt menesszenek Pestre; a gyűlés hivatalos megnyitását pedig halaszszák el Schwab jöveteléig, vagy visszautasító válaszáig.

E váratlan indítványnak megdöbbentő hatása volt. A pesti rabbit annyira megtisztelő újlagos meghívása annál kevésbé akartak beleegyezni, mivel sokan éppenséggel szívesen látták, hogy Schwab elmaradt; másrészt pedig Kohn Schwerin indítványát, ki hozzá még mint korelnök az előértekezletet vezette, egyszerűen nem utasíthatták vissza. Minden oldalról arra hívatkoztak tehát, hogy a megnyitás a legközelebbi napra van kitűzve, s ezt a határidőt, mely a szerencsés előjelű keddre esik, meg kell tartani; a Schwabhoz intézendő meghívás tehát későn jönne, s azért céltalan. Erre Kohn Schwerin kijelentette, hogy inkább egy nappal később, de *Schwabbal*, mint előbb és *nélküle* kezdi meg a tanácskozást; ha pedig indítványát nem fogadják el, a további tárgyalásban nem vesz részt és Paksot rögtön elhagyja.¹⁾

A fenyegetés hatott. A gyűlés egyik tagját rögtön Pestre küldötték, a hol még az nap este megérkezett. »Ez — írja

¹⁾ Schlesinger M. L., K. Sch. fentemlített kísérfője, és édes atyám szóbeli közlése nyomán; v. ö. Allgem. Illustrirte Judenzeitung 1860. évf. 153. l. Az illető cikk több érdekes adatot tartalmaz a paksi rabbi-gyűlésre vonatkozólag; írja »D. S.« Schwabnak, mint zsurnalista, hírneves fia, Schwab Dávid.

Schwab egy később nyilvánossá tett családi levelében¹⁾ — átadta nekem az egész gyűlés nevében Schwerin Götz által aláírt meghívót, azonkívül e valóban érdemes bajai rabbinak egy magánlevelét. E sürgős meghívásokkal szemben nem tartottam illőnek, tovább is ellenállni. Kedden (aug. 20-án) reggel gőzhajón Paksra utaztam.

Másnap reggel, a hitközség üléstermében megnyitott tanácskozásban, melyben Schwab, Kohn Schwerin és Horovitz az első helyeket foglalták el, legelőször arról folyt a vita, hogy milyen nyelven vezessék a gyűlési jegyzőkönyveket. Legtöbben azt kívánták, hogy ez »rabbini nyelvén« történjék, mire nézve Horovitz azon körülményt tartotta döntőnek, hogy ez a »zsidó nemzetiségi nyelv«, míg Schwab a mellett érvelt, hogy a gyűlés jegyzőkönyvei oly nyelven szerkesztessenek, melyet a nagy közönség is ért.

Már azon körülmény, hogy Schwab tiszta németiséggel tette indítványát, alkalmat nyújtott a gyűlés nagy részének a méltatlankodásra. Úgy beszéljen — mondták — mint egy zsidó; sőt egyikük odakiáltotta neki, hogy ne beszéljen mint egy keresztény pap (galochisch), hanem mint egy rabbi, mely közbeszólásért Kohn Schwerin az illetőt rendreutasította és nyilvánosan szemtelennek (chócu) nevezte.²⁾ Végül abban egyeztek meg, hogy a községi jegyző németül vezesse a jegyzőkönyvet, később pedig magyarrá is fogják lefordítani.

A tulajdonképi tárgyalást Horovitz azon körlevelének felolvasásával nyitották meg, melyet rabbi Mendel körutazásában felmutatott, hogy a rabbikat megnyerje a paksi gyűlés eszméjének.

Ezután Horovitz megtette indítványát, melynek értelmében az ország összes községei négy kerületre osztatának fel, melyek mindegyikében az illető helységek rabbijai által választott három rabbi egy testületet alkot, mely mindennemű vallásos ügyben dönt. Rabbiképesítő oklevelet jövőben csakis e testületek egyike adhat ki, melynek hatáskörébe »a rabbi

¹⁾ Löw, i. h. 200. l. köv.; v. ö. Allg. Zeit. d. Judenth. 1844. 537. l.

²⁾ A fentemlített Schlesinger és mások szóbeli közlése nyomán. V. ö. Schwab fiának fentemlített cikkét, Allg. Zeit. d. Judenth. 1844; 358. l.

és községe közötti viszályok» is tartoznak. A metszők, a szófer és a tanítók a helyi rabbi felügyelete alatt állanak. A négy kerületi bizottság minden harmadik évben nagy gyűlést tart, melyben a megyék által kiküldött rabbikon kívül az ország minden rabbija részt vehet. E nagy gyűlésben megállapítják egyebek közt az iskolák tantervét is, mely kiterjed a tóra, a világi tudományok és nyelvek tanulására és az ifjúság nevelésére.

Ezen indítványban semmi nyoma »a laikusok részvételének és segítségének«, a mit Horovitz, ki azt Hollaenderhez intézett levelében anynyira hangsúlyozta, ugyancsak Hollaenderrel szemben utólagosan úgy interpretált, hogy a javaslat a laikusokról hallgat ugyan, de nem azért, mivel őket kizárni akarta, hanem csupán »félénk szerénységből.«¹⁾ A tervbe vett rendszabályok egy zsidó hierarchia föllállítását tűzték ki czélul, a községeknél, községi hivatalnokoknak és iskoláknak a rabbik ellenőrzése, illetve főhatósága alá helyezését.

Ez indítvánnyal szemben Schwab ellen-indítványt tett, mely egy »rabbikból és laikusokból álló országos felekezeti hatóság« felállítását, jó iskolák és zsidó kézmű- és földmives társulatok alapítását és egy az összes rabbik által elfogadott hitoktatási tankönyv szerkesztését javasolta, mely tanykönyv egyúttal »mintegy nyilvános hitvallás« lenne. Azután hathatós, de mértékletes szavakban a nyilatkozatok egész sorát tette, melyekben szem előtt tartva a korszellem szükségleteit, a zsidóság ethikai követelményeit hangsúlyozta, hogy azt igaztalan gyanusítások ellen megvédjé.²⁾

A háromórás megszakitással reggeltől estig tartó heves, de eredménytelen tárgyalásokban csak Kohn Schwerin és Oppenheimer Hirsch támogatták Schwab törekvéseit, de Oppenheimer csak kevés erélylyel és még kevesebb következetességgel.³⁾ mig Kohn, rossz hallása miatt, csak nehezen követhette a tár-

¹⁾ »Aus Zurück gezogener (!) Schüchternheit;« l. Horovitz levelét 1845. jan. havából, Allgem. Zeit. d. Judent. 1845. évf. melléklet a 21. uppszhoz.

²⁾ Schwab indítványát l. u. o. 1844. évf. 565 l. és Löw Lipót i. h. 204—8 l.

³⁾ Horovitz fentismertett határozati javaslatát végül mégis csak aláírta.

gyalások menetét. Mindazonáltal tartott egy hosszabb beszédet, melyben Horovitz indítványát határozottan ellenezte és Schwabé mellett érvelt.

E beszédnek egy részlete, mely akkoriban szájról-szájra szállt, elvi jelentőségénél fogva, érdemes a feljegyzésre.

Horovitz ugyanis az ő indítványát az elharapódzó vallástalansággal okolta meg, melyet a legsötétebb színekben ecsetelt, s ez alkalommal ismételten használta a szentírás ígétjét, mely szerint »az Örökkévaló szőlőkertjébe rókák hatoltak, melyek azt elpusztítják.«¹⁾ Azért szükséges, hogy betömjük és kijavítsák a szent szőlő kerítésében esett réseket és sérüléseket, sőt még új kerítést (geder) is kell vonni, hogy annál biztosabban megakadályozzák a rókákat további pusztításaikban.

Fájdalom igaz, válaszolt erre Kohn Schwerin, hogy rókák beférkeztek az ur szőlőjébe, s hogy abban pusztítanak. De ha most a kerítés réseit betömjük, sőt még új kerítést vonunk a régi előtt: akkor a rókák sohasem jöhetnek ki a szőlőből és ott *mindent* fognak fel dúlni. Azért inkább nyissanak nekik rendes kijáratokat a már meglevő kerítésben, hogy anélkül, hogy azt aláássák, a szőlőből ismét kitakarodhassanak, s így megmentessék az, ami még épen maradt benne.

A Schwab indítványa és Kohn magatartása által megdőbbsent gyűlés e napon minden eredmény nélkül zárta be tanácskozását, melyről jegyzőkönyvet sem vettek fel. A következő napon (aug. 22-én) a paksi rabbi házában találkoztak a gyűlés tagjai, hol rendszeres tárgyalás nélkül akkép módosították Horovitz indítványát, hogy a voltaképi javaslatok fenntartása mellett, a bevezetésben kihagyták, vagy enyhítették a vallástalanságot és hitújításokat kárhóztató legkeményebb kitételeket, végén pedig megtoldották Schwab indítványának több pontjával, melyet persze elég ügyetlenül, sőt tapintatlanul fogalmaztak.²⁾ Együttal pedig kijelentették, hogy az ekkép

¹⁾ L. Énekek éneke 2, 15 és Sirmalmak könyve 5, 18. A Horovitz szerkesztette alantabb említett héber jegyzőkönyv bevezetésében is olvasható: **נָם עָלוּ שׁוּעָלִים קָשִׁים מְהֵרָם כְּרִים לְהַשְׁחִית כִּים ה' צְבָאוֹת:**

²⁾ E kemény ítélet megokolására utalok Schwab fent idézett indítványára, összevetve a rabbigyűlés határozatainak utolsó pontjával, melyben egyebek közt előfordul: **נָם יֵאָדָה לְחֹק אֵת: בַּעַת הָאֶחָד רָאִישׁ עַם: אֲשֶׁר נִשְׁלָח בּוֹ רָבִים בַּעַת בְּהִלּוֹת רַבִּית וְטַעוֹת א" (נו) אֲשֶׁר**

formulázott határozatokat egy rövidesen egybehivandó egyetemes rabbigyűlés elé fogják terjeszteni. Ezen okmányt a jelenlevő rabbik egymásután aláírták, mint abban maguk elismerik, »hogy ne hiába jöttek legyen össze.«¹⁾ Csak Schwab és Kohn Schwerin tagadták meg aláírásukat.

Ezen 24 rabbi által aláírt, héber nyelven fogalmazott határozatok alapján utólagosan német és magyar jegyzőkönyvet szerkesztettek, melyek a héber eredetitől, de maguk közt is, olykor lényegesen eltérnek.²⁾ Kivált az utolsó pontban, Schwab indítványai nyomán, olyan kijelentéseket tartalmaznak, melyeknek világos célzata az, hogy a rabbi gyűlés számára megnyerjék az országos közvéleményt. A *német* jegyzőkönyv, és csakis az, azon »utólagos« kijelentéssel záródik, hogy a rabbik kerületi és nagygyűlése helyett, javaslatba hozott »egy 12-tagu rabbi-kollégium, melynek tevékenysége kiterjedne az összes fentemlített ügyekre«, mit a többség visszautasított, »mivel, kivált vallás dolgában, nem tanácsos, egyesek kezeire bízni magát.«³⁾

Hat hónappal az eredmény nélkül széteszlott első magyar rabbigyűlés után, 1845. február 24-én, meghalt Horovitz Pál

נעשה ליהודים בהיתר והוא אישר נאמן: Az alantabb említett magyar és német jegyzőkönyvbe még többet vettek fel Schwab indítványaiából.

למען לא יהיה ביאחזי הנה הם ולריק ¹⁾

²⁾ A 24 rabbi aláírásával ellátott héber okiratot l. Allgem. Zeit. d. Judenthums 1844 évf. 642—3 l. Az ettől merőben eltérő, aláírás nélküli német jegyzőkönyvet l. u. o. 1845. évf., melléklet a 21. számhoz; 21 évvel később újból közli a Magyar Zsidó I. évf. (1866) 325—6 és 342—3 l., még pedig Horovitznak, mint »a gyűlés referens«-ének aláírásával és a meglehetősen rossz nyelvvezetre olykor még a tartalomra is vonatkozó számos önkényes korrektúrával (l. a köv. jegyzetet). A valószínűleg szintén Horovitz tollából folyt, aláírás nélküli magyar »jegyzés«-t, mely, úgy látszik, fogalmazvány maradt, l. Magyar-Zsidó Szemle XV. évf. 373—6. l. A paksi rabbigyűlés előzményeire és lefolyására nézve l. Schwab levelét, Lőw Lipótnál, i. h. 200. l. köv.; Allgem. Zeit. d. Judenthums 1844, 562—7. l.; Horowitz levelezéseit Holländerrel, u. o. 1845. melléklet a 21. számhoz; Allgem. Illustrierte Judenzeitung I. 153. l. köv.

³⁾ Így az Allgem. Zeit. d. Judenthums régebbi közlése szerint; a Magyar Zsidó ezt úgy fogalmazza, hogy »végül indítványoztatott egy 12 tagú rabbi-kollégiumnak, mint *állandó* vallási hatóságnak (Religionsbehörde) felállítása — mi azonban szintén későbbi, érett megfontolásnak fentartott.«

életének 49-ik évében. Vele eltemettetett az általa tervezett második magyar rabbigyűlés, melyet ugyanazon év október havában Ó-Budán akart megtartatni. Bármilyen véleménynyel legyünk is fellépése, eljárása és végcélja felől, annyi bizonyos, hogy ő volt az első, ki komolyan megkísérelte a magyar zsidóságnak tán egyoldalú, de *egységes* szervezését.

XI. Kohn Schwerin 1848/49-ben. Életének utolsó évei. Családi viszonyai. Halála.

Midőn Kohn Schwerin a paksi rabbigyűlésen mint »a magyarországi rabbik Nestora« szerepelt, már messze túlhaladta az emberélet rendes határát. A korabeli nagy rabbinikai tekintélyek egymásután sirba szálltak, s ő volt az egyedüli, »a ki közülök még megmaradt, hogy csillapítsa a tudni vágyók szomját«. Az ország minden vidékéről, Szófer Mózes halála után Pozsonyból és környékéről is, épen most mind sűrűbben fordultak hozzá, hogy bonyolódott vallási kérdésekben döntő vagy felvilágosítást nyújtson.¹⁾ És ő pontosan és rendesen sajátkezüleg felelt minden hozzá intézet kérdésre, mert korához képest mindvégig bámulatos testi és lelki erőnek örvendett.

Jöllehet soha sem járt fürdőhelyre, hanem teljes életén át szakadatlanul folytatta hivatalos működését és tanulmányait, komoly beteg nem volt soha. Egy súlyos sérv, mely illő életmódjának volt következménye, ugyan ismételtelen bántotta, néha veszélylyel fenyegette, de szívós természete mindannyiszor kiheverte a bajt. Az aggkor fogyatkozásai közül csupán a nehéz hallás mutatkozott nála. Nem nagy, de tagbaszakadt alakja bár meghajlott, de azért még mindig töretlenül viselte éveinek rendkívüli terhét. Ránczok által alig

¹⁾ Jellemző egy Schick S. L. által Pozsonyból (רה"ל) hozzá intézett kérdés (egy tóra-tekeresben talált hiba ügyében), melyből a következő mondatokat emelem ki: רוב הנאונים ואנשי הדם שהיו בגלילותינו; ואם הלו למנוחות לשרות בהורא, ואל מי נפנה כעת לשאול בדבר אלקים; כי יפלא ממנו איזה דבר הורא אם לא לכבוד אדוני מי שנשאר עוד לחיטה; בארץ להיות צמאין וחסרי חלמיות; egy valólevél helyes kiállítására vonatkozó kérdés, melyet a Duna-Szerdahelyi rabbinátus elnöke, Bonda Wolf, hasonló megokolással intézett hozzá.

barázdált, a beszéd hevében élénken kipiruló arca, mely mindvégig megtartotta üde színét, és még hajlott korában is fekete hajfürtei feltűnően elütöttek hófehér szakállától, melynek ezüstszálai egészen melléig értek. »Szeme nem homályosodott el és nem fogyott el ereje«. Levelei és feljegyzései még mindig a régi egyforma, apró írást tüntették fel, s az éjfél rendszert még mindig foliánsai mellett találta őt, a nélkül hogy valaha szemüveget használt volna. Még mindig serényen végezte hivatalos teendőit¹⁾ és éber figyelemmel kísérte a családjában és községében történeteket, a szabadságharcz kitörése óta pedig szenvedélyes érdeklődéssel követte annak változatos eseményeit.

Az akkor már nyolczvannyolcz esztendő s aggastyán egész szívből megszerette az országot, melyben 51 év előtt nyájas otthont talált, és nyíltan hirdette hazafias érzelmeit, melyeket környezetében is ébresztett és táplált. Ő és családja, valamint községének számos tagja ezüstöt és ékszereket tettek le a haza oltárára.²⁾ Két fia mint nemzetőr vett részt a katonai gyakorlatokban. Az ifjabb, Mayer Lőb, teljes egyenruhát és egész kis fegyvertárt szerzett be magának, míg az idősbik, az én édes atyám, beérte a csákóval és kaszával, melyeket én, ha a bajai vásártéren tartott katonai gyakorlatok véget értek, mint nyolczéves fiú, nagy ajjal-bajjal s még nagyobb büszkeséggel olykor haza szoktam czipelni. Az 1848. július havában az ó-kéri táborba indult bajai nemzetőrség sorában, majdnem minden fegyverfogható bajai zsidó volt található,³⁾ köztük Kohn Schwerin két fia is, kik később azon magyar seregben is szolgáltak, mely a szerbek által megszállt szent-tamási föld-sánczokat ostromolta. A zentai szörnyű vérfürdő után, hol a szerbek a zsinagógába menekült zsidókat, köztük Ullmann rabbit, a legkegyetlenebbül lemészárolták, a vérszomjas ellenség közeledtének hírére, a lakosság nagy részével Kohn

¹⁾ Előttem fekszik egy újévnapi zsinagógai beszéde, melyet mint majdnem 89 éves aggastyán 1848. szeptember havában írt (ל'ד"ה ש' תרי"ח) (קדם הקיץ שו"פ).

²⁾ Hasonlóképen cselekedett Perls Mózes bonyhádi rabbi, ki szigorú orthodox létére nyilvánosan beszélt a magyar ügy érdekében s annak 12 lat finom ezüstöt ajánlott fel. L. Einhorn J.: Ung. Israelit 1848. 107. l.

³⁾ L. Einhorn: u. o. 139. l.

Schwerin is elhagyta Baját. A nem messze levő Sükösd faluból, a hova elmenekült, azonban már néhány nap mulva ismét visszatért, miután a Baja irányában előrenyomuló gyilkos csapatot a magyarok visszaszorították és részben megsemmisítették.

Ezen és a szabadságharczczal összefüggő egyéb eseményeket, melyeket gyermekkoromban átéltem, már mint fiatal ember följegyeztem magamnak úgy, amint emlékezetemben mélyen bevésődtek. E följegyzéseimből közlöm a következőket.

»A szabadságharcz kitört. Nagyapám, ki különben éjféltanáig szokott foliánsai előtt ülni, egyszerre nagy szorgalmasan kezdte olvasni az újságokat, melyekből szenvedélyesen felolvasta és magyarázgatta a harctérről érkezett tudósításokat a maga köré gyűjtött gyermekei, tanítványai és egyéb látogatói előtt. Ha magyar győzelmekről és sikerekről olvastott, kipirultak orczái; élénk öröm ragyogott szemében, szemmel láthatólag megifjult. Ha a magyarok kudarczairól vagy vereségéről kellett olvasnia, akkor hazugság volt minden vagy pedig így illett a magyar vezérek haditervébe. Perczel, Damjanich és Bem, az ő kedvencz hősei, csak ravasz számításból vonultak vissza, hogy azután váratlanul megrohanják az ellenséget és annál biztosabban megsemmisítsék. Hallgatósága pedig jámbor ájtatossággal leste fejtegetéseit. Ha a rabbi mondta, a ki ismerte a talmud végtelen tengerének minden titkát és rejtélyét: akkor bizonyára úgy kell, hogy legyen, a mint ő mondotta«.

»Igy telt el hónap-hónap után, s az aggastyán egyre hallgatagabb, egyre komorabb lett. Akkor már nem szerették magára hagyni, s olykor engem is szoktak melléje rendelni, hogy apróbb szolgálatokat tegyek neki. Így volt az egy forró augusztusi napon is 1849-ben. Midőn a szobába léptem, karosszékében ült, arczával, kulcsolt kezei fölött, az asztalra borulva. Alszik, gondoltam magamban. Egyszerre csak felemelte fejét, és én megrémültem. Így még sohasem láttam nagyapámat. Képéből kikelt arca a legmélyebb lelkifájdalom megható képe volt; ajkai vonaglottak, s az üresbe meredező majdnem kilenczvenéves szemekből, melyek már rég elszoktak a sirástól, nehéz könnycsepp gördült hófehér szakállára«.

»Nagyapa beteg! E hangosan kiáltott szavakkal rohan-

tam édes anyámhoz. És ő tényleg beteg volt, bár testében egészséges. E napon tudta meg, hogy a magyar sereg letette a fegyvert Világosnál. . . .

Életének alkonya különben sem volt mindig derült. Sokat élt és így sokat tapasztalt, és nem mindig örvendetést. Olykor súlyos gondok nyomták öreg vállait és a sorscsapások, melyek érték, annál fájdalmasabban érintették, minthogy családi életében sújtották.

Házassága nyolcz gyermekkel volt megáldva; kettőt korán elveszített, a többi hatot azonban egymásután kísérte az esküvői menyezet alá. Két fia közül az idősebb, — atyám — mint már említve volt, Neuschloss Jakab rabbi egyik lányát vette el, az ifjabb Mayer Lőb, a tekintélyes ó-budai kékfestőgyárosnak és a »Deutsch Gabriel és József« pesti czég alapítójának, Deutsch Izsáknak volt veje.

Három idősebb lánya kereskedőkhöz ment nőül. Legidősebb veje, Schäfer Jakob Hirsch, mint ügyes »móhel« s mint a »sófár« kezelésének mestere bizonyos hírnévnek örvendett. Második veje, Lövy Fülöp (Falk), a bibliának és a talmudnak alapos ismerője volt, ki a héber nyelvet ügyesen kezelte s bő tapasztalatai és életbölcseége révén kipróbált jó tanácsadó hireben állt. A bajai »izraelita német-magyar elemi iskola« föllállításában tevékenyen közreműködött; tagja volt a bizottságnak, mely az iskolát 1846-ban szervezte, valamint az igazgató tanácsnak, mely azt később vezette.¹⁾ Harmadik leánya egy ó-becsei jámbor és tekintélyes kereskedőnek s földbirtokosnak, Freund Ignácznak volt neje. Legifjabb, kiváló gyöngédséggel szeretett gyermekét, »öreg korának leányát« Zipser Maiernek eljegyezte volt, de az eljegyzést felbontotta, mivel megütközött azokon a reform eszméken, melyeket Zipser a vele folytatott levelezésében kifejtett. Később a már fenn említett Schülhof Ezekiášhoz adta nőül, egy tudományára és jellemére nézve nem mindennapi férfihoz, kinek azonban az élet csak csalódásokat és keserűséget hozott.

Schulhof Csehországban, egy Saatcz melletti faluban született 1811-ben. Kora özvegyiségre jutott anyja mint házalónő

¹⁾ L. Pollák Manó: A bajai zsidó hitközség iskolájának története (Baja, 1896.) 10. és 60. l.

keservesen kereste kenyerét, és ő és öt apró testvére hihetlen nélkülözések közt nőttek fel. Oktatást csak a héberben és a talmudban nyert és csak tizenötödik évében tehetett valahogy magánvizsgát a pilseni kerület-főiskola negyedik osztályáról. Később az akkor híres nikolsburgi talmudiskolába került és mint a legkiválóbb tanulók egyike sok éven át élt Banét Márk, országos főrabbi házában, kinek utódjától, Trebitsch Náchumtól a »Morénú« címet kapta.¹⁾ Onnan Prágába ment, hol mint rendkívüli egyetemi hallgató előszeretettel eljárta Zimmermann bölcsészeti előadásaira, és talmudi tanulmányain kívül sokat foglalkozott héber nyelvtannal, bibliai exegézissel s a latin és francia nyelvvel. Herz Homburg, a zsidó iskolák akkori főfelügyelőjének bizonyítványa szerint, egy ideig mint tanító, jó sikerrel működött az ottani zsidó iskolán; azonkívül sokat érintkezett az akkor Prágában élő Zunzzal, ki neki fényes bizonyítványt állított ki képességéről és ismereteiről.²⁾ Prágából, gyakran gyalog, Bécsen és Pozsonyon keresztül Pestre jött, hol hosszabb ideig mint magántanító és nevelő élt. Itt ismerkedett meg vele Kohn Schwerin fia, Majer Lőb s annyira megkedvelte, hogy legifjabb húgának férjül szemelte ki.

Kohn Schwerin kezdetben ellenezte fia tervét, mert azok után, miket Zipserrel tapasztalt, még kevésbé akart olyan vő, »ki csak mint rabbi lenne képes nejét eltartani«. Az ilyennek ugyanis nehéz a helyzete szemben az elharapodzó vallástalansággal és a tóra nem-becsülésével; ő maga már öreg s isten elszólíthatná őt még mielőtt veje állást talált volna: »akkor pedig«, így írja egyik levelében, szerencsétlenné tettem volna, — mitől isten mentse, — legifjabb leányomat és azt a tudós fiatal embert is nyomorba döntöttem volna«. Midőn azonban fia ennek daczára Schulhofot Bajára küldte, az akkor

¹⁾ Egy ajánlólevélben, melyet Kohn Schwerin adott neki, egyebek közt a következőket írja: *האיש הזה המופלא בחכמת התורה, אשר קבל מפי הרה"ק אשר היה יחיד בדורו, היה הרב אשר נשמתו עדין כבוד מוה"ר מרדכי בנעט . . . וכמה שנים היה מתגורר בביתו ויצא מים על ידו, כפי המראה לכל הקורא במכתבים אשר בידו; גם הרב הנאון הבא אחריו למלא מקומו . . . היה המפורסם מוה"ר חיים טרייב"ש עשרו בעשרת הכימים . . .*

²⁾ Zunz és Herz Homburg bizonyítványai, melyek hagyatékában még meg voltak, azóta elvesztek.

már 82 éves ember, gyermekei és hozzátartozói unszolására végre beleegyezett, hogy vejeül elfogadja őt.

Mint hogy Schulhof, azt írja 1848 febr. 22-én Schwabnak, »gazdag ismeretekben és a tóra tudományában«, több nyelvet ért, magyarul is tanult és iskolai ügyekben is jártas, a mellett már is rabbiképesítő bizonyítvánnyal bír« azon reménnyel kecsgettette magát, hogy veje, ha az ő vezetése alatt még egy ideig folytatja theologiai tanulmányait, legkésőbbben három év múlva, tehetségének megfelelő állást nyer. »De azóta, — így folytatja, — közel 4 év múlt el, s vőm még mindig nem kapott állást, hogy családját s két fiacskáját eltarthassa, én pedig olyan vagyok, mint a fogoly, ki nem bir magán segíteni, s nem tudok megszabadulni ettől a nagy gondtól. Mert az akkor gyöngesége erőt vesz rajtam, s én nem tudom, mikor közelg halálom napja.«¹⁾

S e »nagy gond« nem hagyia őt el élete végeig. Schulhof, daczára sokoldalu ismereteinek és daczára Kohn Schwerin meg hozzátartozói és barátai minden fáradozásának, nem kapott rabbi állást. A legtöbb akkori magyar községnek tiszta németiségénél és modern ismereteinél fogva, kelleténél műveltebb, sőt »túlfevilágosodott« volt; viszont a vallási haldárnak hódoló községek, conservatív irányánál fogva, neki nem voltak inyére. Baján pedig kevés reménye volt, hogy egykoron Kohn Schwerin helyebe lép. »Vőm, — így nyilatkozik az utóbbi egy bizalmas levelében — méltó volna ugyan arra, hogy egykoron állásomban kövessen . . . —, de miután a hozzám tartozók száma itt nagy és fivérem is tekintélyes tagja az itteni községnek, sokan fogják mondani, hogy olyan rabbit kell választani, a kinek nincsenek családi összeköttetései a községben«.

Ehhez járult még, hogy Schulhof egyenes, szilárd, olykor merev jelleménél fogva, mindig úgy beszélt, amint gondolkodott, visszavonultan élt, sőt elzárkózott környezte elől, mely nem tudta eléggé méltányolni sokoldalu ismereteit. Nem igen értett és nem is igyekezett barátokat szerezni. Szónoki tehetsége csekély volt. A különböző alkalmakkor tartott beszédei,

¹⁾ E levelet főtiszt. dr. Löw Immanuel szives volt rendelkezésemre bocsájtani.

melyek részben kéziratban megvannak, bár tartalomra és nyelvezetre nézve kifogástalanok, szárazak, és nem épen művészi előadásánál fogva, ritkán voltak hatásosak.

Igy élt mint szobatudós theologiai és egyéb tanulmányainak és, gyakran a legnyomasztóbb viszonyok között, mintaserűen teljesítette köteleességeit betegeskedő neje és apró gyermekei irányában, a kiknek azonban még mindig nem tudta megkeresni a mindennapi kenyeret. S ez volt Kohn Schwerin utolsó éveinek nyomasztó gondja, mely egész a sírig elkísérte őt.¹⁾

E gondolhoz még nehéz megpróbáltatások járultak. Legidősebb leánya, Hanna, ki mintaképe volt a jámbor, lemondó, csak házának élő zsidó nőnek, alig 40 éves korában halt meg. Röviddel ezután (1848. márcz. 1-én) elszólytatott felesége, ki közel 52 évig volt hűséges élettársa. Nemsokára rá élete virányában hirtelen halállal múlt ki ifjabb menyje, kinek ravatalán az akkor már 90 éves aggastyán megrendítő kifejezést adott a maga és családja fájdalmának.

E gondok és csapások végre megtörték a férfiút, ki az emberi élet rendes határát annyira túlhaladta. Léptei bizonytalanok lettek, és csak a nagy ünnepeken és néhány »jó szombaton« mehetett a zsinagógába; rendesen házában tartott istentiszteletet. De szelleme friss és élénk, kedélye derült maradt. Környezetével, melynek lehetőleg kevésbé igyekezett terhére lenni, sohasem érezte az akkor szeszélyeit és mindvégig gyöngéd és szeretetreméltó módon bánt családjá minden egyes tagjával. Szombat- és ünnepnapokon mindnyájan hozzájöttek, hogy a szokásos áldást vegyék tőle, velök volt tanítványai és községének több tagja is, kik ájtatosan hallgatták szavait, ha tudásának és tapasztalatainak bő forrásából merítve, majd oktatta őket, majd elbeszélte élményeit. Nemzedékeket

¹⁾ Halála után a bajai előjáróság felszólította Schulhofot, hogy vegye át ideiglenesen a rabbiság teendőit. De az ideiglenes megbízást, mely előbb-utóbb bizonyára véglegessé vált volna, visszautasította s egy ideig mint kereskedő keservesen kereste kenyerét, később Lovasberénybe ment tanítóknak, majd ismét Bajára tért vissza, hol Perles Baruch A. halála után rabbisági ülnök lett s mint ilyen halt meg 1872. december havában, 63 éves korában. Schulhof Lipót, párisi csillagász, a magyar tud. akadémia levelező tagja, az ő legidősebb fia.

látott jönni és menni, és megelégedéssel tekinthetett hosszú és tisztelőben gazdag múltra, aminő csak keveseknek jut osztályrészül.

Előttem fekszik 1847 körül¹⁾ sajátkezűleg írt végrendelete, mely következőképen kezdődik:

»Minthogy a föld olyan, mint egy szinpad, a hol minden ember eljátszsa a maga szerepét embertársainak majd tettség, majd gáncsolása és rosszálása közt: az én immár 84 évi és 4 hónapi földi szereplésem fölött kortársaim fog-nak itélni. Annyit tudok, hogy a legutolsó 35 év alatt, melyben mint rabbi kellett szerepelnem, azok, kik őseik szent vallásához ragaszkodnak, és azok, a kik attól elpártolnak, különbözően ítélték meg. De azért úgy tudom, hogy a becsületes és egyenesen gondolkodó emberek mindig szerettek és tisztelték, a miért egész szívemből halát mondok a világ mindenható kormányzójának«.

Ezután következnek a házáról és egyéb javairól szóló rendelkezései, melyeknek életfogytig tartó haszonélvezetét ne-jének biztosítja. Majd azon óhajának ad kifejezést, hogy gyermekei ne házasodjanak össze kohanita családdal, mert az ezekre nézve fenálló szigorú házassági törvényeket gyakran nem tartják meg, továbbá ne kössenek házasságot olyanokkal, kiknek anyjuk, nagyanyjuk vagy dédanyjuk elvált nő volt. »Temetéssel — így végzi — ne siessenek nagyon, és midőn hullámat megmossák, gyertyával égessenek térdeim alatt, hogy teljesen meggyőződjenek halálomról«. Utóbbi határozata azon akkorigban még általános szokás ellen irányult, mely szerint az elhunytakat lehetőleg még haláluk napján temették el. E vallásosnak tartott régi szokás alaptalanságát és helytelen voltának kimutatására saját személyében akart példát adni.²⁾

E végrendelethez 1850. márcz. 1-én toldalékot írt, melyet e szavakkal vezet be. »Miután várakozásom ellenére derék, erényes nőm — béke reá — jöllehet én sokkal idősebb voltam, még életemben halt meg, házamat illető rendelkezésemet

¹⁾ Következik a nem keltezett végrendelet tartalmából.

²⁾ Vejenek, Schulhofnak, szóbeli közlése alapján. A régi bajai chevra-könyv halotti lajstromában mindvégig található a későbbben lassanként ritkábban feltűnő megjegyzés: ונקבר בו בית . . .

meg kell változtatnom«. Meghatározza, hogy két fiának mennyit kell a ház után, mely birtokukba megy át, nőtestvéreiknek fizetni, miközben megjegyzi, hogy utóbbiak ez összeget »csupán mint ajándékot kaphatják, mert szent vallásunk szerint, ha fiúk vannak, a lányok nem örökölhetnek«.

»Leghőbb óhajom — így végződik a végrendelesi toldalék — hogy gyermekeim hű szeretettel támogassák egymást, tanácsos és tettel, valahányszor erre szükség lesz. Végül meghagyom, hogy hagyatékból 50 frtot fizessenek a »Chevra-Kadisá«-nak az én, valamint dicsőült erényes és hű hitvesem sir-helyéért; továbbá osszanak szét 25 frtot temetése napján a szegények közt, testemet pedig boldog emlékeztű nőm sírja mellett temessék el. Most pedig lelkemet és testemet a mindenség atyjának ajánlom, ki szülőimnek és nekem is egyetlenegy Istenem volt, ki mindig kegyelmében részesített engem, miért is mindig halás voltam iránta és amiről még halálom óráján is egész szívvel fogok megemlékezni«.

El az óra csak két évvel később ütött neki. A nélkül, hogy előbb beteg lett volna, 1852. január 13-án nem hagyhatta el ágyát. Még előtte való napon, szokásához híven, késő estig tanulmányozta a talmudot; most is csak gyöngeségről és bágyadságról panaszkodott, s a meghívott orvosok sem állapíthattak meg semmi betegséget. Életének napja, a talmudi képesbeszéd szerint, úgy aludt ki, mint a mécses, mely felemészttette az utolsó csepp olajat. Hosszú, de könnyű utolsó földi küzdelme alatt, családján és a chevra előljáróin kívül, községének tagjai is, kik időközönként egymást főláltották, ott voltak halottas ágyán. Csütörtökön, 1852. január 15-én este $\frac{3}{4}$ órakor lehelte ki jámbor lelkét, miután kilenczvenedik évét túlhaladta.

Temetése, végrendeletében kifejezett kívánságához képest, nem a következő napon, hanem vasárnap, január 18-án ment végbe. Egész községe, valamint a szomszédos községek számos küldöttsége és tanítványainak, meg tisztelőinek tekintélyes tömege követték koporsóját, de sok keresztény polgár és a városi hivatalnokok is utolsó útján kísérték a köztisztelőben kimúlt aggastyánt, ki a városnak legöregebb lakosa és az

ottani községnek harminczhat év óta szeltében hires rabbija volt.¹⁾

A gyászmenetet két unokája nyitotta meg; az egyik feketé párnán vitte a »tórát—kohánim« című könyvet, melyet élete utolsó éveiben legbuzgóbban tanulmányozott, a másik a botot, melyre menésközben támaszkodni szokott. A koporsóval hétszer kerülték meg a zsinagógát, miközben minden körmenet után harsányan megzendült a búgó sófarszó. Veje Schulhof és három tanítványa: rabbiülnöke, Perles Baruch A., Valentin Simon jankováci és Blitz Mordecháj bezdáni rabbi tartották a gyászbeszédeket. Amint azt kívánta, neje mellett lelte végső nyughelyét.

A »magyar rabbik Nesztora« fölötti gyász mély és általános volt. Sokan tanítványai és tisztelői közül halálának hírére szétszaggatták ruháikat, mely gyászszertartás különben csak a legközelebbi és legdrágább rokonok elhunytakor szokásos. Az ország legtöbb községében gyász-istenitisztelettel és emlékbeszéddel ünnepelték emlékezetét, s az irányában tanúsított kegyelet többek közt abban is nyilvánult, hogy községében és egész Bács megyében a halála után következő évben született fiúk legnagyobb részének az (*Eljákim*) *Gótz* nevet adták, mely név — a polgári életben rendesen *Géza* felel meg neki — a déli Magyarországon azóta a leggyakrabban előforduló zsidó nevek egyike.

Áldás a jámbornak emlékére!

Budapest.

DR. KOHN SÁMUEL.

¹⁾ Sirkövének héber és német felirata — az előbbi veje Lóvy Fülöp, az utóbbit dr. Lemberger Henrik írta — egyaránt állítják, hogy 55 évig vezette a bajai községet (שה עירבה) : "ה שנה עירבה" — »cül Lustra fast«), tehát 1797-től számítanak, mely esztendőben meg-nősült és Baján letelepedett, hol azonban, mint láttuk, 1815-ig mint magántudós élt. Ezen tény újabb bizonyíték azon régi igazság mellett, hogy a sirköveknek sem szabad vakon hinni.

EGY NEHÉZ TALMUDI HELY.

Szánhedrin traktatusában 59a lapon olvassuk R. Jochanan palesztinai híres ámorának következő tételét:

Egy kuti (bálványimádó), ki a tórával foglalkozik, halált érdemel, mert irva van (M. V. k. 13,4): »A tórát nekünk parancsolta Mózes, öröksége (az) Jákob gyülekezetének«. A talmud erre kérdést intéz egy barajtából, hol R. J. tanának éppen ellenkezőjét olvassuk. R. Meir ugyanis azt mondja: »Honnan következik, hogy a bálványimádó idegen is, ha a tórával foglalkozik, olyan mint a főpap? Mert irva van (M. III. k. 18,5): Órizzétek meg szabványaimat és törvényeimet, a melyeket az ember gyakoroljon, hogy általuk éljen«; ott pedig nincs szó sem kohenről, sem lévíről, sem (közönséges) izraelitáról, hanem csak emberről; ebből tanulhatod, hogy a bálványimádó idegen is, ha a tórával foglalkozik, olyan lesz, mint a főpap.

A talmud ugy egyezteteti meg R. Jochanan tanítását R. Meirével, hogy az utóbbi is csak a hét noachida-parancsolatot érti, a tóra egyéb részével pedig szerinte is, nemcsak hogy nem érdem, ha a pogány vele foglalkozik, de szigorúan tilos is.

Nézzük először is R. Meir tanát úgy, a mint a barajtában előttünk van. Ő is mint R. Joch. a tórával való foglalkozásról (עוסק בתורה) szól ugyan, de egy pillanatig sem lehetünk ő nála kétségben az iránt, hogy alatta a tóra követését és gyakorlását érti, mert hisz a bibliai vers, melyre hivatkozik, a parancsolatokat gyakorló emberről van szó (אשר יעשה) (אדם ו). És valóban a Szifrában, a honnan a barajta idézve van (עוסק בתורה) helyett (אשר יעשה) szavakat olvassuk.¹⁾

Ezek után azt hisszük, nem lehet R. Meir szavainak más értelme mint a következő:

A zsidó származás nem szükséges, hogy valaki jámborsága által oly magasan álljon akár a főpap, hanem bármily nemzetségu ember teljesen üdvözülhet, ha a tóra parancsola-

¹⁾ Hogy a Szifrában R. Jirmija van R. Meir helyett, a tárgy lényegére közömbös. L. Toszafot id. talmud helyén s. v. אלה האדם.

taít híven gyakorolja. A mi már most R. Jochanánt illeti, tanának éppenséggel nem volna értelme, ha azt jelentené, hogy a nem zsidó származású ember, ha a tóra 7 noachida parancsán kívül a többieket is gyakorolja, súlyosan vétkezik. Mert a ki az egész tórát követi, az igaz proselytává lesz s reá csak nem vonatkozhatik R. Joch. tétele. Azért azt hisszük, hogy R. Jochanan oly bálványimádó idegenről szól, a k a tórával csupán »foglalkozik«, magyarázza belátása szerint, a nélkül, hogy követné is. Czelja ily módon csak a vallásalapítás lehet. Így értve R. J. tételét, hasonló volna szellemére nézve ahhoz, melyet az ugyanakkori időben élt Simon ben Lákis-tól olvasunk (u. o. 58b), hogy t. i. a bálványimádó, ki szombatot tart, halált érdemel. A versek, melyek mindkét Amora részéről idéztetnek, alig tekinthetők másnak mint úgynevezett »támasztékoknak«. Valósággal mindkét Amora azok ellen fakad ki, kik a zsidó vallást egy másik új vallás alapítására akarnák fölhasználni. Későbbi időben a két Ámorának valódi czelzatát már nem ismerték s innen származik a talmudnak eltérő fölfogása, melyet föntebb idéztünk, melyet azonban kielégítőnek nem találhatunk. A már mondottakon kívül nagyon feltűnő, hogy a talmud a kifejezést *עֵינֵךְ בִּי* a tóra gyakorlására érti, a mit tudtunkkal sehol másutt nem jelent. De ép oly kevéssé elfogadható az említett barajtának a talmud által olyatén magyarázása, hogy benne csak a 7 noachida parancsolatról van szó, minthogy e szerint a »ger-tosáb« és az igazi proselita közt mi különbség sem volna.

Végere fölemlítjük még Maimuni ide vonatkozó decisióját, melyet felette homályosnak találunk.

A Királyok szakaszában 10. fej. 9. §-ban olvassuk:

»A bálványimádó, ki a tórával foglalkozik, halált érdemel. Ne foglalkozzék csak a 7 parancsolattal. Hasonlóképen a bálványimádó, ki szombatot tart, ha valamely köznapon is, a melyet ő magának szombatnak avat, halált érdemel és még inkább, ha egy egészen új ünnepet rendez be magának. Általában: nem engedhető meg, hogy új vallást alapítsanak és maguknak parancsolatokat csináljanak, hanem vagy legyen igaz proselyta (*גֵּר צְדִיק*) és fogadja el az összes törvényeket vagy maradjon meg az ő tana mellett és ne tegyen hozzá s ne vegyen el. Ha pedig mégis a tórával foglalkozik vagy szom-

batot ünnepel, vagy valamit ujit, megbüntetik és tudtára adják, hogy halált érdemel, de halállal büntetni nem szabad.«

Maimuni természetesen azon időről szól, midőn a zsidó állam még fönállott és szükséges volt intézkedni az ország azon lakói vallásáról, kik a zsidó néphez nem tartoztak. Maimuni tárgyunkat illetőleg egészen a talmudhoz alkalmazkodik, mint mindenütt; csak egy pontot említ, melyről a talmudban kifejezetten szó nincsen. Szól ugyanis törvény-ujításról, mert ő ennek tartja a talmudban Rabina nevében említett valamely köznapon tartandó szombatot.

Hogy hogyan érti ő a kifejezést *עֵינֵךְ בִּי*, azt nála nem tudjuk meg. Mint láttuk, háromféleképpen beszél: *עֵינֵךְ בִּי*, *עֵינֵךְ בִּי*; az első alatt ő tehát nem érti a vallásujítási szándékot, valamint a talmud sem. A nehézség még növekedik, ha Maimuninál az idézett után következő paragrafust olvassuk, mely így hangzik: »Egy noachida, a ki a tóra egyéb parancsolatait (a 7 kívül) gyakorolni akarja a végből, hogy isteni jutalomban részesüljön, úgy nem gátolják meg abban, hogy azt a parancsolatot teljesítse előírás szerint stb.«

Ebből tehát az következik, hogy a noachidának nem kell az ő 7 parancsolatánál megmaradni, hanem tetszése szerint a többiből is válogathat, a mi világos ellentétben áll az előbbi paragrafusokban mondottakkal.

Székesfehérvár.

DR. STEINHERZ JAKAB.

MEGJEGYZÉSEK DERECH ERECH TRACTATUSHOZ.

A Derech Erecz tractatus magyar fordítását¹⁾ egy hosszabb tanulmányom követte, melyben e kicsiny, de sok tekintetben fontos talmudi könyvet megvilágítani igyekeztem.²⁾ Tanulmányomat Bacher Vilmos tanár úr kitünő észrevételekre méltatta,³⁾ melyekkel a tudománynak ép úgy, mint ne-

¹⁾ Talmudi Életszabályok és erkölcsi Tanítások, kiadja az I. M. L. T. Budapest 1896.

²⁾ *Revue des Etudes Juives*. XXXVI, 27—46; 205—221; XXXVII, 45—64.

³⁾ U. o. XXXVII, 299—302; v. ö. *Magyar-Zsidó Szemle* XV. 330—333.

kem, szolgálatot tett. Tisztelettel hajlok meg, valahányszor Bacher tanár úr, nekem is mesterem, valamely tudományos kérdéshez hozzászól, és azt teszem most is, midőn a saját dolgozatomról van szó. Nem azért, hogy az utolsó szó az enyém legyen, hanem abban a reményben, hogy többszörös megvilágítás által még csak jobban tisztázódik a kérdés, bátor vagyok a felvetett kutatási témákhoz itt még egyszer hozzászólni, előre is kijelentvén, hogy főcélom még így sem a polemia, hanem inkább azon sok pótléknak a közlése, melyeket utóbb találtam. Minden író emberrel megesik, hogy utólag sok adatot talál, melylyel kezdetben nem rendelkezett.

Könnyebb áttekintés céljából az előbbi tanulmányom sorrendjében teszem megjegyzéseimet.

1. *A tractatus jellege.* Megkülönböztettem a Derech Erecz törzsoškét, mely mintegy a *misna*, a járulékoktól, melyek mintegy a *gemárá*t képezik. Példa gyanánt a *Kalla* talmudi tractatust hoztam fel, melynek egyik variációja a *Kalla rabbathi*, mintegy gemárának tekinthető. Ezen önállóan felállított tételt előttem már mások is kimondták.¹⁾ Régi auctoroknál a benünknet foglalkoztató tractatusról is találjuk ezt a kifejezést: *מינות של מסכת דרך ארץ*.²⁾ Más, hasonló kifejezéseket magam is már előbb felhoztam.

2. *A tractatus felosztása.* A nálunk dívó felosztás nem azonos a régiek felosztásával, mint több példával illusztráltam. Ezen példákhoz most még hozzájárul, hogy *Mózes Alkábéc*, aki különben a tractatus jelölésére *מי יראה חטא* nevet használ.³⁾

¹⁾ S. A. Wertheimer, *Bote Midrásóth* (Jeruzsálem 1895), III, 10.

²⁾ U. o. VI. darab: *מינות מסכת כלה*. A Derech Erecz tractatusról így szól a kiadó: *וכן משניות של מסכת דרך ארץ מובאים בספר שערי תשובה לרבינו יונה ד"ל שער ב' סימן י"ז בזה"ל ואמרו ד"ל במשנת דרך ארץ רצונך שלא תמות מה עד שלא תמות עי"ל*. Wertheimer helyesen megjegyzi, hogy e passus nem találhatik a mi Derech Erecz-ünkben. Dolgozatomban más bizonyítékból ugyancsak következtettem, hogy a régi Derech Erecz szakaszokból több elveszett (Revue XXXVI, 35. jegyzet és ugyanott p. 45.).

³⁾ Ruth-commentár (ש"ש) I, 21. l. Abrahams, a Steinschneider-féle ünnepi könyvben, p. 72; ugyanarról Bacher, *Jewish Quarterly Review* VII, 698. és Abrahams u. o. X, 660.

a Derech E. zuta 3. fejezete végéből citál oly passust, mely nálunk a 2. f. végén áll.)

3. A *דרך ארץ* *kitétel értelme.* Kiindulva a szentírásból, ahol *דרך כל הארץ* teljesebb kifejezéssel találkozunk (Józsua XXIII, 14; Genesis XIX, 31), érdekesnek találom azon körülményt, hogy ez a kifejezés csak egyszer fordul elő a midrásban (Exodus rabba c. 20, 11).²⁾ De *כל* nélkül is legalább a determináló *ה*-vel, csak kevés példánk van. V. ö. *דרך הארץ* *ה* kétszer Peszikta 84b; j. Sabbat 12b 20. sor; Genesis rabba c. 19, 3.

4. *A tractatus forrásai.* Szükségesnek tartom újra vizsztatérni egy bizonyítékra, mely D. E. eredetisége mellett szól. Ez a tétel (Zuta IV): *העוסק במקרא מדה שאנה מדה* már I. Rabbi Júda idejében existált; így mondja R. Jóchanan b. Bába meczia 33a fent: *מימי רבי ישמעאל משה*.³⁾ ez a misna Rabbi idejében adatott elő. Tényleg azonban Rabbi idejében sem úgy hangzott, mint előttünk van, hanem alkalmasint — csak a név elhagyásával — azon némileg eltérő alakban, ahogy azt j. Sabbat⁴⁾ 15c R. Simeón b. Jóchaj mondja.⁴⁾ Tekintve már most, hogy ezen tétel, daczára annak, hogy R. Simeon b. Jóchajtól származik, Rabbi idejében *anonym* adatott elő, amely tendenciát, t. i. az auctorok nevének elhagyását, D. E. részére nézve többszörösen kimutattam, ezt tekintve föltehetjük, hogy az a Rabbi idejéből említett előadási mód épen a mi Derech-Ereczünk szerkesztésére vonatkozik. Ebből aztán az következne, hogy D. E. e része (*דין של תלמידי חכמים*) már Rabbi vagy legalább R. Jóchanan idejében existált. Más esetből is azt következtettem, hogy R. Jóchanan már ismerte a D. E. gyűjteményt (Revue XXXVI, 43). A *מדה* szóban R.

¹⁾ A dolgot úgy magyarázom, hogy az I. fejezet két fejezetre osztott; *אבות כרות ברית* tárgyanál és nyelvénél fogva nagyon könnyen új fejezetet képezhet. Másképen Abrahams, Steinschneider-Festschrift p. 73, 2. j.

²⁾ Revue XXXVI, 37.

³⁾ Revue XXXVI, 42. hibásan 15d.

⁴⁾ L. Rasinak szerfelett hosszú, de igen érdekes magyarázatát Bába m. 33a. — Ugyancsak R. Simeon b. J. mondja Szóferim XV, 5. szerint is. Ez a hely, úgyszintén D. E., hiányzik Bacher-nél, Agada der Tannaiten II, 92, 1. jegyzet.

Simeón b. Jóchaj jellegzetes tanmódját látom; ötöle való azon mondás: בִּי יֵשׁ מִדֶּה (b. Gittin 67a) és ugyancsak neki voltak מִדֶּה-nak nevezett szerzeményei,¹⁾ ami alkalmasint ugyanaz mint az ismert מִכִּילַת דְּרִי שְׁמַעוֹן בִּי.²⁾ Ha a מִדֶּה szót egyszerűen »módszer«-nek fordítjuk, ebből az következne, hogy R. Simeón b. J. sajátos módszer szerint adott elő. A módszer útján nyert tételek vagy mondások — ezek a »Mechilatha«. Tanuljatók tételeimet — így szól tanítványaihoz — mert az én tételeim válogatva lettek R. Akiba válogatott tételeiből; azaz R. Akiba is válogatva közölte a hagyományos anyagot, de én még jobban megválogatom. A Derech Ereczben közölt mondásra visszatérve, a מִדֶּה szót itt »módszerrel« fordítjuk.³⁾

5. *Elbeszélő részek.* D. E. rabba X. arról is megemlékezik, hogy R. Gamliel hogy viselte magát a fürdőben. A fejezet élén ima van, melyet a fürdőbe lépésnél kell mondani. Érdekes most már azt tudnunk, hogy Perzsiában, midőn római (keresztény? görög?) fürdőbe vagy török fürdőbe mennek, a zsidók még most is imát mondanak.⁴⁾

6. *A Tannáim és Amóráim-ról irt részt* Bacher majdnem tételtől-tételre megjegyzésekkel kíséri (Revue XXXVII, 299. kk.). Sok tekintetben minden fentartás nélkül elismerem, hogy igaza van, de annál jobban kiemelem azon pontokat, ahol szavaimt még most sem kell megváltoztatnom.

Az általam idézett Eleázár אֶלְעָזָר féle mondásokból egyet majdnem érthetetlennek jeleztem: אֶבּוֹת דִּי ר. N. versio II, c. 34. Ugyane mondáshoz Bacher is kérdő-jelt tesz, Tannaiten II, 503. Egy kis conjecturával, gondolom, lehetne a mondaton segíteni: וְיִעֲשֶׂה לָּהֶם תָּמָשׁ »légy ellenségeid támasza« (שָׁק = támasz, l. Mandelkern concordantiáját; képletesen min-

¹⁾ Midras Tehillim XXXVI, 8. p. 252. Buber. V. ö. Hoffmann, Zur Einl. in die halach. Midraschim p. 3. és Bacher, i. m. II, 72.

²⁾ Buber i. h.

³⁾ L. fordításomat 18. l. és v. ö. Bacher, II, 92, aki azonban egyszer — szabad fordításban — azt mondja: die rechte Weise des Studiums; másszor (höchste) Stufe. Szerintem azonban מִדֶּה מִכִּילַת »jó módszer«; csak azért nem מִדֶּה יֵשׁ vagy שׁוּבָה מִי, mivel מִי első sorban mégis csak mértéket azaz kiterjedést jelent, amiben mint jelző a »nagy« fogalom illik.

⁴⁾ Jewish Quarterly Review X, 619.

denesetre lehet így beszélni). Ezt is csak pótléknak hozom fel, mert a dolgot magát Bacher meg nem támatta.

R. Chidka említését felhasználja Bacher, hogy az Agádájában ezen tannától közölt mondásokat egygyel szaporítsa. Természetes, hogy a megjegyzés nem én ellenem irányúl, minthogy nekem ama másik mondással a D. E. keretében semmi dolgom. Tehát csak *academice* jegyzem meg, hogy a Bacher-idézte mondás már Steinschneider közléséből ismeretes: הַיְיָקָה = הַיְיָקָה II, 31. A név itten הַיְיָקָה = הַיְיָקָה v. ö. Wellesz Gy., M.-Zs. Szemle XV, 145. Abrahams is (Steinschneider-Festschrift p. 74) a Codex Bodl. 380. jelzetű D. E. kéziratból így idézi a nevet: הַיְיָקָה, ami nyilván הַיְיָקָה akar lenni. Az הַיְיָקָה és הַיְיָקָה alakokban felforgó hangtani törvénnyel ez idő szerint még nem vagyok tisztában, ép oly kevéssé tudom, hogy miért kapott a név a jeruzsálemi tal mudn görög alakot: הַיְיָקָה; l. szótáramat e szó alatt, ahol J. Löw hosszabb jegyzetben szól e tárgyról.

A Rabba 11. fejezetében előforduló R. Jósét én הַיְיָקָה szóval egészítettem ki (Revue XXXVI, 218.). Bacher ezzel szemben azt állítja (u. o. XXXVII, 300, v. ö. Monatsschrift XLII, 506), hogy ר' יוֹסֵף R. Jósze b. Chalafta. A kánon igaz, de réam nem tartozik. Dolgozatom ugyanazon egy darabjában csoportosítom a D. E.-ben előforduló Jósze-mondásokat, és minthogy az egyik mondás az Aboth di R. N. szerint הַיְיָקָה R. Jósétől való, jogosan állítottam, hogy itt kivételesen, az összefoglalás szempontjából, a Gálilbeli R. Jóséról van szó. Nem fejtegettem ugyan ily módon a dolgot, de már dolgozatom külső beosztásából is következik eljárásom oka.¹⁾

Legtüzetesebben foglalkozik Bacher R. Izsák mondásával, a melyben az általam talányosnak mondott קִרְצִין fordul elő (l. M.-Zs. Szemle XV, 330. k.). Bacher szerint קִרְצִין anynyi mint קִרְצִין (אוֹכֵל).²⁾ Tényleg azonban nem áll אוֹכֵל, és amíg az nem áll, a kifejezés ép oly csonka és »talányszerű«, mintha a fent idézett mondatban a szintén aram בעִלֵּי דִבְכָּן helyett

¹⁾ V. ö. Iuchaszin R. Simeon b. J. alatt (p. 79a London): Aboth II. fejezetében a kánon ellenére ר' יוֹסֵף nem R. Simeon b. Jóchaj, hanem R. S. b. Nethanel, mert ott מִעֲנִינֵי דְּבִרַת הַלְמֵד.

²⁾ Így akarja Bacher, és nem mint Kohut, אוֹכֵלֵי קִרְצִין, de hiszen az egész darabban ilyen többesszámu participiumok vannak.

csak כותבי פלסטר állna, vagy ha פלסטר állna helyett (Rabba II). Minden írónak kell érezni, hogy a kifejezés csak úgy helyes, ha אכל is áll mellette, főképen itt, ahol mint megjegyeztem (Revue XXXVI, 35. j. 1), csupa kétszavú kifejezések vannak: קוצצי אילות, מנדלי בהמה, תגרי סימטא. Ha pedig nem az író írta a csonka szót, hanem a szövegből kiesett (Bacher nem jelzi, hogy képzele), mégis csak furcsa, hogy itt is, Aboth di R. N.-ban is ugyanazon szónál ugyanazon malheur történt. Szerintem azonban nem történt semmi baj, mert a קוצצי szó-nak egymagában is biztosítok értelmet. A kérdéses helyen mindenestre személyjelölésnek kell lenni: de hogy lehet קוצצי egymagában személy, ha az csak אכיל קוצצי rövidítése? Hiszen a személyt a phrasis első tagja fejezi ki! Szerintem már קרין magában véve elítélendő cselekvés (mint קרין שפתו, יקיצו עין), amidőn aztán קוצצי annyit jelent, hogy »hunyorítók, hallgatózók, árulkodók» vagy más efféle. A felhozott vers: »Ne járj mint rágalmazó a népedben« így igen jól illik. Magyarázatom ellen Bacher azt hozza fel, hogy utána יהי דיין áll, egyesszámban. A kiadásokban (a vilnai Romm-féleben is) rövidítés áll: דיין, amit דיין דיין módon is lehet olvasni; a versnek egyes száma természetesen nem dönt, mert a verset készen találták. Hogy mily keveset lehet ilyen incongruentiára adni, mutatja azon körülmény, hogy egy pár sorral feljebb (Rabba XI.) három többesszámú alany után egyesszámú állítmány áll: ואחד קוצצי, אילות ומנדלי בהמה ותגרי סימטא אינו רואה סימן בריכה לעולם, csak Elia Vilna javítja: ואין דיין.¹⁾ A dolognak magyarázata nyilván az, hogy a felsorolás sablonszerű és az áll a דיין olvasatra is, még ha דיין szót látunk is a rövidítésben.

Az Aboth di R. N.-ból idézett hely (c. 31), ahol קוצצי mellett אכיל של אדם áll, egyenesen megerősíti abbéli véleményemet, hogy קוצצי mellé odagondolandó אכיל (קוצצי). Ezen a helyen, ahol az ember mint mikrokosmos van feltüntetve, a sorrend is dönt. »Teremtett erdőket a világon, teremtett erdőket az emberben: ez az ember haja. Teremtett vad állatot a világon, teremtett vad állatot az emberben: ez a tetű az emberben. (Idáig még mindig a fejtető). Teremtett קוצצי a

¹⁾ Tósefta Bikkurim a végén (p. 102. Zuckermannel) szintén דיין, de b. Peszáchim 50b רואה אינו. Megjegyzendő, hogy e két helyen nincsen ואחד, tehát az egyes szám nem vonatkozhatik arra.

világon, teremtett קוצצי az emberben: ez az ember füle.¹⁾ Felülről a haj után mindjárt a fül következik. Csak most következik az orr (החוטם). Bacher szerint azonban a phrasis אכיל קוצצי, amely kifejezés — legalább אכל eredeti jelentése szerint²⁾ — a száj cselekvését jelenti, úgy hogy amaz összehasonlításban nem a fület, hanem a száját váránánk, annál is inkább, mivel az egész darabban nincsen száj. Bacher szerint tehát így kellene körülbelül: [אכיל] קוצצי בעולם וברא [אכיל]: ברא [אכיל] קוצצי זה פי של אדם. Ami pedig még ennél is jobban szól Bacher magyarázata ellen, az azon körülmény, hogy hisz a rágalmazás nem szükségképen vagyis organice functiója az emberi szervnek. Haja van embernek, ez normális; férége van az emberben, ez normális; az ember hall a füleivel (az én magyarázatom szerint), ez normális; de az ember rágalmaz: ez csak nem normális? De nézzük tovább: Az ember lehel az orrával, ez normális;³⁾ nyálka van az orrában, ez normális; vizelete van, ez normális; könnyei vannak, ajkai vannak, fogai vannak, nyelve van, nyála van, stb. — mind, mind normális és organicus eleme az emberi testnek; de a rágalmazás sem nem normális, sem nem organicus valami. Az egész darabban alig is van más, mint physikai functió; csak az egy יעצים tanácsadók, ahogy a veséket nevezi, fejez ki némiképen subtilisebb functiót, de ez is rendes életnyilvánulása az embernek, amennyiben az ember okszerűen jár el és eszes lény. Ismétlem, a rágalmazás nem illik ebbe az összefüggésbe.⁴⁾

7. A boldogokról szóló barajtha. Eliezer, Ábrahám szolgája, azok közül való, akik élve jutnak a paradicsomba (Zuta I.). Az okát, melyre nézve eddig nem birtam semmit felhozni (Revue XXXVII, 47), megtaláltam a Midras Agádában ed. Buber I, p. 60: »Mivel (Izsák Rebekka miatt) hiába gyanúsította Eliezert, aki pedig hűségesen végezte Ábrahám küldetését,

¹⁾ Itt is יהי, mivel az egész mondatra vonatkozik, habár אכיל.

²⁾ Tudom, hogy némelyek szerint אכל = hallani, kiáltani.

³⁾ Itt egy dolgot kihagyok, mert nem értem jól, mi az אדם אדם יהי פרחו יהי. Sabbath 151b Rasi azt mondja, hogy a homlok világít és fénylik.

⁴⁾ Bachert sem elégíthette ki ez a magyarázat, mert mást is proponál. Azt a propositiót, hogy קוצצי = curiosi, szótáramban teszem szóvá.

érdemes lett, hogy élve jusson a paradicsomba.« A Jalkutnak megfelelő helyén, § 109. fol. 31. fent, a dolog szörnyen fel-tűnő: והוא תמידה גדולה יצחק מן ערן חי ואליעזר נכנס בן ערן חי.

8. *Nyelvezet és szöveg.* Zuta VIII-ból a következő mondatot citálom: והיו וזר מהיעצר (י על פי דרכו). Bacher (Revue XXXVII, 302) ezt így citálja: והיו וזר מן הוועצר לפי דרכו. Föl nem fegyverzett szemnek a két citatum között alig van eltérés. Bacher: קן, Krausz: מי; B. יעין plene, K. יעין defecte; B. לפי, K. על פי. És erre mondja Bacher: »il cite inexactement« la sentence! Most már jöjjünk ezen szörnyű pontatlanságokkal tisztába. 1. ב and nem מן áll ed. Tawrogi (Königsberg 1885), Talmud Romm (Wilna 1889), ed. Landau (Wilna 1872), Talmud (Varsó 1868), Halachoth Gedoloth ed. Hildesheimer p. 646. (ממי שהוא יעצר) — nekem tehát mindenesetre jogom volt úgy írni, ahogy irtam.¹⁾ 2. יעין defecte csak a kis varsói talmudban találtam. 3. על פי e helyett: לפי, tényleg gondatlanság nálam, most legalább nem találok egy kiadás-ban sem. Ámde Bacher maga idéz egy olvasatot, melyben, igaz, a phrasis kedvéért, így áll: על פי דרכו: a hiba tehát nálam nem oly nagy, hogy kétszer kelljen kiemelni, hogy a citatum rossz. — A mondat magyarázatát én csak futólag említettem meg (très brièvement Revue XXXVII, 56) mint igen »energicus« kifejezést. Magyarázatomat szószerint idézem: »... a ידן szó, a ידן értelmében véve, jelzi, hogy a practicus élet nagyon alkalmas az egoismus érzésének fejlesztésére.« Többet, mivel rövid akartam lenni, nem is bántottam a mondatot. Lefordítva így volna a mondat: »Őrizkedj attól az embertől, aki neked tanácsot ad a maga módja szerint« (l. fordításomat p. 24). Ehez megjegyzem (u. o. p. 50): »önző szándékból«. A mondatot tehát így értem: »Őrizkedj attól az embertől, aki neked önző szándékból tanácsot ad.«⁴⁾

¹⁾ Revue XXXVII, 56. a He és Jod között egy kis hézag (יעצר), de nem oly nagy, hogy két szónak lehessen venni. Bacher mindamellett conjecturál: מהיעצר.

²⁾ Bacher is inexact módon citál, mert nálam והיו áll, ő pedig היו szót citál...

³⁾ Oly csekélység az egész, hogy csak a kezem közt lévő könyveket néztem meg.

⁴⁾ Bacher, akinek módjában volt a magyar fordítást is olvasni, nem mondhatja tehát, hogy a magyarázat »défectueuse ou plutôt incom-

És ezzel a magyarázattal nem állok egyedül. Rasi azt mondja b. Szanhedrin 76 b, ahol ugyanazon mondat van: להארי = önző szándék. J. E. Landau a D. E. zutá-hoz irt héber commentárban: לפי תבניתו a maga módja szerint (mint én is fordítottam); Tawrogi: hüte dich vor selbstsüchtigen Rathgebern. Én tehát legalább is a vulgaris felfogást adtam vissza, és mindössze csak azt igyekeztem megmagyarázni, hogy ידן mennyiben jelenti az önzést, és e célból úgy vettem, hogy annyi mint ידן ידן, ami tudvalevőleg a theóriával szemben a practicus életet is jelenti, a practicus élet pedig önző. Így jutottam el a magyarázatomhoz. Bacher ezen magyarázattal szembe állítja a maga magyarázatát, melyet Agada der Tannaiten I, 281. adott.²⁾ Ezt a magyarázatot, megvallo, azelőtt nem ismertem, amit sajnálok ugyan, de hát B. legkevésbé azon ember, aki ezt a körülményt hibául róná fel. Ezek után, reményem, a kérdéses mondat-hoz sem a rossz citálás, sem a helytelen felfogás vádjá ellenem nem emelhető.

Bacher továbbá azt is kifogásolja (u. o. p. 303), hogy ידן személyére vonatkozó nézetét pontatlanul citálom. Az auctor kétségkívül legilletékesebb arra, hogy a saját szavait interpretálja, azt gondolom azonban, hogy e pontban sem hibáztam. Bacher a Ben-Iraj és Ben-Szíra-hoz csatlakozó Eleázar nevet a Szirach-mondások tradensére, Eleazar b. Pedath-ra vonatkoztatja (Agada der pal. Amor. II, 12. jegyzet); én ugyancsak az Iraj nevet egy aggadistának, Eleázart; Iraj-nak nevével hozom összefüggésbe (Revue XXXVII, 60), ennyiben mondhattam: A l'exemple de M. Bacher. Hogy Iraj egy aggadistával azonos, az csakugyan már a saját inventióm.

Budapest.

DR. KRAUSZ SÁMUEL.

préhensibles, vagy »jól őrizkedik megmondani, hogy mi volna akkor ידן (לפי) על פי értelme«. Ez utóbbit megmondom a Revue-ben, az érthetőséget pedig megadja a fordításom.

¹⁾ Jalkut Leviticus § 616. fol. 175e alatt.

²⁾ Érdekes, hogy Bacher itt מיעין piel-formát olvas és hibáztatja Levyt, aki ez alakot nem veszi fel a szótárába, holott a piel-formát sehol sem találtam a kiadásokban.

JEGYZETEK AZ ELŐZŐ CZIKKHEZ.

A szerkesztő úr szivessége rendelkezésemre bocsátotta, mielőtt megjelenének, azon megjegyzéseket, melyekkel Krausz Sámuel a Derech Erecz-ről irt értekezését részint új adatokkal pótolja, nagyobb részben pedig az én észrevételeimmel szemben védi. Így módomban van e megjegyzéseket néhány jegyzettel kísérni, a melyekben csak arra szorítkozom, hogy némely pontot a szóban forgó szövegekben újonnan földerítsek.

1. Krausz azt állította, hogy יו"ט a D. E. r. XI. fejezetében »kétségtelenül R. Jósze Hagelili.« Én arra utaltam, hogy, ha nincsen párhuzamos hely, melyből mást következtethetünk, a jelző nélküli יו"ט (tannaitikus szövegekben) mindig Jósze b. Chalafta. Erre mit felel K.? »Mint hogy az egyik mondas az Abóth di R. N. szerint יו"ט הגלילי, jogosan állítottam, hogy itt kivételesen, az összefoglalás szempontjából, a Gálilbeli R. Jószeről van szó.« De azon mondasnak, mely az Ab. di R. N. 31. fejezetében R. Jósze Hagelili nevét viseli, a D. E. r. 11. fejezetében יצחק או"ט bevezetéssel csak egy részletét találjuk és csak Krausznak föltevése az, hogy יצחק a יו"ט rövidítés útján lett יו"ט-ból. De akkor is, ha e föltevés helyes, semmi sem igazolja azt a másik föltevést, hogy a D. E. rabbának ugyancsak 11. fejezetében valamivel alább olvasható יו"ט או"ט bevezetésű mondas a Gáliléből való Jószt valja szerzőnek. Erre a mondasra nézve érvényes a kánon, hogy jelző nélküli יו"ט mindig R. Jósze b. Chalafta. És továbbá, ha K.-nak »összefoglalási« elmélete áll, inkább Jósze b. Kismát (vagy Koszmát) kellett volna neveznie, mert ennek a mondasai, mint a talmud párhuzamos helye (Sabbath 152 a) mutatja, tényleg יו"ט név alatt olvashatók a D. E. zuta 10. fejezetében.

2. A világ és ember azon párhuzamosításában, melyet R. Jósze Hagelili neve alatt olvasunk az Abóth di R. Náthán 31. fejezetében és melyből egy részlet יצחק név alatt bekerült a D. E. rabbába, nehézséget okoz egy rejtélyes szó, melyet kétféle módon kísértem meg magyarázni. Krausznak egyik sem tetszik, hanem ragaszkodik első föltevéséhez, mely

szerint קרצין szóhoz mint tárgy odagondolandó אנו"ם, ezen אנו"ם קרצין alatt valami élő lényt, állatot kell gondolni, mely a nagy világban az, ami az emberben a fül, mert hallgatózik, kémkedik. Hogy már nyelvíleg ez a magyarázat elvetendő, már egyszer kimutattam (M.-Zs. Sz. XV., 331.) és nem akarom az ottan elmondottakat itten ismételni. Ép úgy nem ismétlem saját kettős kísérletemet. De rectificálnom kell K.-nak azon fölfogását, hogy magyarázatom szerint »amaz összehasonlításban nem a fület, hanem a száját várnánk.« Hiszen én világosan mondtam, hogyan képelem a párhuzamot a rágalmazó, delator és a fül között. Ide teszem újra szavaimat (M.-Zs. Sz. XV., 332.): »A tannaita azt állítja, hogy a világon (az emberi társadalomban) a rágalmazó, árulkodó az, ami az ember szervezetében a fül. A rágalmazó, a delator, aki az emberek titkai, elejtett szavai után leskelődik, hallgatózik, hogy följelentse, hírül vigye a hatalom birtokosainak, azoknak füle gyanánt tekinthető.« — És másik hypothesem szerint (u. o. 333. l.): »A „curiosi“ intézménye az volt a császári birodalomban, ami a fül az emberi szervezetben; a fül is — a curiosi módjára — kémkedik és értesít.« Minek kellett K.-nak magyarázatomat saját világosan kifejezett fölfogásom ellenében más-képen fölfognia, nem értem. Ép oly kevésbé értem K.-nak azon ellenvetését, hogy »hisz a rágalmazás nem szükségképpen vagyis organice functiója az emberi szervnek.« Ezt ki állította? Ama párhuzamban a fül mint a hallás érzékének organuma szerepel; és megfelel neki a világban a rágalmazó, a delator, mint a kémkedés organuma. K. úgy állítja oda a dolgot, mintha szerintem a rágalmazás (delatorkodás) az embernek és nem a világnak (értsd: az emberi társadalomnak, közelebből a 2. századbéli római császárság társadalmának) volna a functiója. Sajnálnom kell, hogy K. nagyobb gondot fordított arra, hogy megczáfolja magyarázatomat, mint arra, hogy pontos tudomást vegyen tartalmáról.

3. A Revue des Études Juives XXXVII. kötetének 56. lapján K. így idézte a D. E. zuta 8. fej. egy mondasát: יהו"ה והו"ה מה יעצך על פי דב"ו. Itt 1. מה יעצך két szóban van nyomtatva és a ' után nincsen י. 2. על פי דב"ו helyett. Ily kis mondatban van tehát két elég lényeges eltérés, úgy hogy joggal irhattam: »il cite inexactement«. De azt is meg-

B. Bathra 68a a misnában azt olvassuk: תמונה את העיר כפי שראתה. »Ha valaki eladja a várost, úgy vele együtt eladta annak örét is.« Peszikta d. R. K. ed. Buber 69b. כפי שראתה וליה את יהודה לי כפי שראתה. »Így szólt Isten Izraelhez: e szót a görögből származtatja, de nem jelöli meg, melyik görög szóra gondol. Buber azt hiszi, hogy Muszafia σωτηριεωσ szóból származtatja és ezt a magyarázatot maga is elfogadja. Csakhogy a görögben nincs σωτηριεωσ igetöbbször származó főnév, mely azt jelentené: ör, felügyelő. Krauss megszerkeszti e szót (Byzant. Zeitschrift. 1893. II.) σωτηριεωσ alakban, de nem mutatja ki, hogy ilyen szó tényleg létezett-e valaha a görögben, sőt maga is »valódi rejtélynek tartja, hogy a görög irodalomban nyoma sincs« e szónak, holott szerinte a σωτηριεωσ, nem tudni mi okból, csakis görög társadalmú városokban képzelhető. De ha hajlandók volnánk is föltételezni, hogy σωτηριεωσ-ból lett σωτηριεωσ és ebből סטרה, akkor is el nem magyarázható nehézséget okoz a סטרה igekötő, mert σωτηριεωσ = együttörizni; a סטרה szóban pedig az együttességnek semmi nyoma sincs.

Levy W. B. III, 555. s. v. סטרה azt mondja: (wahrscheinlich gr. σηματωρ od. σηματωρ elidirt) eig. Jem., der Zeichen giebt, bes. Vogt, der die Grenzen der Felder notirt, Grenzaufseher. Feltűnő azonban a ס elisírója, mert ez gyökhangzó és σημα gyökből el nem maradhat, másrészt a η-nak is nyoma szokott maradni egy alakjában. Különben maga Levy is érzi e magyarázat erőltetett voltát és csak valószínűnek tartja, mert a szövegből sehol sem tűnik ki a határjelző vagy határör jelentmény.

Nézetem szerint a סטרה szó a görög σωτηριεωσ szóból származik, akár סטרה-ból hibás átírás, akár átídomulás folytán. Mért hogy e szó már nagyon korán használtatott, mutatja a tény, hogy már a misnában előfordul és hogy sémi képzőt is vett föl ez alakban: סטרה = őrzésdíj. Hogy a σωτηριεωσ szó ily értelemben Istenről is használtatott, bizonyítja a LXX. Zs. 24, 5; Ezs. 12, 2. 45, 15 és 21-hez; Sirach 51, 1 és a szentírási könyveken kívül a Sibylla jóslatok könyve I. 73, 152 és 167. v. Istenről azt mondja: σωτηριεωσ αθανάτος. A σωτηριεωσ szó

pedig teljesen fedezi a talmud-midrásai סטרה szó értelmét minden előforduló helyen.

Háttra van még egy nehéz kérdés, amit az eddigi magyarázók csodálatos módon figyelmen kívül hagytak. Hogy van az, hogy a talmudban (B. Bathra 68a) vita van a fölött, hogy mit jelent a misnában előforduló סטרה szó és bizonyításra szorúl, hogy a סטרה alatt személy és nem tárgy értendő? Hogyan juthatott ennyire egy misnában és tósziftában is előforduló szó jelentménye és eredete már a talmud korában?

Nézetem szerint ez úgy magyarázható: minthogy a kereszténység a σωτηριεωσ szót »üdvözítő« értelemben Jézus megjelölésére használta pl. I. Tim. 1, 1, zsidó körökben e szó használatát kerülték és így ment feledésbe a már meggyökerezett סטרה szónak eredete és részben értelme is.

Nagy-Atád.

DR. LÖVY FERENCZ.

IRODALOM.

A ZSIDÓK A MAGYAR SZABADSÁGHARCZBAN.

(Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Irta dr. Bernstein Béla szombathelyi rabbi. Jókai Mór előszavával. Budapest, 1898.)

Aktuális munka kiadásával lepte meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat tagjait és a nagy közönséget. A magyar szabadságharcz félszázados fordulóján, mikor az eseményeknek még élő tanui és az utódok versenyezve idézik fel eme mozgalmas időnek emlékét, az I. M. I. T. arra a feladatra vállalkozott, hogy átadja a nyilvánosságnak dr. Bernstein Béla művét, mely a magyar zsidóknak az 1848/49. esztendőkre eső történetével foglalkozik. Emlékoszlopa e munka eleink hazaszeretete s áldozatkészségének, megőrökíti küzdelmeiket, szenvedéseiket, ábrándjaikat, csalódásaikat. Szorgalommal gyűjté a szerző az adatokat, éveken át halmozta egymásra az írott, nyomtatott főljegyzéseket, a szóbeli közléseket és elismerésre méltó buzgóságának eredménye, melyet alkalmas időben tettek közzé, dicséretére válik neki, de felekezetünknek is, mely egykori érdemeinek hosszú gyöngysorát lelheti meg e lapokban.

E dolgozat a második eredeti történeti munka, melyet az I. M. I. T. kiadott. Az első dr. Pollák Miksa soproni rabbi műve volt: *A zsidók története Sopronban a legrégibb időkől a mai napig*. Bár Pollák munkájának tudományos értéke jóval fölülmúlja a Bernsteinét, mégis ennek dolgozata nagyobb érdeklődést támasztott, mint a Pollák műve, mely utóbbi a szakértelem által felkutatott új adatok bősége és a magyar zsidók történeti irodalmában méltán kiváló helyet foglal el. Az érdeklődés oka abban keresendő, hogy Bernstein műve nem öleli fel csupán egy hitközség történetét, hanem kiterjed az egész magyar zsidóságnak egyik nevezetes kor-

szakára, továbbá a közelmúlt mindig nagyobb figyelmet tud gerjesztetni, mint a messzeeső középkor, melynek földterítése viszont több történeti készültséget s fáradságot követel, mint az emlékezetben élő, kútforrásokban gazdag, tőlünk egy arasznyira fekvő idő.

Dr. Bernstein nem az első, ki a magyar zsidóknak a szabadságharczban való részvételét megírta. Két évvel a forradalom lezajlása után adta ki Einhorn, a későbbi Horn Ede, *Die Revolution und die Juden in Ungarn* dolgozatát, melyet először dr. Fürst, a lipcei egyetem magántanára látott el. A szabadságharcz ezen szemtanújának munkája csak itt-ott szolgált alapul Bernstein művének, mely részletesebb, mint a reformrabbié, ki jeles tollával már a forradalom előtt használt felekezetünk érdekeinek. Einhorn könyve még ma is vonzó olvasmány, élvezetessé teszi szellemes, élénk stíljé.

Dr. Bernstein nyolcz fejezetre osztotta történetét. Az első a szabadságharczot megelőző kilencz évről szól, a legutolsó a forradalom következményeiről. A szerző igen helyesen járt el, midőn a magyar zsidók 1848. helyzetének megmagyarázása végett csak az 1839/40. évig nyult vissza, de nem előbbre, mint Einhorn. Ezen visszatekintés nélkül a zsidók története a szabadságharcz alatt érthetetlen volna.

Már az első fejezetben nyilvánul, ami a munkában később fokozottabb mértékben mutatkozik, hogy dr. Bernstein nem igen igyekszik adatait feldolgozni, anyagát nyersen szereti nyújtani, ami a könyv becsét és az effektust határozottan károsítja. Az ilyen eljárás körülbelül olyan benyomást tesz, mint ha a tolmács szavait túlkialtja, zavarja a küldöttség, melynek akaratát, érzelmét, szellemét a tolmács van hivatva kifejezésre juttatni.

Lehetetlen egy szerzőtől teljes történeti munkát kívánni. Nincs történetíró, ki azt mondhatná, hogy összegyűjtött mindent, mi tárgyára vonatkozik. Dr. Bernstein is többször hangsúlyozza, hogy nem tart számot arra, hogy munkáját teljesnek tartsák. De művét nem azért tartjuk hiányosnak, mert egyik-másik magyarországi levéltárban heverő adathoz nem férhetett, vagy mivel a magyar memoire-irodalmat csak részben aknáztá ki, hanem az okból, mert a tárgyára vonatkozó gazdag osztrák és fordításokban s ismertetésekben megjelent orosz történeti

irodalmat figyelmen kívül hagyta. Orosz és osztrák *írók* nélkül pedig 1848/49 története sem teljes, sem hű nem lehet. Kár, hogy szerzőnek nagy szorgalma, melynek oly fényes tanújelét adja, nem terjedt ki ezekre, pedig addig is, míg e két birodalom levéltárainak szabadságharcunkra vonatkozó adatai rejtve lesznek, nemcsak fontos, hanem érdekes is lett volna megtudnunk, hogy mint vélekedik és mit tartalmaz az osztrák és orosz történeti irodalom a zsidókról és szerepükről 1848/49-ben.

Történeti munka megbízhatóságának egyik föltétele a forrás, melyből a szerző merít. Ha az anyag hitelt érdemlő, akkor az ebből a készült dolgozat is megbízható, vagyis a mult híven rekonstruáltatott. Dr. Bernstein nemcsak levéltári adatokat és szóbeli közléseket használt munkájához, hanem hirlapokat is nagy számmal. Történetíró újságok közleményeihez csak okkal-móddal, gyanakodva nyúl és főleg helyén való ezen elővigyázat, midőn oly idő újságaihoz fordul tanácsért, melyben a szenvedélyes indulat és célzatosság, a tárgyilagos ítélet ellensége, uralkodott a hirlapokban. A történetírónak így esetben nem szabad mellőznie a bírálatot, a mérlegelést, mely pedig Bernstein művében a hirlapok, úgyszintén a szerzőnek beküldött szóbeli adatokkal szemben nem mutatkozik a kíváncsi mértékben.

Ezen általános észrevételek, valamint a következő toldások és megjegyzések dr. Bernstein munkájának azon helyeihez, melyekben hiba, helytelenség fordul elő, legkevésbé se akarják csorbítani a szerző érdemét, hanem arról akarnak tanuszkodni, hogy érdeklődéssel tanulmányoztam munkáját.

8. oldal. A magyar zsidók már az 1839. diaeta megnyitása *előtt* is nagy reményeket fűztek az országgyűléshez. Bizonyíték erre dr. Jacobovicsnak 1839. ápr. 15. a pesti hitközséghez intézett levele. *Ez és még más oldalról jött felszólítás* bírta a pesti hitközséget arra, hogy 1839. szeptember 15-ére országos ülést hívjon egybe.

9. oldal. A magyar zsidóság 1790/1. óta több ízben választott az országgyűlések idejére országos képviselőt, tehát az 1839/40-iki nem volt az első hosszú időnk óta.

9. oldal. Nem 1840. január 15-én határozták el, hogy a kérvényt beadják, már előbb végezték ezt el.

9. oldal. Diener Sámuel helyébe Izák teendő.

18. oldal. A szerző azt mondja: A zsidók ugyanis kérvényt nyújtanak be az országgyűléshez a hazánkbeli összes zsidóság általános felszabadításuk iránt. A birtokomban levő folyamodványban nem találtam azt, mit a szerző idézőjelek közé állít.

19. oldal. Nemcsak 1843/44-ben, hanem már az 1839/40. diaetán követelték az emancipáció föltételeként a vallási reformot.

19. oldal. Helytelen Kossuth álláspontjának jellemzése. Ha figyelemmel olvassa az ember a Pesti Hírlap évfolyamait, úgy észre fogja venni, hogy Kossuth igenis hévvel, lelkesedéssel pártolta az emancipációt. Ő amellet volt, hogy adják meg a zsidóknak az emancipációt, de kiemelte, hogy az emancipációnak nem lesz addig társadalmi eredménye, míg a zsidók egyik-másik vallási szokásukat vagy szabályukat fel nem áldozzák. Ha Geiger, Holdheim, vagy Kunewalder Jónás és Einhornnak szabad volt ezt kívánni, miért vegyük rossz néven Kossuthtól, ha ugyanazt a nézetet vallotta, mint eme hitsorsosaink.

25. oldal. Löw állítása a helyes és nem a szerzőé

30—34. oldal. Kár, hogy a szerző az 1847/48. országgyűlésen a zsidók érdekében történt kedvező felszólalásokat csak amugy futólag említi. Érdeme a zsidóságnak, hogy ezen országgyűlés ellenszenves nyilatkozatai daczára is a magyarok táborát szaporította, de bizonyos, hogy erre azok az intenzív felszólalások bírták őket, melyekre a zsidóság nagyobb súlyt fektetett, mint a gyűlöletes kifakadásokra, melyek különben még az 1838/40-iki országgyűlésen se hiányoztak.

45. oldal. Csodálatos, hogy a szerzőnek nem volt tudomása Petőfinek márczius 20-iki gyönyörű naplójegyzetéről, melyet érdemes lett volna felemlíteni. L. Petőfi Sándor Összes Művei. 1895. V. kötet. 423—424. oldal.

47. oldal. A szerző jegyzetben helyteleníti Horváth Mihály állítását, holott Horváthé a helyes.

67. oldal. Gróf Berényi indítványán nem fog meglepődni az, ki tudja, hogy ez a mágns nyakig úszott adósságban.

Ha a szerző a pesti hitközség levéltárában alaposabban átkutatja azt a fasciculust, melyből munkájához számos adatot

vett, úgy a III. és IV. fejezet még több érdekes részletet tartalmazott volna.

174. oldal. Holländer Leó az őrnagyok közt foglal helyet, holott a haláláról 1887-ben kiadott gyászjelentés honvéd-századosnak nevezi.

214—216. oldal. Szükséges lett volna a magyar nyelvű zsidó irodalom lendületéről is szólani. Egy magyarul írt zsidó-érdekű munka szerzője nyom annyit a latban, mint egy zsidó őrmester. Nemcsak az érdem, ha a nemzeti ügyért valaki vérrel hullatja, hanem az is, ha tollal küzd és tintát ont.

216. oldal. Hiányzik Jeteles aradi tanító, az Arader Patriot szerkesztője.

218. oldal. A június 4-iki közgyűlés leírása, úgyszintén a július 5—10-iki gyűlése igen hiányos. Ezen nevezetes értekezletek méltatása nagyobb gondot kívánt volna. Hiányzik továbbá a képviseletnek szeptemberig tartó működésének leírása, valamint az, hogy szeptember hóra új országos értekezletet akartak összehívni.

222. oldal. Igenis petitió volt az, amiről a szerző a 10-tagú képviselet jegyzőkönyvének alapos átolvasása után meggyőződhetett volna. A petitióra ugyanitt érdekes adatokat talált volna a szerző. Hogy tényleg benyújtott a képviselőháznak, l. a 10-tagú képviseletnek 1848. július 31-én a hitközségekhez intézett köriratát, melyben egyebek közt a következők foglaltak: Unsere Petition ward am 24-ten d. M. dem Hause überreicht und dem Petitions-Ausschusse, der meist aus den liberalsten Männern besteht, zugewiesen. *Tags darauf, am 25-ten* kam die aus eigenem humanen Antriebe hervorgegangene Motion des H. Kalai Ödön aus Szabolcs zur Berathung, in welcher derselbe vollständige Emancipation für uns beantragte, H. Motionsteller und Bezeredy István unterstützten den Antrag auf das kräftigste und die Motion wurde mit entschiedener Majorität an die Sectionen zur vorläufigen Verhandlung gewiesen. Ezen utóbbi mondat nyomán javítandó és kibővitendő tehát a 223. oldal.

225. oldal. Hiányzik a zsidók körében megindított irodalmi mozgalom az emancipáció kivívásáért.

227. oldal. A reform-egylet alakulása bővebb leírást igényel. Kár, hogy éppen a VI. fejezetre, mely a munkának

legérdekesebb részét képezhette volna, a szerző nem sok fáradságot fordított.

231. oldal. Érdekes lett volna megemlíteni Einhornnak 1848. szeptember 3-ikán a berlini reformtemplomban tartott, nyomtatásban is megjelent, Mund und Herz című prédikációját, melyben porosz hallgatói előtt imát mond Magyarországért.

237. oldal. Az összeköttetés nem szakadt meg, sőt abba a kommisszióba, melyet az anyahitközség az akadályok elhárítására proponált, a reform-hitközség 8 tagot nevezett ki szeptember 23-án.

253. oldal. A magyarosodás jellemzésére szükséges lett volna megemlíteni a zsidók tömeges névmagyarosítását is 1848/49-ben.

272. oldal. Windischgrätz a türelmi adó megváltási összegének csak 5. és 6. részletét kérte, melyek még 1848. május és november 15-én voltak esedékesek. E helyen is bővebb leírást vártunk.

333. oldal. Schiller-Szinessy 1848/49. történetére vonatkozólag adatokat közöl: Statistisches Jahrbuch, kiadta Bak I. W. 1879., 7—9. oldal.

Úgy hiszem, hogy a megérdemelt érdeklődés, mely kelen-dővé teszi majd e dolgozatot, valamint a sok oldalról jövő felvilágosítások, kiigazítások, pótlások arra fogják birni a szerzőt, hogy nemsokára új, javított kiadást eszközöljön munkájából, melyhez az előszót koszorú költnök Jókai Mór írta, kinek dicséreteiért, miket a magyarországi héber fajnak osztogat, hálás szívvel mondanak köszönetet a zsidóhitű magyarok. Ebben az esetben a munka javára szolgálna, ha a szerző a harmadik és negyedik fejezetet összevonná, rövidítené, a hatodikat kibővítené, két részre osztaná és az utolsót teljesen átdolgozná.

Keszthely.

DR. BÜCHLER SÁNDOR.

JEGYZETEK AZ I. M. I. T. 1899. ÉVKÖNYVÉHEZ.

Mandl Bernát, Kazinczy és a zsidók. A pozsonyi régi zsidó temetőre vonatkozó jegyzeteimben előfordul, hogy Luzzatto József, kit sírfelirata יחיאל jelzővel illet, Pozsonyban halt meg 1822-ben. Köztudomásu, hogy igen sok Bécsben élt zsidó a

pozsonyi hitközségbe volt bekeblezve és Pozsonyban temettette el. Lehetséges, hogy ez a Luzzatto volt Kazinczy barátja.

Dr. Weisz Miksa, Kollinszky. A cikkíró azt állítja, hogy Kollinszky »elke egész odaadásával az oktalan reformoknak volt leghevesebb ellenzője«, minek ellenmond dr. Bernstein Béla művének (Az 1848/49-iki magyar szabadságharc) 227 old. az az adata, hogy Kollinszky a reformbarátok közé tartozott. Legyen szabad e helyen a bécsi felkelésnek másik áldozatáról is a derék Jellinekről, megemlékezni, kiről Metternich irataiban (*Aus Metternich's nachgelassenen Schriften*) a következő található:

1848 végén Palmerston lord meglátogatta Brightonban Metternich herceget, a bukott hatalmas osztrák cancellárt. A napi eseményekről lévén szó Palmerston kérde Metternichtől: Ki is az a Jellacie?

— Soha se láttam — felelé a háziur — amin nem kell csodálkozni, mert ez a gézengúz nem jött a közelembe és én épp oly kevésbé kerestem fel őt. Csak annyit tudok erről az emberről, hogy író és zsidó volt.

Palmerston csaknem leesett a székről. Jellacie zsidó? kérdé ámulattal.

Igen zsidó, de nem ezért lőtték agyon.

Mikor Metternich látta, hogy a szembenülő mindjobban csodálkozik végre tudakolni kezdte vendégétől: Tulajdonképpen kiről is beszél?

Jellacieről — szólt Palmerston.

Ezer bocsánat, válaszolt Metternich. Azt hittem, hogy Jellineket érti, de ha ön csodálkozott feleleteimen, úgy viszont nekem volt furcsa, hogy miért fektet súlyt arra, hogy megtudja, ki volt az az akasztófavirág zsidó.

Dr. Krausz Sámuel, Attila kardjából gyöngye fegyvert kovácsol annak bizonyítására, hogy a hunok valaha Indiában laktak. Nem értjük, hogy miért kellett Attilának megölni az ajándékhozó embert. Ha tényleg úgy volt, hogy a hun fejedelem fejét vette annak, ki neki kedves volt, akkor — úgy hisszük — senki se volt oly hóborstos, hogy a kedvében járt volna. Ha pedig nem mertek a kedvében járni, akkor meg kard-ajándékkal se kedveskedtek neki.

Keszthely.

DR. BÜCHLER SÁNDOR.

Ó-IZRAELITA KULTUSHELYEK.

(Lic. th. Aug. Freiherr von Gall Alt-Israelitische Kultstaetten, Giessen 1898.)

Nagy tudományos apparatussal és rendkívüli szorgalommal megírt könyv. Összeállítja a szentírásban előforduló istentiszteleti, az u. n. kultushelyeket. A mű szerzője a bibliai kritikától megállapított felosztásokat kész igazságoknak fogadja el és azokból indul ki. A biblia nem egységes munka és maga a zsidó nép is több nomád nemzetiségnek konglomerátumát képezi. E külön nemzetiségek különböző időkben más-más istenségeket imádtak és az istentisztelet maradványai még a későbbben egységessé alakult nemzetenél nyomokat hagytak. A szerző lehetőleg föltünteti a kultuszok vándorlásait és azok átmenetét az egyik nemzetiségből a másikba. A monotheismus Mózes idejében még nem teljes és abban a korban, melyről a Mózes könyvei irnak, igazi egyistenről és annak tiszteltéről nincs szó.

Bevezetésül el kellett mindezt mondanunk, mert csak úgy érthetjük meg a könyv egész gondolatmenetét, mely a fent említett állításokat újabb kritika tárgyává nem teszi. Az elohisztikus és jahveisztikus fölfogás kész igazságként szerepel. A bibliai alakok nagyrésze Ábrahám, Izsak stb. csak hérosz éponymoszok és nagy részökben valami istenségre vezetendők vissza.

E perspektívákból nézve azon helyeket, melyeken a régi Izrael — vagy hogy szerző szellemében szóljunk — a régi nomád törzsek a maguk helyi istenségét tisztelték, két részre osztja: a szentföld területén kívül levő szent helyekre és az azon belül levőkre. Kezdi a Szinaj és Choreben, a melyekről azt állítja, hogy nem azonosak, csak a későbbi néptudatban lettek azzá. Nem is fekszenek egy helyen. A Szinaj sokkal előbbre van. A szentírás elohista forrása csakis a Chorebet ismeri, míg a jahvista a Szinajt. A Choreb Arabia Petraeában van, a mai Szinaj-félszigeten, míg a Szinaj a régi Midjánban. Hogy e két hegy nem lehet azonos, annak bizonyítását magából a szentírásból kísérli meg. Miután a jahve-források mindenütt arról emlékeznek meg, hogy az Egyiptomból kivonuló nép három napi utat tesz meg a pusztába, onnan pedig Kadesbe,

Kadesből a Szináj hegyére, akkor a Szináj-hegynek keleten kell lennie Kadesből, a mely esetben a szentírás azon geográfikus utbaigazítása, hogy Chorebtől Kades Barneáig 11 napnyi út, a tényeknek is megfelel.

Nem bánjuk, ha reánk fogják a »tudománytalanság«-ot, de mondani valónkat el nem hallgathatjuk. Bennünket szerző nem győzött meg. A fő argumentuma Kades, csak hogy a nem »emendált« szentírási szövegben nem is Kades áll, hanem Refidim, amit szerző csak azért »emendál« Kadesre, mert különben a bibliakritikának nem volna igaza. Ha Refidim megmarad a szövegben, akkor a Szináj és a Choreb egységének semmi sem áll útjában, annál kevésbbé, mivel Deut. I. 2., ahol a 11 napi utnyi távolságról van szó, ismét »emendál« és ott Choreb helyett Szináj-t tesz. S mindez miért? Egyedül azért, mert a kritikától megállapított jahvista helyek mindenütt Szináj-t említenek. Hát a bibliakritika minden egyes állítása oly megdönthetetlen igazság.

A Szináj tehát a déli törzsek kultushelye. Ez a הר סיני a melyen Isten kinyilatkoztatta a tíz igét. Ez a hegy volta-képpen már régen szent hely volt. Eredetileg csak a Kenitáké és Mózes apósa, aki Midjan papja, JHVH-nek is a papja. Mózes révén a zsidóknál is szenthelyé lesz és mint M. II. 33. fej. 18—23. verséből kitűnik, ott sziklaüregben áldoztak. A Szináj sziklája még megemlíttetik II. k., 17. fej., 6. v. (persze ott Choreb helyett ismét Szináj emendálandó!). S ami a Szináj a jahvistáknak, ugyanaz a Choreb az elohistáknak. Eliás próféta-nak Isten a Choreben jelenik meg עֵלֵי, tehát barlangban és az elohista forrásokra visszavezetendő szentírási adatok szerint, már az exodus után szent hely volt, ahol (Mózes II. k., 24. fej., 11. v.) a nép látja Istenét és eszik és iszik. Nem lehetetlen, hogy a vándor kenita-törzsek saját kultuszokat az éjszakai vidékeken meghonosították. Innen a Choreb és a Szináj közötti hasonlatosság.

A kisebb helyeket mellőzhetjük és átmegyünk Kadeshez. E hely מִדְיָן-nak is nevezetik. Kultushelye volt JHVH-nek. Szent eredetét annak az elbeszélésnek köszönheti, hogy ott Mózes a sziklából vizet fakasztott. A két elbeszélés Mózes II. k. 17. fej. és IV. k. 20. fej. azonos. A II. k. Refidim helyett Kades teendő. Régi zarándokhelye lehetett J-ének,

mert a jahve-források mind arról a háromnapi utról emlékeznek meg, mely Egyiptomból a pusztába vitte volna a népet áldozni. S miután Mózes Kadesben találkozik Jetróval, föltehető, hogy Jetró volt e hely papja. Ezt is tehát a keniták tartották szentélyüknek. A dolog magyarázata abban található, hogy a nomád kániták mindenüvé viszik istenüket és az elfoglalt területeken az ott talált szent helyeket saját istenüknek foglalják le. Így lakik JHVH, aki eredetileg hegyen tartózkodik, ha Kadesbe jön — forrásnál. De figyelemre méltó, hogy ilyenkor J. mindig felhőben jelenik meg, vagyis máshonnan jön. Alkalmassint Kades a Lévi-törzs székhelyén volt, hisz Mirjámot itt temetik el. Ezért igyekszik ide a nép. Innen küldik szét a kémekeket. Szóval ez volt a középpont. Nem lehetetlen, hogy Kades egy Jahve-konföderáció székhelye volt és innen indult ki a törekvés az egyiptomi járom alatt sínlődők fölszabadítására. A Szinájnak e források szerint csak az volna a létjogosultsága, hogy innen ered a jahve-vallás s nem lehetetlen, hogy egyes törzsek a Szinájhoz ki is zarándokoltak, amint azt a mohamedán vallást megelőzőleg az arab törzseknél látjuk, hogy Mekát fölkeresték. Idővel Kades elvesztette ugyan régi jelentőségét és Szináj előtt háttérbe szorult, de emléke fennmaradt és valószínű, hogy itten őrizték meg az egyiptomi fölszabadulás és a reá következő idők történetét.

A Palesztinán kívüli helyek közül említést érdemel Beér Lacháj Roi, mely szerző szerint két különböző hely. Az egyiknek neve volna Beer Lechi (v. ö. Birák 15. fej. 14. o. és II. Som. 23. 11.) a másiknak En Roi. Az előbbi csak a Hagar névvel kapcsolatos hely volna, amint tényleg Gen. 16. fej. Ismaelt csakis יִצְחָק-íftunak nevezi. Az angyalról szóló elbeszélés a fejezet végén tulajdonképpen csak kapcsolatot a hozzá hasonló elbeszéléshez a 21. fejezetben. Föltehető, hogy יִצְחָק közös zarándokhelye volt az ismaelitáknak és izraelitáknak. Innen Izsák ennél a kútnál Gen. 24., 62. és 25., 16.

Palesztinában.

Beér Sevá. Általánosságban azt hiszik e helyről, hogy hét kútja van. Ez legalább nem bizonyos. Ahol világosan szólnak róla (Gen. 21., 30. és 26., 32.) csak egy kútról szól.

Gen. 25., 16. és 18. nem okvetlenül Beér Seváról szól. Gen. 21., 31. az Ábrahám és Abimelech között történt eskü után nevezi el a helyet. S ez helyesnek és igaznak is látszik, mert az eskü tényleg szenthelyen mondatik. Abban különben az összes források megegyeznek, hogy Beér Sevá forráshely volt. Az itten tisztelt istenség JHWH volt, akinek másik neve. Gen. 21., 33. אֱלֹהֵינו az előidők istene. Az »előidők istene« pedig nem más mint a J.-tól kiszorított Izsák nevű istenség és nem Ábrahám, akit Chebronban tiszteltek. Amosz 5, 5, mutatja, hogy még abban az időben is kultushely volt. Alkalmasint Gen. 25., 22., ahol Rebekka az orakulumot fölkeresi, a beér-sevai orakulumra gondol. Nem lehetetlen, hogy az Izrael és Edomról szóló jóslat a 23. versben ott történt. Amoszból ki-világlik, hogy a hely nagyon szentnek tartatott és hogy még az éjszaki vidékekről is odazarándokoltak.

Amint az Izsák nevű istenség Beér-Sevában tiszteltetik és kiszorul Jahve előtt, úgy az Ábrahám nevű numen is átengedi a maga hatalmát JHWH-ének Hebronban. Az istenségnek egy Hebronban levő terebinthusfa alatt mutattak be áldozatot. A fa állítólag még ma is létezik. Az Ábrahám-kultusz a leg-későbbi időig fennmaradt. Alkalmasint valami nem izraelita, Kaleb nevű törzsnek volt a hőroza (אֲבִירָם = אֲבִירָם és I. Krón. 2., 9. v. רָם testvére כְּלֹבִי-nak), a mely az idők folyamán a Haranból bevándorolt Ábrahám-kultusszal egyesült. Innen van, hogy Abram későbbi neve Ábrahám.

Ugyancsak Hebronban tisztelték a Machpelat-barlangot, mely a terebinthustól keletre van. Eredetileg Sarának vásárol-tak temetkezési helyül, ami annyit jelent, hogy ott valami női istenséget imádtak. A Machpela és Elaun (terebintus) két külön numennek volt a helye, csak későbbben egésszítették ki egymást. Szarat azonos a szarratu nevű assyr holdistennővel és alkalmasint egyszerre jött be Ábrahámval Haranból. Ábrahám kiszorítja Abramot és Szarahval együtt egy nument alkot.

Hebron városa szent jellegét megtartotta. Papi város volt és azonkívül asylumnak is tartották. Absalon II. Sam., 15. fej., 7. és 12. Hebronban akar áldozatot bemutatni. Nem lehetetlen, hogy Ábrahám fája alatt oltár volt (Gen. 13., 18.), miután úgy tudjuk, hogy itt még a kereszténység idejében is áldoztak.

Délre Hebrontól van Karmel I. Sam. 25., 2. Szintén szent hely volt. A gyapjuniyírás a régi Izraelban nagy ünne-pélyekkel köttetett egybe, a melynél mindig áldozatot mutat-tak be (v. ö. II. Sam. 13., 23. v.), valószínű, hogy az I. Sam., 15., 12. fölállított 7, melyet Saul fölállított Karmelban, az ott levő szent helylyel volt összefüggésben. Ez a Karmel nem azonos a Karmel nevű hegygyel, miután az amalekita csata délen volt, a hegy pedig éjszakon van. A 7 összefüggésben állhat a halotti kultusszal vagyis azzal a szokással, hogy a halot-taknak emléket állítottak, a melyen a meghalt embert tisztelték. Itt szerző az összefüggést Karmel és a halotti kultusz között nem magyarázta meg.

Az említett szent helyeken kívül Jeruzsálem körül is voltak áldozati helyek. Már Salamon maga is többet engedélyez-hetett egyrészt azért, hogy feleségei otthoni vallásuk szellemében élhessenek, másrészt pedig azért, hogy a Jeruzsálembe betülődő idegenek saját isteneiknek áldozhassanak. Ilyen helyek voltak; az Olajhegy, a Kigyókő, a Gichonforrás és a Hinomvölgye, ahol a Tofeth-kultusz fennállott és idegen eredete daczára a köznép Jahvekultusznak tekintette, Hinomvölgye Juda birodalma elpusztulásáig megmaradt. Megemlítendő még a »bakok« kultusza és II. Kir. 23., 8. versében במִזְבֵּחַ הַשְּׁעִירִים helyett במִזְבֵּחַ הַשְּׁעִירִים olvasandó, továbbá a Királyvölgy (Gen. 14., 7.). Itt valami régi emlékkő állhatott, melyet a néphit összefüggésbe hozott egy Absalomtól (II. Sam. 18., 18.) fölállított kővel. Ugyancsak az Árnyékok völgye (Deuter. 2., 11. és 20.) mint olyan hely tiszteltetett, ahol a régi népek halottai tanyáztak.

Judától éjszakra van Benjámin. Itt a legkiválóbb hely Gilgal. Gilgal szentélye valami közsérről volt. A monda szerint Jozsua állította föl. A kövek még a honfoglalás előtti időből valók. Ilyen helyek a régi népeknél is sírhelyeknek használt-tak. Az idők folyamán összefüggésbe hozták a Jahvekultusszal. De Gilgalban J. mellett a démonoknak is áldoztak, amint az Hos-ból kitünik, ahol שָׁמָּה helyett שָׁמָּה emendálandó. Am 5., 5. is kikel a gilgali kultusz ellen. Szent hely lehetett még Giveah is, amint ez több helyen kitünik. Közlebbet nem lehet tudni, de alkalmasint arra vezethető vissza, hogy híres levita város lett. Fontos helyek voltak Betlehem, ahol a monda szerint Rachel sírja volt és valami »emlékkő« volt a

tisztelethelye; Gibeon, ahol Salamon áldozott és ahol Kr. 16., 39. szerint a sátor állott. Ugyszintén Anatót, ahol papi családok laktak és Nób, a »papok városa«. Ez utóbbi helyen valami épületféle létezhetett, a melyben a »szinkenyeret« az »éfodot« őrizték.

Neve után ítélve Baal Cháczor valami Baál szent helye volt.

Efraimban a legnevezetesebb hely Bétél. A város eredeti neve Luz és későbbi elnevezését a templom virágzása idejében nyerhette. Itt — mint a név is mutatja — okvetlenül valami menhely volt. A tisztelet tárgya »emlékkő«. A numen Jákob volt, a kinek helyébe JHWH lépett. Ugy áldoztak, hogy a köre olajat öntöttek és abból az istenségek élvezete volt. Ez kitünik Gen. 28., 18. és 35., 14. Ott a patriarcha azt teszi, amit későbbben a nép tett. Mihelyt Jahve a követ elfoglalta, már olajon kívül mást is áldoztak rajta, azért kellett már oltárt is odaállítani (Gen. 35., 14.). A régi monda tehát *csak köröl* tud, a későbbi már *oltárról* is. Az, hogy már Ábrahám is ott lakott volna (Gen. 12., 8.), csak tudós megjegyzés és nem monda. Az Ábrahám-kultusz nem állott fenn Bétélben, Jerobeam alatt új istenséget kapott Bétél — arany borjut. Az »arany borju« nem idegentől átszármazott istenség, hanem azonos az *Abir Jakobbal* és talán az »*Even Jiszroellel*«. E borju utánzatok nem készültek aranyból. Ho. 8., 6. csak *áthuzott fáról* szól (Éfód). Mihelyt az arany borjut fölállították, templomot is kellett hozzá építeni. Hogy ilyen is volt, bizonyítja Am. 7., 13. (בית ממלכה). E templom papjai Ahront látták első ősüknek, mint aki az arany borjut készítette. Jerobeam óta Bétél nagy tiszteletben állott, de már megelőzőleg is szent hely lehetett (I. San. 10., 3.). 722-ben elpusztult, de azért még későbbben is fennállott. Bétéltől nem messze van »a siralom fája« (אלון בכור) numéne Debora, Rebeka dajkája. E helyet נביים-nak is mondták (Birák 2., 1.).

Efraimban volt Síloh városa. Benne kőből épült templom állt (Jer. 26., 9.). Itt őrizték a frigyládát (I. Sam. 3., 3.). A frigyládjában lakó Isten, Jahve. Csakhogy J. a Színájón lakik és így föl kell tennünk, hogy eredetileg valami efraimita istenség lakott a ládjában, melyet későbbben Jahvéval identifikáltak. Gyanítják, hogy a tisztelet tárgya — több kő lehetett.

Sílo papjai az áldozatra ügyeltek föl, a frigyládát valami *aedituus* őrizhette. Ilyen aedituus volt Samuel. Éli háza elpusztulásával a város szent jellege is megszűnik.

Palesztina nyugati részén levő szent hegyek közül első sorban megemlítendő Szichem a Gerizim és Ebal hegyeivel. E két hegyet völgy választja el egymástól. A hegyek rendeltetését Deut. 11., 26. és 27., 4. mutatja. A Gerizim hegyén okvetlenül volt szentély, miután a szamaritánusok még most is tisztelik. A tárgya: szent fa (Gen. 12., 6. és 35., 4. Deut. 11., 30. Hos 24., 26. Birák 9., 6. és 9., 37.). A fa alatt tanítottak. Innen a neve מורה-tanító, mint pl. Elón Hameónnim és a *papok fája*, mert a papok a voltaképpeni tanítók. Ezen fa alá temeti Jákob az idegen bálványokat (Gen. 35., 4. Gen. 22-ben אלהי אבי אהרן helyett אלהי אברהם olvasandó). Ez e szerint olyan hely lehetett, ahol eredetileg gyermekáldozatot mutattak be. Itt emlékkő is állott, mert Jákob e helyet megvásárolta (Gen. 33., 19.) és ott *emlékkövet* állított föl. Ott temették el későbbben Józsefet, aki e helynek numenje is lehetett. Hogy József eredeti, vagy a kananitáknál talált numen-e, ezt egészen eldönteni nem lehet.

Galból kiemelendő Miczpah, mely Gen. 31., 45—54. már előfordul. *Két tisztelet tárgyáról* van itt szó. *Maczévah és Gal* = Emlékkő és kőhalom. A hely eredeti neve alkalmasint *Maczéva* volt és vallásos tekintetekből átváltoztatták *Miczpára*. Itt játszódik le Jefta leányának a története. Ha Jiftach=Jiftach-El és annak az istenségnek a neve, mely a szülések fölött öröklik és a kinek évente szüzeket áldoztak — úgy e hely eredeti szentélye volt ennek a pogány kultusznak, a melynek történetét a későbbi jahvisták megváltoztatták.

Goren Haatad (Gen. 50., 10.) Izraelnek a kultushelye. Tényleg Izrael ott nem csak megsiratott, de el is temettetett (a 17. és 13. vers más szerzőre vall). Az istenséget a bevándorlottak valószínűleg a Jordán keleti partvidékein találták.

Mi csak a fontosabb helyeket vettük, de szerző törzsek szerint az összeseket tárgyalja és geográfiai fekvésüket is megjelöli. Bővebben foglalkoztunk e munka tartalmával, mint ismertetésekben szokás, hogy némileg képet adjunk arról az irányról, melynek a protestáns theologusok tekintélyes része az izraelita vallástörténet felfogására nézve hódol. Ha az olvasó

nem is osztja a szerző nézeteit, az a haszna mindenesetre még is meglesz a jelen műből, hogy megismerkedik a sémi népek istenségeivel és a régi fölfogásokkal.

Budapest.

Dr. FRISCH ÁRMIN.

IRODALMI SZEMLE.

Időszerű iratot tett közzé *Buhl F.* lipcei professzor, ki azóta visszaköltözött dán hazájába, a régi Izrael socialis viszonyairól. »Die socialen Verhältnisse der Israeliten« (*Berlin*, 1899). E vázlatok nemcsak korszerűek, hanem felette érdekesek is. Az olvasó meg van lepve, hogy a kis kötetet kitévő bibliai iratok a legújabb kérdésekre is mily bő feleletet adnak. Szó van a társadalmi és gazdasági fejlődésről, a családról, az alkotmányról, a polgárjogról, a népesség számáról, a földbirtokról, a foglalkozások gazdasági becseről, a kereskedelemről, az érték és pénzviszonyokról, a hitelviszonyokról és az adókról. Tanulságos fejezetben ecseteli szerző azon törekvéseket, melyek az izraeliták között a társadalmi és gazdasági egyenlőség fenntartására irányultak. A szentíráson kívüli forrásokat B. ritkán idézi, néhányszor Josephust. Minthogy Keleten az ókorban a viszonyok, különösen a szokások évszázadokon át változatlanul maradnak, sok helyt a hagyományos irodalomból lehetett volna a nagyon is hiányos képet kiegészíteni. A tannaitikus irodalom átkutatása az érintett szempontokból busásan jutalmazná a fáradságot, a kép hasonlíthatatlanul gazdagabb és elevenebb volna. Ideje volna, hogy a talmudisták a reáliakkal is foglalkozzanak.

*

Sokat mondó czime, de semmit mondó tartalma van *Schüz Ph.* iratának »Palästinensische Geistesrichtung und religiöse Parteien zur Zeit Jesu« (Bécs, 1898). Szó van a zsidó és a görög-zsidó szellemi irányról, a prozelitákról, a zsidó-hellenistikus irodalomról, Philóról, a prófétákról, a zsidóság keletkezéséről és jellemzéséről, a szadduceusok és farizeusok kontroverziáiról, az esszeusokról és más pártokról, Hillélről és Jézusról. Mindezt szerző 59 oldalon tárgyalja le, pedig a legtöbb szakasz több fejezetre is oszlik. Az iratocska sem

nem népszerű, sem nem tudományos. A végéhez csatolt héber szövegeket tartalmazó függelék daczára kétely támad az olvasóban az iránt, hogy szerző ezeket értené, de nem kétséges idézési módszeréből következően az, hogy csak másodkézből idéz. Pl. 10. lap 1. és 2. jegyzet »Jeruschalajim Megilla«; 25. l. 1. j. »Jalkut p. 80a«; 15. l. 3. j. »Tosefta Nazir 19b«; 49. l. 1. j. »Babli XXIIb; Sota 21b«; 58. 3. j. »Midrasch, Baba Kama VIII, Gemarah Tractat 84a«; 54. l. 2. j. »Schamoth (?) 46a« stb. Ez végre nem volna a legnagyobb baj, ha a művecske egyébként valamely határozott célzt vagy valamely olvasó közönség igényeit szolgálná. Nem tudjuk elképzelni egyiket sem a kettő közül. Tárgyi hibák is akadnak. Ismeretes az a vita, hogy a hamis tanukat mikor ítélik el ugyanazon büntetésre, melylyel a vádlottat sújtani akarták. A szadduceusok nézete szerint akkor, ha a büntetés a vádlotton végre lett hajtva, a farizeusok szerint éppen ebben az esetben nem, hanem csakis akkor, ha vádlotton a büntetés nem hajtott végre. Schüz hamisan állítja tehát (41), hogy a farizeusok nézete az, hogy *már* a gonosz szándékért is elítélik a hamis tanut, helyesen az mondandó: *csakis* a gonosz szándékért. Bolond jámbor a talmud szerint az, a ki a vízbe bukdácsoló gyermek megmentése előtt le akarja huzni a phylakteriumokat, mert a gyermek e közben megfulhat. Sz. (49) ezt nem érti és azt hiszi, hogy a jámbor a mentéshez fel akarja tenni a tefillint. Vagy »angelegt« sajtóhiba »abgelegt« helyett? Az 52. lapon »nicht Jeder, der im Geschäft viel verkehrt, verlangt Klugheit« (Abot II6) hibás fordítás e helyett »Keiner, der . . .«, mert כל = mindenki és כלל = senki. Ezt a nyelvi sajátságot sokan nem ismerik fel. »Verlangt« bizonyára sajtóhiba »erlangt« helyett. »Eliasar« s sok hasonló-ról nem akarunk beszélni. Az egész produktum általában gyenge.

*

A hollandi theológusok igen kiváló szerepet vittek és visznek a bibliai és vallástudomány terén: Kuenen és Tiele stb. fényes nevek, melyek a műveltek szélesebb köreiben is ismeretesek. Különösen az első volt az, a ki a bibliai irodalomtörténetben a szélső kritika és a vallástörténetben a fejlődés elméletének uralomra jutását jelentékeny mértékben elősegí-

tette. A jelenkorban azonban mindinkább mérsékelte válik mindkét irány. *Wildeboer* G., ki a kritikai iskola híve, legújabb rektori beszédjében »Jahvedienst und Volksreligion in Israel in ihrem gegenseitigen Verhältnis« (Freiburg i. B. 1899) szelidebb hurokat penget. Határozottan a kinyilatkoztatás eszméjének híve és minden irodalomtörténeti kritika mellett Mózeset nyilvánítja a legnagyobb prófétának és azt is elismeri, hogy az ősatyáknak tisztább vallásos fogalmaik voltak, mint általában a sémi népeknek. Tud Izraélért lelkesedni is, a mint előadásának e végső mondatai tanúsítják: »Dann sehen wir vor unserem geistigen Auge ein schönes Bild aus der Geschichte der Menschheit aufsteigen. Was Gott auch andern Völkern von seinem Wesen offenbart haben mag . . . nur hier [Izraélben] bilden die Offenbarungen eine wirkliche Geschichte. Wir sehen bei diesem kleinen, verachteten und von den Nationen zertretenen Volke eine klare Erkenntnis von Gott, die sich zu immer grösserer Klarheit entwickelt, die immer tiefer verstanden wird.«

*

Hasonló szellem lengi át *Michelet* S. előadását »Israels Propheten als Träger der Offenbarung« (Freiburg i. B. 1898). Az előadó szintén a kinyilatkoztatás eszméjének híve, még pedig föltétlen híve. Szemében a próféták lelkében a vallás a leg-tökéletesebb alakot öltötte, melynek vizsgálata adhatja meg a kulcsot ahhoz, hogy minden vallás lényegét megérthessük. Tagadja, hogy az izraelita profetizmust extasisből vagy clairvoyanceból meg lehetne érteni. Bizonyítja, hogy sok jóslás, a mely a helyzet szerint nem származhatott államférfiúi éleslátásból, valóban bekövetkezett. Ennek kapcsán az inspirációt úgy értelmezi, hogy abban két tényező egyesül: az Isten megnyilatkozása és a próféta egyénisége. Érdekes, hogy a talmud is azt állítja, hogy két próféta sem prófétál egyféle módon. Helyesen emeli ki M. azt a páratlan jelentőséget, a mely a prófétákat az izraelita nép történetében megilleti és ennek kapcsán ezt a kijelentést teszi: »Das Volk Israel ist in religiöser Hinsicht das Wunderkind der Weltgeschichte gewesen« (22. lap). E mellett természetesen nem hiányzik néhány keresztényeskedő nyilatkozat, melyek a témához szorosan nem tartoznak. Feltűnő ezek között a következő: »In religiöser

Einsicht und Tiefe stehen die Christen der Jetztzeit höher, als die Propheten Mt. 11, 16« (38).

*

A »kherubim« jelentése, minthogy a szó etymológiája ismeretlen, nagyon homályos. Ilyen esetekben a hagyománynak még nagyobb jelentősége van, mint rendesen. Az egyetlen ut, a mely a név jelentésének megállapításához némi valószínűséggel elvezethetne, a hagyományos értelmezés kikutatása és mérlegelése volna. *Peterson* J. azonban nem ezt a módot választotta, hanem pusztán a Luther óta felszínre került magyarázatokat állította össze »Cherubim« cz. kis íratában (Gütersloh 1898). Összeállításra nem teljes és főképp a konzervatívabb keresztény exegéták nézeteit gyűjti össze, melyekhez a végén a saját felfogását csatolja. Főeredmény, hogy רִיבֹן nem héber szó, hanem azonos קְרֻבִּים szóval. Lényegökre nézve másodrendű angyalok és a szeráfok után következnek. Hívásuk, hogy az isteni szentség felett őrkdjenek, tehát eszközök Isten kezében, midőn törvényt ül. stb. Több a képzet, mint a való.

*

Winckler Hugó nagy termékenységű assyriologus, ki Izraél történetét is megírta »Altorientalische Forschungen« című füzetes művében több ízben tárgyalt már a zsidó történetbe vágó kérdéseket. A radikális kritikusa a legújabb füzetben (Zweite Reihe, Band II Heft I) önmagán is tulatesz, midőn a Dániel, Ezra és más könyvekben említett assyr-babyloni-perzsa királyokat tetszés szerint javítja. Abból a feltevésből indul ki, hogy a bibliai írók történelmi eseményekre czéloznak, de a királyokat, kiknek nevéhez fűződnek az események már nem ismerték pontosan. Ezen felvétel kombinálása által egyéb feltevésekkel minden nehézséget és talányt játszi könnyűséggel tüntet el. A füzet tartalma egyébiránt a következő: Zur inneren politik im neubabylonischen reiche. Die zeit der herstellung Iudas. — Nehemias reform. Daniel und seine freunde. — kebir im AT.

*

A zsidóság encyclopédiája oly irodalmi szükség, a melyet mindnyájan éreznünk. A német felekezetek, különösen a protestánsok, szép Real-Encyclopédiát teremtettek meg, a mely-

nek 3. kiadása most van megjelenőben. A zsidóságból is kétségtelenül nemcsak a szükség, hanem az anyagi és szellemi erők is megvannak ily hasznos mű létesítésére. Történtek is már másfél évtized óta többé-kevésbé komoly kísérletek ez irányban, de valamennyi dugába dőlt. Ujabban Singer Amerikából tesz kísérletet abban a reményben, hogy az ifjú Amerika létre hozza azt, a mi a vén Európának nem sikerült. Singer áthelyezte tehát működését Berlinből Amerikába és már kiadóra is tett szert az »Encyclopodia of the History and Mental Evolution of the Jewish Race« számára. Munkatársait jó részt Európából toborozta, többeket Magyarországból is. Már próba-füzetet is kiadott, de a bizalom még mindig hiányzik. A tervező azonban valóságos amerikai erélyvel és fortélylyal dolgozik és remélhető, hogy a nagy mű az évek folyamán mégis létre jön.

*

Halberstam S. J. nagyérdemű veterán tudós kiadta barcelónai Jehuda ben Barzilai okmánygyűjteményét »Széfer Hasetaróth«, a mely eddig még nem látott napvilágot (Berlin, 1898). A mű, melyben 73+15 okmány foglaltatik, az okmányok neveinek abécézé sorrendjében, minden valószínűség szerint 1113-ban íratott (4. és 139. lap) és 1230-ban másoltatott. A műből hiányzik a bevezető első rész. Az okmányok nagyon érdekesek és valószínűleg az ősi típusban vannak megörökítve. Érdekes volna ezen okmányoknak a byzantini okmányokkal való összehasonlítása, a mi a pontos rendezés mellett nem volna felette nehéz. Természetes, hogy e dokumentumok kultúr-történeti érdekekkel is bírnak. Ily célra való értékesítésük szintén nem nehéz. Az egyik setár, a mely a közös adók felosztásáról szól, azt mondja bevezetőleg, hogy a zsidó lakosság a horribilis adó folytán egyre fogy. A lakosok ugyanis megszöktek az adó elől, melynek behajtása nem volt amolyan exlexes. A szempontok különben valamennyi okmányra nézve bőven kínálkoznak. A dátumok mind csak a teremtés aeráját említik, holott némely helyeken még később is szokásban volt a seleucidák aerájával együtt használni. Érdekesek a szemikha és minnuj okmányok is, ezek az ősi rabbioklevelek. Az egész mű halákhái becsén kívül érdekes olvasmány.

*

Azt a kérdést, hogy a zsidóság milyen álláspontot foglal el a művészettel szemben, a vallástörvény szempontjából régebben egyes előforduló konkrét esetek alkalmából többen tárgyalták. Löw L. (Graphische Requisiten) érdekes adatokat közöl a zsinagógái díszítések tárgyában. Szófer Mózes pedig csak félszemű szobrok és festmények készítését engedi meg a zsidó művésznek. Hasonló dolgok az irodalomban nem ritkák, de ezekből nem nyerünk tiszta képet a művészetnek tényleges múltjáról a zsidóság kebelében, mert hiányoznak az ilyen történethez a zsidó művészi tárgyak. E hiányon idővel segíteni fog a bécsi »Gesellschaft für Sammlung und Conservirung von Kunst- und historischen Denkmälern des Judenthums«, a mely már is 1100 muzeumi tárgyat gyűjtött össze. A kezünk közé került második Értesítő *Dr. Gudemann M.* előadását közli e czímen: »Das Judenthum und die bildenden Künste«, melyben sok szellemes aperçuet olvasunk.

*

A czionizmus a zsidó időszaki sajtót jelentékenyen emelte. Nemcsak meglevő lapok szegődtek szolgálatába, hanem újakat is életre keltett. Legujabban *Kreppel J.* indított meg Krakóban »Jerusalem« czim alatt havi folyóiratot, a mely egész évre csupán 3 koronába kerül. A czim szerint a zsidó szép-irodalmat kívánja szolgálni, valójában azonban a czionizmus zászlóját lobogtatja, mert ennek szelleme lengi át minden közleményét és első, mintegy programot adó cikke, tényleg a czionizmusról szól. Ezen kívül még a következő cikkek vannak benne: *Dr. J. Günzig*, Der Pessimismus im Judenthume; *Industrie in Palästina*; *Kalman Schulmann*; *Der alte Krakauer jüdische Friedhof*; *Litterarische Umschau*. Nyelv és stylus nem rosz.

*

Dr. Lewy J. boroszlói szeminárium tanár néhány év előtt a nevezett intézet Értesítőjében magyarázatot tett közzé a pal. Nezikin-traktatus első fejezetéhez, melyet annak idején röviden jellemeztünk. A tudós rabbi ebbeli munkáját az említett helyen folytatja és az utolsó Értesítőben a 2. fejezet magyarázatát bocsátja közre héber nyelven. *Lewy*, mint ismeretes, a kritikai módszer híve és e tekintetben nem marad az amsterdami főrabbi *Dr. Dünner* mögött, kire munkája megjelenése

alkalmából többen rátámadtak. Melegen óhajtjuk, hogy szerző minél előbb az egész traktatus kommentárját tegye közzé.

*

Már régebben adtunk hírt arról, hogy *Dr. Schechter* a kairói geniza porladozó levelei között Szirach héber eredetijének újabb töredékeire akadt. Örömmel jelenthetjük Sch. levele alapján hogy az új lelet már sajtó alatt van és legközelebb meg fog jelenni. A tudós felfedező adja ki és magyarázatokkal látja el.

*

A korszellem hatása alól a legcsökönyösebbek sem vonhatják ki magukat teljesen és így nem csodálkozhatunk azon, hogy a talmud pilpulistikus módszerű tanulmányozására folyóirat alapított. Az új organum címe: »Vaad Chakhámim. Zeitschrift für Pilpul und Halacha« és Jaslowitzben (Galiczia) jelenik meg. Hasonló irányú lap volt a »Jagdíl Tora«, a melyet Ackermann Ch. Berlinben adott ki néhány évvel ezelőtt, de az orosz rabbi kiutasítása folytán két kötet megjelenése után megszűnt.

*

Ugyancsak az új korszellem szüleménye a »Haeskól« negyedéves héber folyóirat, a mely a tudományt és a szép irodalmat szolgálja. Szerkesztői *Fuchs S. J.* és *Dr. Ginzig E.* (Krakó). Az első füzet igen terjedelmes és változatos tartalommal bír. A *Luncz* Jerusalemban cz. évkönyve szintén negyedéves folyóirattá alakult át. Ezekon kívül még több héber folyóirat és gyűjteményes mű lát napvilágot és tanúságot tesz arról, hogy sok a héber író és kevés a héber olvasóközönség. Ezen időszaki termékek ugyanis többnyire rövid életűek, a mit szintén sajnálunk.

*

A Mekicze Nirdámin ez idei kiadványai között a Rabbeni Tam »Széfer Hajásar« második részét adta ki Dr. Rosenthal F. boroszlói rabbi. Ebben foglaltatnak a XII. század híres tosfafistájának responzumai, melyek a halákhára nézve elsőrangú fontossággal bírnak. A kettős tartalomjegyzék — az egyik a tárgyalat témákat sorolja fel, a második a Sulchan Áruh szerint csoportosítja — a használatot megkönnyíti. Hasznos lett volna még az idézett talmudi helyek összeállítása. Érdekesekek e kérdésekben és feleletekben a címzések és a bevezető sorok a magasabb héber próza szempontjából is.

A kiadó felhasználta a nagyhirű Zalman Marguliesz szöveg javításait és a Dániel Prossnitz kiadását, bő jegyzetekkel kísérvén a szöveget, melyekben gazdag tudását árulja el. Az első rész kiadásával, melyet R. ígér, a munka teljes lesz és a kiadó számíthat a szakkörök haláljára.

*

Fényesen kiállított és 18 képpel illusztrált füzetben írja le *Dr. Blankenhorn M.* a holt tengert és Szodoma és Gomorrha elpusztulását. A főszempont a geológia és a physikai geographia. Az érdekes leírason kívül figyelmet keltenek szerző azon magyarázatai, melyekkel a szentírás elbeszélésének minden részletét természeti tüneményekből igazolja. Így pl. azt, hogy Lót észrevette a város közeli pusztulását, arra vonatkoztatja, hogy földalatti zörejt hallott, ami a nomád ember figyelmét fölkelti, de nem a város lakóit. De a holt tenger keletkezése és változásai, Szodoma és Gomorrha elsüllyedése és egyéb jelenségek érthetővé tétele végett felvett hipotézisek plausibilisebbek, mint az említett Lót-féle megfigyelés. A kis utleírás igen élvezetes olvasmány.

*

A cincinnatii rabbiszeminárium »Hebrew Union College« programjában az 1898/99. évre *Dr. Mielziner M.* a talmudi magán- és büntetőjogi jogi maximáit és alaptörvényeit tárgyalja. A dolgozat, mely 37 lapra terjed és első résznek nevezetük, nem igazolja a nagy címet. Az egész elemi színvonalon mozog. Megvan magyarázva, helyesebben le van fordítva néhány tétel a magán- és büntetőjogból. A talmudi jognak mint egésznek elmélete vagy jellemzése meg sincs kísérelve. Szerzőt különben inkább Maimonides vezeti, sem mint a talmud. Talán a későbbi részek mélyebbre hatolnak és szélesebb mederben fognak mozogni.

*

Josel Rossheimből a XVI. század első felében az elsassi és más német zsidók védője volt városoknál, fejedelmeknél s a császárnál, úgy hogy magát »Bevehlshaber der Judischheit«-nak nevezhette. Luther és más reformátorokkal érintkezésben volt, kik ellen ügyesen védte hitrokonait szóval és írással. Könyvet is írt a zsidók védelmére. A bazini vérvád, melynek folytán 36 zsidót égettek el, szintén foglalkoztatta. Óriási tevékenységet fejtett ki a zsidó közből érdekében, melyekről

emlékirataiban hű képet ad. Sokan foglalkoztak már »Rabbi Josel von Rossheim« életével és működésével. A gazdag irodalom és az archivumok felhasználásával *Feilchenfeld L.* érdekes képet ad a jeles férfiúról »Josel von R.« cz. munkájában (Strassburg, 1898). Az irathoz 30 kiadatlan okmány van csatolva. A fiatal szerző (rabbi jelölt) az utolsó iv korrigálása közben meghalt.

Steinschneider M. »Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften, deren Sammlungen und Verzeichnisse« cz. irata (Leipzig, 1897) rendkívül tanulságos. Habár nem található benne mindaz, a mit a czim után várunk, de a legtöbb kérdés alaposan van tisztázva. Mi csak néhány pontra akarunk megjegyzéseket tenni. 10. lap. A verselosztásról l. tanulmányainkat a *Jewish Quarterly Review* IX. és X. kötetiben, hol megczáfoltuk azon nézeteket, hogy a régiek többféle verselosztást ismertek. A 36. jegyzet bibliogr. tekintetben nem teljes. — 13. lap. A 10 »pontozott« helyről a tórában lásd »Masoretische Untersuchungen« cz. iratomat, a mely sz. figyelmét elkerülte. A legrégebbi forrás a Szifrá. Említeni kellett volna még a próféták 4 és a zsoltárok 1 pontozott helyét. Az 54. j.-ben »Beth ha-Midr. Wien 1856« olv. 1865; az 55. j. említett Lambert-féle czikk említett iratomra vonatkozik; »Rev. Et. j. p. 916« sajtóhiba. — 29. lap. St. idézi Maimonidest (דברי 7. szám), hogy az אשכנז-írást a bibliában használták, az עברי-írást pedig profán czélokra. Maimuni itt nem mond egyebet, mint a mit a misnában és máshol többször találunk (l. Zur Einleitung in die heilige Schrift 68 s. köv. II., magyar kiadás 58 s. köv.). Szerzőnk erre nem figyelt, különben nem írná: »Ibri muss schon hier eine von der alten Quadrat-Schrift verschiedene bedeuten« és nem sajnálná, hogy ez a responzum csak Tama fordításában van meg. Világos ugyanis az egész és עברי az óhéber (phöniciái) írást jelenti a talmudban. — 41. lap 11. jegyzet. E szavak: ומי שיש לו ספרים הממשנים אצלו לא ידעו רשאים למשננם עבור שום דבר, melyek sz. előtt nem világosak, azt jelentik, hogy a zálogba vett könyveket a zálogbaadó adórtartozása miatt nem szabad elvenni a kölcsönzőtől, úgy hogy ő elveszti a biztosítékát. — 35. l. 7. sor. מעתה h. olv. מעתה; 55 lent ית h. olv. ית.

TANÜGY.

A VESZPRÉMI »TALMUD-TÓRA«.

A veszprémi izr. hitközségben főt. *Klein A. dr.* főrabbi buzgó kezdeményezésére és kiváló hitközségi tagok támogatása mellett »talmud-tóra«-egyesület alakult, melynek czélja a tanuló ifjúságnak a hitéletre való tüzetesebb előkészítése, vallásos érzelmeinek erősítése, valamint a héber tantárgyakban való oktatása. E czélból az egyesület külön tanfolyamot tart fenn, melyben úgy az elemi, valamint a középiskolai tanulóknak az ezen tanfolyamon működő tanerők által héber tanulmányaik kibővítésére alkalom nyújtatik. Tényleg már a jelen iskolai évben áll fenn két ilyen tanfolyam és pedig: kezdők osztálya 34 tanulóval és haladók osztálya 27 tanulóval. Az egyesületnek egyik oszlopos tagja, *Pillitz Benő dr.* főorvos, a mult választmányi ülésen átadott az elnökségnek, *Hirschfeld B.* és *Steiner J.*, egy érdekes eredeti okmányt, melyből megtudtuk, hogy a »talmud-tóra« nálunk már jelen század elején alapítotott. Ezen okiratot nevezett főorvos szívességéből és a tek. szerkesztő úr engedelmével közöljük e folyóirat »Kütfők« rovatában.

Ennek révén, gondolom, nem lesz érdeknélküli megtudni, hogy hogyan fejlődött ez intézmény nálunk. »A veszprémi izr. iskola története« cz. monográfiában erre vonatkozólag következő történeti adatok találhatók:

»A »talmud-tóra« nálunk is, mint minden hitközségben, régebbi eredetű lehet. Legelőször fölemlíti az 1840. május 27-iki hitközségi ülés jegyzőkönyve, mely szerint az itt egy ízben főnállott »Cheszed-Neurim« (ifjak szeretete) című egyesület a szegény tanulók taníttatásához egy bizonyos éviségélyvel hozzájárult. Az 1849. április 11-iki jegyzőkönyv sürgeti, hogy a »talmud-tóra« ügyében bizonyos rend állapítandó meg; az 1851. febr. 23-iki jegyzőkönyv már ezen egyesületnek *Hochsinger* Salamon első és *Breuer* Sámuel második elnöke alatt tartott gyűléséről szól (l. »Kütfők« jelen számában), míg az 1856. márczius 14-iki jegyzőkönyv határozza, hogy nevezett egyesület kasszáját, 194/37 frtot, *Braun* Dávidnak, az akkori iskola pénztárosának adják át.

Később, *Hochmuth* alatt, ezen intézmény is szépen gyarapodott. Az 1860. évi április 10-iki határozat szerint a hitközség 1000 frtnyi alapot szándékozik ezen intézménynek teremteni. *Hochmuth* fáradhatatlan buzgalommal gyűjtötte az adományokat, úgy, hogy *Altstädter* József hitközségi elnök által beterjesztett 1873/6. általános jelentés szerint akkor a 'talmud-tóra' alapja 2500 frtnál nagyobb összegre rúgott; de az 1885/8. általános jelentés már 3200 frtot említ föl.

Hogy e gyűjtött pénzt rendeltetéséhez vezessék, elhatározta az iskolaszék az 1873. évi június 18-án tartott ülésében, hogy az elemi iskolában alkalmazott *Löbl* Aron, kiváló héber tudós és héber nyelvtanok írója, direkt e célra berendezett 'talmud-tóra'-ban nyerjen alkalmazást. Ezt néhány évig vezette, míg az 1876. évben mint rabbi-helyettest tiszt. *Spitzer* Vilmost nyerte meg a hitközség, ki a 'talmud-tóra' által is rendesen díjaztatván, ezt az 1885. évig vezette. Így némelyik gimnáziumi tanuló alkalmat nyert, magát a héber ismeretekben kiművelni és némelyiket innen a tanító- és rabbiképző intézetbe tényleg föl is vettek. Előbbinek az 1867. évben 100 frtot, utóbbinak az 1877. évtől kezdve 3 részletben 150 frtot juttatott a hitközség.

Hochmuth halála után parlagon hevert nálunk az oktatás ezen ága, míg jelenlegi főrabbinak új életre keltette.

Veszprém.

SZÉP LIPÓT.

KÜTFÖK.

282. sz.

A VESZPRÉMI »TALMUD-TÓRA«.

Der in der hierortigen israelitischen Commune schon vierzig Jahre bestehende Talmud-Tora (Armenunterricht-Verein) hat zum eigentlichen Zwecke mittellose arme Kinder, deren Eltern oder Vormunde darum ansuchen, unentgeltlichen Unterricht in der Religion, in der heiligen Schrift, so wie in andern für jeden Staatsbürger erforderlichen Wissenschaften geniessen zu lassen.

Der Fond dieses Vereines, so wie dessen Erhaltung beschränkt sich auf die jährlichen Einzahlungen der Vereinsglieder, auch fliessen von manch edlem gutherzigem Menschenfreunde milde Spenden diesem wohlthätigen Vereine zu.

Die Leitung dieses Institutes ist jetzt den H. S. *Hochsinger* und L. *Städler* anvertraut. Sig. Wespriam am 12t. April 1852 Ignatz Abeles Notär.

Diese Statuten werden über hohe Anordnung der k. k. Statthaltereien für Ungarn vom 25. September 1852. Z. 20.256 gegen dem bestätigt, dass rücksichtlich der Vereins-Versammlungen die für den Ausnahmzustand geltender Anordnungen genau beobachtet, dass namentlich jede Versammlung der politischen Behörde früher angezeigt und selbe erst nach erfolgter höherer Bewilligung in Gegenwart des zu derselben abzuordnenden kk. Kommissärs abgehalten werde. Oedenburg am 1-ten Oktober 1852. Der. kk. Obergespan des Oedenburger Regierungs Districts Freiherr von Hauer.

L. S.

Veszprém.

Közli: SZÉP LIPÓT.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Bernstein B.*, Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Jókai Mór előszavával. Budapest 1898. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. — *Dr. Grünhut L.*, Széfer Halikkutim 2. és 3. rész. Jeruzsálem 1898—99. (héber nyelven). — *Dr. Wellesz Gy.*, Avatási Istentisztelet. Három ige. Székfoglaló beszéd. Somogy-Csurgón 1898. *Nagy-Kanizsa*. — *Dr. Grzymisch S.*, Spinoza's Lehren von der Ewigkeit und Unsterblichkeit. Boroszló 1898 (1.60 M.) — *Weiskopf A.*, Ó-testamentumi tanító epika a XVI. századbeli magyar költészetben Budapest 1898 (dis. sz.) — *Dr. Lewy J.*, Interpretation des II. Abschnittes des paläst. Talmud-Traktats Nesikin. 2. füzet. Boroszló 1899 (a boroszlói rabbiszeminárium Értesítőjében). — *Dr. Büchler A.*, Zur Geschichte der Tempelmusik und der Tempelsalmen (Külön lenyomat Stade ZAW-ból). — *Dr. Krauss S.*, Die Zahl der biblischen Völkerschaften (u. o.). — Jerusalem. Monatschrift für jüdische Litteratur und Belletristik. Herausgeber und Redacteur *J. Kreppel*. I. évf. 1. szám (Krakó). — *Dr. Weisz M.*, A zsidók története Sicília szigetén stb. I. rész. Budapest. 1898 (Külön lenyomat a M. Zs. Szemle 1899. évf. 1. füzetéből). — *Rector Schwarzw. A.*, Die Hochschulen in Palästina und Babylon. Berlin, 1899. (Külön lenyomat a berlini »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Litteratur«-ból). — *Bacher W.* Drei Bibeldübersetzungen (Külön lenyomat a berlini »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Litteratur« cz. 1899. Évkönyvből). — *Pollák Kaim*, Instruktion für die Visitatoren der Nationalschulen in Ungarn. Verordnet von S. Majestät Kaiser Joseph II. (Zeitschrift f. d. österreichische Volksschulwesen. IX. évf. 7. füzet).

Dr. Simon József kir. tanácsos leányát, Ella kisasszonyt Dezsényi Károly, a salgó-tarjáni közszénbánya részvény-társaság intézője, március hó 19-én nőül vette, mely alkalommal felekezetünk összes köreiben imponáns módon nyilatkozott meg a tisztelet és szeretet az örömapa iránt. A nagyszámu üdvözlőkhoz mi is szívből csatlakozunk.

Rudyard Kipling, angol költő, világhírűvé vált Vilmos német császár sürgőnye folytán, melyben a beteg költő hogyléte felől kérdezősködött. A német császár szerint Rudyard Kipling az angol-szász faj, vagy saját szavaival »a mi fajunk«, érzelem- és gondolatvilágát leghívebben tükrözötteti költészetében. Mit

szól ehhez Bécs? R. K. egyébiránt még egészen fiatal ember és newyorki jelentések szerint már jobban van.

Bamberger Lajos nagyhírű német politikus 76 éves korában meghalt. Hosszú éveken át egyik díszje volt a porosz képviselőháznak és a német birodalmi gyűlésnek, melynek szabadelvű pártját ő alapította 1884-ben. Az antisemitizmus és a socializmus növekedésével a szabadelvű párt egyre gyengülvén, nem jutott mandátumhoz a párt alapítója, ki Mommsen szavai szerint a »legnémetebb férfiú« volt. A tollnak nagy mestere volt és mint lapszerkesztő, hirlapíró és közgazdasági író is maradandó érdemeket szerzett hazája körül. Temetésénél Mommsen nagyszabású gyászbeszédben méltatta érdemeit.

Dr. Silberstein (Ötvös) Adolf, a Pester Loyd munkatársa, jeles aesthetikus és tárczaíró, 56 éves korában meghalt. Fiatal korában rabbinak készült és élte utolsó éveiben felekezeti ügyekben is buzgólkodott. Áldás emlékére.

A pesti új zsidó templom terveire kiírt pályázat kedvező eredménnyel járt: három tervrajz pályadíjat nyert, többet pedig megvásárolt a hitközség. A község házában kiállított tervek nemcsak érdekesek, hanem tanulságosak is. E kiállítás elő fogja segíteni az eszmék tisztulását, úgy hogy a legalkalmasabb és legsikerültebb meg lesz található.

Neumann Elsa az első, ki a berlini egyetemen a doktor címet nyerte. Szakmája az elektromosság.

Báró Rothschild Edmond nejevel együtt meglátogatta szentföldi gyarmatait, mit minden második évben meg szokott tenni. Gyarmatosaihoz intézett beszédjében kikelt a luxus ellen és ősi jámborságra intette őket. A nemes emberbarát 27 millió frankot költött eddig kolóniáira, de nevét még említeni sem szabad soha. A czionisták ezt a legrégibb és legigazibb czionistát sem kímélték meg politikai haragjuktól.

Hittanárok. A pesti izr. hitközség Dr. Engelsmann J., Dr. Frisch A., Dr. Rappoport B. és Dr. Weisz M. munkatársainak, kik a rabbiképző-intézetben nyerték kiképzetésüket, hittanárokká nevezte ki, ezzel is jelét adva ama nemes buzgóságnak és szeretetnek, melylyel a hitoktatás ügyét ápolja.

Kitüntetések. *Dr. Neumann A.*, országgy. képviselő, és *Dr. Schwarz G.*, egyetemi tanár »udvari tanácsos« címmel lettek kitüntetve.

Dr. Adler H. angol chief-rabbit a vallásosság körül szerzett érdemeinek elismerésül a glasgowi egyetem tiszteletbeli doktorrá nevezte ki.

Báró Hirsch Mór két fogadott fiát. Bischoffsheim-Forest testvérek, a király bárói rangra emelte.

A kösér szó Bismarcknál. 1857. május 30-án Gerlach generálshoz intézett levelében B. a következőket mondja: »Wilhelm von Oranien und seine Nachfolger galten, auch

während die Stuarts noch prätendierten, unsern Vorfahren für durchaus koscher« (Gedanken u. Erinnerungen I., 177).

A pécsi izr. hitközség jelentéséből közöljük a következő adatokat. Bevétel és kiadás: kb. 49,000 frt; a hitközség a többi egyletekkel egyetemben jótékonycélra 9771 frtot fordított. Alapítványok főösszege 58,887 frt. Adófizető tagok száma: 441. Házasság kötöttetett 32, született 84, halálozások 69. Erzsébet királyné emlékére a hitközség 2000 kor. alapítványt tett. Az oktatásügy virágzik.

»Los von Rom« jelszót adta ki az osztrák-német nemzeti párt, melynek eddigi eredménye, hogy körülbelül 30 plébános és 10,000 katolikus vallást cserélt és protestánsná lett. A bécsi antisemiták keverték először a vallást a jelenkori politikai küzdelmek közé, a kathol. magas klérus némely körei nemcsak biztatták, hanem hathatósan támogatták is a »kereszténysocialis« pártot, hiszen csak zsidók elnyomásáról volt szó. A kilőtt nyilat azonban nem lehet visszavonni és most azokat sebzí meg, kik a zsidóknak szánták. Nem lehet kétséges, hogy a bécsi antisemiták a »socialis« mozgalommal époly pórul fognak járni, mint a »keresztény« mozgalommal, mert minden bűn megboszulja magát a földön.

Luzzatti Luigit, ki több ízben volt olasz minister, a francia Akadémia Gladstone helyére kültagnak választotta meg.

Hasznos Tanácsadó czímmel Gerő Attila képes családi havi lapot indított meg, melynek előfizetési ára egy évre 2 frt. Az első szám gazdag és változatos tartalommal április 2-án jelent meg.

The Hungarian Review cz. alatt Grossfield J. kereskedelmi és társadalmi heti lapot indított meg angol nyelven.

A Magyar-Zsidó Szemle következő régi évfolyamait, 1884., 1885., 1887., 1891., 1892., 1893., 1894., 1896., 1897. és 1898. egyenként 2 frtért küldi bérmentve a kiadóhivatal, az összeg előleges beküldése mellett.

TÁRSADALOM.

A VILÁGDRÁMA.

A párisi semmitőszék egyesült tanácsa egyhangulag ki-mondotta, hogy a hazaárulásért örökös rabságra ítélt kapitány bűnösségére nincs bizonyíték és hogy az Ördögsgiget lakója felett új hadbíróság ítélkezzék. Öt esztendeig tartotta izgalomban a francia nemzetet és az európai közvéleményt a Dreyfuser, az egymást követő kormányok a hadsereg vezérkarának, a klérusnak és az ezek által félrevezetett népek nyomása alatt majdnem kivétel nélkül csaknem megesküdtek a Dreyfus hazaárulására. Midőn az élőhalott családja a bűnöst kikutatta és az igazságszolgáltatásnak odaszögezte, a hadbíróság a bűnöst felmentette. Midőn a francia nemzet legnagyobb írója az elítélt ártatlanságáért tollával sikra szállt, a törvényszék elítélte, mely verdikt elől csak hazája elhagyásával menekülhetett. A szenátus alelnöke mint Dreyfusard nem lett többé megválasztva, a Dreyfusard-politikusok elvesztették befolyásukat és mandátumaikat. A párisi nép Zolát a Szajnába akarta dobni és Eszterházyt, a sötét multu őrnagyot, ki nyilvánosságra került leveleiben a francia hadseregről és népről izzó gyűlölettel nyilatkozott, mint nemzeti hőst ünnepelte. A hazaárulásért elítélt kapitány koronatanujára, Henry alezredesre, rábizonyult a hamisítás vádjá, a francia vezérkar feje, ki a hazaárulási pert keresztülvitte, ennek következtében lemondott, a párisi nép gyűjtést rendezett az öngyilkosságával bűnösségét az egész világ előtt a legmeggyőzőbben bevallott Henry özvegyének és a hamisítót nemzeti mártýrrá akarta szentelni. A német és olasz kormány, kiknek a milliomos francia tiszt hazáját mint egy újkori Judás 30 garasért eladta, hivatalosan kijelentették, hogy Dreyfus nevét először póre alkalmával hallották,

vele semmiféle összeköttetésben nem állottak és megengedik, hogy katonai attaséik kihallgattassanak és valljanak. Levelekről beszéltek, melyeket a német császár sajátkezűleg irt a francia kémnek és hazaárulónak. A hazaárulási pört a törvényes formák megsértésével vitték keresztül, a bizonyítékokat sem a vádlottnak, sem védőjének nem mutatták meg. A hirszerző katonai iroda főnöke maga, Picquart ezredes, kutatásai közben rájött a vád alaptalanságára, ezt el nem hallgatta — és fog-ságba került. A honáruló százados ártatlansága mellett üldözői szolgáltatták a legmeggyőzőbb bizonyítékokat, midőn e bizonyítékokat örökké — ígérték, de sohasem szolgáltatták. Az egész művelt világ meg volt győződve az Ördögzigetre deportált ártatlanságáról, a világsajtó napról-napra foglalkozott az ügygel és Dreyfus kapitány mégis öt esztendeig synlett rabságában.

Minden gondolkozó előtt felvetődik a kérdés: mikép volt ez lehetséges? Hogyan türhette, sőt követelhetette a francia nép, a szabadság, egyenlőség és testvériség népe, hogy ártatlan embert büntessenek? Van-e nép, melynek lelkiismerete ezt megengedi? Ha ez a történet a bibliában volna feljegyezve, a kritikusok egyhangulag célzatos mesének nyilvánítanák. A Dreyfus-ügy szerzői és hősei eget-földet megmozgattak, a háboru rémét, a nemzeti védelem megsemmisülését festették a falra, ha ez ügy teljes világításba helyeztetik. És ezt mind elhitték. Mikép volt ez lehetséges? A francia nemzetnek sem anyagi, sem szellemi, sem erkölcsi érdekeit nem emelte az, hogy az Ördögzigetnek van egy lakója; mindössze csak arról volt szó, hogy concedáltassék az, hogy egy hét tagból álló katonai bíróság ítéletében tévedett. Csak több esztendei harc után volt ez a beismerés elérhető. Mikép volt ez lehetséges?

Ákárhogy hányjuk-vetjük a dolgot, ákárhogy csűrjük-csavarjuk, csak egy feleletet találunk: *zsidó*. Nem a francia *tisztet* ítélték el, hanem a *zsidót*. Az első hirt az elfogott kémről a francia zsidófaló lap hozta, ki információját hivatalos forrásból merítette. A *zsidó* szótól az emberek meg-bokrosodtak, elvesztették gondolkozó képességüket és erkölcsi érzéküket. A néphe csöpögtetett méreg megtámadta szervezetét, különbül mint az alkohol. Az antisemitizmus Franciaországban épúgy hatott, mint máshol: előlte az erkölcsi érzéket

felkeltette az állatot az emberben. Ha zsidóról van szó, akkor a zsidófalónál minden logika megszűnik és minden érzés a gyűlöletben ful meg. Megyék, melyekben évszázadok óta nem láttak zsidót, halált kiáltottak a zsidókra. Előállottak oly indítvánnyal, hogy zsidók a határszéleken ne lakhassanak, mert Dreyfus-módra elárulják a hazát. A klerikalizmus fegyvert keresett a köztársaság és a szabadság ellen, legalkalmasabbnak találta a zsidó hazaárulást, az volt a francia vérvád. És sokáig sikerrel kecsegtetett: az európai szabadság hazájában megrohantak néhány zsinagógát és összezsúfoltak a zsidók ellen. Az antisemitizmus zsidókérdést csinált a szerencsétlen zsidó kapitány ügyéből és megtámadta a zsidókat, hogy ők Dreyfust védik, kiről semmi tudomást nem vettek. Sőt mikor már a Dreyfus-ügy mint zsidó-ügy tárgyalatott, sem tettek semmit sem az elítélt kapitány, sem a saját érdekében. A diadalt a francia nemzet jobbjai vívták ki, kik rettenthetetlen bátorsággal, saját életük és pozíciójuk kockáztatásával szálltak sikra az igazság érdekében. Kítartó küzdelmüket diadal jutalmazza, bár hosszú idő múlva, de végre mégis visszahódították a francia népet, amely nem tagadhatja meg nagy multját. És az egyetlen vigasztaló momentum ez áldatlan küzdelemben az a világtörténeti tanulság, hogy az igazságot lehet ideig-óráig elhomályosítani, de elnyomni nem. A francia nemzet e belső harcokból megtisztulva kerül ki és újra kezébe veszi a dicső lobogót, a melyen a szabadság, egyenlőség és testvériség örökké fénylő eszméi díszlenek.

Mi zsidók pedig, kiket a népek nem kényeztettek el, kik hosszú multunkban az ártatlanul üldözöttek minden kinját átszenvedtük, kiket szíven talált a nagylelkű francia nemzet pillanatnyi eltévelyedése, kik már-már elcsüggedtünk, midőn az antisemitizmus diadalmas bevonulását láttuk az egyenlőség ősi várába, a frank fővárosba, merítsünk új bátorságot az igazság győzelméből és tanuljuk meg belőle újra, hogy a Mindenható közel van Izraélhez, hogy a szeretetet, melynek hirdetését kötelességünk tette, nem engedi kiveszni az emberek szívéből, mert az örökkévaló, mint Ő maga.

A STATUS QUO KÖZSÉGEK GYÜLÉSE ALKALMÁBÓL.

Hosszas előkészületek és nagy agitáció után május hó 30-án a fővárosban 15 status quo hitközség megbízottjai gyültek össze, hogy tanácskozzanak és határozzanak. A hangzatos jelszavak jegyében álló korunkhoz hiven a fennen lobogtatott zászlón a pártok egyesítése díszlett, melyhez a szerencsés formulát keresték. A külön szervezkedésről, a melyet eleinte terveztek, csakhamar lemondtak. Talán meggyőződtek arról, hogy a status quo nevű községeket sem hozhatják egy kalap alá, a minek megvan a természetes oka. A szóban forgó községek ugyanis azt a helyet foglalják el felekezetünkben, melyet a pártönkivüliek a politikában: csak negatív programjuk van — nem tartoznak egy párthoz sem. Ha egyenként vizsgálánk azon okokat, melyek e községeket arra birták, hogy a létező két párt keretén kívül maradjanak, csakhamar meggyőződnénk azok különböző voltáról és arról, hogy itt nincs pozitív programról szó. Talán a legtöbb status quo község azért maradt távol a két párttól, mert a kebelében létező divergens irányoknál fogva nem mert egy párthoz sem csatlakozni, nehogy belbékéjét megbontsa, követvén azon talmudi elvet: ülj és ne tégy semmit, ez a legjobb. A vis inertiae nagy szerepet játszik, a status quobeliek jó része egyéb okokon kívül már ennek folytán sem hallgatott a hívó szóatra.

Hogy mennyire távol állanak egymástól a közös nevet viselő status quo községek, kitűnt mindjárt a tanácskozás elején, midőn azt kellett megállapítani, hogy tulajdonképen mi és ki az a status quo? És ebben a 15 község küldöttje sem tudott megegyezni. Az e kérdés körül keletkezett vitában rejlik a gyűlés tanulsága. Talán azokról az utakról és módokról tanakodtak, melyekkel az egyre terjedő vallástalanságnak gátat lehetne vetni? melyekkel a kiveszéség meggyengült vallási ismereteket újra be lehetne plántálni a serdülő ifjúságba? melyekkel a hitbuzgóságot és a felekezeti hűséget emelni lehetne? Nem! Nem arról tanácskoztak, hogy milyen legyen a zsidó, hanem arról, hogy ki *nem* zsidó. Zsinórmértékül a jeles egyházipolitikusok saját személyüket állították oda. Aki

a templomban esket, az zsidó, mondta Debreczen, aki a templomban esket, az nem zsidó, mondta Kis-Kőrös.

Ilyen kicsinyes vitákkal akarják felekezetünk ezer sebéit kuruzsolni. Nem álll sem a bibliában, sem a talmudban, hogy hol kell az esketést végezni, de igenis áll a tizparancsolatban, hogy a szombatot meg kell szentelni és mégis azok a községek, melyeknek tagjai a szombatnapot nyilvánosan megsértik, status quobeliek, akik pedig a templomban eskettetnek, már nem azok. Nagy valótlanság az, ha egyik-másik község alapszabályainak első pontjában hirdeti, hogy a S. Árucl alapján áll. Vajjon alkalmazza-e az előirt fenytékeket azok ellen, akik a vallásos törvényeket megszegik? De különben nem akarjuk ezt a hazai orthodoxok által kitalált alapszabálypontot taglalni, sehol a világon nem fogadták ezt el, mert a zsidóság nagyjai 300 év óta is dolgoztak vallásos törvényeink kifejtésén és ezeket kizárni nem szabad. A való az, hogy az igazi S. Á. sohasem lesz befejezve. De ezt csak mellékesen jegyezzük meg. Tény az, hogy a gyűlésező status quobeliek a fent érintett pont által saját névrokonaikat bontották két pártra. Eddig csak egy fajta status quo hitközségeket ismert a világ, ezentul két fajtahoz kell szoknia, olyanokhoz, a melyek a S. Á. alapján állanak és olyanokhoz, melyek nem állanak a S. Á. alapján. Látnivaló ebből, hogy egyáltalában nem helyes az, ha a zsidó vallást oly czélból definiáljuk, hogy abból a zsidóság megbontására alapot vagy ürügyet nyerjünk. A főhibát a hazai zsidóságban akkor követték el, midőn a középkor szellemében azt kutatták, hogy ki képviseli az egyedül üdvözítő irányt. Innen a kitagadásig csak egy lépés van és az üldözésig még annyi sem. Csak az erő hiányzik hozzá, semmi egyéb. A modern zsidóságot főképpen türelmessége különbözteti meg elmaradott hazai testvéreitől.

A status quo gyűlésén ez az erény nem tündökölt. Az egyik rabbi, ki orthodoxból status quo lett, midőn egy nagyobb status quo község rabbijává választotta és akinek *nem saját érdeme*, hogy jelenleg nincs »neológ« bórben, mindjárt a gyűlés elején kiöntötte szíve keservét. Helyezzük anathéma alá azokat a községeket, a melyek szemináriumot végzett rabbikat választottak. A fődolog a rabbiválasztás. A 60-as években a debreczeni községi viszály idején az azóta elhunyt szántói rabbi

egy magánlevelében a kérdés magvát szintén a rabbiválasztásban találta meg. Az elhunyt dicső-szent-mártoni rabbi is tette szőlította fel kartársait, mert a *nagyobb* községek a szemináriumból kikerült rabbikat választanak. A jeles férfiú, ki a gyűlésnek egyik elnöke volt, megfeledezett arról, hogy nem néhány negatív qualificatióval bíró rabbi sebeinek gyógyítására gyűltek össze, hanem a célból, hogy hitközségeik bajain segítsenek. Egyébiránt sem a rabbiszeminárium rágalmozása, sem a műveletlenség nem documentálja a talmudtudást és tévednek azok a derék urak, kik kartársaik gyalázásából készült létrán akarnak felkapaszkodni. Itt az ideje, hogy a rabbik okuljanak a multakon és e fajta kifakadásokkal ne sülyeszszék még mélyebbre az épen ezen eljárás által amúgy is alászállított rabbikar tekintélyét.

Aki a magyar zsidóság üdvét akarja, annak nem szabad a mult fegyvereit elővenni; aki békét akar, annak nem szabad hadakozni. Erős abbéli bizodalunk, hogy a status quo községek józan elemei tartózkodni fognak minden oly lépéstől, amely a létező ürt a pártok között csak mélyítené és inkább arra fognak törekedni, hogy azt áthidalják.

A KÖZSÉGKERÜLETI ELNÖKÖK GYÜLÉSE.

Május hó 8-án a közsk. elnökök Budapesten gyüleseztek, a melyen a megalakult tizenhatsz községkerületből a gyűlésen képviselve volt 13, még pedig a IV. községkerületből dr. *Politzer* Bernát (Rózsahegy), a VI. községkerületből *Schweiger* Márton (Budapest), a VII. községkerületből dr. *Szilasi* Fülöp (Szabadka), a VIII. községkerületből *Deutsch* J. M. (Szombathely), a IX. községkerületből gelsei *Guttmann* Vilmos (Nagy-Kanizsa), a X. községkerületből *Leopold* Sándor (Szegszárd), a XI. községkerületből *Wertheim* Ármin (Székesfehérvár), a XII. községkerületből *Pfeiffer* Fülöp (Győr), a XVI. községkerületből dr. *Lippe* Vilmos (Szolnok), a XXII. községkerületből várhelyi dr. *Rósa* Izsó (Szeged), a XXIII. községkerületből *Sternthal* Salamon (Temesvár), a XXV. községkerületből *Horovitz* Sámuel (Kolozsvár) és a XXVI. köz-

ségkerületből dr. *Schul* Győző (Szászváros). Az előadói széket dr. *Simon* József, királyi tanácsos, az országos iroda titkára foglalta el.

Schweiger Márton, mint az előző gyűlés elnöke, üdvözlö a megjelenteket és jelenti, hogy *Donáth* Manó, a III. községkerület elnöke (Trencsén) és dr. *Berkovits* Ferencz a XXI. községkerület elnöke (Nagyvárad) elmaradásukat kimentették. Főlkéri aztán a kerületi elnököket, hogy a kongr. szerv. szab. 69. §-ának megfelelően erre a gyűlésre elnököt és elnökhelyettest választssanak, mire az elnökök a gyűlés elnökül újból *Schweiger* Mártont, elnökhelyettesül várhelyi dr. *Rósa* Izsót választották meg.

A gyűlés megalakulván, dr. *Simon* József, kir. tanácsos fölvivassa az orsz. iroda következő jelentését:

Az országos izr. iroda jelentése.

Tisztelt Gyűlés!

Midőn a lefolyt év eseményeire visszatekintünk, első sorban szemünk elé tárul az a mélyen lesújtó gyászeset, mely Erzsébet Királyasszonyunk Ő Felségének szomorú elhunyt alkalmából dicsősegesen uralkodó Királyunk Ő Felségét, nem különben a magyar hazát és a vele, az öröm és bánat érzetében egyaránt összeforrt felekezetünket oly megrendítően érte.

A hozzánk beérkezett jelentések szerint hitközségeink mindegyike gyászos érzetének legalább is gyász-istentisztelet és iskolai gyászünnepélyek rendezésével igyekezett kifejezést adni. Számos nagyobb hitközség a megdicsőült Királyné nevét viselő jótékony célú alapítványt is létesített. A hat havi gyászidőn át az Országos Iroda s számos más izr. testület összes kiadványainál gyászkeretű papírt használt. Ezenfelül az Országos Iroda, több községkerületi elnök és hitközségi előljáróság a királyné gyászos elhunyt fölért érzett fájdalomnak és legmélyebb részvételének még Ő Felségéhez intézett feliratban is kifejezést adott.

Méltóztassék megengedni, hogy e gyászesetről szóló jelentésünk a mai ülés jegyzőkönyvében is felemlítettessék. (Helyeslés.)

A lefolyt év politikai viszonyai nem voltak alkalmasak arra, hogy autonomiánk ügyét előbbre vigyék. (Halljuk!)

Az 1896. évi január hó 6-án tartott ülésünkben kelt, a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr önmagához intézett előterjesztésünkben, a kongresszusi választási szabályzat 62. §-ára való hivatkozással bejelentettük, hogy az izr. egyetemes gyűlést egybehivandónak tartjuk, de egyszersmind a vallás- és közoktatásügyi minisztert arra is kértük, hogy méltóztatssék oda hatni, hogy a törvényhozás, felekezetünk önkormányzati jogának biztosítása mellett, az izraeliták egyetemes gyűlékezetének egybehívásához már eleve hozzájáruljon. Ezt a kérést terjesztettük elő abban a két beadványunkban is, melyekkel azóta a vallás- és közoktatásügyi miniszternél fentidézett előterjesztésünk elintézését megsürgöttük. A múltban szerzett tapasztalatok birtak bennünket arra, hogy ezt az álláspontot elfoglaljuk.

Már első kongresszusunk érezte annak szükségét, hogy felekezetünk autonómiaja törvény által biztosíttassék és ennélfogva az 1869. évi február hó 23-án tartott üléséből intézett felterjesztést a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, melyben kérte kieszközlését annak:

»hogy a törvényhozás legközelebbi ülészakában törvény alkotassék, mely hitfelekezetünk közegeinek és közösségi testületeinek ugyanazon önkormányzati jogot s általában az állammal, törvényhatóságokkal és községekkel szemben ugyanazokat a jogokat biztosítsa, melyek az országban levő u. n. »törvényesen bevett« vallásfelekezeteket megilletik«.

A kért törvény alkotása iránt intézkedés nem történt. A képviselőháznak azonban volt alkalma már az 1870. évi költségvetés tárgyalása folyamán autonómiákkal foglalkozni, a mikor is *Ghyczy* Kálmán volt az első, a ki az izraelita kongresszus statutumainak kötelező voltát kétségbe vonta, mert az a kongresszus »az országgyűlés tudta és beleegyezése nélkül« lett megtartva. »Valamint a protestánsoknak törvény: az ország sarkalatos törvényei által elismert egyházi gyűléseik, valamint a görög keletieknek törvény: az 1790, 1848. és 1868-iki törvények által elismert egyházi kongresszusaik az egyházi-iskolai és ezekre vonatkozó alapítványi ügyeiket a törvények korlátai között intézhetik, rendezhetik és saját közegeik által önállóan kezelhetik: ugy ezt a törvény által

még el nem ismert egyházi testületek nem tehetik«. Ezzel az argumentációval indította meg *Ghyczy* Kálmán orsz. képviselő a vitát, a mely következményeiben azután arra az eredményre vezetett, hogy a képviselőház 1870. évi márczius hó 18-án tartott ülésében hozott határozatával az izraelita kongresszus határozatainak kötelező erejét megszüntette. Előadtuk fent idézett előterjesztésünkben az egyes fázisokat, melyeken azóta felekezeti ügyünk keresztül ment. Szüntelen törekvésünket képezte kieszközlése annak, hogy felekezetünk önkormányzati joga a törvényhozás által biztosíttassék és rendeztessék.

Mi sem volt tehát természetesebb, mint az, hogy — a midőn az 1895. évi XLII. t.-cz. életbelépése után először tanácskozára egybegyűltünk, egy újabb kongresszus egybehívásának bejelentése mellett oly törvényhozási intézkedés megtételét is kértük, a mely felekezetünknek az önkormányzati jog körébe tartozó ügyek *sikeres* szabályozhatását biztosítsa.

»A felekezetünk kebelében nyilvánuló kívánságok arról tesznek tanúságot, hogy a hazai zsidóság türelmetlenül várja szerkezeti ügyének megfelelő rendezését, hogy abból erőt merítve a reá váró köteleességek teljesítéséhez fogjon. Elvárható az is, hogy egy újabb kongresszuson a különböző kívánatoknak a *testvéri béke szellemében való összeegyeztetésére az akarat meglesz*; fennforog a szüksége annak, hogy *közös egyetértésben* tétessenek meg az intézkedések, melyeket az egyházpolitikai törvények által teremtetett új helyzetben hitközségeink érdekei megkívánnak. Mindamellet — arra való tekintettel, hogy a törvényesen bevett keresztény felekezetek egyházi gyűléseit az ország törvényei elismerték és hogy az izraelita felekezet kebelében a *mostani bonyodalmak ép onnan eredtek, hogy első egyetemes gyűlésünk a törvényhozó testület beleegyezése nélkül tartatott meg* — egy második egyetemes gyűléstől csak akkor várhatjuk egész biztossággal a kibontakozás sikerülését, ha az a törvényhozás hozzájárulása mellett fog egybehivatni, illetve, ha előzetesen kedvező elintézt nyer azon kérelem, melyet első egyetemes gyűlésünk az 1869. évi február hó 23-án tartott üléséből felekezetünk önkormányzati jogának törvényes biztosítása iránt a m. kormányhoz intézett, és mely által vezéreltetve, a kerületi elnökök gyűlése felekezetünk autonómiajának törvény által való biztosítását, valahányszor arra

alkalma nyílt — az izr. hitközségek tekintélyes számának köz-helyeslése mellett — szorgalmazta.*

Ezt a kijelentést, mely az 1896. évi január hó 6-án tartott ülésünkből kelt előterjesztésünkben foglaltatik, ma is mindenekben helyesnek tartjuk és ezért nem lehetünk szószólói annak, hogy autonómiánk ügye *más módon* nyerjen vég-elintéztést, mint a miképpen az ebben az előterjesztésben kérelmezve lett.

Az új kormány kinevezésével a törvényhozó testületbe a béke ismét bevonult és a normális tanácskozási rend visszatért. A miniszterelnök úr ő nagym. a f. évi márczius hó 1-én tartott programbeszédében a kultuszügyek terén mutatkozó feladatok közül részletesen csupán a katolikus autonómia ügyéről nyilatkozott, általánosan azonban azt a kijelentést tette, hogy: »a vallás- és közoktatásügyi kormányzat terén a kormány feladatának tartja mindenekelőtt, hogy az állam és egyház jogainak és a megalkotott intézmények *épségben tartása mellett* megóvja a felekezeti békét és a jó viszonyt az egyházak között«. A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ő nagymélt. pedig f. évi április hó 7-én tartott költségvetési beszédében tárczájának valláspolitikai részére vonatkozólag a következőket mondta: »Ha az állam és egyházak *közi viszony*, a felekezetek közti béke ügyét csak általánosságban is kívánám érinteni, — akkor csak azt ismételhethetnám, a mit ezekről az igen t. miniszterelnök úr oly pregnánsan és szabatosan a t. Ház elé terjesztett«.

E nyilatkozatok szerint a magyar kormány az állam és egyház jogait egyaránt respektálni s épségükben fenntartani kívánja. Mindenesetre a leghelyesebb álláspont, melyet szabadelvű kormány vallásügyi téren elfoglalhat. *De e czél elérésének előfeltételét az képezi, hogy az állam és egyház közti viszony rendezve legyen.*

A törvényesen bevett keresztény felekezeteket az ország törvényei már felruházták azzal a joggal, hogy önkormányzati hatáskörükbe tartozó ügyeiket hűveikre kötelező módon szabályozhatják. Azok éltek is e jogukkal és az ország törvényei által elismert egyházi testületeik meg is állapították. Ő felségének legkegyelmesebb jóváhagyása mellett egyházaik alkotmányát a legkisebb részletekig. Ezeknek a felekezeteknek

a viszonya az államhoz tehát teljesen rendezve van és így semmiféle nehézségbe sem ütközik, hogy a m. kormánynak fentebb vázolt vallásügyi programja ezekkel a felekezetekkel szemben teljes mértékben érvényesüljön.

Másképp áll azonban az izraelita vallásnak a viszonya az államhoz. Az 1895. évi XLIII. t.-cz. vallásunkat törvényesen bevett vallásnak nyilvánította, de vallásunknak az államhoz való viszonyát szabályozás nélkül hagyta. Erre vonatkozólag — mint tudni méltóztatik — a gróf Csáky őnagyméltósága által »az izraelita vallásról« a képviselőház elé terjesztett törvényjavaslat 1893. évi április hó 26-ról kelt »indokolása« a következőket tartalmazza:

»Megfontolás alá vétetett azon további kérdés, is vajjon az izraelita vallás törvényes elismerésével egyidejűleg már a jelen törvényjavaslatba felvételének-e azok a részletek is, a melyek ezen vallásnak az államhoz való viszonyára vonatkoznak. Az államhozi viszonya a vallásnak a legszembetűnőbb kifejezést nyeri az önkormányzati ügykörben, mert abban állapíttatik meg, hogy mi tartozik tisztán az egyházi ügykörbe és mi az, a mihez az államnak hozzájárulása van. De tudvalevő, hogy e tekintetben egyöntetű felfogás az izraeliták között nincsen. Jó része az izraelitáknek a kongresszusi alapot nem fogadta el. Különböző alapokon nyugvó szervezeti szabályokkal bírnak és különféle alapokon szervezkedtek tényleg. Már most törvénybe iktatni egy egyöntetű önkormányzatot, mikor ez az egyöntetűség tényleg nincs meg, az, gondolom, teljesen lehetetlen, mert csak nem lehet önkormányzatot valakire ráerőszakolni. Másrészt pedig törvénybe iktatni a különböző szervezeteket és mintegy a törvényt által szentesíteni s megörökíteni ezeket az eltéréseket, szintén nem volna célszerű. Ezek voltak az indokai annak, hogy az izr. vallás az állam iránti viszonyainak szabályozása a jelen törvényjavaslatba nem foglaltatott és későbbi törvényes intézkedések számára tartatott fenn.«

Mindaddig, míg a gróf Csáky őnagyméltósága által már hat évvel ezelőtt kilátásba helyezett »későbbi intézkedések« meg nem tétetnek és ezek alapján vallásunknak az államhoz való viszonya szabályozva nem lesz, részünkről el nem képzelhetjük,

hogy miképpen lesz a m. kormány vallásügyi programja az izr. felekezettel szemben helyesen keresztül vihető. Együttal azonban meg kell jegyeznünk, hogy kizártnak tartjuk annak lehetőségét, mintha a »törvény, jog és igazság« alapján álló kormány elzárkóznék annak szükségessége elől, hogy vallásunknak az államhoz való viszonya mielőbb ugyanazon az alapon szabályoztassék, a melyen hazánkban az állam és az egyház közötti viszony törvényesen bevett keresztény egyházakkal szemben is rendezve lett.

A magyar kormánynak ügyünk iránti jóindulatába vetett bizalommal bátorkodunk tehát javaslatba hozni: *méltóztatassék elhatározni, hogy a gyűlés tagjai testületileg tisztelegjenek a magyar kormánynál és az 1896. évi január hó 6-án tartott ülésükből kelt előterjesztésünk mielőbbi kedvező elintézése iránt kérelmüket előterjeszszék.*

Számítunk rá, hogy e kérelem teljesítése immár soká késni nem fog, mert nem hihetjük, hogy akár a m. kormány, akár az ország törvényhozása, a melynek a jogegyenlőség elvein alapuló eddigi intézkedései bennünket örök hálára köteleztek, éppen az önkormányzati jog törvényes biztosítása tekintetében kívánna felekezetünkkel szemben *kivételes* állást elfoglalni.

Mennyire kívánatos, hogy felekezetünk az önkormányzati hatáskörébe tartozó ügyeket mielőbb szabályozza, arról meggyőződhetik a vallásügyi kormány már a folyó ügyekből, melyek elintézésénél nem gyéren nehézségek merülnek fel, sőt méltánylandó közérdekek sem jönnek kellő figyelembe: mert *vagy egyáltalán nincsenek szabályok, vagy az intéző hatóságok nem tudják, hogy a régi szabályok bírnak-e még, és mennyiben érvénynyel.* Kitűnik ez abból a pár esetből is, melyről e jelentésünkben ezennel megemlékezni kívánunk.

I.

Az 1895. évi XLII. t.-cz. 3 §-a így szól: »Lelkész (rabbi) és hitközségi elöljáró az izraelita felekezetnek csak oly tagja lehet, aki magyar állampolgár és aki képesítését Magyarországon nyerte.« Ez a §. azonos »a vallás szabad gyakorlatairól« szóló 1895. évi XLIII. t.-cz. 13 §-ában foglalt intézkedéssel, a mely »a jövőben törvényesen elismerendő vallásfelekeze-

tekre« vonatkozik. A *főrendiház* javaslatára jutott »az izraelita vallásról« szóló törvénybe.

A *rabbi* képesítéséről létezik többrendbeli kormányintézkedés is. De hogy minő »képesítés« kívántatik meg a *hitközségi elöljárótól*, arról eddig sem a felekezet, sem a minisztérium még nem intézkedett. E felmerülő kérdés jelenleg, minden cinozura hiányában, a legkülönbözőbb felfogásoknak tág teret nyit, úgy hogy már legközelebb fog a fentidézett §. magyarázata illetékes helyen szükségessé válni.

Ez tisztán olyan kérdés, melynek eldöntése az autonóm felekezet hatásköréhez tartozik. Ha mindamellett addig is, míg felekezetünk az ügyeit önmaga nem szabályozhatja, e kérdésben állást foglalni szükségessé válik, igyekezni fogunk oda hatni, hogy a tényleges viszonyok figyelembe vétessenek és azoknak megfelelően az izr. hitközség *előjárójának qualificációjaképen* csak az kívántassék meg: hogy az illető *nagykoru, adófizető, feddhetlen előéletű magyar állampolgár legyen és az állam nyelvét szóban és írásban bírja.*

II.

Rámutattunk már a mult évben arra a sajnos körülményre, hogy »az izraelita vallásról« szóló törvény nem terjesztette ki ránk az 1868. évi LIII. t.-cz. 23. §-ában foglalt rendelkezés hatályát, mely szerint: »új egyházgyülekezetek alakítása, a leányegházaknak anyae gyházakká, vagy viszont ezeknek leányegházakká való átváltoztatása, a vallásfelekezetek kizárólagos jogai közé tartozik.« Ez a körülmény abban leli ugyan magyarázatát, hogy gróf Csáky ő nagyméltósága, — a mint azt az általa beterjesztett törvényjavaslatnak fentebb idézett »indoklásában« kiemelte — »az izraelita vallás az állam iránti viszonyának szabályozását, *későbbi törvényhozási intézkedések* számára tartotta fenn«. De ez mit sem változtat azon a tényen, hogy az által, hogy a most idézett §. az izr. vallásra kiterjesztve nem lett, új izr. anyahitközségek alakításának engedélyezése még mindig a minisztérium hatásköréhez tartozik.

A minisztérium e jogának mikénti gyakorlására nézve csupán az 1885. évi 1924. és 1888. évi 1191. eln. sz. a. kiadott szabályrendelet állanak fenn. Ezek szerint izraelita anyahit-

községnek csak az a hitközség tekintendő, a melynek a miniszterium az *anyakönyvvezetés jogát* engedélyezi. A mióta azonban az állami anyakönyvvezetés életbe lépett, a felekezeti anyakönyvvezetés jogát a kormány engedélyétől függővé tenni nem lehet. Tisztán áll tehát, hogy anyahitközségeink jelen kritériuma *továbbra meg nem állhat* és hogy felekezetünk leg-sürgősebb teendői közé tartozik a *hitközségek alakulási feltételeinek* megállapítása. Megelégedéssel konstatáljuk ugyan, hogy a miniszterium a még érvényen kívül nem helyezett, fent idézett szabályrendeletekkel létesített hitközségi rendet eddig, elé fenntartani igyekezett, de minden igyekezet mellett előfordult mégis oly eset, melyben a fennálló szabályrendeletektől eltérőleg történt az intézkedés. Ily intézkedés visszavonása iránt folyamatban vannak ugyan tárgyalások, de már maga az a körülmény, hogy folytonos, gondos körültekintés hiányában a fennálló anyahitközségi kötelek *szüntelen veszélyeztetésnek* vannak kitéve, nagyon is indokolttá teszik azt az igyekezetünket, hogy hitközségeink létét az *eddiginél szilárdabb alapokra* fektessük. Minden előforduló esetben igyekszünk oda hatni, hogy ne az anyakönyvvezetés hanem tisztán csak a *rabbínatus* tekintessék a hitközség kerületének közös közegeit, melynek költségeihez a *kerület minden lakosa hozzájárulni köteles*.

Legnagyobb nehézséggel jár a rabbinak azon jogukban való megvédése, hogy az anyahitközség területén rabbisági funkciót *csakis ők* végezhesse. Azt hiszszük, hogy nagyobb súlyt kölcsönöz majd felszólalásunknak, ha a t. Gyűlés e törekvésünkben bennünket támogatni méltóztatik. Arra kérjük tehát a t. Gyűlést: *szíveskedjék megengedni, hogy az elnök urak nevében is elfoglalhassuk felső helyen azt az álláspontot: hogy minden rabbisági funkciók végzése az alkalmazott rabbi kizárólagos jogát képezi*. Ebből folyólag továbbá érvényt kívánunk szerezni az 1885. évi 1924. eln. sz. a. kiadott szabályrendelet 10. §-ának olyképen, hogy az ellen, ki az illetékes rabbtól kiállított felhatalmazás nélkül izr. ritus szerint esketést végez, az idézett §-ban megállapított *bírságbüntetés szigoruan alkalmaztassék*.

III.

Ügybuzgó ker. elnökeink egyike felhívta figyelmünket arra, hogy az ottani *kir. tanfelügyelő az izr. iskolákat a felekezeti iskolák köréből kíméli és azokat mindenekben a községi és állami iskolákkal egyforma elbánás alá veszi*. Ez ügyben felterjesztést intéztünk a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz, melyben — hivatkozással arra, hogy a legfelsőbb helyen szentesített kongresszusi statutumaink népiskoláink ügyét is kellően szabályozzák — azt a kérelmet terjesztettük elő: hogy az illető tanfelügyelő utasítsa, hogy a működési körében fekvő azon izr. hitközségi iskolákat, a melyek az izr. községkerületben képviselve vannak, és így az izr. kongr. szabályzatokat magukra nézve kötelezőknek elfogadják, oly felekezeti iskoláknak tekintse, melyek — a mi a felügyeletet illeti — nem a községi vagy állami, hanem a törvényesen bevett keresztény felekezetek népiskoláival esnek egyforma tekintet alá. Felterjesztésünk folytán ebben az ügyben a tárgyalások folyamatba tétek. Érveink ellen az hozatik fel, hogy a kongr. szabályzatok szentesítése óta orsz. törvények hozattak, melyeknek az izr. felekezet saját hatáskörében érvényt szerezni nem képes. Ilyen egyebek közt az 1876. évi XXVI. t.-cz., melynek intézkedéseihez azóta a keresztény vallásfelekezetek az egyházi gyülekezeteik által megállapított újabb egyházi alkotmányukban alkalmazkodtak, holott azóta izr. kongresszus még nem volt, a mely csak az *iskolaszékek* kellő szervezéséről is gondoskodhatot volna.

Ez is tehát egyik fontos és sürgős teendője felekezetünknek. Siettünk is azt felső helyre intézett felterjesztésünkben újabb argumentumul felhozni annak szükségessége mellett, hogy felekezetünknek mielőbb megadassék a mód felekezeti alkotmányának újabb megalkotására. E mellett azonban nem szűnünk meg oda törekedni, hogy ne vonassék meg tőlünk az önkormányzati jognak az a mértéke is, a mely a kongr. szabályzatok erejénél fogva bennünket már is megillet. A tárgyalások ebben az ügyben különben még folyamatban vannak; az eredményről lesz szerencsék annak idején jelentést tenni.

IV.

A lelkeszi jövedelem kiegészítéséről szóló 1898. évi XIV. t.-cz. végrehajtása iránt a kellő előkészületek megtörténtek. Volt szerencsénk a kerületi elnök urakat ellátni a rabbisági hivatalokhoz intézett körlevelekkel, melyekhez ugy a törvény, valamint az annak végrehajtása tárgyában kibocsátott miniszteri rendelet teljes szövegét mellékeljük.

A törvény 2. §-a mindazoknak a lelkeszi állásoknak a jövedelmét rendeli 800 ft-ra (1. a 4. §-t), illetőleg 400 ft-ra kiegészíttetni, a melyek 1898. évi január hó 1-éig már rendszerezítve voltak. *Igénybe vehetik tehát ezt a kiegészítést mind azok a rabbiságok, a melyeket a vallás- és közoktatásügyi miniszter ur ő nagyméltósága az 1885. évi 1924. eln. sz. a. kiadott szabályrendelet alapján létesített*

A jövedelem kiegészítéseért — a végr. rendelet 3. §-a szerint — folyamodhatnak:

1. az, aki a rabbisági hivatalt viseli; ha pedig ez a folyamodás jogával élni nem akar, vagy ha a rabbisági hivatal betöltve nincsen:

2. az izr. hitközség előjárósága.

Mindkét esetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter ur ő nagyméltóságához intézett és a végrehajtó rendeletben megkívánt adatokkal támogatott kérvény 1899. évi július hó 30-ig nyújtandó be. *Oly rabbi-állás, a mely 1898. évi január hó 1-ig rendszerezítve volt, de 1899. évi július hó 30-ig be nem jelentetett, jövedelmi kiegészítésben nem részesíthető.*

A képesítés igazolására s a jövedelem bevallására A) és B) betűkkel jelölt rovatok állnak rendelkezésre. A körlevélben tudattuk, hogy a rabbiknak és hitközségi előjáróságoknak, a kik a jövedelem kiegészítését igénybe venni kívánják, az említett rovatok ikeit készségesen megküldjük, nemkülönben a netán kért felvilágosításokat is megadjuk. Számosan fordultak ennél fogva hozzánk és — a mennyiben tehetségünkben állott — a kellő utmutatásokkal készségesen szolgáltunk.

Mult évi gyűlésünk alkalmával csak a törvényjavaslat feküdt előttünk, de már akkor is abban a nézetben voltunk, hogy a lelkeszi javadalomnak szándékba vett kiegészítésével az állam felekezetünk érdekeit nem igen mozdítja elő. Az eddigi

jelentkezések után most már azt is merjük állítani, hogy a rabbik jövedelmének kiegészítése akkora összeget sem fog igénybe venni, mint a mennyit az állam az utolsó években a csekélyebb fizetésű rabbik segélyezésére fordított.

Az egyházpolitikai törvények életbelépése által megkárosult rabbik megfelelő segélyezése szintén egyikét képezi azoknak a feladatoknak, melyek felekezetünk kebelében megoldásra várnak.

V.

Az 1898. évi XIV. t.-cz. 20. §-a így szót:

»A mennyiben a 2. §-ban említett vallásfelekezetek illetékes hatósága igazolja, hogy több lelkeszének jövedelmét már a csekélyebb javadalommal ellátott lelkeszek illetményeinek kiegészítése címén az állami költségvetésbe felvett és az illető vallásfelekezetnek jutott összegből 1897. év végéig 1600 koronáig kiegészítette; ezen kiegészítési összeget addig is, míg a jelen törvény értelmében az illető lelkeszek jövedelme különben is 1600 koronáig kiegészíttetik, az állam az illető vallásfelekezet részére kiszolgáltatja.«

Az ezen §-ban foglalt rendelkezésre való figyelemmel a vallás- és közoktatásügyi miniszter ur ő nagyméltósága mult évi 3159. eln. sz. a. kelt rendelettel felhívni méltóztatott bennünket arra: hogy »a mennyiben az orsz. izr. iroda hatósága körében oly lelkesz léteznék, a kinek jövedelme a 20. §-ban meghatározott rendkívüli állami segélyből 1897. év végéig kiegészítetett,« az esetben a jelzett összegből tényleg megtörtént kiegészítést az 1898. év végéig igazoljuk be a végből, hogy a miniszter a megfelelő intézkedéseket megtehesse és a beigazolt összegeket kiszolgáltathassa. A rendelet megjelölte azt a módot is, mely szerint a szóban levő kiegészítés igazolandó.

Erre a felhívásra egy felterjesztésben előadtuk, hogy a rendeletben előírt módon és határidőben rabbijaink érdekeit megvédeni képesek nem vagyunk. A rendelet ugyanis azt kívánja, hogy a szóban levő kiegészítés igazolása céljából »minden egyes lelkesz autonómikus jövedelme az eddigi bevallások szerint kimutattassék«. Ennek a kívánságnak, csak az a

felekezeti felelhet meg, a mely az ügyeit ezen a téren oly módon kezelte, hogy a törvény 20. §-ának az intézkedése az ő viszonyaira mintegy rá szabottnak tekinthető. Eddigélé az izr. hitközségek és rabbiknak a segélyeket a miniszterium közvetlenül engedélyezte anélkül, hogy a rabbik autonómikus jövedelmüket bevallották volna, s minthogy eddig ily jövedelmi bevallások nem léteztek, nem is vagyunk abban a helyzetben, hogy a rabbik autonómikus jövedelmét az eddigi bevallások szerint kimutassuk. Kértük a miniszter ur ő nagyméltóságát, hogy a rabbik jövedelmének »az eddigi bevallások szerint« való kimutatását ne követelje. Minthogy pedig a kongrua törvény idézett szakasza alapján engedélyezendő segélyekre az 1899. évi állami költségvetésbe ugyanakkora összeg van felvéve, mint a mennyi az 1897. évben »a szegényebb javadalmazásu lelkészek« segélyezésére fordított, még azt az alázatos kérelmünket terjesztettük a miniszter ur ő nagyméltósága elé: hogy ebből a segélyösszegből a rabbiknak ugyanannyi segélyt engedélyezzen, amennyit azoknak az 1897. évben utalványozni kegyeskedett.

Voltak keresztény egyházak is, amelyek a mienkhez hasonló felterjesztést intéztek a miniszteriumhoz, mert ők sem tettek 1897-ben oly intézkedéseket, hogy a kongrua törvény 20. §-a szószerinti alkalmazásának bárminő hasznát vehetnék. De sem ezek, sem pedig a mi fentebb vázolt felterjesztésünk eddig elintézést nem nyert.

Abban a nem várt esetben, ha a miniszter úr kérelmünket teljesíthetőnek nem találná, rabbijaink nagy sérelmet szenvednének. Elesnének attól a csekély kárpótlási összegtől is, a melyet az egyházpolitikai törvények életbelépése óta segély czímen kaptak.

Elismerjük, hogy magának a felekezetnek is vannak kötelességei a segélyezés terén, de hozzátesszük, hogy meggyőződésünk szerint felekezetünk eleget is fog tenni kötelességének, mihielyt az annak teljesítésére szükséges eszközöket, törvényesen biztosított önkormányzati joga segélyével, megszerezheti. Gondoskodni fog nemcsak a rabbik, hanem a tanítók, kántorok, jegyzők és egyéb alkalmazottak segélyezéséről is, valamint számukra nyugdíjintézetek felállításáról.

Addig is azonban, a míg a hitfelekezetünkre háruló kötelességünknek önkormányzati alapon meg nem felelhetünk,

igyekeznünk kell más uton némileg a bajon segíteni. Ennek a czélnek az érdekében bátorkodunk javaslatba hozni, hogy a magas kormánytól az »izr. egyházi czélokra« megállapított javadalmi összeg — a népesedési viszonyoknak megfelelő arányban — való megállapítását ujabbán kérelmezzük. Kimutatni bátorkodtunk több ízben, hogy felekezetünket e czímen a mostani összeg háromszorosa illetné meg. Többszöri kérelmünk eredménye — mint mult évben jelentettük — az volt, hogy az 5000 frt javadalom évi 10,000 frtra lett felemelve. Legalább további tízezer (10,000) frtra volna szükség arra a czélra, hogy abból kizárólag csak rabbik és egyéb hitközségi alkalmazottak nyerjenek segélyt. Méltóztassék az országos irodát felhatalmazni, hogy ez érdemben a szükséges felterjesztést megtegye (Helyeslés).

*

Az Országos Iroda tevékenységét nemcsak a felsorolt ügyek vették igénybe. Mint a mult években, az utolsóban is állandó véleményező közege volt a m. kormánynak felekezetünket érintő ügyekben. Elég élénk érintkezést folytattunk a községerületekkel. Bizalommal fordultak hozzánk hatóságok fontosabb ügyekben felvilágosítás végett. És felkerestek bennünket úgy hitközségek, mint egyesek, ha tanácsra, vagy felvilágosításra szorultak.

Habár majdnem kivétel nélkül sikerült nagyobb bonyodalmaknak elejét vennünk, mégis lépten-nyomon tapasztaltuk ügyeink rendezetlen voltának hátrányait és nem késtünk tapasztalatainkról mindig a mielőbbi rendezés szükségességének hangsúlyozása mellett — felső helyre jelentést tenni. Nem hihetjük, hogy e miniszterium velünk ellentétes meggyőződésben legyen, és ezért reményteljesen nézünk a m. kormány intézkedéseinek eléje.

Midőn e jelentésünket előterjesztjük és az abban foglalt javaslatokat elfogadásra ajánljuk, biztosíthatjuk a t. gyűlést, hogy senki sem várja türelmetlenebbül, mint mi, annak az időnek az elérkezését, melyben felekezetünknek az önkormányzati jog körébe tartozó ügyek sikeres szabályozása lehetőségessé válik.

A gyűlés a jelentést élénk helyesléssel kísérte s az egyes javaslatokat beható vita után egyhangulag elfogadta.

Az orsz. iroda vezetőinek körületekintő és buzgó működésükért jegyzőkönyvi köszönetet szavazott.

A tanácskozások befejezése után a gyűlés tagjai határozatuknak megfelelően, testületileg indultak a m. kormánynál való tisztelgésre, hogy az izraelita autonomia tárgyában beadott memorandumaik mielőbbi kedvező elintézését kérelmezzék.

Első sorban dr. *Wlassics* Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternél jelentek meg, kihez *Schweiger* Márton, mint a gyűlés elnöke, a következő beszédet intézte:

Nagyméltóságú Miniszter úr!

Kegyelmes urunk!

Midőn 1896. évi janár havában az izraelita autonomia tárgyában előterjesztésünket átnyújtani bátorkodtunk, Nagyméltóságod kijelenteni méltóztatott, hogy semmit sem tart oly természetesnek, mint azt, hogy az izraelita vallás reczipiáltatván, e vallás hívei iparkodnak annak autonomiáját szervezni és biztosítani, hogy e törekvéshez a kormány is hozzájárul, de egy kongresszusnak az összehívása magában véve még nem jelenti az autonomia sikerét, hanem bizonyos előkészületek szükségesek ahhoz, hogy oly autonomia létesíthessék, a mely kielégíti a különböző érdekeket is.

Azóta két további felterjesztést bátorkodtunk e tárgyban Nagyméltóságodhoz intézni, de beadványaink még elintézését nem nyertek. E mellett azonban hitközségeink és azok alkalmazottainak viszonyai rosszabbra fordultak.

Az izraelita anyakönyvi ügy megszűnővén államérek lenni, folyton az a veszély fenyeget bennünket, hogy az anyakönyvi intézményre alapított jelen hitközségi rendünk felbomlik. A hitközségi alkalmazottak viszonya a hitközségekhez szabályozva nem lévén e téren gyakran a legnagyobb önkény uralkodik. A rendszeres vallásoktatás és az alapítványok ügyei is sürgős szabályozást igényelnek. Különben a folyó ügyek is elég bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a fennálló rendeletekkel a zsidóügyeket helyesen adminisztrálni nem lehet.

Szükségét érezzük annak is, hogy felekezetünk minden téren fokozódott erővel fogjon intézményeinek fejlesztéséhez,

de az e fölött folytatott tanácskozások közben szintén arra az eredményre kellett jutnunk, hogy a hazai zsidóság mint törvényesen bevett felekezet csak akkor fogja kötelességeit minden téren méltó módon teljesíthetni, ha önkormányzati joga a törvényhozás által — úgy mint az több törvényesen bevett keresztény egyházzal szemben már megtörtént — biztosítva és szabályozva lesz.

Ezek a szempontok teszik kötelesegünké, hogy Nagyméltóságod előtt ismét megjelenjünk és mély tisztelettel esedezünk: méltóztassék az említett felterjesztéseinkben előadottak figyelembe vétele és a kilátásba helyezett előkészületek megtétele mellett minél előbb lehetővé tenni, hogy a törvényesen bevett izraelita vallás hívei a reájuk háruló köteleességeknek megfelelhessenek.

Ajánljuk felekezetünket és annak ügyeit Nagyméltóságod kegyébe. (Lelkes éljenzés.)

Dr. *Wlassics* Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter erre következőleg válaszolt:

Igen tisztelt uraim!

Szónokuk szíves volt hivatkozni azokra a nyilatkozatokra, a melyeket e tárgyban már Önök előtt tettem. Jelen alkalommal sem mondhatnék egyebet, mint azt, hogy egy kongresszusnak az összehívása magában véve a siker biztosítékát még nem hordja magában.

Én megvalloim őszintén, azt szeretem, azt óhajtom, hogy ha kongresszust hívunk össze, akkor az minden valószínűség szerint a siker biztosítékát is hordja magában. Jól tudják az urak, hogy kongresszus már volt. Azt is méltóztatnak tudni, hogy kongresszusi szabályzatnak kötelező ereje országgyűlési határozat következtében mintegy meg lett szüntetve, a mikor — ha jól emlékszem — Ghyczy Kálmán tette meg a Házban erre vonatkozó indítványát, hogy mivel a kongresszus a törvényhozás előleges beleegyezése nélkül ült össze és így maga a törvényhozás erre vonatkozólag nem nyilatkozott és az engedélyét meg nem adta, ennek következtében a kongresszusi határozatok teljes kötelező erővel nem bírnak.

Már régebben tanulmányoztam memorandumukat és abban azt láttam, hogy arra méltóztatnak súlyt helyezni, hogy mindenekelőtt országos törvényt hozassék, a mely a kongressz-

szusnak összehívását rendelje el. Ezt a kérdést én tanulmányozásom tárgyává tettem és már több alkalommal mondtam azoknak az uraknak, a kik ez iránt érdeklődtek, különösen az Önök központi képviselőinek, hogy igen komolynak tartom ezt a kérdést és éppen ezért méltóztassanak megengedni, ha kormány ezt a kérdést még beható megfontolás tárgyává teszi.

Egy dolgot azonban természetesen egész határozottan ki kell jelentenem: *teljesen elismerem az izraelita vallásfelekezetnek azt a törekvését és azt a jogát, hogy mint bevett vallás, önkormányzati ügyeit rendezni óhajtja.* Én legjobban érzem azt, hogy a jelenlegi szabályok, a jelenlegi jogforrások nem alkalmasak arra, hogy a zsidó ügyeket úgy adminisztrálhassuk, mint a hogy azokat adminisztrálnunk kellene. Igen helyesen méltóztatott a szónok úr kiemelni, hogy mivel a hitközségi szervezetnek föltételei első sorban az anyakönyvvezető rabbinátusokhoz vannak kötve és mivel az anyakönyv ma már állami ügy, ebből a szempontból kétségtelenül az államnak is meg vannak a maga nehézségei, épp úgy új hitközségek alakításánál, mint főkegyházak létesítésénél, annál is inkább, mivel az izraelita vallásról szóló törvény azokat a szakaszokat, a melyek más bevett vallásoknál az anya- és főkegyházak létesítéséről intézkednek, a zsidó vallásra nem terjeszti ki és így nem tartom kizártnak, hogy a hitközségi ügy rendezése tekintetében talán még a kongresszust megelőzőleg is, valószínűleg szükség lesz bizonyos ideiglenes *intézkedésekre.*

Láthatják ebből Uraim, hogy a dologgal komolyan foglalkozunk és érezzük mindazokat a hátrányokat, a melyek a zsidó-ügy rendezetlensége következtében előttünk nagy mértékben ismeretesek.

Semmi kétség arra nézve, — és ez kiválglik éppen a recepczióról szóló törvényből is, — hogy tulajdonképpen a zsidó vallás van recipiálva, tehát mint vallás, *több zsidó vallás nincs,* de igenis van adminisztratív szempontból több megkülönböztetés, sőt vannak rituális eltérések is; hisz igen jól méltóztatnak tudni, hogy a kongresszusi alapon állókon kívül ott van még az orthodox, ott van a statuskvoante és ott van a negyedik, az u. n. szefard-hitközség is. Méltóztatnak tudni, hogy a hitközségi szervezetre nézve bizonyos tekintetekben

eltérő szabályok vannak és különösen a bírósági fórumok is nagyban eltérnek, mert egészen más az önök kerületi bírósága, meg más az orthodoxok választott bírósága, míg a másik kétónél, a statuskvoante és a szefard-hitközségeknél egyenesen a közigazgatási fórumok bírászkodnak. Sajátságosnak találom azt is, hogy előfordult már az az eset is, hogy ugyanazon hitközség egyszer kongresszusi alapon állt, azután átalakult orthodox-szá, azután statuskvoante lett és pedig rövid idő alatt.

Mondom, én a visszásságokat a legélenkebben érzem, ismerem és foglalkozom is velök és éppen nem óhajtom, hogy az urak abban a törekvésükben bármi tekintetben is megbénítva érezzék magukat, hogy *végleges rendezés* váltsa fel a mai bizonytalan helyzetet. De én valószínűnek tartom, hogy addig is, — előbb vagy utóbb — szükség lesz ideiglenes rendelkezésekre is, mert hisz méltóztatnak tudni, hogy nagy organikus rendezés sok időt igényel.

Magára az eljárásra és az adminisztrációra nézve is, ha szabad nyilatkozatot tenni, örömmel tapasztalom azt, hogy teljes hazafias ügybuzgósággal iparkodnak a hazai nyelv terjesztése körül, nemkülönben — a mi igen természetes és ezt nem is tekintem érdemnek — a hazafias érzéseknek ápolása körül. Én nagyon kérem, hogy ugyanazzal az ügybuzgalommal végezzék továbbra is munkájukat és iparkodjanak nekem megkönnyíteni az én nehéz feladatomat, a mely annál nehezebbé válik, minél inkább tapasztalom, hogy jelenlegi jogforrásaink igen fogyatékosak és igen hézagosak. Én a zsidó-ügy terén többet akarok elintézni jóakarattal, méltányossági szempontokkal, mint a rideg hatalmi szférába burkolódzó jogszabályokkal.

Ezeket akartam ez alkalommal elmondani és ismételve arra kérem Önöket, bizzanak meg abban, hogy a kormány ezzel a kényes kérdéssel is behatóan foglalkozik és lehetőleg úgy iparkodik ezt a kérdést megoldani, hogy az az *összes* hazai zsidóságnak megelégedésére szolgáljon. (Élénk tetszés.)

A miniszter ezután barátságosan társalgott a küldöttséggel, melynek minden tagjához intézett egy pár szívélyes szót.

A küldöttség ezután Széll Kálmán miniszterelnöknél tiszteleggett, hol *Schweiger* Márton a következő beszédet mondotta:

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Kegyelmes Urunk!

Az izraelita községkerületek elnökei, midőn rendes évi gyűlésük alkalmából együtt vannak, megjelenni bátorzkodnak ezennel Nagyméltóságod előtt, hogy első sorban Exzellenzciádat a magyar kormány élén mély tisztelettel üdvözljék (Eljenzés) és hogy felekezetünk még rendezetlen ügyeiről is Nagyméltóságod előtt megemlékezzenek.

Nagyméltóságodnak és a vallásügyi miniszter úr Ó Nagyméltóságának a képviselőházban kifejtett vallásügyi programja szerint a magyar kormány az állam és egyház jogait respektálni és épségükben fentartani kívánja. Minden esetre a leghelyesebb álláspont, melyet szabadelvű kormány vallásügyi téren elfoglalhat. De e cél elérésének előfeltételét az képezi, hogy az állam és egyház közti viszony rendezve legyen.

A törvényesen bevett keresztény felekezeteket az ország törvényei már felruházták azzal a joggal, hogy önkormányzati hatáskörükbe tartozó ügyeiket hivaikra kötelező módon szabályozhatják. Ezeknek a felekezeteknek viszonya az államhoz tehát már teljesen rendezve van és így a magyar kormánynak vallásügyi programja a törvényesen bevett keresztény felekezetekkel szemben teljes mértékben érvényesülhet.

Másképp áll azonban az izraelita vallásnak a viszonya az államhoz. Az 1895: XLII. t.-cz. az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánította, de e vallásnak az államhoz való viszonyát nem szabályozta, hanem annak a szabályozását későbbi törvényes intézkedéseknek tartotta fenn. Mindaddig, míg ezek a törvényes intézkedések meg nem tétetnek és ezek alapján vallásunknak az államhoz való viszonya szabályozva nem lesz, nem látjuk megadva a lehetőséget arra, hogy a magas kormány vallásügyi programja az izraelita felekezettel szemben helyesen keresztültivessék.

Kegyelmes Urunk! Már az »izraelita vallásról« szóló törvény életbeléptetése után éreztük szükségét az izr. autonómia törvényes biztosításának és szabályozásának. Bátorkodtunk is akkor már a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr Ó Nagyméltóságához előterjesztéssel járulni, melyben hitügyi viszonyaink tüzetes ismertetése után azt kérelmeztük, hogy vallásunknak az államhoz való viszonya mielőbb ugyanazon az alapon szabályoztassék, a melyen hazánkban az állam és

egyház közötti viszony törvényesen bevett keresztény egyházakkal szemben is rendezve lett.

A millenniumi év és a reá következő politikai viszonyok kérelmünk teljesítésére alkalmasak nem voltak és így felekezetünk autonómiaja még mindig a régi rendezetlen állapotban van.

Nagyméltóságodnak a magas kormány élén való megjelenésével mintegy varázsütésre megváltozott a politikai helyzet és a törvényhozó testületbe a béke bevonult. Tudjuk, hogy számosak és fontosak a feladatok, melyek megoldása Nagyméltóságodra s a törvényhozásra vár, de tudjuk azt is, hogy Nagyméltóságod minden felekezeti különbség és minden osztály különbség nélkül egyenlő mértékben kíván mérni; a mi azonban állampolitikai téren csak akkor lehetséges, ha felekezetünk hasonló viszonyba hozatik az államhoz, melyben a törvényesen bevett keresztény felekezetek vannak.

Nagyméltóságod igazságszeretete nem fogja megengedni, hogy e tekintetben felekezetünk még sokáig kivételes helyzetben maradjon és ezért reményteljesen nézünk a magas kormány oly intézkedéseinek eléje, melyek alapján felekezetünknek az autonóm keresztény egyházakkal való egyenjogosítása vallásügyi téren teljessé válhat.

Midőn felekezetünk ügyét Nagyméltóságod kegyes pártfogásába ajánlani bátorkodunk, még csak annak a hő kívánságnak adunk kifejezést: engedje a Gondviselés, hogy Nagyméltóságod a haza boldogítása s a közjó előmozdítására irányított tevékenysége mellett jó erőben és egészségben még sokáig éljen. (Hosszas élénk eljenzés.)

Szél Kálmán miniszterelnök erre következőleg válaszolt:

Mélyen tisztelt küldöttség, tisztelt uraim!

Fogadják őszintén érzett köszönetemet azon szíves szavakért, a melyeket az önök tisztelt szónoka hozzám intézni szíves volt. Már maga a megjelenés is köszönetre kötelez, de még inkább azok a szavak, a melyek, úgy látom, sok irányban visszhangját képezik azoknak az elveknek és nézeteknek, a melyeket kormányra léptemkor az országgyűlésen kifejtettem, mert némely szavakat abból a programbeszédből látok átvéve, a melyben politikámat kifejtettem és csak örömmel tapasztalom, hogy az, a mit akkor mondtam, visszhangot keltett az országban.

Igen, az állam és az egyház közti jó viszonyoknak a fentartását elsőrendű állami feladatnak tartom és másodszor elsőrendű politikai feladatnak tartom a minden vallásfelekezet közti jó egyetértés fentartását. Az én politikám, a mely a jognak, a törvénynek, az igazságnak a politikája, kiterjed minden osztályra, minden felekezetre, minden nemzetiségre különbség nélkül. (Élénk éljenzés.)

Hogy ennek a politikának azután mi az erkölcsi alapja, mi a célja és mi a tartalma, azt bővebben fejtegetni nem akarom. Önök azt ismerik. Abban a szabadelvű irányban viszem és akarom vinni továbbra is a politikát, a melyben felnöttem (Éljenzés:) és a melynek tanait magamba szívtam politikai működésem megkezdésekor és vallottam mindig.

Azokat a viszonyokat, a melyet Önök szó bahoztak s azoknak keletkeztét ismerem még politikai pályám legelső éveiből, a midőn, gondolom, Eötvös József báró idejében, megindultak ezekben a kérdésekben a tárgyalások; azt is tudom, hogy megakadtak; de abban, gondolom, igazságot fogtak Önök szolgáltatni a törvényhozásnak és azoknak, a kik ebben az irányban a törvényhozást alkotásra hívták fel, hogy nagy lépés történt az 1895 évi törvényhozás által, a mely az izraelita vallást a törvényesen bevett vallások közé vette fel. Hogy minden viszony nem rendeztetett rögtön, annak — Önök talán még jobban tudják, mint én — megvan a maga oka; mert hiszen Önök sem képesek ma még azokat a kérdéseket, a melyek szabályozást igényelnek, egészen tisztán formulázni, mert a nehézségek kétségtelenül igen nagyok, hanem igenis nekem és kormányomnak feladatunk lesz ezt az ügyet is nemcsak bővebb figyelemmel kísérni, hanem a mint az idő és a törvényhozásnak teendői megengedik, igenis, *ennek a kérdésnek a megoldásához is hozzá fogok nyúlni* (Élő éljenzés) legyenek teljesen meggyőződve, hozzá fogok nyúlni abban az irányban és azon politika szellemében, a mely az én irányom és az én politikám. (Élénk éljenzés.)

Nagyon köszönöm szíves megjelenésüket. Legyenek meggyőződve, nagyon szívesen fogok ezzel az ügygyel foglalkozni, a mely polgártársaink igen nagy részének igen fontos ügye.

A miniszterelnök végül kezét fogott a küldöttség összes tagjaival, mire a fogadtatás véget ért.

EMLEKBESZÉD WAHRMANN SÁNDOR FELETT.

Elmondotta az orsz. rabbiképző intézet templomában tartott gyászünnepélyen 1899. évi április hó 12-én Dr. Blau Lajos.

Tisztelt gyülekezet!

Wahrmann Sándor lehunyta örökre fáradt szemét és mi szegényebbek vagyunk egy derék férfiúval: Izrael elvesztette hű fiát, hitközségünk buzgó tagját, az ember-szeretet bőkezű pártfogóját, intézetünk lelkes barátját. A felekezeti élet, a jötevés és közművelődés gócpontjain egy-egy fájdalmas hézagot pillant meg szemünk és lelkünk elborul az igénytelen férfiú örök távoztán. Még friss a seb, melyet váratlan elhunyt testvérei és rokonai, tisztelői és barátjai szívén ejtett, alig mult el a vallásos gyász harmincz napja, és mi összegyűltünk, hogy lelki szemeink elé idézzük e jámbor élet jelenségeit, emlékeztünkbe vessük nemes tartalmát, hogy lerójjuk az igaz kegyelet adóját és egy könyvet szenteljünk e rokonszenves egyéniség emlékének.

*

Wahrmann Sándorra illik a zsoltárártó szava:

יהוה מי יגור באהלך מי ישכן בהר קדשך

(15, 1. 2.) הולך תמים ופעל צדק ודבר אמת בלבבו

»Ó Örökkévaló! ki tartózkodik sátradbán? Ki lakozik szent hegyeden? Ki jámboran jár, igazságosan cselekszik és igazat beszél, a mint szívében van.« Egyszerű volt Wahrmann Sándor földi vándorlása, jámbor elődök, jámbor sarja. Körülötte fény és pompa, csillogó külszín és romlott való, ezer szenvedély a lelkekben, ezer vágy és szívekben: *והנה ישכון ושמחה . . . אהל בשר ושהת יין אהל ושהת מי* (Ezs. 22, 13.) »Legyen öröm-vígság, együnk-igyunk, ma élünk, holnap halunk« lázas nemzedék, meghasonlott társadalom: ő pedig, a régi zsidó élet megtestesítője, mindvégig egyszerűen viselkedő és kevéssel beérő, örömet lelve a tisztas munkában s nem muló gyönyörökben, megelégedést a teljesített kötelesség tiszta érzésében.

Tíz ujjal fáradozott, de egy ujra valót sem élvezett, szűkmarku volt önmagára, bőkezű másokra. A szívjóság, a zsidó népjellem legszilárdabb alapvonása, a mely az ősi erkölcsök szétmállása mellett sem lett még az idő mar-talékává, erősen kidomborodott személyében: a közügy sohasem esalatkozott áldozatkészségében, a szegény soha-sem kopogtatott hiába ajtaján. Híven követte a proféta igéjét: *הלא פרס לרעב לחםך ועניים מדורים תבוא בית כי תראה ערם וכסיתו* (Ezs. 58, 7.) »Törj kenyeredből az éhezőnek, a bolyongó szegényt vidd hajlékba, ha meztelent látsz, ruházd fel és véredtől ne vonulj el«. Ura volt kincsei-nek, nem rabszolgája, atyai örökségének, melyet több-szörösen elajándékozott, hű sáfárja. Valóban *עַם צַדִּיק* igaz-ságosan cselekedett. Igaz férfiú volt, kit nem tántorított meg az arany sem szerénységében, sem életmódjában, sem hitében, sem erkölceiben; igaz férfiú volt, ki a gazdagság előjogait nem kívánta, de a gazdagság köte-lességeit fényesen gyakorolta: főkönyve jótékonyági könyve volt.

Keserű bírálója volt e zavaros kornak, mely az egyéni erkölcsöt magánügynek tekinti, melyben az em-berek erősek felebarátaikkal és gyengék magukkal szemben. Értette e nemzedék törpeségét, »mosolygó arz alá rejtett bűnével s a megszokás hazug erényeivel« (Ma-dách.) Fájt szívének a zsidó egyszerűség letünése, a vallá-sosság elenyészése, az erkölcsök züllése, és a romlatlan szív nyelve éles. *כי אמת יהוה הכי והועבת ששתי רשע*. (Példab. 8, 7) »Igazat beszél inyem, ajkaim undora a gonoszság«. Őszinte ember volt, *והיה אמת בלבבו* a ki az igazat kimondta, a mint a szívében érezte.

Egyszerűség, jóság, igazmondás, e hármas emberi erény mely zsidó vallásossággal párosult elhunyt jelesünk-ben. A jók útján járt, a jámborok ösvényén tartotta magát, ki vallásunkat nem tekintette igának, törvényeit nem érezte békónak. Szerette az Isten házát, melyet sűrűn keresett fel, napról-napra imába öntötte szíve kívánsá-gát, lelke fájdalmit, felemelkedvén a Mindanható dicsőít-ésében, vigasztalást találván a Teremtő közelségében. Élet-célja: Istennek dicsőség, magának munka; vezére vallá-

sunk nagy parancsa: szeretet, követvén a jámbor tanácsot *בטח בה' ועשה טוב* (Zsolt. 37, 3) »bizzál Istenben és tégy jót«.

És jósága nem ismert korlátokat: kiterjedt özve-gyekre és árvákra, aggokra és tanuló ifjakra, szegényekre és betegekre. Tudjátok mindnyájan, hogy évtizedek óta ideje és erszénye, tudása és munkája a közügy rendel-kezésére állott, és tudjátok mindnyájan, hogy számos tisztségét, melyeket felsorolnom fölösleges, mindenha lelkiismeretesen töltötte be. *צדיקים אמרים מעט ועושים הרבה*. (Nedárim 21b) »A jámborok keveset beszélnek és sokat cselekednek.« Lobogott benne a lelkesülés, az emberi szív örök tüze, és lángoló szeretettel csüggött népén és vallásán. Mint ember és hazafi szívébe zárta a magyar nemzet minden tagját, de nagy szívébe jutott hely egész Izraél számára. Lelke volt az Alliance Israélite Univer-selle magyar képviselőségének, erősítvén e vékony fona-lat, mely a hazai zsidóságot külföldi hittestvéreihez fűzi. *זה יאמר לה' אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתב ידו לה' בשם ישראל ומה* (Ézsaiás 44,5) »Ő mondotta: az Örökkévalóé vagyok, Jákob nevével nevezte magát, büszkén viselte Izraél nevét.«

Így élt, így beszélt, így cselekedett Wahrman Sán-dor, Izraél szerény, de hű fia, kinek elméjét és szívét tanaink és irataink irányították, kinek gondolatai és érzelmei, a zsidóság szeretetéből fakadva, érintetlenek maradtak e kincskereső kor hívságos áramlataitól. Ment volt földi hiúságtól, tiszteletet nem keresett, elismerést nem várt; egyetlen disze: élete, örök nemeslevele: vég-rendelete. Beigazodott nála a talmud mondása: *גדולים גדולים* »a jámborok nagyobbaknak bizo-nyúlnak halálukban, mint életükben« (Chullin 7b).

Látván a rombolást, melyet az európai műveltség köreinkben okozott, észlelvén a sebeket, melyeket a szabadság évszázados elnyomás után hitéletünkön és erkölceinken ütött, aggodalom szállja meg legjobbjbainkat a művelt Izraél jövője miatt. Vajjon élő test-e, vagy holttetem? De vallásunk, egyesítvén magában az örök istenit és örök emberit, meggyökerezik minden talajban és minden éghajlat alatt; vonzóerejét az emberi lélekre nem veszi el semmiféle művelődés, semmiféle kor.

Az évezredek folyamán sokféle nyelven beszélő és sokféle szellemi fokon álló emberek dicsőítették Adonajt, mert ismerték töráját, s mert szelleme lüktetett bennük. De mi, népünk és vallásunk jogaiért vívott forró küzdelmeink közepette, megelégedtünk magasabb pályákra készülő ifjúságunk magasabb vallásos neveléséről és meggyengült hitében. Wahrmann Sándor, gondolkozó és érző testvérünk, az első, ki becsületes szerzeményéből fejedelmi alapítványt tett, hogy »a hit, a kegyelet és a származási összetartás szent elveit a fogékony ifjú keblekben erősítse«, »azt a szent meggyőződést táplálva, hogy ha a fiatalságot Istenéhez valóban hűnek neveljük, bennök a haza és közjó irányában odaadó és hasznos polgárokat nevelünk.« E szavakba foglalta nézetét és e hitvallomásnak élt és halt. A legszebben teljesítette a böles király útmutatását מְהוּרַד כִּנְרַת אֵת ד' (Példabeszédek 3,9) »Tiszteld az Örökkévalót vagyondoból« és méltán alkalmazzuk reá עֲמִית הַכִּמִּים עִשִׂים (u. o. 13, 24) »a bölcsek koronája gazdagságuk.«

Az iskola Izrael ősi vára, a tóra örök éltetője. Iskoláért és töráért lelkesedett Wahrmann Sándor, gyakran és örömet jött a zsidó tudomány e szent házába. Intézetünk alapításakor szívesen fáradozott, ennek tevékenységétől sokat remélt és vezérlő bizottságát mint hűséges tag minden törekvésében készséggel támogatta. פִּיר צִדִּיק עֵץ חַיִּים (Példabeszédek 11,30). Lelkes barátunk szívén viselte szegény tanulóink sorsát, számos hagyománya között gazdag alapítvánnyal emlékezve meg az orsz. rabbiképző-intézet növendékeit segélyező egyletről. Az Écz-Chajim segély-egylet történetében fényes lapot szentel nevének, intézetünk tanítói és tanulói igaz kegyelettel őrzik nemes emlékét.

Wahrmann Sándor az egész hazai zsidóságban tisztelt név örököse volt, e név diszítette őt és ő diszítette e nevet, emelvén fényét, öregbitvén tiszteletét, mert Isten sátrában lakozott, mert חָדָר חַמִּים וּפֶלֶא צִדִּיק וְדָבָר אֱמֶת בְּלִבּוֹ egy szerűen és jámboran élt, igazságosan és nagylelkűen cselekedett és igaz ember volt. Elköltözött örökre az igénytelen férfiú, nem látjuk többé egyszerű alakját,

nem halljuk többé őszinte szavát; kidőlt iskoláink oszlopa, szegényeink istápolója, hitünk rendületlen őrzője. Szenteljünk egy könyvet emlékének, s buzduljunk példáján.

Ó kegyelmes Isten, mennyekben lakozó, fogadd kegyelemmel Wahrmann Sándort, odaadó szolgádat, ki élete minden viszontagságai közt benned »támaszt, istápot és vigaszt talált«, ki egész lelkével vallotta: עֲבִיר אֲנִי וְאֵת כָּל הַיּוֹם אֲדָרָה (Jóna 1,9) »Héber vagyok és Adonajt, az Egek Urát, imádom én.« Jutalmazd erényeiért, jó szíveért, igaz hűségeért; gyönyörködtesd hozzád szállt lelkét örök fényedben, Izrael nagyjaiban, néped hűségében; vedd fel dicsőségedbe és adj neki mennyei nyugodalmat. Amen.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Dr. Kayserling M., a pesti izr. hitközség nagyhirű rabbija, június hó 17-én töltötte be 70. életévét ritka szellemi frissességgel, munkaereje és munkakedve teljében. A kiváló férfiú tisztelői és barátai örömmel ragadták meg az alkalmat, hogy tiszteletüknek és szerencsekívánataiknak kifejezést adjanak. A hitközség nevében Kohn Sámuel a szombati Istentiszteleten tartott remek beszédben méltatta a jubiláns érdemeit a zsidó vallás hirdetése, a történetírás és a zsidó irodalom és költészet körül. Az orsz. rabbiképző-intézet és az izr. tanítóképző-intézet tanári kara testületileg tisztelgett, a pesti Chevra Kadisa, a Deutsch-israelitischer Gemeindebund, a new-yorki és nagy-kanizsai hitközség szép feliratokban üdvözölték. Ugyanígy több testület és felekezeti életünk számos kitünősége. Főlölséges munkát végeznénk, ha dr. Kayserling jeles tulajdonságait és kiváló érdemeit ecsetelni akarnánk, megtette ezt folyóiratunkban (XII. 461) nálunknál kompetensebb férfiú, dr. Bacher Vilmos. Csupán hálánknak adunk kifejezést a Gondviselés iránt, hogy ez aranyos szívű és nagy tudományú férfiút körünkbe vezette és áldásával megáldotta. Tartsa meg a Mindenható atyai jó barátunkat számos éven át friss egészségben és jó erőben családja, hitközsége és egész Izrael örömére és üdvére.

A VI. községkerület május hó 29. tartotta évi közgyűlését *Schweiger* Márton elnöklete alatt, a melyen *Dr. Krisha-ber* Béla szóvá tette az autonómia kérdését. *Dr. Mezei Mór* utalt azon nehézségekre, melyek az egyetemes gyűlés összehívásának ez idő szerint még útjában állanak, mert a kongresszusi statutumokat, a mely jogalapunkat képezi, elvetni nem szabad, ezek végrehajtása pedig teljesen szervezett felekezettel tételre fel. Ezen kívül e kényes kérdéssel nagyon óvatosan kell bánni, nehogy vizsály támadjon; épeztől előleges megállapodásokra van szükség. Ajánlja a mérséklést. *Dr. Kecskeméti* Lajos ismét felveti a hitoktatás kérdését. *Dr. Venetianer* Lajos jelenti, hogy a tantervkészítő bizottság munkásságát megkezdte. *Dr. Kecskeméti* keveselli a bizottság tevékenységét. *Szabolcsi* Miksa szóba hozza a tanítónőképző ügyét és egy bizottság kiküldését ajánlja. *Schweiger* Márton elnök ezt nem tartja időszerűnek, mihez *Tenczer* Pál is csatlakozik. Többek felszólalása után a gyűlés véget ért. Ezen kívül megalakították a bíróságokat.

Megválasztattak az első bíróság elnökévé: *Deutsch* Sámuel, elnökhelyettesé *Sámuel* Lázár dr. orsz. képviselő; a második bíróság elnökévé *Neumann* Ármin dr. udvari tanácsos és helyettesé *Baumgarten* Lajos előjáró, a kiket *Schweiger* elnök megválasztottaknak jelentett ki. Következett a bírósági tagok kisorsolása. E szerint az első bíróság tagjai: *Deutsch* Jakab, *Diamantstein* Lajos (Ujpest), *Dr. Elsner* Simon (Ujpest), *Grünwald* Samu (Buda), *Hédervári* Samu dr. (Ujpest), botfai *Hüvös* József, haraszi *Jellinek* Henrik, *Kaufmann* Dávid dr., *Kármán* Mór dr., megyeri *Krausz* Lajos, *Misner* Ignác dr., *Pollák* Illés dr.

A második bíróság tagjai: zalai *Fenyvessy* Adolf, *Grünbaum* Miksa, *Hay* Mihály (Abony), *Keppich* Lipót, *Klein* József dr. (Gödöllő), *Kornfeld* Zsigmond, *Mezey* Ferencz dr., *Munkácsi* Bernát dr., *Reich* Miklós dr., *Szántó* Lajos dr., *Veigelsberg* Leo, *Weisz* Mór (Ujpest).

A bíróságok jelen volt tagjai a fogadalmat letették.

*

A gyermekbarát-egylet melyet szegény zsidó hordárok alapítottak, felvirágzása után védő szárnyait kiterjesztette

nemzsidó gyermekekre is, a mit igen helyeselték azok a tisztelt keresztény uri hölgyek, kik mint választmányi tagok az egylet vezetésébe beléptek. Midőn azonban a hatóság szabálytalanságokat fedezett fel a nevezett urhölgyek nemcsak kiléptek, hanem arra is eszméltek, hogy az egylet zsidó egylet és hogy ők csak a keresztény gyermekek érdekeit képviselték a zsidó pénzzel gyakorolt jótékonyagnál. Az ügy oly színetet nyert, mintha csak zsidó egyletnél fordulna elő a »svindli«. Azóta a fenytő törvényszék előtt lefolyt perekből kitűnt, hogy ezt a szédelgést nem zsidók találták ki és hogy nem is állnak a helyzet magaslatán.

*

A cionisták lármája folytán a török kormány által megakasztott szentföldi gyarmatosítás ismét meg fog indulni, miután a Jewish Association Colonisation vette az ügyet kezébe. A nevezett társaság, a mely a Hirsch báró millióin kívül még más jelentékeny segélyforrások felett rendelkezik, a zsidó telepítés munkáját Palesztinára is kiterjeszti. Minthogy politikai álmái nincsenek, a szultán, ki a zsidóktól sohasem vont meg kegyelmét, jóakarattal viseltetik irányában. Remélhető már most, hogy sok hontalanná tett orosz-román zsidó ismét hazát talál az ősök földjén, melyen annyi szeretettel csüggnek.

*

Az antiszemizmus, a mely Oroszországban Romániában és Ausztriában időről időre a zsidók fosztogatására fajul, Németországban is szerencsét próbált a zsidó állatvágás megtiltására irányuló indítvánnyal. Ez a humanizmusba burkolódzó támadás a vallásüldözés minden kriteriumával bir és Antiochus Epiphanesnek sem vált volna szégyenére. A német birodalmi gyűlés szónokai azonban kimutatták, hogy a zsidó vágási mód ellen elismert szaktekintélyek állításai szerint az állatvédelem szempontjából kifogás nem emelhető és az egész campagne az antisemiták teljes vereségével végződött.

*

Hildesheimer Izráel, a berlini orthodox rabbiszeminárium rektora, junius hó 13-án Berlinben elhunyt. Vele a zsidóság egyik nagytevékenységű rabbija szállt sirba, ki nem ismert

se fáradságot, se akadályt, hogy terveit keresztülvigye: a berlini rabbiszeminárium az ő alapítása. A kongressus idején hazánkban is szerepelt, de az orthodox rabbik, kikkel tartott, modern műveltsége miatt nem bíztak benne eléggé. Halászbab tér kínálkozott számára a német fővárosban, hol a saját kis közösségét jelentékenyen emelte és minden erejét szemináriumának felvirágzására fordította. A talmud alapos ismerője volt, nagyon becses a Haláchóth Gedólóth kiadása. A lelkes férfiú már évek óta beteg volt és a halál súlyos szenvedésektől váltotta meg 80 éves korában. *זכר צדיק לברכה.*

IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

Az I. M. I. T. súlyos veszteséget szenvedett Dr. Kohn Sámuel társulati elnök lemondása által. Minden kísérltet, hogy lemondása visszavételére rábírák, sikertelen maradt és így az igazgatóság április 25-én tartott gyűlésén elhatározta, hogy e lemondást a választmány elé terjeszti, a mely elhatározta, hogy az igazgatóság előterjesztése értelmében az elnök érdemei jegyzőkönyvbe vétessenek és hogy egy küldöttség tolmácsolja a társulat háláját. Elnökké *Dr. Weinmann F.* kir. tanácsos, társelnökké *Dr. Bacher V.* és igazgatósági taggá *Schill S.* választottak meg.

Az I. M. I. T. a következő bizottságokat alkotta meg, a melyeknek feladata lesz a kijelölt munkát végezni.

Bibliai-bizottság: Dr. Bacher Vilmos, Dr. Bánóczy József, Dr. Krausz Sámuel.

Oklevél-bizottság: Dr. Acsády Ignác, Dr. Bacher Vilmos, Dr. Bárány József Kecskemét, Dr. Bernstein Béla Szombathely, Dr. Bloch Henrik, Dr. Büchler Sándor Keszthely, Dr. Kaysenling M., Dr. Kaufmann Dávid, Dr. Krausz Sámuel, Dr. Marczali Henrik, Dr. Málnai Mihály, Dr. Pollák Miksa, Stern Ábrahám, Dr. Venetianer Lajos, Dr. Weisz Mór.

Folklore-bizottság: Dr. Bacher Vilmos, Dr. Balassa József, Dr. Bernstein Béla Szombathely, Dr. Blau Lajos, Dr. Eisler Mátyás Kolozsvár, Dr. Fényes Mór, Dr. Frisch Ármin, Gerlóczy M. Fiume, Dr. Kardos Albert Debreczen, Dr. Kiss Arnold Veszprém, Dr. Klein József Kassa, Dr. Körösy József, Dr.

Krausz Sámuel, Dr. Kunos Ignác, Dr. Lenke Manó Besztercebánya, Dr. Löw Immanuel Szeged, Dr. Málnai Mihály, Dr. Munkácsi Bernát, Dr. Neumann Ede Nagykanizsa, Dr. Pap Dávid, Dr. Perls Ármin Pécs, Dr. Pollák Miksa Sopron, Schill Salamon, Seltmann Lajos Hódmezővásárhely, Dr. Szilasi Móricz, Stern Ábrahám, Strausz Adolf, Dr. Vajda Béla Losonc, Dr. Waldapfel János, Dr. Weiszbürg Gyula.

Felolvasásrendező-bizottság: Dr. Ágai Adolf, Dr. Balassa József, Dr. Bánóczy József, Dr. Blau Lajos, Dr. Bródy Lajos, Dr. Fraenkel Sándor, Gerő Károly, Gerő Ödön, Kóbor Tamás, Dr. Kohner Adolf, Dr. Kunos Ignác, Dr. Lenkei Henrik, Makai Emil, Dr. Markus Dezső, Dr. Mezey Ferenc, Dr. Neumann Ármin, Radó Vilmos, Dr. Sebestyén Károly, Szabolcsi Miksa, Dr. Schächter Miksa, Szatmári Mór, Székely Ferenc, Tenczer Pál, Dr. Vészi József, Dr. Waldapfel János.

Propaganda-bizottság: Adler Gyula, Auer Róbert, Beck Dénes, Beimel Sándor, Dr. Erdélyi Sándor, Dr. Farkas Emil, Dr. Glasz Izor, Dr. Halász Frigyes, Herzmán Bertalan, Káldor Marcell, Dr. Kohner Adolf, Mandl Mór, Dr. Neumann Ármin, Neuschloss Marcell, Dr. Réthy Mór, Dr. Simon József, Szabolcsi Miksa, Szatmári Mór, Dr. Stiller Mór, Tenczer Pál, Dr. Tolnai Lipót, Wolfner József.

E bizottságok következőleg alakultak meg. Oklevél-bizottság: elnök Dr. Acsády Ignác, jegyző Dr. Weisz Mór; folklore-bizottság: elnök Dr. Blau Lajos, jegyző Dr. Balassa József; felolvasó-bizottság: elnök Dr. Ágai Adolf, alelnök Tenczer Pál, jegyző Dr. Lenkei Henrik; propaganda-bizottság: elnök Tenczer Pál, alelnök Dr. Stiller Mór, jegyző Dr. Farkas Emil.

Az I. M. I. T. igazgatóságának tevékenységéből megemlítjük még, hogy Dr. *Kecskeméti Lipót* »A zsidó vallás története« című 4 vaskos kötetre tervezett művének subventionálását elvben elhatározta. Szerző azonban ebbeli kérélmét visszavonta.

TUDOMÁNY.

BRILL SÁMUEL LÖB PESTI RABBISÁGI ELNÖK
BESZÉDEL.

(Folytatás.)

IV.

Meisel sírközlítésánál.

(1867.)

Trauernde Versammlung! Ein Jahr ist est bereits, seitdem die Staubbülle des verehrten und geliebten Lehrers unserer Gemeinde hier in kalter Erde schlummert; ein Jahr ist es bereits, und noch umstehen des selig Verblichenen zahlreiche Freunde und Verehrer voll Schmerz und Trauer diese Grabstätte: voll Schmerz, weil sie mit Wehmuth an den theuern Lehrer und treuen Berather denken, der so plötzlich und unerwartet aus dem Kreise seines segensreichen Wirkens und Schaffens von der kalten Hand des Todes weggerafft worden ist; voll Trauer, weil sie die Überzeugung haben, dass der Verlust, den unsere Gemeinde durch diesen Todesfall erlitten, ein grosser und schwer zu ersetzender ist.

Das aber eben ist das Zeichen eines gerechten und tiefen Schmerzes, wenn eine Spanne Zeit ihn nicht zu lindern vermag מכליתו עלי יגן עלי לבי די Erquickung für meinen Kummer, klagt der Prophet (Jeremia 8, 18), mein Herz ist mir krank, es ist kein leicht vorübergehender, sondern ein innerer, tiefer Schmerz. Und ebenso ist es ein Zeichen eines grossen Verlustes, wenn Wochen und Monate ihn uns nicht vergessen machen können. נשכחתי כמה מלב — sagt der משרד הקדוש (der heilige Psalmist, 31, 13) — נשכחתי כמה מלב הייתי ככלי אבר — Bin ich bald wie ein gewöhnlicher Todter aus dem Herzen geschwunden, denkt man nach einem kurzen Zeitraume meiner

nicht, so bin ich geworden wie ein zerbrochenes Gefäss, so bin ich nicht höher geachtet, als ein irdisches Ding, das leicht zu ersetzen ist. Besonders, meine trauernde Versammlung, muss an dem heutigen Tage, an welchem vor einem Jahre die schreckliche Katastrophe hereinbrach — der furchtbare Moment wird allen, die ihn erlebt, unvergesslich bleiben. — Es war שבת פ' תולדות, der Wochenabschnitt wurde verlesen, die heilige Tora in die Bundeslade zurückgestellt, der selig Verblichene hielt dann mit gewohnter Meisterschaft einen begeisterten und begeisternden religiösen Vortrag, und um die Mittagsstunde war der Mund, dem kurz vorher Perlen entströmten »פה שמפיק מנגלות« heisst es im Talmud (Kidduschin 39b und Chullin Ende) bei einer ähnlichen Gelegenheit, dieser Mund war für immer geschlossen. Und wenn je die sinnige rabbinische Auffassung des Bibelverses אדם כי ימות באהל (Sabbath 83b, unt.) selbst, in der Todesstunde beschäftige dich mit der Gotteslehre, volle Anwendung gefunden, so war es bei dem selig Verblichenen. Besonders also muss an dem heutigen Tage und beim Anblick dieser מצבה — dieses Denk- und Danksteines, den ein hochherziger Gemeindevorstand und eine pietätvolle Chewra-Kaddischa Vertretung dem verehrten Lehrer zur Erinnerung für kommende Geschlechter gesetzt haben — Trauer und Schmerz um den Verlust, den unsere Gemeinde erlitten, uns von Neuem ergreifen. בית מדרשו של ר' אליעזר erzählt der Midrasch (Schir rabba zu 1,3 fol. 12 Wilna) אבן אחת הייתה שם והיתה, אבן אחת הייתה שם והיתה; פעם אחת נכנס ר' יהושע התחיל נושק את האבן ואמר האבן הוצא דומה להר סיני וזה שישב על האבן הוצא דומה לארץ הבית Im Lehrsaale des R. Eliezer war ein Stein angebracht, auf welchem R. Eliezer immer sass, wenn er seine Vorträge hielt. Als einst sein Freund R. Josua in den Lehrsaal kam und den Stein erblickte, da küsste er ihn und sprach: dieser Stein gleicht dem Berge Sinai und der darauf sass, gleich der heiligen Bundeslade. Wenn also der Stein, auf welchem der Darschan R. Eliezer seine Vorträge hielt, seinen Freund R. Josua zu diesem wehmuthsvollen, ergreifenden Ausrufe veranlasste, so muss uns auch der Stein, unter welchem derjenige ruhet, aus dessen beredtem Munde unsere Gemeinde fast ein Jahrzehend hindurch in beiden Gotteshäusern so oft

die herrlichsten Lehren der Moral und Religion vernommen, die ganze Grösse und Bedeutung des Verewigten als Redner und Darschan ins Gedächtniss rufen und der Gedanke, dass dieser Mund so plötzlich und so unerwartet sich für immer geschlossen, uns mit Wehmuth erfüllen.

Trauernde Versammlung! Die Verdienste des selig verblichenen Lehrers, seine Thätigkeit auf literarischem Gebiete, seine Schriftgelehrsamkeit, was er für unsere Jugend durch Erweiterung der Talmud-Tora Anstalt gethan, dass er sich persönlich an dem Unterrichte betheiligte, wie er die Gründung wohlthätiger Institute anregte und förderte u. s. w., dies alles ist beim Leichenbegängnisse von grossen Rednern, die von Nah und Fern herbeieilten, um ihrem würdigen Amtsbruder die letzte Ehre zu erweisen, ausführlich besprochen worden und auch später, bei den Trauerfeierlichkeiten, die in beiden Gotteshäusern abgehalten wurden, sind die vielfachen Verdienste des selig Verblichenen in ausgezeichneten Denkreden geschildert worden; daher will ich jetzt, um den kurzen Zeitraum, der mir zugemessen, nicht zu überschreiten und um die trauernden Zuhörer nicht zu ermüden, nur das eine besprechen, wodurch der selig Verblichene sich vorzüglich auszeichnete, ja vielleicht alle seine Mitstrebenenden übertraf, und wodurch er unserer Gemeinde, die so oft seinem Worte gelauscht, unvergesslich und in stetem Andenkem bleiben wird. **זכיר ר' סימן בר זבד**, heisst es im Jeruschalmi Berachoth (II = Gen. r. c. 65) **זכיר ר' סימן בר זבד על ר' לאי ואפטר עילו: ארבעה דברים הם תשמישין של עולם וכולן אם אבדו יש להם הליפין, כי יש לבסוף מוצא ומקום לזוהב וזקוק, כדלל מעשר וזקוק ואבן יצוק נחושה.** (Ijob 28, 1. 2.) **כולן אם אבדו יש להן הליפין, אבל תלמיד חכם שמת מי מביא לנו הליפתו מי מביא לנו תמורתו והחכמה מאין תמצא ואי זה מקום בינה** (ib. 28, 12. 21). Als R. Simon bar Zebid starb erhob sich R. Lai und hielt ihm folgenden Nachruf: Vier Stoffe giebt es, nach deren Besitz das Streben der Menschen zumeist gerichtet ist, und diese Stoffe alle, wenn sie in Verlust gerathen, sie haben einen Ersatz. Denn das Silber hat seinen Ursprung, sagt Ijob, das Silber hat seinen Ursprung und das Gold einen Ort, wo man's schmilzt. Das Eisen wird aus dem Staube geholt, und aus dem Steine schmilzt man Kupfer, diese Stoffe also alle, wenn sie in Verlust gerathen, sie haben einen Ersatz.

מי מביא לנו, aber der Weise, wenn er stirbt, **אבל תלמיד חכם שמת**, was kann man zum Ersatz uns geben, was kann man als Tausch uns bieten, **והחכמה מאין תמצא ואי זה**, was kann man als Tausch uns bieten, **מקום בינה** und die Weisheit, wo wird sie gefunden und wo ist die Stätte der Vernunft? Dieser Midrasch, meine trauernde Versammlung, ist so inhaltsreich und dennoch so einfach klar, so gedankenvoll und dennoch so leicht verständlich, dass es überflüssig scheint, eine nähere Erklärung davon zu geben.

Der Midrasch will in seiner poetischen, schwungvollen Weise den Gedanken ausdrücken, dass der Verlust alles irdischen Besitzes, aller zeitlichen Güter und aller weltlichen Schätze nichts ist gegen den Verlust, den die Menschheit erleidet durch den Tod eines **תלמיד חכם** (Gelehrten).

Doch eine Schwierigkeit dieses Midrasch wollen wir durch folgende Betrachtung zu lösen versuchen. Die Schwierigkeit nämlich, es heisst **הליפין** **כולן אם אבדו יש להן** alle wenn sie in Verlust gerathen, haben einen Ersatz, aber nicht **יש להן** **אבל תלמיד חכם שמת**, dann fährt der Midrasch fort: **מי מביא לנו הליפתו מי מביא לנו תמורתו** aber der Weise, wenn er stirbt, was kann man zum Ersatz uns bringen, was kann man als Tausch uns bieten. Entweder sollte es **הליפין ותמורתו** oder später **בלי הליפתו** heissen und dann ist auch das, auffallend, **אם אבדו** sollte es heissen. Der Sinn scheint folgender zu sein. Je mannigfacher und zahlreicher die Eigenschaften und Vorzüge irgend eines Dinges sind, desto grösser ist unser Verlangen nach dem Besitz desselben, desto höher ist der Preis, der dafür geboten wird, und desto tiefer ist die Trauer beim Verluste. Und wenn wir die Summe aller Eigenschaften jener irdischen Güter, nach deren Besitz wir mit Beharrlichkeit und Ausdauer streben, die wir so gern unser eigen nennen möchten, classificieren und es uns klar machen wollen, worin eigentlich ihr Reiz für uns besteht, so zeigt es sich, dass es vorzüglich vier Qualitäten giebt, von denen eine wenigstens einem Dinge eigen sein muss, wenn der Besitz desselben für uns von Werth sein soll. Und diese vier Eigenschaften sie werden in unsern **ספרים הקדושים** (heilige Schiften) durch die vier Metalle versinnbildlicht. Das Angenehme und Liebliche durch **כסף**, das Silber, daher nennt der Prophet das Behältniss für Silber, **מחמד** und sagt **לכספם קימוש יירשם** (Hosea 9, 6). — Das nicht häufig

zu Findende, das Seltene durch Gold, אֶקֶר אֲנִי מִזֶּה וְאֶדָּם מִכֶּסֶּת, אֶקֶר (Jes. 13, 12). — Ich will seltener machen einen Mann denn Gold u. s. w. — Das Starke und Dauerhafte durch ברזל, Eisen Gold u. s. w. — Das Starke und Dauerhafte durch ברזל, Eisen (Ijob 40, 18). Und endlich das Prachtvolle, Glänzende durch נְחֹשֶׁת, Kupfer: נִצְנְצִים כַּעַן נְחֹשֶׁת קָלִיל (Jech. 1, 7) sie glänzen wie glattes Kupfer. הַלִּיפִין und תְּמוּנָה sind synonyme Begriffe, beide heissen täuschen nur mit dem Unterschiede — wie die alten Kommentatoren und auch R. Herz Wiesel (Wessely) zur Stelle לא יְהִינֶנּוּ וְלֹא יִמִּיר אֶת הַלִּיפִין — bemerkten — הַלִּיפִין heisst wenn ich einen Gegenstand nicht für einen gleichen, oder einen ähnlichen, sondern für einen ganz anderen, selbst für Geld umtausche, תְּמוּנָה hingegen heisst ein Tausch mit einem ähnlichen, oder gleichen Gegenstand. Nun bemerkt der Midrasch wunderwoll כֹּלֵן אִם אֶבְרָה יֵשׁ לָהֶן הַלִּיפִין alle diese Vorzüge, wenn sie sich in einem irdischen, materiellen Gegenstande concentriren, הַלִּיפִין man kann einen ganz anderen Gegenstand erhalten, der denselben Werth hat, אֶבְרָה הַלִּיפִין אֶבְרָה הַלִּיפִין. Wenn sich in einer geistigen Grösse diese vier Eigenschaften vereinigen, wem kann es einfallen, diesen Verlust uns durch einen anderen Gegenstand ersetzen zu wollen, הַלִּיפִין לֹא תְּמוּנָה ja wo giebt es etwas Ähnliches, das man uns für ihn bieten könnte?

Unser selig verblichener Lehrer war ausgezeichnet durch Vorzüge, wie sie vielleicht keinem zweiten Redner der Gegenwart eigen sind. Der angenehme Silberton seines wundervollen Organs, mit dem er die fernsten Räume des grossen Gotteshauses durchdrang und die Zuhörer zur heiligen Andacht erhob. Welcher religiösen Richtung man immer angehören mochte, welchen Bildungsgrad man immer besass, durch diese sympatischen Laute wurde Jeder in eine weihevollte Stimmung gebracht. Und dann sein goldener unversiegbarer Strom der Beredsamkeit, diese Formreinheit und Sprachgewandtheit, mit der er die schwierigsten Stoffe beherrschte und dem grossen Publicum verständlich machte. Diese seltene Kunst der Darstellung, mit der er die dunkelsten und schwierigsten talmudischen Discussionen nicht allein dem Fachmanne, sondern auch dem Laien zugänglich machte, und so die Aufmerksamkeit des Gesamt-Publicums zu fesseln wusste. Und dann diese eiserne Arbeitskraft, mit der er unermüdlich und unverdrossen, treu

seinem Berufe, fast jeden Sabbath und Jom Tob abwechselnd, bald in diesem, bald in jenem Gotteshause, bei feierlichen Gelegenheiten, bei freudigen und traurigen Anlässen immer bereit war Gottes Wort zu lehren in Lauterkeit und Wahrheit. Und endlich diese glänzende persönliche Erscheinung: die Denkerstirne, das geistvolle Auge, der zaubervolle Mund, von ihm galt des Psalmisten Wort בְּשִׁמְחוֹתֶיךָ יִפְתֵּי מִנִּי אֵדָם הוֹצֵק הֵן בְּשִׁמְחוֹתֶיךָ (Psalm 45, 3). Weil sich also all diese Vorzüge in dem selig Verblichenen in schönster Harmonie vereinigten, daher rufe ich nochmals und gewiss mit mir die ganze trauernde Versammlung מִי מֵבִיא לָנוּ הַלִּיפִין מִי מֵבִיא לָנוּ תְּמוּנָה was kann man zum Ersatz uns geben, was kann man als Tausch uns bieten?

Soll ich nun noch sprechen von der Friedensliebe, Verträglichkeit, Versöhnlichkeit, und Nachgiebigkeit des selig verblichenen Lehrers, wie sein ganzes Streben dahin zielte, die Gegensätze zu vermitteln und die Einheit und Einigkeit in unserer Gemeinde zu erhalten und zu festigen?!

Trauernde Versammlung! Ich will in dieser ernsten Stunde, aus leichtbegreiflichen Gründen, diese herrliche und nicht genug zu würdigende Tugend des selig verblichenen Lehrers nur leise angedeutet haben; doch mögen wir nie vergessen und hinterlassen wir es unseren Nachkommen als ein heiliges Vermächtniss, das der letzte gottesdienstliche Vortrag des verehrten und geliebten Lehrers eine Friedenspredigt gewesen, und dass um gleichsam mit seinem Tode die herrliche Lehre unserer Weisen חֲכָמֵינוּ מְרִבִּים שְׁלוֹם Gelehrte sind diejenigen, die Frieden und Eintracht mehren — dass also sein letztes Wort, das er mit gebrochenem Herzen und bebenden Lippen gesprochen, das Wort «שְׁלוֹם» »Friede, Eintracht, Einigkeit« gewesen.

Und so ruhe denn erbasster Lehrer in Frieden, Ruhe in dem Herzen einer grossen, dankbaren, dich verehrenden Gemeinde; ruhe in dem Herzen deiner zahlreichen Freunde und Verehrer, denen dein Andenken immer werth und unvergesslich bleiben wird, ruhe in dem Herzen deiner trauernden Gattin und verwaisten Kinder, die dein herrliches Bild als Muster ihres Lebens heilig aufbewahren und es späteren Geschlechtern zur Nachahmung, zur Nacheiferung und zur Richtschnur überliefern werden. (Hebräisches Schlussgebet).

V.

Esketési beszéd.

Herr des Weltalls! Gott des Heiles und der Hilfe! Segne den ersten Bund, der hier geschlossen werden soll; führe diese theuren Verlobten durch Deine Hilfe auf den Wegen der Wahrheit, der Liebe und des Friedens und lass ihnen Dein gnädiges Angesicht leuchten hier auf Erden und einst in Deinem ewigen Reiche. Amen!

Andächtige Verlobte! Sie stehen hier in heiligen Hallen vor dem Angesicht des allgegenwärtigen Gottes, um für den heiligen Bund, den Ihre Herzen geschlossen haben, seinen Segen zu erleben und die Weihe des mosaischen Gesetzes — *דה משה וישראל* — zu empfangen. Oh, wohl leitet Sie das richtige Gefühl, wenn Sie den wichtigen Schritt, den Sie jetzt beide zu thun im Begriffe sind, nicht ohne Gott vollbringen wollen. Unter allen Verbindungen, welche Menschen mit einander schliessen können, ist ja die Ehe die allernächste, innigste, bedeutendste, unser ganzes inneres und äusseres Leben am durchgreifendsten bestimmende, und an das *Ja*, das Sie in dieser Stunde aussprechen, knüpft sich das Schicksal Ihrer ganzen Zukunft.

Je länger Ihnen diese wichtige Entscheidung bevorstand, je unverhoffter sie Ihnen nun auf einmal gekommen ist, umso tiefer nur kann der Ernst sein, der Ihre Seele jetzt erfüllt und Ihre Gedanken auf Den hinleitet, von Dem allein das wahre Glück des Lebens geschenkt wird.

Zwar bedürfen wir Menschen überall zu unserem Frieden des Bewusstseins, dass unsere Gedanken nicht mit Gottes Gedanken streiten, und dass die Wege, die wir einschlagen, Ihm wohlgefallen. Aber bei der Ehe, meine theuren Verlobten, bedürfen wir vor Allem der frohen Zuversicht, dass der Vater im Himmel *Ja* und *Amen* sage zu dem, was wir auf Erden erwählt und beschlossen haben.

Eine neue Bahn eröffnet sich für Sie; das alte, verzelte Dasein gehet Ihnen zu Ende, ein neues, schöneres beginnt; aber in dieser neuen, schöneren Gemeinschaft auch ein Verhältniss voll heiliger Verpflichtung, voll hohen Berufs.

Sollten Sie nicht fragen nach der Kraft, aus welcher allein diese heiligen Pflichten gelöst, dieser hohe Beruf erfüllt, ein Ehestand würdig geführt werden kann, und sollten sie diese Kraft irgend anderswo erwarten und empfangen können, als von Dem, Der allen Lebens, aller Kräfte Grund und Urheber ist, die in der Brust des Menschen wohnen?

Weil aber die Führung und Gestaltung der Ehe vielleicht die wichtigste und höchste Aufgabe ist, die an uns gestellt werden kann, so kann sie auch nur von dem Höchsten in uns gelöst werden. Was ist aber des Menschen Höchstes? Was seine schönste Kraft und Würdigkeit? Es ist die wahre Liebe. Von dieser also lassen Sie mich zu Ihnen reden. Sie war die Schöpferin, die Erhalterin Ihres Bundes, sie nur kann und soll die beglückende Regiererin der neuen Welt sein, in welche Sie heute eintreten.

Der weise Salomo sagt in seinem Lied der Lieder (8, 6) von der wahren Liebe Folgendes: *רשמה רשמי אש שלהבת יה* ihre Flamme, eine Feuersflamme, ist Gottesgluth.

Meine Theuren! Wir haben von unseren weisen Vätern das Wort überkommen: die Ehen werden im Himmel geschlossen; oder wie sich unsere frommen Talmudisten (Moed Katan 18 b. Parallst.) ausdrücken: *בת קול יוצאת ואומרת בת פלוני לפלוני* eine Gottesstimme ruft: Diese ist bestimmt für Diesen. Meinten unsere Väter vielleicht den Himmel unaussprechlicher Gefühle, der in der Brust der Liebenden so golden da steht und tausend und abermal tausend freundliche Hoffungssterne dem selig erwachten Herzen zeigt? Meinten unsere frommen Talmudisten etwa die göttliche Stimme, die in jeder Menschenbrust wohnt, die uns zuruft: nur mit diesem Wesen kannst du deine irdische Pilgerbahn zufrieden und glücklich durchlaufen? Unsere ersten Väter, unsere frommen Talmudisten haben etwas Höheres gemeint, als diese holden zwar und freundlichen, aber nothwendig vorübergehenden Blüthen einer unerfahrenen Einbildungskraft, einer jugendlich schwärmenden Empfindung; sie haben darin den Glauben ausgesprochen, dass es Gott ist, der uns den Gatten an das Herz legt. Aber nur das innere göttliche Zeugniß der Liebe verschafft und gewährt uns diesen Glauben und durch diesen Glauben empfangen wir in dem Gatten unser *Alles*.

Ja, die wahre Liebe allein ist es, welche dem Gemüthe die Macht verleihen kann, diesen Glauben zu fassen und ihn durch das ganze Leben hindurch zu bewahren und festzuhalten. So seien Sie denn, theure Verlobte, Einer dem Andern ein Heiligthum, von Gott vertraut zur zartesten und treuesten Sorgfalt und Pflege, denn dann wird aus diesem Glauben noch ein anderer Ihnen entspriessen, der auch nur aus der göttlichen Liebe kommt, nämlich: Ihr Glaube an einander. Wie auf sein eigenes Herz, ja mehr als darauf, soll der Gatte auf den Gatten zählen, alles, was sich störend und entfremdend zwischen Menschenseelen legen kann, sei ausgeschlossen aus dem innigen Bunde durch die Kraft des reinen Vertrauens; aber diese Kraft ist keine andere, kann nie eine andere sein, als die wahre Liebe, denn sie ist eine göttliche Flamme.

Sie, werthester Herr Bräutigam, empfangen das Schönste und Herrlichste, was sich der Mann erwünschen kann, ein edles weibliches Herz, das sich Ihnen ganz zu eigen gibt. Mit rückhaltslosem Vertrauen legt Ihre Gattin ihr ganzes Schicksal in Ihre Hand. *Sie* hat sie erkiesen mögen zum Gefährten ihres Daseins, zu ihres Lebens Schutz und Stolz; Sie sind der *Eine*, an den sie mit Lust und Zuversicht sich mochte schliessen. Und diese Hingebung, diese Liebe erwartet von Ihnen ein Leben voll Zartsinn und Treue voll beglückender Achtung und Zuversicht.

Sie, verehrte Braut, empfangen mit der Hand eines würdigen Mannes ein Leben, in welchem sich erst in höherem Sinne die Bestimmung Ihres Daseins erfüllen kann. Er wollte sich eine Freistätte des zarteren, schönern Glückes stiften, zu welcher er aus den zerstreuten und für das Herz so unerquicklichen Geschäften des Tages gern zurückkehre. An Ihrer treuen Brust hofft er die Freuden und Schmerzen des Lebens erst ganz zu fassen und zu tragen. *Sie* sollen ihm Wohl bereiten in dem stillen Umkreis des Hauses, Sie sollen hinwegglätten von der Stirn jede Falte des Unmuths und mit geschäftiger Sorge dem guten Geiste heiterer Ordnung einen Sitz gründen. Und wenn Sie beide, meine theuren Verlobten, gegenseitig die aneinander gehegten Hoffnungen erfüllen, so werden Sie glücklich sein, Sie werden reich sein auch ohne glänzende Besitzthümer. Und selbst unter den Leiden und

Heimsuchungen, von denen ja kein Haus verschont bleibt, wird Ihnen das Los lieblich gefallen sein. Ja selbst unter Leiden und Heimsuchungen! Denn warum sollen Sie ihn meiden wollen, den Gedanken an die Gebrechlichkeit aller menschlichen Wohlfahrt. Wie dürfte der Diener des göttlichen Wortes Ihnen vorenthalten, was doch auch Sie mit unvermeidlicher Gewissheit treffen wird. Alle Übel des Lebens sind ja nur Übel in dem Maas, als sie das beschränken, hemmen und stören, woran unsere Liebe und unser Herz hängt; was uns gleichgültig ist, erfreut uns nicht durch seinen Besitz und betrübt uns nicht durch seinen Verlust. Mit den Beziehungen unserer Liebe vervielfältigen sich die Seiten, von denen her unser Gemüth verwundet und unser Wohl verletzt werden kann. Sie schliessen also mit dem Bunde der Liebe auch den der Sorgen. An ein zweites, theures Leben gekettet, vielleicht berufen von dem Herrn zur Erfüllung elterlicher Pflichten, welch eine Fülle von Sorgen der Liebe kann jedem von Ihnen bevorstehen! Aber Alles werden Sie überwinden durch die Liebe.

Sie ist es, die allein würdig tragen lehrt und ihre hehre und göttliche Art ist es, da am herrlichsten hervorzutreten, wo am meisten Standhaftigkeit, Gelassenheit und Ergebung von ihr gefordert wird.

Doch, ich würde nicht glauben, meine Theuren, dass ich Ihnen den Geist und das Werk der Liebe genügend bezeichnet hätte, wenn ich Ihre Aufmerksamkeit nicht auf Eins lenkte, wo die Liebe am herrlichsten das Werk des Duldens entwickelt, das in ihr liegt und von ihr allein auf das ganze Leben ausströmen kann. Die gänzliche und unbedingte Gemeinschaft des Lebens, in welche Sie nun eintreten, wird Jedem von Ihnen unfehlbar in dem Gatten klarer und näher als bisher *die* Seiten seines Wesens erkennen lassen, wo es noch von der Sünde beherrscht wird, und dies gerade ist es, woher dem ehelichen Leben die meisten Gefahren kommen. Da, meine Theuren, da gilt es, dass das Herz tragen und dulden könne ohne Bitterkeit und Unmuth und dass es eine Kraft besitze unerschöpflich das Trennende zusammenzuhalten, das Verschiedene auszugleichen und das Auseinandergehende zu schönerer Einheit herzustellen. Diese Kraft siegreicher, bessern der Geduld ist die Liebe. Darum eben ist der Ehestand das

höchste sittliche Werk unseres Lebens, weil es ist und sein soll eine Schule der Heiligung, eine Pflanzstätte der herrlichsten Tugenden, die jeder Gatte an dem Gatten vermehren, um des Gatten willen in sich erringen soll. Da gibt es unfehlbar zu dulden, aber die Liebe, die reine Gottesflamme, vermag es und dringt unausbleiblich zu jedem Siege.

Wohlan denn, meine Theuern, bleiben Sie in der Liebe, so werden Sie in Gott bleiben. Und Er sei mit Ihnen und geleite Sie in seiner Wahrheit und Furcht, jetzt und ewiglich. Amen.

BRILL SÁMUEL LÖB KÖZÉPISKOLAI, ÉRETTSÉGI ÉS EGYETEMI BIZONYÍTVÁNYAI.

Az európai műveltség becsülését felekezetiünk körében századunk első évtizedeiben mi sem bizonyíthatja meggyőzőbben mint az a tény, hogy rabbipályára készülő ifjak, kiknek kenyérkeresetükhöz gymnasiumi és egyetemi tanulmányokra szükségük nem volt, ez iskolák nyújtotta műveltséget megszerezni iparkodtak. A mi nagy rabbink, kinek atyja dajjan volt, a birtokomban lévő bizonyítványok tanasága szerint mint magántanuló ötször vizsgázott a pesti evangélikus középiskolában és érettségi vizsgálatot tett a pozsonyi lyceumban. A vizsga eredménye az összes tárgyakból mindig »eminens« volt. Alább bemutatjuk az utolsó pesti bizonyítványt és a pozsonyi maturát. Ez utóbbi alapján, melyet 22 éves korában szerzett meg, öt évvel később, 1842-ben, a berlini egyetem bölcészeti fakultásán mint rendes hallgató iratkozott be. Az alább közölt »Abgangszeugnis« tanasága szerint Brill érdeklődése sokoldalú volt és nagyírrú férfiak lábainál ült. Hallgatta Vatket, Ranket, Bockhet, Schelling. Mindezek tanuskodnak szorgalmáról és kitünő előmeneteléről. Nagy rabbink a prófán ismeretek iránt — ha szabad ismeretekről a prófán szót használni — egész életén át érdeklődött és széles műveltségű férfiú volt. Ideje javát azonban a zsidó tudományoknak szentelte és már fiatal korában oly jártasságra tett szert, hogy a leghirebb rabbik és tudósok a leghizelgőbben nyilatkoztak róla. Számos bizonyítványaiból és rabbiképesítőiből a jövő számban fogunk néhányat közölni.

I. A pesti evangélikus gymnasium bizonyítványa 1831 október 26.

T E S T I M O N I U M S C H O L A S T I C U M.					
Nomen, et Cognomen, Aetas, Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis, et Comitatus	Pater, vel Tutor, aut Curator, eiusque Conditio, et Habitatio	Annus et Schola, quam frequentavit	C l a s s i s	
				In Literarum Studiis	In Moribus
Samuel Brill, Annor. 16. Rel. Mosaiticae.	Israëlitæ Pestiniensis	P. Israël, coetus Hebraeor. Pestiniensis Rabbi.	Privata institutione usus est.	E Prosodia, arte metrica, et Poëtica, interpretatione item poëtarum Rom. coram nobis infrascriptis examinatus, in hoc examine ita versatus est, ut iudicio nostro referret notam Classis primæ cum Eminentia.	
Datum e Schola Evangelicorum Augustanae Confessionis Pesthensi Anno 1831 Mensis Octobris 26-ta.					
(L. S.)		<i>Paulus Fabri</i> Scholæ ejusd. Rector.		<i>Paulus Ko ...</i> ejusd Schol. Class. syntaxis Docens quæ Co-Examinitor.	

III.

A berlini egyetem elbocsátó bizonyítványa 1843 augusztus 7.

Wir Rector und Senat

der Königlischen Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin

bekunden durch dieses Abgangszeugniss, dass Herr Samuel Löw Brill, geboren zu Pesth in Ungarn, Sohn des Rabbiners Brill dasebst, zu den akademischen Studien auf dem Gymnasium zu Pressburg vorbereitet, auf den Grund genügender Zeugnisse am 5-ten October 1842 bei uns immatrikulirt worden ist, sich seit dem bis zum Schlusse des Monats Juli 1843 als Studirender hier aufgehalten und sich der phil. Wissenschaften beflossen hat.

Während dieses Aufenthaltes hat derselbe bei unserer Universität nach den vorgelegten Zeugnissen die nachstehend verzeichneten Vorlesungen gehört:

I. Im Winter Semester 1842/43.

1. Griechische Litteraturgeschichte,	} beim Herrn Prof. Boeckh, sehr fleissig.
2. Logik und Metaphysik,	
3. Allgemeine Naturlehre	} » » » von Henning, ausgezeichnet fleissig.
4. Neueste Geschichte von 1814.	
5. Historische Einleitung zur allgem. phil. Theologie,	} » » » Erman, ausserordentlich fleissig.
6. Philosophie der Literatur,	
7. Lectüre arabischer Schriftsteller	} » » » Ranke, sehr fleissig.
	} » » » Dr. Mundt, mit ausgezeichnetem Fleiss und Antheil.
	} » » » Nauwork, unausgesetzt besucht und gute Fortschritte bewiesen.

II. Im Sommer-Semester 1843.

1. Praktische Philosophie oder Naturrecht, Ethik und Politik,	} beim Herrn Prof. Gabler, vorzüglich fleissig bis zum 26. Juli.
2. Psychologie,	
3. Geschichte der classischen Philologie,	} » » » Stöffens, ausgezeichnet fleissig bis zum 26. Juli.
4. Homiletik,	
	} » » » Zumpt, fleissig bis zum 26. Juli.
	} » » » Thereimin, mit dem rühmlichsten Fleiss bis zum 26. Juli c.

II.

A pozsonyi evangélikus lyceum érettségi bizonyítványa 1838 július 1.

TESTIMONIUM
LYCEI EVANGELICORUM AUGUSTANAE CONFESSIONIS POSONIENSIS.

Nomen, Aetas, Religio.	Locus Natalis, Comitatus.	Pater, Tutor vel Curator ejusque Condicio.	Schola, quam, et tempus, quo frequentavit.	P R O F E S S O R U S.	
				In Literis, nominati	In Moribus.
Brill Samuel, annos 22 natus, Mos. Relig.	Pestinum, Pestensis;	Israël, Coetus Hebraeor. Pestensis Rabbi;	Studia class. Logicae privatae tractavit, et sequentem calculum rexit.	e Logica Eminentiā, e Metaphysica Eminentiā, e Mathesi pura Eminentiā, e Ethica philosophica Eminentiā, e Psychologia Eminentiā.	—
Datum Posonii Anno 1838 Die 1 Mensis Julii.					
(L. S.)					
Gabriel Kovács-Martiny Lycei Evangl. A. C. Posoniensis Professor, h. t. Rector.					
Michael Greguss Prof. Philosoph.					

5. Die Geschichte der Systeme der Philosophie seit Kant,	} beim Herrn Prof.	Michelet, ausgezeichnet fleissig bis zum 27. Juli c.
6. Geschichte der alten Griechen,		Dr. Schmidt, sehr fleissig bis zum 26. Juli c.
7. Des Sallust Catilinarische Verschwörung,		Benary, ausgezeichnet fleissig.
8. Philosophie der Mythologie		von Schelling, mit ausgezeichneten Fleiss und Antheil.

Hinsichtlich seines Verhaltens auf der hiesigen Universität ist in disciplinarischer und ökonomischer Rücksicht nichts Nachtheiliges vorgekommen.

Einer Theilnahme an verbotener Verbindung unter Studirenden auf der hiesigen Universität ist derselbe bisher nicht beschuldigt worden.

Zu Urkund dessen ist dieses Zeugniß unter dem Insiegel der Universität ausgefertigt, und von dem zeitigen Rektor und von dem Richter, auch von dem gegenwärtigen Dekan der philosophischen Fakultät eigenhändig unterzeichnet worden.

Berlin, den 7-ten August 1843.

Lehnert.

Trendelenburg.

(L. S.)

Gesehen von dem Königlichen Regierungs-Bevollmächtigten.

Lackeberg.

HORN EDE MAGYAR ÁLLAMTITKÁR KÉT IFJUKORI LEVELE BRILL S. L. PESTI RABBISÁGI ELNÖKHÖZ.

I.

Herrn Sam. Löw Brill Wohlgeb. in Pesth!

Für die in Ihrem Werthen v. 26/8. enthaltenen Notizen dankend und um die baldige Mittheilung der versprochenen ausführlicheren Belehrung bittend, erlaube ich mir an erstere einige Bemerkungen zu knüpfen.

Sie nehmen als unterscheidende Merkmale des Saduzäism vom Farisäism an: a) »Unsterblichkeitsglaube, von letztern

angenommen, von erstern verworfen, was b) auch mit dem Glauben an Engel und Geister der Fall war; c) dass die Saduzäer des Menschen Glück nur in der schrankenlosen Freiheit des Willens suchten . . .« Diese Ansicht ist zwar allgemein verbreitet und *war* es auch, wie z. B. Math. 22, 23., Mark 12, 18., Luk. 12, 27; ausführlich *Sakuta* im Juchsin (II. 76., 77.) u. A. bezeugen, und doch kann ich meinerseits mich mit der Idee nicht befreunden, nicht etwa weil mir die Merkmale nicht charakteristisch, oder irrig erscheinen, sondern weil — — ich mir überhaupt die Saduzäer als keine *Sekte*, i. e. eine durch Normen und Prinzipien verbundene und an diese gebundene Gemeinschaft denke! Schon die im Talmud zerstreut vorkommenden Erwähnungen derselben scheinen *darauf* zu führen, dass sie nicht — wie gewöhnlich angenommen wird — nur der mündlichen Überlieferung (= *תורה שבעל פה*) alle Autorität absprachen, sondern sich eben so gut an die Schrift selbst (= *תורה שבכתב*), ja selbst den Theism wagten, überhaupt was mit ihrer Vernunft nicht übereinstimmte, oder auch nur ihren oberflächlichen Betrachtungen nach nicht übereinzustimmen schien, verwarfen, es lächerlich zu machen und auch Andere von dessen Nichtigkeit zu überführen suchten . . . Dem Ursprunge und ihrem ersten Anfange nach mögen sie wohl (wie unsere Karäiten) nur Traditionsverächter und dafür desto heftigere Anhänger der heil. Schrift gewesen sein (wofür z. B. Chagg. II., 3. fin. Maccoth 7a, Joma 19b u. a. St. zeigen; ja sie werfen sogar Joma 40b. den Farisäern ihre *Freiheit* in Interpretirung der heil. Schrift vor!) woher die Bestimmung: *המכחישים צדקים נקרא שבעים* rühren mag . . . unlegbar ist aber auch, dass sie bald weiter, möglichst weit gingen und ihren Skeptizismus auf *Alles* ausdehnten, was nicht von der praktischen Vernunft geboten ist, und so dass *צדוק* bald Equivalent mit Freigeist, wenn nicht noch stärker ward, und zwar ohne immer diesen hohen Grad des Skeptizismus zu bezeichnen, sondern es blieb als Benennung für den niedersten Grad des Zweifels an irgend einer rab. Satzung bis zu dem des Zweifels an Alles, was nicht mit Händen zu greifen ist, denn während wir z. B. auf der einen Seite einem *צדוק* begegnen, von dem man es für unglaublich hält, er werde *בניעל ניה* sein (wol *הנניה*),

sehen wir auf der anderen Seite einen צדוק (wenn und wie wol der Zusammenhang lehrt, auch von Raschi und Tosefth angenommen wird, der daselbst סוף עמוד א' erwähnte Philosoph ein צדוק ist), der sich nicht entblödet zu sagen, dass mit dem Erstehen *Jesu's* die mosaische Torah aufgehoben und eine andere an deren Stelle getreten sei (s. zu a. Nida 33b., merkwürth ist da auch der Unterschied zwischen צדוק ע"ה und צדוקי חבר: zu b. Sabt. 116b.), zu letzterer Stelle bemerkt *Raschi*: משרתים הם לע"י, so wie auch z. B. ein anderer Saduzäer (Beracht. 50b) eine Menge der argsten, religiöser sowohl als bürgerlicher Verbrechen begangen zu haben, offen eingestehet . . . obzwar mir letztere Erzählung nur *Dichtung* scheint, während sie auf der einen Seite von den Farisäern als die argsten Menschen verschrien (הם רשעים ובעלי מדות) und politisch sehr gedrückt werden, so dass sie oft sich verstellen müssen (s. Nida 33b, Joma 19b), treffen wir sie wieder anderswo richterliche Funktionen bekleiden (Sbth 116b), ja sogar das Hohenpriesteramt von einem Saduzäer verwaltet! (Joma 19b) — — — Dass ihre Disputationen und Einwürfe keineswegs nur gegen *rabinische* Satzungen und dergl. gerichtet waren, zeigen uns die wenigen, die uns noch erhalten worden, deutlich (s. Snhedr. 39a, Bercht. 7a, Chul. 87a, 108b u. a. St.; vergl. auch מלח העניי' Absch. X.); besonders gab ihnen der häufig vorkommende Ausdruck אלהים (plr.) zu Fragen und Einwürfen gegen den Monotheism Anlass (s. e. g. jrs. Brcht. Absch. IX.) . . . Auch werden מין צדוקי אפיקורם im Talmud promisque gebraucht (wie z. B. Brcht. 29a, vergl. ibid. 7a im עין יעקב; Tosefth zu Sbth 116a, vgl. mit Gittin 45b), und von den *Minim* wissen wir doch (s. Brcht. 12a), dass sie auch aus der Bibel nur die von Gott unmittelbar überlieferten (zehn?) Gebothe — wahrscheinlich, weil sämtliche Natur- und Vernunftgebothe! — annehmen wollten! . . . Auch erklärt der Talmud sich selbst offen, dass er unter צדוקי Jeden verstehet, der vom *blinden Glauben* sich nur im Mindesten abneigt und zu *denken* anfängt (wie die Spätern unt. אפיקורם), wenn er sagt: אי אדם הראשון צדוקי היה שנאמר . . . ואמר אינה אן נמה לבן (Sanhdr. 38b).

Dass ein solcher, alles mündlich oder schriftlich Überlieferte und Gebothene verwerfender Geist des Skeptizismus

— dem Farisäism gegenüber eintreten und bald weit um sich greifen musste, ist sehr einleuchtend, wenn man das Prinzip und die Verfahrungsart der Farisäer beachtet und dabei bedenkt, dass — besonders im Reiche der Geister — der steigende Druck immer einen desto stärkeren Gegendruck hervorruft . . . Ein eitler Wahn oder geflissentliche Selbsttäuschung ist es, wenn man in neueren Zeiten hie und da behauptet: eben die Farisäer verwarfen den *Buchstaben* und hielten sich an den *Geist* des Gesetzes, da sie doch nicht nur קולות, sondern auch häufige קולות haben, eben weil sie Leben in Fortbildung und zeitgemässe Umbildung der jüdischen Religion erkannten, u. s. w., u. s. w., wie diese bunten Phrasen der Neueren — die sich auf diesen Fund nicht wenig zu Gute thun — lauten mögen . . . aber eben bei Anführung jener קולות — genau betrachtet — zeigt sich der bei ihnen zum Prinzip gewordene Stabilismus und Verknöcherung der jüdischen Religion! . . . sie wollten durchaus dem *Leben* nicht die Kraft zu erleuchten und fortzubilden zugestehen, suchten und strebten daher Erleuchtungen, die sich während der Zeit herausgestellt hatten und die sie also im Leben *vorfinden*, schon in der Bibel zu finden, als wären sie gleich anfangs erlaubt gewesen, um dadurch jedem ferneren Fortbilden und Erleuchtern wollen Schranken zu setzen, wenn es nicht in der Bibel schon erlaubt ist! . . . Treffend sagt der sogenannte *deutsche* Tacitus, Johannes v. Müller von ihnen: »... Je geneigter die Zeiten schienen, Manches lästig, Vieles gleichgültig zu finden . . . desto ängstlicher suchten die Farisäer dem Zeitalter entgegen zu arbeiten. Alles erwarteten sie von Überspannung des nicht mehr Haltbaren; durch ver Hundertfaches Joch vermeinten sie den Geist so zu beugen, dass er sich gar nicht mehr werde erheben können. Hiebei handelten Einige aus Missverständniss, Andere aus Eigennutz . . .« Und ist diese so klar ausgesprochene Ansicht — wie bereits bemerkt — keineswegs durch die schönen Phrasen einiger Neueren widerlegt . . . Dass dieses durch und durch fehlerhafte Prinzip eine mächtige Reaktion hervorrufen musste, war wohl in der Natur der Sache begründet! Und wie der Skeptizismus in der Philosophie nur insofern lobenswerth, als er von den transcendentalen Dogmatism bewahrt, aber ver-

werflich wird, wenn er diesen seinen Zweck übertritt und zum völligen, Alles regierenden Skeptizismus wird, eben so bewährte sich auch hier bei dem Gegensatz des Farisäismus und Saduzäismus (= Dogmatizismus und Skeptizismus) das alte lateinische Sprichwort: »Incidit in scyllam qui vult vitare Charybdin«, indem der Saduzäer in das entgegengesetzte Extrem ausartete, Alles bespöttelte, verwarf und negierte, das Heilige und das Unheilige, das Göttliche und das Menschliche, das Lobens- und das Verwerfenswerthe in eine Schale warf, um Alles sammt und sonders *wegzuwerfen* . . . Da man sich aber das Gute nicht nehmen lassen, von der anderen Seite (des Farisäismus nämlich) man dieses allein nicht geben wollte, so entschloss man sich in dieser Alternative lieber auch das Böse mit in den Kauf zu nehmen, als auch das Gute *wegzugeben*, besonders da in Zeiten *äussern* Drucks und Elends die Religion (was nämlich so oft dafür gehalten wird!) das *innere* Glück, oder richtiger in Ermangelung des Friedens mit den Menschen der Friede mit Gott dem Menschen desto dringenderes Bedürfniss wird . . . und der Saduzäismus konnte darum nie seiner Zeit erstarken . . . und der Farisäismus musste obsiegen!

Doch wenn auch der Farisäismus dem eigentlich sogenannten Saduzäismus gegenüber durch seine Hartnäckigkeit und Extremität nichts verlor oder sogar dadurch gewann (aber nur weil auch dieser wieder ins andere Extrem hinüberschweifte), so verlor er doch dadurch sehr viel einem anderen Gegner gegenüber, nämlich gegen das — *Christenthum*, welches doch auch eine Art geläuterten und geregelten jüdischen Saduzäismus war . . . Es liegt wohl — ihren Verehrern selbst unbewusst — eine tiefe Wahrheit in dem Umstande, dass *Jesus* nur als *Gekreuzigter*, nicht als Evangelist, Volkslehrer, Prediger, Profet u. s. w. verehrt wird, denn alle seine Botschaften, Lehren, Predigten und Reden hätten nie das Christenthum zu Stande gebracht, Hunderte standen auf und vergingen wie er, aber sein *Gekreuzigtwerden* (von den Farisäern erstrebt, erliehet und ertrotzt!) war es, was das Christenthum schuf! Das Kreuz Jesu's war die erste Trophäe desselben, sein Fleisch und Blut, das den Vögeln vielleicht zur Speise ward, diente von Anfang an und bisher dem Christenthum

als Nahrung, wodurch es immer stärker wird . . . Das war's, was damals alle Welt ihm gewann, weil er klug genug war (zugegeben, dass die Erzählungen der Evangelisten historisch wahr), das Unvermeidliche willig zu tragen, und was er sich nicht erwehren konnte, anzunehmen, als gebe er willig als Opfer für Andere sich hin (merkenswürdig ist es allerdings, dass selbst die Evangelisten, die ihn doch seinen Tod, seinen Todestag voraus wissen, ihn sich als Sühnopfer für die Erdenkinder willig opfern lassen, ihn doch auch rufen lassen: אֵלֵינוּ לְמֵת שְׁבַחְתִּי, was also doch einen *gezwungenen* Tod verrieth! . . .), das war's, was damals so Viele ihm zuwandte und was von damals bis auf unsere Tagen — nämlich seine Hingebung, seine Aufopferung, die Idee der allgemeinen Versöhnung u. s. w. — so Vieler Herzen ihm warb . . . Und dass nur die Hartnäckigkeit der Farisäer es *dazu* brachte, dass er überhaupt nur gegen diese aufstand und predigte, ist aus den Evangelisten und der Apostelgeschichte zur Genüge bekannt (s. e. g. Luk. 11, 43. 20, 46. 47; Math. 23, 1—32; Mark. 12, 38—40 u. a. St.), um noch in Zweifel gezogen werden zu können!! . . .

Sie schreiben: »Aus Josefus (Antqu. 13, 5) ist, nach meiner Meinung, unwiderlegbar bewiesen, dass צִדּוֹק und בִּיתוֹס nicht die Anfangspunkte dieser Sekte bilden, wie konnte sie sonst unter dem Makabäer Jonathan eine mächtige Parthei bilden . . .« Wenn es auch wahr sein sollte (worauf wir später noch besonders zurückkommen), dass der Name der Saduzäer von צִדּוֹק herrühre, so lässt sich doch nicht leugnen, ja es *muss* angenommen werden, dass diese Sekte (wie man sie gewöhnlich nennt!) schon lange früher dem Geiste und Gehalte nach vorhanden war . . . Der grosse Mann benützt nur die gegebenen Umstände bestmöglichst, *schafft* sie aber nicht, er bringt das Vorhandene zur Vollendung, bringt es aber nicht erst hervor, das ist das Werk der unteren Arbeiter, der Vorbereitenden, nicht des Vollendenden! . . . So wie z. B. *Luther* keineswegs die Reformation *hervorgerufen*, sondern nur *constituirt* hat; die *Paulizianer* im 7. Jahrhundert, die — wenn auch von pfäffischen Bannstrahlen und fanatischen Verfolgungen niedergedrückt — sich doch 5—6 Jahrhunderte hindurch, erst im Orient, dann auch im Abendland ver-

breiteten und erhielten, die *Albigeneser* und *Waldeneser* im 12. Jahrhundert, wie nicht minder *Wiklef* und *Huss* waren schon Vorläufer *Luther's*; so hat auch der Frankfurter Reformverein die neue Reformation des Judenthums nicht hervorgerufen, sondern öffentlich bekannt und also gleichsam constituirt und so überall ist der grosse Mann, der an die Spitze einer geistigen oder physischen, einer bürgerlichen oder religiösen Umwälzung tritt, nur der *Schluss*-, nicht aber der *Grundstein* des neueren Gebäudes, das *Kind*, nicht der *Vater* der Umwälzung.

Das dreimalige Klopfen des Synagogendieners am Haushore mahnt mich, dass der *הַשָּׁמַיִם* vor der Thüre . . . ich muss schliessen . . . Viel Glück zum neuen Jahr! . . . Ich bitte um Antwort mit nächster Post . . . beschränken Sie sich eben nicht auf *Antwort* . . . Bis dahin

Neustadt, 13/9. 1844.

Ihr wahrer Freund

Ign. Einhorn.

Mein Herr Vater gehet *הַיָּמָיִם* nach Pest, da möchte ich Ihnen — der guten Gelegenheit halber — wieder Antwort schreiben, auch ein grösseres Manuscript zum Durchlesen einsenden . . . ich bitte also, Ihre Antwort noch vor diesen Termin jedenfalls mir zukommen zu lassen . . . Auch über Ihren ersten Werthen mit Nächstem ein Mehreres! Der Überbringer dringt. Meine höfl. Empfehlung und Glückwunsch zum neuen Jahr an den Herrn Vater.

מוֹצָאֵי יוֹם הַכִּיּוֹר

Obiger.

II.

Gehrtester Freund!

Schreiben Sie bald, schliesst Ihr Werthes von 16/3., und ich will diesen Worten nachkommen, wenn auch Ihr Schreiben überhaupt Etwas ganz Anderes zu besagen scheint. Sie schreiben so selten, so kurz und übergehen dabei noch immer die Hauptpunkte über die ich Sie um Auskunft bath, wie Sie z. B. in Ihrem letzten Schreiben die Ihnen zugesandten, bei Ihnen lang gelegenen und von Ihnen wenigstens zum Theil gelesenen Probeblätter eines Versuch's einer ehr. Synonymik

keines Wortes würdigen. Den geringen Werth oder richtiger den völligen Unwerth dieses stümperhaften Versuches kenne ich selbst zu gut, als dass ein — wenn auch total — tadelndes Urtheil mich schmerzlich berührt oder meine Eitelkeit verletzt haben würde . . . Und *wenn* Sie das glaubten, durften Sie mir das erbethene Urtheil darum *ganz* vorenthalten? oder waren Sie nicht vielmehr eben hiedurch verpflichtet, dem jungen strebenden Freund vor einer Selbsttäuschung und in jeder Beziehung nachtheiliger Ueberschätzung zu warnen?? . . . Sie fragen: was der hiesige Rabiner an meiner Predigt, »wo selbst der verholzteste Obskurantismus keine anstössige Stelle findet«, missfallen und zum Verdammen reitzen konnte? wissen Sie denn nicht, das man immer findet, wenn man Etwas finden *will*, und das die Orthodoxie an jedem modernen Produkte oder an jedem Produkte eines etwas freier denkenden, unter Orthodoxendruck und Frömmelrjoch den Nacken nicht beugen wollenden Menschen immer etwas Anstössiges, Tadelns- und Verwerfenswerthes *finden will*, um doch mit einigem Anschein von Recht das Neue und seine Verfechter verschreien und verketzern zu können? und wundern Sie sich, das er auch in meiner Predigt etwas Anstössiges finden könnte? . . . Gegen welchen Punkt derselben übrigens sein Hauptangriff gerichtet war, werden Sie sich vielleicht aus Nr. 39 des vorjährigen Orient erinnern (en passant, Sie sind ein *vielversprechender* Freund, Sie hatten auch über diesen Bericht mir Etwas zu sagen, und — — —). Uebrigens ist es durchaus nicht seine Orthodoxie allein, die ihn so sehr gegen mir aufregt, seine Grundsätze sind durchaus nicht so finster und lichtscheu als dies aus seinem Verfahren gegen mir, gegen den Leseverein etc. scheinen sollte, es ist etwas ganz Anderes, was ihn gegen mir so sehr in Harnisch bringt, was aber seine Handlungsweise nur desto gemeiner und niedriger macht, da sie nicht aus seinen Grundsätzen, sondern aus niedrigem Interesse, gemeiner allen gemeinen Seelen eigenen Verkleinerungssucht u. s. w., u. s. w. fliesst . . . Ich habe in all'meinen Briefen bisher dieser Sache mit keinem Worte erwähnt, vorzüglich darum, weil ich den Grandmogul mit all' seinen Schimpfdeklamationen und all' den schlangenartigen Intriquen, mit denen er ächtpäffisch mich aller Orten zu verläumdern und anzuschwärzen sucht, ganz

nach Verdienst würdige, d. h. *tieftst verachte!* Diese Kämpfe haben mich zu der Erfahrung gebracht, das um über verläumderisches Gewäsch wie über niedrigen Kabalen und Intriquen sich hinweg zu setzen, man eben nicht von sich eine grosse Meinung haben und über seine Verläumder und Verfolger sich weit erhaben dünken muss, sondern es genügt nur deren Gemeinheit, Niedrigkeit und Schändlichkeit einzusehen, und es kann Einen dann nur freien, sich von diesen Leutchen angegriffen zu sehen, weil man dadurch versichert sein kann, dass man doch wenigstens ein gutes Haar haben müsse, das auszureissen sich jene so eifrigst bemühen. Wer von den Lichtscheuen verfolgt wird, kann sicher sein, dass er doch wenigstens das Licht *will*; der von den Niedrigen und Gemeinen angefeindet wird, ist sicher, dass er wenigstens nach dem Edleren und Höheren *strebt*; und kann ich für jetzt von mir verlangen?? . . . Das Licht bereits angezündet, das Höhere und Höhere bereits erlangt zu haben, werde ich mir nicht im Entferntesten einbilden, und weiss darum wol, dass ich irren und ein Irrlicht für das wahre Licht und blendenden Schimmer und flüchtigen Glanz für Wahres und Gutes nehmen kann, und bin darum im Bewusstsein dieses errare humanum immer bereit Belehrung und Zurechtweisung anzunehmen . . . aber meinen Verstand in Ketten schlagen, die Augen mit Gewalt verbinden, den Nacken unter das entwürdigende Joch pfäffischer Herrschsucht und alleinseligmachenwollender Orthodoxie beugen — nein! Das werde ich nie und nimmer! Und so lange ein Odem in mir sich regt, und so lange mir Gott Leben und Kraft schenkt, und so lange mir nur ein Funken Menschenverstand bleibt, werde ich diese entwürdigende Bande fliehen und diese meine Freiheit zu behaupten *suchen*, und si desunt vires tamen laudanda est voluntas, das *Gelingen* steht bei Gott, unter dessen Hand und Schutz wir Alle stehen!! . . . Es ist heute das erste Mahl, das ich in meinem Schreiben an Sie von diesen höchstunbedeutenden Gegenstände, i. e. von mir spreche, es soll auch das letzte Mahl sein. Sie brachten mich durch Ihre Anfrage auf diesen Gegenstand und haben es nur sich zuzuschreiben, wenn ich etwas zu lange bei diesem Gegenstande verweilte. Ich weiss nicht, welches sympathetisches Gefühl ist es, aber ich nehme doch etwas

Interesse für den eben erwähnten Gegenstand meines Vorliegenden, nemlich für mich, und zwar derart, das wenn ich einmal zufällig im Sprechen oder Schreiben auf denselben gerathe, ich unwillkürlich etwas wärmer und lebhafter werde . . .

Von H. St.'s Ernennung zum Arader Rabinatwikar haben wir bereits längst vernommen; jedesfalls ein *Glück* für ihm, da er noch nicht im Entferntesten darauf dachte, jetzt schon Rab. zu werden, und mir immer davon sprach: Er müsse sich doch bald von der Journalistik loswinden, um einige Jahre rab. Studien obliegen und dann ein Rabinat beanspruchen zu können. Indessen da H. S. sich früher fleissig mit jüdischem Wissen befasste, vielseitig gebildet ist, auch ein guter Kopf, anhaltender Fleiss und ein energischunermüdlicher Wille bei ihm vorhanden, so hat Arad jedenfalls auch eine glückliche Wahl getroffen, besonders wenn man den Mangel tüchtiggebildeter, dem zeitgemässen Fortschritt zugethauer *ungarischer* Rabinatskandidaten erwägt . . . Nach *Papa* soll dem Vernehmen nach *אֵיזֶק אֶרְדֵּן פֶּינֵינ* früher zu Fraukirchen, jetzt zu Freistadt ad W. Rabiner, kommen; es wäre wirklich jammerschade, wenn diese schöne fortstrebende Gemeinde durch diesen deutscheinwollenden Rab., einer der am meisten Unheil anrichtenden *צביונים* besetzt und am wahren Fortschritt gehindert würde! Dem Alten appr. [?] Rabiner hat der ungarische Gränzjäger Gerechtigkeit widerfahren lassen!! . . . Das Sendschreiben Sr. *Lehrenschen* [?] Maj. langte auch hier bereits vor 9 – 10 Wochen aus Szemnitz an, wie überhaupt an alle Rabiner der österreich. Monarchie, die man noch für echtorthodox hält; und zwar wurde der Rabiner immer aufgefordert, dasselbe allen *בני תורה* und allen *יִרְאִים* seines Sprengels mitzutheilen, das auch diese ihre Gutachten einsenden u. *כל המִבְרֵה לִפְנֵי ה' יִהְיֶה מְשׁוּבָה*, welches Aufgeboth anderswo treulich befolgt wurde, wie z. B. aus Neutra an 15 Gutachten gegen die deutsche Rabinerversammlung abgegangen und zwar grösstentheils von Leiten, die erst durch das Sendschreiben Sr. nasischen Maj. von deren Existenz Kunde erhielten. Der hiesige Rabiner bewahrte es als Staatsgeheimniss, denn »die *פּוֹשְׁעִים* könnten dann Etwas davon erfahren und in die Zeitung setzen«, und aus dem Grunde gingen von hier nur 2 solche Pamflete ab . . . Über das Sendschreiben selbst brauche ich Ihnen jetzt wol Nichts mehr zu sagen, da — comme

on-dit — dasselbe in einer der neuesten Nummern des »Israelit« seiner ganzen Ausdehnung nach mitgetheilt ist; ich selbst habe es im Original, aber im Israelit noch nicht gelesen. Ich komme jetzt höchst selten zu unserem löblichen Leseverein, lese darum auch die jüdischen Journale sehr selten, und weiss darum nicht das Geringste weder von der braunschweiger Privatkrp. in Ph.'s, noch von dem Redestreit in F.'s Blatt, die Sie mir erwähnen, und diese Ihre Erwähnung macht mich durchaus nicht neugierig sie zu lesen... Aber doch sobald ich übrige Musse habe!!... Was ist's mit der in Pest unlängst von einem Theodor Bürger erschienenen Talmud und Staatsbürgerthum oder so etwas Aehnliches?? Dr. Fürst will das Ding nicht sehr loben!!...

Schreiben Sie bald und zwar meine ich das im allerernsthaftesten Ernst! — Ihren ehrenwerthen Herrn Vater und Sie herzlichst grüssend verbleibe

Neustadt, 1845. 30/3.

in Freundschaft und Achtung

I. Einhorn.

P. S. Dass mir Ihre Antwort mit der Post höchst willkommen, brauche ich Ihnen wol nicht erst zu sagen, die nächste pester Messe dürfte mich kaum mehr in Ungarn treffen. A propos, welche Zeugnisse, Attestate, Pässe oder wie die Dinge sonst heissen mögen, benöthige ich für die Reise nach und den akdm. Aufenthalt in Deutschland? Antworten Sie mir hierauf gefälligst baldmöglichst!...

ZUNZ LIPÓT ÉS BRILL S. L. KÉT-KÉT LEVELE.

E levelek, melyek Brill által a Rosenthal-féle könyvtárból Zunz számára vásárolt könyvekre vonatkoznak, nem szorulnak felvilágosító megjegyzésekre. Zunztól oly kevés levél került nyilvánosságra, hogy ezek érdeklődésre tarthatnak igényt. Zunz Brillt Berlinben ismerte meg és bizonyítványt is adott neki, a mely Zunz ismert szűkszavú és tömört stílusában így hangzik:

Dem Herrn Rabbinate-Candidaten Samuel Löb Brill aus Pest, den ich als einen redlichen und kenntnißreichen jungen Mann kennen gelernt, bezeuge ich diess auf seinen Wunsch sehr gern. Möge es ihm an Gönnern, deren er so werth ist, nie fehlen.

Berlin, 19. März 1843.

Dr. L. Zunz.

S. Wohlgeboren Herrn Dr. L. Zunz in Berlin.

Ew. Wohlgeboren!

Die Bibliothek Rosenthals wird seit mehreren Wochen, da man nicht hoffen konnte einen Käufer auf die ganze Sammlung zu finden, einzeln veräussert, und somit sind die meisten der von Ihnen verlangten ספרים in die Hände der ספרים מכרי gekommen. Ich habe, da Ihr Auftrag so spät anlangte, nur noch drei Stücke, nämlich: מלחמת חובה קטט und קנין פירותים לרשי יציל und שבה ירושלים ליוחנא den Preis von 4 f. C. m. = 2 Rth. 20 sgr. erstehen können.

Belieben Sie mir gefälligst anzuzeigen durch welche Gelegenheit ich sie nach Berlin senden könnte. Uebrigens bin ich bereit und rechne es mir zur Ehre Eurer Wohlge., wenn Sie etwa wünschen, Nachrichten über hier erscheinende literarische Novitäten und Exzerpte aus seltenen ספרים z. B. aus dem ספר שמואל von Simcha, welches sich in unserer Bibliothek befindet u. s. w. zukommen zu lassen.

Es zeichnet mit aller Achtung Ew. Wohlgeboren

Den 4/8 1845.

ergebener Sam. Löw Brill.

Wenn Ew. Wohlge. mir genauer den Kaufpreis bestimmen möchten, so könnte ich vielleicht selbst von hiesigen ספרים מכרי so manches seltene Buch um ein Billiges verschaffen.

Herrn Rabinats kandidaten Sam. Löw Brill.

Wohlgeboren

Pesth.

Ew. Wohlgeboren

haben de dato 4. August c. mir anzuzeigen die Güte gehabt, dass Sie für mich aus der Rosenthal'schen Bibliothek erstanden haben:

מלחמת חובה	ed Constantinopel	} für Fl. 4. c. m.
שכח ירושלים	ed Livorno	
פירוש לרשי	genannt פירוש לרשי fol.	

Durch Ihren Bruder, der Ihr Schreiben mir zugestellt hat, liess ich Sie bitten, diese ספרים verpackt und versiegelt Herrn D. G. Fischel in Prag zuzusenden, mit dem Bemerken, dass sie für mich bestimmt seien. Aber nichts hat wieder von denselben verlautet, und wenn Sie — was ich voraussetze — noch in Ihren Händen sind: so ersuche ich dringend, dieselben *per Post* sofort an den *Buchhändler J. Bermann Goldschmiedgasse No. 595 Wien* zu schicken, mit der Notiz, dass dieselben mir gehören; alle Auslagen werden von dem genannten Hause wieder erstattet werden. Sollten Sie, versprochenen Massen, noch andere gute Sachen für mich erworben haben, nach der Liste, die ich am 27. Juni c. eingesandt, so wollen Sie dieselben nur beipacken.

In Voraus meinen Dank abstattend verharre ich achtungsvoll
Dero ergebenster
Zunz.

Berlin, 1. Dezember 1845.

Alte Schönhauser-Strasse 31.

Sr. Wohlgeboren Herrn Dr. L. Zunz in Berlin.

Ew. Wohlgeboren!

Ihr werthes Schreiben vom 1. December 1845 ist mir erst vor einigen Wochen zugekommen, daher konnte ich von der Bermannischen Buchhandlung keinen Gebrauch mehr machen; schon viel früher sind die ספרים, nämlich ירושלים חובה und שכח ירושלים durch privat Gelegenheit an Fischel nach Prag gesandt worden und wahrscheinlich sind sie schon längst in Ihren Händen. Das פירוש לרשי möchte ich gern, besonders des

freisinnigen und in seiner Art originellen Alrabi wegen, zu meinem Gebrauch behalten, doch da ich es לשם Ew. Wohlgeb. gekauft, so bin ich verpflichtet und auch bereit, wenn sie es durchaus wünschen, es Ihnen zu schicken. Das in Rede stehende Exemplar ist zwar (klein) Folio — wie dies auch in Ihrem neuesten trefflichen Werke, »zur Geschichte und Literatur« Seite 520 angegeben ist — allein stärker beschnitten, es hat unverhältnissmässig grosse Ränder, würde es einem Quartanten gleichen. Wie aber היה im ציון ת"א S. 167 von Sabbatai sagen kann: אך כפי הנראה כתב רק מפי השמועה ועניו לא ראו הספר ist unbegreiflich, da die פירוש in der Vorrede zum שפתי חכמים als eine vorzügliche Quelle dieses Commentars genannt werden. Bei dieser Gelegenheit bin ich so frei Ew. Wohlgeb. auf folgendes ספר aufmerksam zu machen אשר הוא נדפס על פרוש ראש המפרשים רש"י ד"ל — חבר הרב הגדול המולל כמוהו דוד פארוז נדפס מ"צ בק"ק איספלטו בנציאה שנת 44 Bogen stark. 4.

In Ihrer Biographie Jarchis' wird es unter den מפרשי רש"י Seite 342, nicht angeführt.

Von den gewünschten Büchern könnte ich folgende um den Preis von 5 Rth 10 sgr kaufen. 1. שתי ידות von Lonsano 4. (Venedig). שער אצבע ראשון und שער אצבע השני מעריך דעת זקנים. 2. ספר ציוני מרבי נחם ציוני. 3. יתן עז למלכו לפק Fol. Livorno. 4. Kremona. ביה תמו ש"כ לפק — דעת זקנים. Vom erschien zu Ofen im Jahre 330. [1834] ein überaus mangelhafter und verstümmelter Nachdruck in 4. Das verlangte הוצן בנית ist לפק in Offenbach neu aufgelegt worden; der Titel: 'דבר ימצא טוב ובוטה ב"י אשר'. Der Herausgeber sagt: לא [unles.] derפסתי. Wenn Sie blos auf das Buch und nicht auf ed. Prag reflectiren, so würde ich dieses משכיל um einige sgr. für Ew. Wohlgeb. ankaufen.

Ihren fernern Aufträgen mit grösster Bereitwilligkeit entgegen sehend bin ich mit aller Hochachtung Ew. Wohlgeboren

ergebenster

Sam. Löw Brill.

Pest den 1-st/2. 1846.
Königs-gasse Nr. 1376.

Herrn S. L. Brill Wohlgeboren Pest.

Ew. Wohlgeboren

melden mir unterm 17. v. M., dass mein Brief vom 1. Dez. v. J., den ich einem pünktlichen Freunde in Wien per Post, zu gleicher Beförderung zugeandte, erst vor einigen Wochen, d. h. nach zwei Monaten, bei Ihnen angelangt ist. Dies ist mir eben so unbegreiflich, als Ihre Frage, ob ich den פירוש אלרבי, den ich bereits gekauft, haben wolle. Seit vorigen Sommer warte ich mit Sehnsucht auf die wenigen ספרים, und noch habe ich keines mit Augen gesehen. Ich bitte Sie daher dringend, die drei ספרים, auch den שתי ידות — wofür ich allenfales 3 bis 4 fl. conv. zahle, — aber weder דעת זקנים noch ציני Herrn D. G. Fischel aus Prag zu übergeben, der auch Zahlung leisten wird. Derselbe wird während seines bevorstehenden Aufenthaltes in Pest dieserhalb zu Ihnen schicken. Das kleine בניית הומן können Sie für einige Kreuzer mit beilegen. Nur lassen Sie mich nicht länger warten; das פירוש אלרבי hätte ich, während mein Buch gedruckt wurde, sehr nöthig gehabt.

In der Hoffnung, dieses Geschäft bald glücklich beendet zu sehen, und mit wiederholtem Danke für Ihre gefällige Bereitwilligkeit schliesse ich als

Ihr hochachtungsvoll ergebenster

Zunz.

Berlin 9. März 1846.

BRILL AZRIÉL.

Brill Azriél, Brill S. L. atyja, előkelő család sarja volt. Ősei Hollandiában éltek és atyja Magyarországon, Sasvároton (Schossberg) telepedett le. Ott született Brill Azriél 1778 körül. Többen voltak testvérek, de ezek szülővárosuk után Schossberger nevet vettek fel és bátyja, R. Eliezer Schossberger (meghalt 1832), atyja volt a báró Schossberger családnak; ő azonban megtartotta eredeti Brill nevét. Hogy milyen viszonyok között töltötte ifjúságát, nem tudni; későbbi irodalmi munkássága és egész életmódja azonban fényesen bizonyítja, hogy gondos, jó nevelésben részesült. De kitünik ez abból a

gyászbeszéből is, melyet fia és utódja, Brill S. L., fölötté tartott: Wer Tag und Nacht in Gottes Lehren forschet und nicht von der Natur zum Heuchler geboren und nicht durch Erziehung zum Heuchler gebildet worden ist... (M.-Zs. Sz. 1899. 15. l.). Kitünően kezelte a héber nyelvet, jól tudott németül, latinul és később megtanulta a magyar nyelvet is. Első iskolája a prágai jesiva volt, melynek élén a híres Ezekiel Landau állott. Onnan Budára került, ahol Mózes Minz előadásait hallgatta és Pesten is tanult Wolf Boskovitznál. A legnagyobb tisztelettel említi legnagyobb mesterét, Benedikt Márkus nikolsburgi rabbist.

1814-ben megnyílt Pesten az első felekezeti iskola, ahol Brill tanítói állást vállalt. Tanította a héber nyelvet, a számant és a földrajzot. Hogy ez abban az időben mit jelentett, mutatja a puchói eset. Ott egy Stern S. G. nevű tudós privát iskolát nyitott, ahol a héberen kívül világi tudományt is mert tanítani. Ezért annyi üldöztetést kellett elszenvednie, hogy kénytelen volt iskoláját bezárni. (M.-Zs. Sz. 1890. 535.)

Brill a tanítás mellett később a pesti hitközség jegyzői teendőit is végezte és 1827-ben már tagja a pesti rabbínatusnak, amely állást élete végeig töltötte be. Midőn 1839-ben Mózes Szofer levelet intéz a pesti rabbínatushoz, harmadiknak Brill Azriélt említi (Eben Haezer II. 11.). Ugy látszik, hogy mint a rabbínatus tagja is megtartotta tanítói állását, mert 1827-ben megjelent הרדת קדש című könyvének bevezetésében panaszcodik, hogy sok a dolga mint tanítónak, dajkának és amellet felügyeletet gyakorol a sechitával kapcsolatos összes ügyek fölött.¹⁾

Ezen sokoldalú elfoglaltsága mellett nemcsak a héber tudománynak tudott időt szentelni, hanem foglalkozott más tudományokkal is, mint matematikával, földrajzzal és történelemmel, a magyar nyelvet is oly mértékben sajátította el, hogy a negyvenes években egy alkalommal magyar nyelven tette le az esküt a pesti törvényszék előtt. Ez oly haladás volt, amelylyel akkor kevés rabbi dicsekedhetett nálunk.

Irodalmi munkásságáról teljes kép nem adható, amennyi-

משא התלמידים משא הרן וההוראה משא ההשגחה על כל עבודה
השמיטה והמסחה משא...

Charakter geachtet. Israel Brill war einer der Ersten, der seine Glaubensbrüder durch Verbreitung gediegener Schriften aus dumpfen Geistesschlummer zu befreien bemüht war«.

Szeged.

Dr. LÖWINGER ADOLF.

FÉLREISMERT HÉBER KITÉTEL, MÓZES I. KÖNYVE 20, 10.

Abimélekhnek Ábrahámhoz intézett szavaiban, Gen. 20, 10: $\text{מֶה רָאָה כִּי עָשִׂיתִי אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה}$ a מֶה רָאָה igét most általában oly értelemben veszik, a melyben különben sehol sem fordul elő. *Gesenius* (Thesaurus, col. 1246, 21) versünket mint egyetlen példát idézi e jelentésre: »spectavit aliquid, sibi propositum habuit«. Ez a felfogás uralkodik mai napig. *Kautzsch* ezt a fordítást adja: »Was hast du damit beabsichtigt, dass du so gehandelt hast?« Strack: »Was hast du im Auge gehabt, dass du dies gethan hast?« *Siegfried-Stade* (Wörterbuch 689a): »Was hattest du im Auge, was beabsichtigtest du, dass du das thatest?« Ezen magyarázat helyett, a mely a מֶה רָאָה igének különben sehol nem található jelentést tulajdonít és a melyre az impulsust nem a héber nyelvhasználat, hanem a látás, szemlélés német és latin kifejezései adták meg, bátorodom más magyarázatot ajánlani, a melynek előnye az, hogy a kifejezést az élő héber nyelvhasználatból, habár későbbi korból, teszi érthetővé. Ugyanis Palesztina régi tannaitikus iskoláinak exegetikus műnyelvében egy nevezetes szólamódot találunk, a melylyel a bibliai tartalom valamely feltűnő jelenségének okát kérdezik. E szólamód mikénti használata az itt összeállított példákblól világlik ki.

1. Mekhilta Exod. 21, 6-ra (ed. Friedmann 77a, 13. sor) azon törvényre vonatkozólag, hogy a szolgaságban megmaradni akaró rabszolgának a fülét ki kell fújni: $\text{מֶה רָאָה אֶן שֶׁיִּרְצֶה מֶלֶךְ הָעֲבָדִים מִכֹּל הָעָבְדִּים}$. Ugyanaz a tószeftában is, Bába Kamma 7, 5 (ed. Zuckermann 358, 6).

2. Tószefta Bába Kamma 7, 10 (358, 10), Deut. 27, 5 azon parancsolatra vonatkozólag, hogy az oltár köveinél nem szabad vasszerszámot használni: $\text{וְכִי מֶה רָאָה בְּיָדוֹ לִפְסֹל יוֹתֵר מִכֹּל מִיֵּי מַתְכוֹת}$.

3. Mekhilta Ex. 22, 6-ra (ed. Friedm. 91b, 7), azon tényre vonatkozólag, hogy a tolvaj szigorubb büntetést kap, mint a rabló: $\text{מֶה רָאָה תוֹרֵה לַהֲחִמֵּר עַל הַגֵּב יוֹתֵר מִתּוֹלֵן}$. Ugyanez tószefta Bába Kamma 7, 2 (357, 20).

4. Barajtha, Peszáchim 53b, azon bátorságra vonatkozólag, melylyel Chananja, Misáél és Azarja a tűzkemenczébe dobatták magukat: $\text{מֶה רָאָה הַנִּיחָ מִשְׁאֵל וְעוֹרִיהָ שֶׁמִּסְרוּ עֵצָן לִכְבֹּשׁ אֵשׁ}$ (az עֵצָן után következő הַשֵּׁם szavak eredetileg nem álltak a barajthában).

5. Mekhilta Ex. 18, 15-re (59a lent), Mózesnek e vers második részében álló szavaira vonatkozólag: $\text{מֶה רָאָה מֹשֶׁה לֵּוִי כִּי יָבֹא אֵלָיו הָעָם}$.

6. Mekhilta Ex. 17, 1-re (53b, 5), azon körülményre vonatkozólag, hogy csak a számár, de nem a lovak és tevék elsőszülöttje váltattak ki: $\text{מֶה רָאָה יִשְׂרָאֵל לַפְּרוֹת פְּטֵרֵי חֲמֹרִים וְלֹא פְּטֵרֵי מֹסִים וְנִמְלִים}$.

7. Mekhilta Ex. 21, 1-re (74b, 12), azon körülményre vonatkozólag, hogy a tóra a jogszabályokat a többi parancsolatokat megelőzőleg első helyen közli: $\text{מֶה רָאָה דִּינֵן לְקֹדֶם לְכָל מִצְוֹת שְׁבוּרֹה}$.

8. Tószefta Berákhóth 1, 8 (3, 8), Zsolta 76, 3-ra vonatkozólag, hol Jeruzsálem régi neve יְשֻׁלַּם (v. ö. Gen. 14, 18) használatik: $\text{וְכִי מֶה רָאָה הַכְּתוּב לַהֲחִמֵּר לֵה שֵׁם הָרָשׁוֹן}$.

Ezekben a kérdésekben a מֶה רָאָה ige használata ezen a jelentésen alapszik: tapasztal (l. *Gesenius*, Thesaurus 1246b, *Siegfried-Stade*, 688b). Ha valaki másnál valami feltűnő vett észre, emphatikusan kérdezte: $\text{כִּי לַעֲשֵׂה כִּי}$ vagy $\text{מֶה רָאָה פְּלוֹנִי לַעֲשֵׂה}$ (v. ö. עָשָׂה) vagy $\text{אֵת הַדָּבָר הַזֶּה שֶׁעָשָׂה}$. Mit tapasztalt N., hogy ezt tette? Mi történt vele, mi bántotta, hogy ezt tette? Ez a szólamód az élő nyelvből átment az iskola nyelvébe, ahol tovább élt és a felsorolt példákban maradt ránk. Valamennyi példa szerzőjét ismerjük, a 8. kivételével, a mely egy a tannák korából származó névtelen agádában foglaltatik. Az 1—3. sz. kérdéseket Jóchanan ben Zakkai vagy tanítványai vetették fel (l. Agada d. Tannaiten I. 31). A 4. sz. szerzője egy régi, még a templom fenállása idején Rómában élő írástudó (הַיּוֹד = Theodorus(?); l. ugyanott II. 560). Az 5. sz. kérdésre II. Gamliél felel (u. o. 98). A 6. sz. kérdést Chanina ben Gamliél intézi Eliézer b. Hyrkanoshoz (I. 151, 8). A 7. sz.

kérdést Simon ben Jóchai veti fel (II. 94). Ez utolsó kivételével csupa oly tanító él e kitéttel, aki a hadrianusi korszak előtt, sőt némelyik a templom elpusztulása előtt élt. E szólásmód a régiség és eredetiség béléjét viseli magán. Az élő nyelvtudatból eredt és az idézett példákban szabadon használtatik. E kérdéshez *מה ראה* az alany nemcsak élő személy (4, 5), az izraeliták (6), a személyesített szentírás (3, 8), hanem a jogszabályok is, sőt még a fül (1) és a vas is (2). Ez az elfogulatlanság azonban már a tannák korában veszett el. A kitéttel ugyanis az iskolában is megszűnt élni; habár a régi mondásokat eredeti szavaikkal hagyományozták, némelyiknél a homályossá vált szólásmódot variáció által kiküszöbölték. Így pl. az 1. sz. valamely gondolkozó tradense felfoghatatlannak tartotta, hogy a fül lásson. Átalakította tehát a kérdést következőképen: *מה ראה העבד הזה לרצו באוזן יתר מכל אברין*. Ezt találjuk a barajthában, pl. talmud Kiddúsin 59d, 31. A bab. talmud barajthája, Kiddúsin 22b, még tovább megy és jellemző kitéttelünket e szokásosabb kérdésre formulazza át: *מה נשתנה מה מכל אברים*. Épigy hangzik a 6. sz. kérdése a b. talmud barajthájában, Bekhóróth 5b: *מה נשתנו פטרי המרים כסוים*. A 3. sz. kérdése a b. talmud barajthájában, Bába Kamma 79b, így hangzik: *מפני מה החמירה תורה*.

Akiba iskolájának midrásában, a Szifrában, a szóban forgó kitéttel másképp is használtatik. Valamely exegetikai feltevessel szemben gyakran vetik fel a kérdést: Miért mondod így és nem másképp? A kérdést így formulazzák: *מה ראתי לומר* (Lev. 1, 2-re, ed. Weiss 4c, 6). Vagy így: *מה ראתי* (11, 3-ra, 48b, 2). Továbbá *מה ראתי להביא* (1, 6-ra, 6d, 19); *מה ראתי להכשיר* (1, 13-ra, 8b, 1; 4, 20, 19b lent). Még egy példa: *ומה ראתי לרבות את אלו ולהוציא את אלו* (6, 2-re, 29b, 5).

A bemutatott anyag alapján, úgy hiszem, jogom van, hogy Gen. 20, 10. kérdését azon szólásmód értelmében magyarázzam, a mely az 1. és 2. században még élt. Abimélekh a 9. vers szemrehányó kérdései után még csodálkozását fejezi ki Ábrahám eljárása felett: *מה ראתי כי עשית את הדבר הזה*, mi bántott, hogy ezt tetted?

Valamint a régi héber szókincsnek sok eredeti eleme újból megjelenik Palesztina hagyományos irodalmában, bizonyosságot

téve arról, hogy a nyelvhasználatban azon századokban is élték, a melyekből nincsenek rájuk példáink, úgy a jelen esetben is bizonyítva van, hogy a régi nyelvnek egy érdekes¹ kitétele, egy sajátos héber szólásmód a későbbi korban is élt még. A régi palesztinai iskolák biblia-exegézisének műnyelve¹) volt az a menedékhely, melybe ez a kitéttel menekült és melyből előszedem, hogy vele egy eddig félreértett bibliai helyet magyarázzak.

Budapest.

DR. BACHER VILMOS.

TUDOMÁNYOS APRÓSÁGOK.

1.

Már többször utaltam e helyen egyes imáink szövegébe a másolások, de különösen a pontozások, nemkülönben betoldások által becsuszott hibákra. Ezuttal a *סדר יום כפור קטן*-ba felvett *ידיו הנדול* egy helyére kívánom felhívni a figyelmet. A második *רבשע* kezdetű részben arról szól, hogy bűnösségünk teljes tudatában minő merészség az, hogy bátorkodunk Isten színe elé lépni és azt igen erős, drasztikus szavakkal fejezi ki. »Szemérmertlenné tettem arczomat, mint a kutya, kihívóvá homlokomat, mint a parázna.« Ebbe az összefüggésbe nagyon rosszul illik bele e szöveg: *ונשתי לפניך בבשת פנים*, mely közvetlenül a fentidézett erős kifejezés után következik. A kutya arczátlansága és a parázna szemtelensége hogyan változott át ily hirtelen szende szemérmertességgé? Még feltűnőbb azonban az utána következő bibliai hely, melylyel állítását (*ונבאתי לפניך בבשת פנים*) illusztrálja: *וכן כתוב ומצה אשה וכן היה לך מאת הכלם* (Jer. 3, 3), hisz ez ép az ellenkezőjét bizonyítja! hogy tudniillik szégyen és szemérem *nélkül* lépünk bűnösségünk daczára Isten elé! Nézetem szerint itt korrektúrára van

¹) Ennek szótárát legközelebb (Hinrichsnél Lipcsében) megjelenő művemben: »Die älteste Terminologie der jüdischen Schriftauslegung«, állítottam össze. A M.-Zs. Sz. tisztelt szerkesztője még egy példára figyelmeztet, mely bizonyítja, hogy a exegetikus műnyelven kívül is használták e kifejezésünket Jebámóth 47a, egy barajthában olvassuk azon figyelmeztetést, melylyel a zsidóságra áttérni kívánót meg kell szólítani. Az eleje így szól: *מה ראתי שבאת להתנייר*.

szükség. A fent idézett hely tudniillik így olvasandó: וישתי
לפניך בליל בשר פנים, mi által minden nehézség elesik.

2.

Az **אלהי נצור** kezdetű gyönyörű ima jellemző vonása, hogy az imádkozó kizárólag saját személyéről szól. Igen feltűnő, hogy ez egyéni kérelmeket, és különösen a legutóbbit «és azoknak, kik rosszat forralnak ellenem, rontsad meg tervüket és semmisítsed meg szándékukat», azzal okolja meg, hogy **עשה למען שמך עשה למען ימינך וכו'**, mely megokolás csakis általános, egész Izraelt illető kéréseknél szokott használatni. Tényleg ezen rész **עשה למען שמך וכו' הושיעה ימינך וענני** csak a jelen századbeli imakönyvekben képezi az **אלהי נצור** ima egy részét és csak ezekben van a rendes imába felvéve. Sem azon kéziratok és régi nyomtatott imakönyvekben, melyeket dr. Kaufmann tanár úr szívésségéből annak magánkönyvtárában megtekinthettem, sem az előttem fekvő **יד כל בו** című munkában, melyet a híres amsterdami rabbi Léda Dávid szerkesztett (megjelent majnai Frankfurtban 1727-ben), sem a **שלה** (megjelent egy régi kiadásában, ez imarész nem foglaltatik az **אלהי נצור**-ban, hanem mindjárt **וקלקל מהשבתם** után következik **יהי לרצון** azonban a **יד כל בו** a tefilla után apró Rasi-betűvel hozza a következőt:

כתוב בלבוש מי שאומר זה בכונה וזכה ורואה פני השכינה ע"כ נהגו
לאמר קודם יהי לרצון וכו'
מלכנו ואלהינו אלהי כל בשר יחד שמך בעולםך בנה עיך יסר ביתך
שכלל היכלך קרב קץ ביאת משיחך פדה עמך שמה ערדת עשה למען
שמך וכו'

Csak miután ennek **יהי לרצון** előtt való elmondása általános lett, történhetett, hogy az megrövidítve az elejétől megfordítva, az értelem rovására beleékeltetett az **אלהי נצור** imába.

Az orosz imakiadások némelyike (mint pl. az előttem fekvő **מזלויא** (Pietrekov 1883.) még (apró betűkkel ugyan és egy **יהי רצון** kezdetű, szintén egyéni természetű imával összevegyítve) fenntartotta a fentemlített **אלהי נצור** kezdetű rész egy korrumpált alakját.

3.

A fenti két példa mutatja, hogy régi időben tudós rab-bik nem tartották méltóságukon alólinak egy imakönyv kiadását. Később az imák helyes szövegének és különösen helyes pontozásának rovására az egyes vállalkozók kezébe került, kik grammatikai ismeretek és finom nyelvérzék hiányában a szöveget gyakran korrumpálták. Nem lesz talán érdektelen néhány eltérést felsorolni, melyet nevezett két imarendben a mi általánosan elterjedt imakönyveink szövegével szemben találtam:

1. A **נצל** kezdetű didaktikus költemény 6. versszakában a **שלה** szövege a metrumnak, illetőleg a metszetnek jobban megfelelő.

שפע נבואתו נתנו אל, לאיש סנלח ותפארתו

2. Ugyanezen költemény 11. szaka úgy a **שלה**-ban vala-mint a **יד כל בו**-ban, sőt még az 1839-ben Lembergben meg-jelen Balaban-féle **החיים**-ban is így hangzik:

נמל לאיש חסיד כמפעלו וכו'

hol **איש חסיד** jobban megfelel a párhuzamos **רשע**-nak, mint az általánosan elterjedt szövegben **איש נמל** pedig objektum nélkül is = jót tenni (**כי נמל עלי**).

3. Az **אלו רברים** kezdetű misnában helyesen pontozza az amsterdami rabbi **יהי רצון**, míg a mi könyveinkben **יהי רצון**-t olvasunk. **פָּקְדוֹן** úgy van képezve **רָאָה**-ból mint **רָאִין**. Az **א**-ban tehát dages kellene, melynek pótlására a **י** magánhang-zója megnyújtatik.

4. **בני אברהם אלהך** **אבל** **אנהו** **עמך** **א**-ban a mi imakönyveinkben grammatika-ellenes; Léda és Balaban helyesen pontozzák **אלהך** (mint II. Sam. 19, 7. Jer. 20, 4. 6.) (**א** **שלה** szövege még pontozatlan).

5. **שלה** helyett **האב הרהמן** **אברהם**-ban és **בן הרהמן** **שומר** Léda és Balaban a vocativusnak megfelelőbben **הרהמן** **אב** **א**-olvasnak.

6. **קדושה** **האב הרהמן** helyett Léda **קדושה**-t olvas, ami jobban felel meg a parallelismusnak, mert így **קדושה** jelzője **שלה**-nak és megfelelő **נורה**-nak.

7. A מַעֲיִיב imában a mi sziddurjaink helytelenül választják el e szöveget וְיָקִים תְּמִיד יִמְלֹךְ וְנִי, miáltal תְּמִיד és לְעֵלִים יעד teutologikus kifejezésekké lesznek. Léda helyesen választja el וְיָקִים תְּמִיד יִמְלֹךְ וְנִי.

8. Végül megemlítem még, hogy a יִתְּן לָךְ csak újabbi időben nyerte nagy terjedelmét — az imakönyv-kiadók hanyagsága következtében. Ugyanis úgy a שְׁלֵה imarendjében, valamint a כָּל בֵּי-ban a nevezett ima egyes szakaszai élén meg van jelölve, melyiket mondják az askenáz és melyiket a lengyel ritust követők. E szerint kizárólag az askenáz ritushoz tartoznak a következő szakaszok:

[יִתְּן לָךְ] בְּרוּךְ אַתָּה בְּעֵרִי יִשְׂרָאֵל נוֹשֵׁעַ בּוֹרָא נֵב שְׁפֹתַי [שִׁיר הַמַּעֲלוֹת] kizárólag a lengyel ritushoz: בֵּית יַעֲקֹב אֲמֵר ר' יִהְיֶה: és csak a []-ben levők közősek a két ritus számára. Később a kiadók a ritus jelzését elhagyják és a dohányzók kénytelének annyival tovább nélkülözni a pipát.

Szegvár.

DR. UNGÁR SIMON.

A MESSIÁS EGYIK NEVE: BAR NAFLI.

Szanhedrin 96b: אֵימָת אֵת בֵּר נַפְלִי. A נַפְלִי szót Lev. III. 422. a görög νεφέλη (felhő)-ből magyarázza. בֵּר נַפְלִי annyit jelent mint a felhő fia, Nubigena, a messias egy képletes megjelölése. Erre idézi Dániel 7,13. és a Chr. I. 3,24 verséhez való targumot. Mindkét hely nem bizonyít semmit. Dániel idézett helye csak annyit mond, hogy az »ember fia« felhők között [ואֵרוּ עִם עַנְנֵי שָׁמַיָא כְּבֹר אֵשׁ אֵתָּה הוּא] jön és közeledik az öreghez. A Chron. targuma pedig a Dávid háza genealogiájában az utolsót, az ismeretlen עַנְנֵי-t a messiással azonosítja. Az első helyen véletlenül előforduló köznév és az itt található személynév között összefüggést keresni alig lehet, jelen helyünkre idézni a két nevet meg nem okolt hypothesis. A targum Jóh 9,9 כְּסִיל [Orion]-t נִפְלָא-val fordítja, amit szintén νεφέλη-vel hoz összefüggésbe Mussafia. Ki a בֵּר נַפְלִי, kérdezi R. Jiczchak. A messiás, feleli R. Nachman és idézi Ámosz, 9,11 בְּיוֹם הַהוּא אֵקִים אֶת כִּסֵּה דָוִד הַנֶּפֶלֶת. Helyesen jegyzi meg Levy, hogy a messiás nevét nem Dávid összedőlt, hanem felállított vagy felállítandó sátrával kell összefüggésbe hozni. De akkor miért

nem magyarázza a rejtélyes szót az idézett versből és miért tételezi fel, hogy az ámóra még agadikusan is helytelenül értelmezte. Erre nincs eset. Helytelenül csakis akkor magyarázta volna, ha a נַפְלִי szót a görög νεφέλη-ből származtatjuk, ezt az agadát nem értjük. De ez a szófejtés nem áll minden kételesen felül, sőt épen az idézett versből látjuk, hogy R. Nachman más képzeteket fűz a messiás nevéhez. A romokat felépítő, Dávid összedőlt sátrát újra felépítő messiásról van itt szó és a נַפְלִי a görög νεφέλη szóból származtatandó. Az agadikus — a helyes, nem a helytelen — értelmezés épen az, hogy összefüggést keres az új város és a romok, a נַפְלִי és נִפְלָא között. Hogy a messiás a város újra építője, ez minden esetre közelebb áll a zsidó köztudathoz, mit a felhőből való magyarázat. Csak a hangtani változások, a melyeken a szó átment, képezhetnének nehézséget.

Csurgó.

DR. WELLESZ GYULA.

IRODALOM.

ADALÉKOK AZ ISRAELITA ÉS ZSIDÓ VALLÁS-
TÖRTÉNETHEZ.(Sellin E., Beiträge zur israelitischen und jüdischen Religionsgeschichte.
Két füzet.)

A termékeny szerző a nevezett általános czím alatt több problémát akar feldolgozni az úgynevezett ó-testamentomi theológia köréből. Első dolgozata az izraelita vallástörténet főkérdésének van szentelve és a következő két részre oszlik: IHVH viszonya Izraél népéhez ó-izraelita felfogás szerint; I. viszonya az egyes izraelitához ó-izraelita felfogás szerint. Minden rész több fejezetből áll, melyeknek czélja, hogy a sokat vitatott bonyodalmas kérdéseket áttekinthetően rendezzék.

A bevezetésben Sellin referál az izraelita vallástörténet felfogása tekintetében keletkezett főirányokról és joggal hangsúlyozza, hogy az »előítéllettől ment« kutatók szintén előítéletekből indulnak ki, midőn tudatosan vagy nem tudatosan az a törekvés tölti el őket, hogy Izraél vallástörténetének lefolyását más népekéhez hasonlónak tüntessék fel. Ez ellenében szerző bizonyítani igyekszik, hogy mindazon kísérletek, melyek az izraelita vallásfejlődést más népek mintájára akarták rekonstruálni, dugába dőltek. Még ha el is fogadják az irodalomtörténeti kritikát és a források szétválasztását, amint szerző is teszi, még akkor is indokolatlan az a feltevés, hogy a próféták előtti Izraél istenfogalma kezdetleges volt.

Czáfolja az uralkodó nézetet, hogy az írópróféták mint valami új dolgot alapították volna meg az erkölcsi monotheizmust a régi néphittel szemben. E pontra nézve e szavakkal foglalja össze nézetét: »négyféle úton jutottunk ahhoz az ered-

ményhez, hogy azok a vallásos nézetek, melyekkel az írópróféták és az ó-izraelita korszak prófétái bírtak és a melyeket vallottak, a népben létező egész áramlat közkinccse voltak, úgy hogy teljesen indokolatlan, ha elvi különbséget tesznek a nép és a próféták vallása között, habár ez utóbbiak minden időben magasban felemelkedtek az előbbiekre fölé« (57. lap, v. ö. 113.).

Sellin álláspontja egyrészt kritikai, másrészt a kinyilatkoztatásban hívő. Csatlakozik a kritikai iskola irodalomtörténeti állításaihoz, de tárgyilag ragaszkodik a kinyilatkoztatás hitéhez (l. 234. lap), azon iskolához tartozik, melynek Németországban ismert képviselői König, Strack és mások. Nézeteinek igazolása végett ugyanis sűrűn polemizál Stade, Smend, Wellhausen, Kuenen, Marti, Schwally s mások nézeteivel, ami az olvasót nem ritkán fárasztja. De ha keresztül törtük magunkat, hálásak vagyunk szerző iránt sokféle felvilágosításért és tanításért. Zavarólag hatnak a tudományos olvasóra a keresztényeskedő kitérések, melyek ily munka keretébe nem tartoznak (v. ö. pl. 1, 191, 205, 213). Nem helyeselhető szerző következő argumentuma sem, melylyel Isten kinyilatkoztatását Mózes által bizonyítani iparkodik. Sellin ugyanis azt hiszi, hogy a zsidó vallás ethikai vonása nem lehet összefüggésben a zsidó népjellemmel. »Lehetséges volna ugyan, hogy épúgy, amint ismerjük a szépnek, a honszeretetnek stb. népét, létezett az erkölcsiiségnek népe is és kétségtelen, hogy a népek közt vannak e tekintetben fokozati különbségek. De Izraél sohasem volt ily különösen erkölcsi jellemű nép, a természetes szokások és az erény tekintetében nem bírná ki pl. az összehasonlítást a régi Rómával« (235). Ha ez áll, akkor legyen szives Sellin megmagyarázni, hogy Isten miért nem nyilatkozott meg egy római Mózesnek? Ez a bizonyítás élénken emlékeztet némely keresztény prédikátorok szokására, akik egy füst alatt beszélnek Jézusról és a »szemtelen zsidó népről«. Az a néhány héber szó, melyeket szerző idéz, mint maga is megjegyzi, tele van sajtóhibákkal. Ép ezért csak a következő kettőt jegyezzük ki: אֲדָמָה (168) és לֹא יֵעִשֶׂה בָּהֶן (215), ahol a ב és ה-ba tett dages hamis.

A második füzetben, melyet terjedelménél fogva bátran nevezhetünk kötetnek is, szerzőnek ecsetelt álláspontja és előadási modora teljes mértékben érvényesül. A terjengősség

ebben még fárasztóbb; rövidség és tömörség a műnek csak előnyére válnék.

Mintán a bevezetésben a problémát megállapította, 6 fejezetben tárgyalja sz. Ó-Izrael javait és ideáljait, előbb azonban tájékoztat nyújt az ó-izraelita korszakról és az ó-izraelita felfogás forrásairól. Sellin vizsgálódásainak eredményeit a következő mondatokba foglalja össze: »Erő, egészség és szépség, hadi dicsőség és zsákmány, szabadság és haza, állat, mezők és szőlők, derült ünnepek, barátság és szerelem, nagy gyermekáldás és tisztelt név, okosság és végre mint mindezen javak foglalatlja az élet, ez az a mi a nép sóvárgását és kívánságát magában foglalja . . . Izrael ereiben tehát ugyanaz a vér lüktet, amelyet mindenhol találunk, ahol a természetes emberi szív sóvárogva és kívánva dobog . . . különösen három dolog válik ki Ó-Izraelben: »hadi dicsőség, jólét és gyermekáldás« (59—60). Ezek Ó-Izrael természeti javai. Egy-egy fejezetet szentel S. e javak becslése körül bekövetkezendő konfliktus csiráinak és e javak tulbecsülése ellen beálló reakciónak. Érdekesen vizsgálja az ó-izraelita nazirátust, melynél a következő eredményhez jut: »A nazir eredetileg csak a tekintetben van Istennek (IHVH) szentelve, hogy egész életében szolgálatában kell harcolni, e célra nyerte a külső erőt, melynek külső symboluma a soha le nem nyírott haj. Ez az alak bizonyára az ország meghódítása korában keletkezett a népeletben és nagy szerepet vitt. De túlélté magát, midőn a megszállás teljessé vált és Izrael Kánaán szabad birtokosává lett. Sámuel volt a régi nazirátus utolsó képviselője, ezért találhatók képeiben már új vonások« (135—136).

A B. szakaszban szerző 10 fejezetben tárgyalja a prófétai reakciót a nép elvilágiasodása ellen. Természetesen ismét szóba kerülnek mindazon kérdések, melyek már az A) szakaszban letárgyaltak. Áttörné ez ismertetés keretét, ha felsorolnánk mindent, a miről szerző nézeteit előadja. Megelégszünk tehát két idézettel, melyek alkalmasak azon szellem jellemzésére, a mely a jelen munkát átlengi. Mindkét idézet a profetizmusra vonatkozik.

»Ha már most azt kérdezzük, honnan származik az író-próféták prédikációjában ez a főpont, akkor saját tanúságukkal megegyezően csak azt állíthatjuk, hogy Isten közvetlen meg-

nyilatkozásából (Ámosz 3, 8; 7 15), a ki, minthogy az idő elérkezett, olyan organumokat választott magának, a milyeneket az idő követelt . . . Ha azután tovább kérdezzük, hogy a megnyilatkozás lelkileg miképpen szállta meg őket, akkor csak azt állíthatjuk, hogy a Mózes által kinyilatkoztatott régi hit új feléledése által, az ősköztől átszármaztatott vallásra való visszatérés és ezen eszmék következetes keresztülvitele által az új viszonyok közepette. Különösen azon alap gondolatot domborították ki: »Szentek legyetek, mert szent vagyok én« (190—191). »Az Isten, kit a próféták hirdetnek, ugyanaz, a kiben Ó-Izrael hitt. Az igazságos, szent, s mégis kegyes; éppúgy azonosak azok az erkölcsi törvények, melyeket a próféták proklamálnak azokkal, melyeket Ó-Izrael Isten által kinyilatkoztatottaknak tekintett. A próféták sohasem tanítanak új törvényeket, csak utalnak a rég ismertekre és végre éppúgy ismerik el egyenjogúnak azon javakat, melyek után Ó-Izrael törekedett« (297).

A részletekre nézve következőket jegyezzük meg. S. erőlködik, hogy okot találjon arra, miért haragudott Isten Dávidra, midőn a népet megszámlálta (II. Sám. 24). Azt hiszi, hogy a bűn abból állott, hogy a király »büszkeséggel és önhittséggel« tekintett Izrael myriádjaira, mert a nép szerencséjét háborúi által annyira emelte (93). Ez agádikus magyarázat lenne. Történeti felfogás szerint ezen elbeszélésben azon felfogást fogjuk feltalálni, hogy a népet számlálás által »megigézik.«

48. l. lent Amnon helyett olv. Ammon. — 51. l. szerző úgy látszik, félreértette Ex. 1, 21, mert המלכות nem jelenti a szülőkét, hanem a szülészínöket. Nem tudom, hogy miképp lehet e szenirási helyből valamit a gyermekáldás ellen kiolvasni. — 111. l. a jegyzetben S. azt ajánlja, hogy Deut. 33,8 איש חסד helyett olvassassék איש חסד den Mann deiner Huldén. Ha a szó többesszám, akkor olvasandó חסדך (V. ö. Zsoltár 17, 7, s máshol). — 114. és 115. lap lent olv. חסדך helyett חסדך-t. — 289. l. 2. sor חסדך h. olv. חסדך.

S. professor kiérdemelte az olvasók háláját. Bátorkodunk azonban azon kívánságot kifejezni, hogy a t. szerző jövő dolgozataiban a problémákat tömöttebben adja elő.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

A MAGYARHONI ÖRMÉNY CSALÁDOK GENEALÓGIÁJA.

Eredeti, kiadatlan kútforrások felhasználásával írta *Szongott Kristóf*,
Szamosújvárt, 1898. 218. l.

Szongott Kristóf, államgymnasiunai tanár, az »Armenia« szerkesztője, már 1884-ben közreadott egy kis munkát »A hazai örmények vezeté- és keresztnévei« czímen. Ebbeli munkásságát mindaddig folytatta, míg a czímben jelölt munkát írhatta, mely immár teljesen megfelel a tudományos igényeknek. A Magyarországra bevándorolt örmények száma lehetővé teszi, hogy a családnevek összegyűjtessenek; de hogy még 30—40 ezernyi lélekszám mellett is nagy szorgalom kell a családnevek összegyűjtéséhez, mindenki előtt világos. A hazai sajtó nem is késett Szongott urnak őszinte elismeréssel adózni. A hozzánk szakadt örmény néptöredék régisége, multja, hányattatásai és jelenlegi kulturája által egyenlően rászolgált az általános érdeklődésre.

Az örmények és a zsidók közt nem hiányoznak a vonatkozások. A Szentírás első lapjain találjuk az Aráráthegy megemléztését, a talmudi és midrási irodalomban pedig akárhányszor találjuk az *Armenia* országnévet, és még később is, midőn Nagy-Örményország a perzsa birodalomhoz tartozott, zsidó életnek is volt színhelye. A magyar örmények sorsa pláne sok analógiát szolgáltat a zsidókéhoz. Mily nagy a távolság a bölcső és a vég között! Szongott könyvében is mennyire meglepő, hogy a vándorló örmények, ép úgy mint a zsidók, megtartják kiindulási helyük neveit és azok lesznek a családnevek.

A könyv 1182 családnévvel foglalkozik. Ezek közt a szerző szerint (203. l.) az arabsból származik 31, assyrból 2, egyiptomi van 2, a görögből 26, a héberből 26, latinból 9, lengyelből 4, magyarból 167, németből 15, olaszból 2, oroszból 1, örményből 337, perzsából 26, románból 111, szlávból 4, tatárból 1, törökből 45. Nagyon beszédes összeállítás valóban! Hány néppel érintkezett az a pár ezer örmény! Hogy a nemzetiséget szívósan megőrizte volna, nem lehet mondani; a mi örményeink már egészen megmagyarosodtak, és ugyancsak itt volt az ideje, hogy feljegyezzék a neveiket, mert ma holnap mind-

annyinak magyar lesz a neve és oda van egy darab kulturtörténet. A név könnyű felcserélésében és magyarosításában is hasonlítanak a zsidókhoz.

Saját tanulmányaim menete és ezen folyóirat természete szerint itt a héberből származtatott családnevekkel akarok foglalkozni. A hébert természetesen úgy kell érteni, hogy a kereszténység útján jött az örményekhez, amit a szerző elmulaszt kiemelni. A kereszténységet az örményekkel főképp a szirusok közvetítették (l. Hübschmann, *Armenische Grammatik* (Leipzig, 1897.) II, 283 és jelentésemet *Philologiai Közöny* XXII. (1898.) 336—347.) és jó lett volna, ha Szongott úr e nyelvre nagyobb ügyet vetett volna. Így ez a két név: *Mártha*, *Thaddé*, melyeket ő assyriának mond, nyilván a szírből származnak, mint az Új-Testamentumból vett nevek. Olyan könyvben, melyben annyiféle nyelvvél kell operálni, mint a jelen esetben, nem csoda, ha nyelvbeli botlások fordulnak elő, és így nem hibáztatásul, hanem csak a javítás szándékából emlitem föl, hogy a szerző nem tanúsít elegendő nyelvismeretet roppant nehéz anyagának felderítésében. Részletesen legyen szabad tárgyalnom a következő neveket:

»*Bokhor* a kos-csillagzat héber neve« (p. 33). Nem tudom, mely héber szóra céloz a szerző.

»A pap szó kifejezésére a *kháháná* és *jérecz*¹⁾ örmény szavak vannak használatban« (p. 49). *Kháháná* = כהן aramul = ܟܗܢ héberül, mint *Kohn* családnév széltiben használatos a zsidóknál.

Eremia (Irimia, Jeremiás alakban is) »bibliai név« (p. 60, v. ö. 86. és 89. l.) helyesen magyaráztatik az etymon szerint is. Előfordul mint nőnév is (*Eremia*), és itt a szerző *ερεος* + *οβοα* görög szavakból magyarázza (194. l.)!

»*Abel*: a siró; a héber *abol* (sirni) szóból« p. 185. A szerző talán *אבול* szóra gondolt (= gyász), v. ö. *Onomasticon sacrum* ed. Lagarde 2, 18: *Abel luctus* sive vanitas aut vapor vel miserabilis. — Érdekes különben, hogy az Ábel nevet az örmények már a Hájg-dynastia idejében is használták. Ilyen történeti nevekre jó lett volna mindig figyelmeztetni, p. o. az

¹⁾ Némely szót én irok dőlő betűkkel; Szongott könyvének egyik hibája az, hogy majdnem végig egy typpsal van nyomtatva.

Abkár (Abágár) névnel nagyon illetet volna az utalás a híres Abgár-mondára.

»*Mirgosz* = Márkus, Márk: fénylő, sima; héber szó» (190 l.). Tudtommal az evangelista Márkus nevét rendesen latinnak veszik.

»*Márne*: családság, a héber *mármáh* szóból» (u. o.). Nyilván מרמה. Ámde *Márne* még sem lehet héber szó, a képzés egészen elütő a rendestől. Egyáltalán valószínűtlen, hogy valakinek a családság fogalmából alkossanak nevet.

»*Michäel* (olvasd Michaël): Istenhez hasonló, a héber maskal-El-ből» (u. o.). A héber szó teljesen el van torzítva. Hasonló eltorzítást veszek, észre a *Sámo* = Sámuel név magyarázatánál is (p. 153).

»*Eghiszabeth*¹⁾ = Erzsébet: Isten dicsőségének, a héber El (Isten), isa (üdv) és beth (ház) szavakból» (p. 194). Mennyi hiba egyetlen szónál! Kár, hogy Szongott úr nem tanulmányozta Hübschmann műveit (i. m. p. 290); itt megtalálta volna az örmény szónak magyarázatát, amit különben anélkül is lehet tudni. A héber szó אלישבע *Eliseba*, csak görögül Ἐλισάβετ; l. megjegyzésemet e folyóiratban XV, 348.

Annámáriá = Anna-Mária összetett névben Máriát így magyarázza: »Mária: tenger királynője, a syr *már* (úr) és *iam*-ból (tenger) p. 193. A 196. lapon azonban ugyanazon nevet: »Mária, a *mirjám* héber szóból; akaratos, daczos, makacs.«, Hát igaz, hogy a Mária nevet igen sokféle módon magyarázzák de ilyen ellentétbe önönmagával nem volna szabad a szerzőnek jutnia.

E természetű megjegyzéseimet még gyarapíthatnám, de másrészt készséggel elismerem, hogy a szerző igen sok héber nevet helyesen magyaráz. Az egész dologra nézve azonban megjegyzendő, hogy a »héber« elnevezés tulajdonképpen nincs helyén, mert ez állítólagos héber neveket az örmények a kereszténység útján vagy a görögből vagy a szirből kapták; Hübschmann nem is vesz fel héber kölcsönszót az örményben.

Kulturhistóriai szempontból igen érdekes, hogy a *Jákob* név igen számos változatban él az örményben: Agop, Agopsa,

¹⁾ Megjegyzem, hogy az *l* az örményben bizonyos torokhangú jelleggel bír.

Hakubás, Jákub, Jákubiná (női név), Hágop, Hágopfi (magyar fi.), Jakab, Jakabb, Jakabfi stb. Igen elterjedt az Izsák név is számos alakban, a melyek közül fölötte érdekesek a *Gajzágó*, *Issekutz* és *Széhág* nevek; ennél a névnel különben ismét helyén lett volna felemlíteni, hogy *Szahak* néven patriarchák és katolikusok is voltak az örmény egyházban (Hübschmann II. 291). Előfordul az *Izraj* = Izrael név is (p. 87). — A kiejtés szempontjából figyelemre méltó *Movszesz* = Mózes (p. 191; v. ö. *Mószesz* p. 131), nyilván a görög Μωϋσης után, amit fel kellett volna említeni. Hasonló kiejtést mutat *Ovágim* (Joachim) p. 191, v. ö. 139. — A *Mészir* (מציר = מצרים) szóra joggal jegyzi meg a szerző: Mészir a világ egyik legrégebbi családnéve (p. 126). A mi Kohn-jaink megjegyezhetnék maguknak e szót! A nevek e halmazából ime, mennyi tanulság, mennyi történet, mennyi kultur-mozgalom szól hozzánk! Bátran ajánlhatom a derék munkát a theológusok és hebraisták figyelmébe.

Budapest.

DR. KRAUSZ SÁMUEL.

KÜTFÖK.

283. sz.

BÁRÓ RAJAČIĆ JÓZSEF GÖRÖGKELETI PATRIARKA LEVELE A VUKOVÁRI IZRAELITA KÖZSÉGHEZ.

Báró Rajačić József görög-keleti egyházfő 1861 június 23-án ünnepelte áldozárságának ötvenéves fordulóját. A vukovári izraelita hitközség örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy a nemes és fennkölt gondolkozásu egyházfőt táviratilag üdvözlje. A patriarka következő levélben fejezte ki köszönetét:

»Liebe, theuere Israeliten! Ich habe die mit dem Telegramme vom 23-t. dieses mir zu meiner fünfzigjährigen Jubiläumsfeier dargebrachten herzlichen Wünsche der Cultusgemeinde mit freudigem Herzen empfangen und gelesen.

Der Ausdruck jener aufrichtigen Gefühle, welche die geehrte Cultusgemeinde bei diesem Anlasse an den Tag zu legen gütig war, hat meine Freude gesteigert, und ich bin mit Trost erfüllt, dass auch die Herren Vukovarer Israeliten meiner Gratulation sich angeschlossen haben.

Indem ich für die diesfällige freundschaftliche Erinnerung der Cultusgemeinde verbindlichst danke, wünsche ich aus der Fülle meines Herzens, der allmächtige Gott möge sämtliche Mitglieder der theueren Vukovarer Cultusgemeinde mit seiner unaussprechlichen Liebe und Gnade umfassen, ihr jedes gottgefälliges Unternehmen mit erwünschtem Erfolge krönen, und Allen insgesamt seinen allesvermögenden Schutz gegen alle denkbaren Drangsale angedeihen lassen.

Übrigens ich verharre mit Liebe und Wohlwollen
der Cultusgemeinde
Carlovitz, am 27/15. Juni 1861

bestens gewogen
Joseph, m. p.
Patriarch.

A vukovári főrabbi-hivatal levéltárából közli:

DR. DIAMANT GYULA.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Prof. Dr. Bacher W.*, Die Agada der Palästinensischen Amoräer. Dritter Band: Die letzten Amoräer des heiligen Landes (Vom Anfang des 4. bis zum Anfange des 5. Jahrhunderts). *Strassburg i. E.* 1899. — *Salman M.*, Nethib Móse, 3 füzet. Bécs, 1896.; 1897.; Budapest, 1898. (Kritikai tanulmányok a talmud köréből héber nyelven). — *Kahana A.*, Rabbi Móse Chajjim Luzzatto. Varsó, 1898. (életrajz héber nyelven). — *Dr. Kohn S.*, Kohn Schwerin Götz bajai és bácsmégyei főrabbi. Élet- és korrajz (1760—1852). *Budapest* 1899. Ára 1 forint (külön lenyomat a »Magyar-Zsidó Szemlé«-ből). — *Pollák K.*, »Pethach Tesuba« (Gabriel Schossburg héber műve) az amsterdami kiadás szerint kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta. *Krakó* 1899. — Gesellschaft für Sammlung und Conservirung von Kunst und historischen Denkmälern des Judenthums, Erster und zweiter Jahresbericht. *Bécs* 1897, 1899. — *Gollancz H.*, A selection of charms from syriac manuscripts. *Páris* (az orientalisták 1897. nemzetközi congressusának kiadványából). — *Dr. Blau L.*, Wahrmann Sándor. Emlékbeszéd. *Budapest.* 1899. — *Dr. Baneth E.*, Maimuni's Neumondsrechnung. 2. rész. *Berlin* 1899. (a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft d. Judenthums Ertesítőjében). — *Singer J.*, Pflichten isr. Schulmänner nebst Erziehungs- u. Unterrichtslehren. *Sárospatak.* 1899

Rabbiválasztások. Dr. Klein Dezső Siklóson rabbivá és dr. Farkas József, eddig hittanár Fiumében, ugyanott hit-szónokká lett megválasztva.

Levy Benedek, nyugalmazott griesseni rabbi, 92 éves korában meghalt. Több mint 60 évig volt községének rabbija. A híres zenedirigens Levy a fia. Áldás emlékére.

Félmillió forint 28 zsidó kitérítéseért. »A zsidók között a kereszténységet előmozdító társaság« kereken a fenti összeget költötte el a múlt évben a fenti eredménnyel. A Társulat nagyobb »miczvát« teljesítene, ha jötevőinek pénzét testileg-lelkileg szegény keresztények keresztényesítésére fordítaná. Azonban de gustibus non est disputandum.

Zsidó bevándorlás Amerikába. Newyorkba az utolsó 20 évben 680,000 zsidó érkezett, kik közül 300,000 Newyorkban maradt.

Általános héber nyelv-egyesület létesült Berlinben és Bécsben, melynek célja a héber nyelv ismeretének terjesztése. A berlini egyesület több keresztény tudóst számlál tagjai közé.

Nagylelkű alapítványt tett a pesti hitközségnél Löwy Mór, ki 100,000 koronát ajándékozott azon célra, hogy ennek kamataiból évenként 10 oly középiskolai tanuló, kik a szentírásban kellő jártasságot tanúsítanak, 200—200 forintos ösztöndíjat nyerjen. Oly tanulók, kik valamely szakiskolát látogatnak, az ösztöndíjra nem pályázhatnak, olyanok sem, kik ilyen szakiskolát valaha látogattak.

Vegyes házasságok. A f. év első 3 hónapjában 36 vegyes (zsidó-keresztény) házasság fordult elő, míg a tiszta házasságok száma 1575 volt.

A Magyar-Zsidó Szemle következő régi évfolyamait, 1884., 1885., 1887., 1891., 1892., 1893., 1894., 1896., 1897. és 1898. egyenként 2 frtért küldi bérmentve a kiadóhivatal, az összeg előleges beküldése mellett.

TÁRSADALOM.

KAUFMANN DÁVID.

1852—1899.

Egész lelkem remeg, ha arra a szörnyű napra gondolok. Reménytelenül hagytam el este az orvos tanácsára a halálkötőt és midőn korán reggel az álmatlanul töltött éjszaka után ismét oda siettem, a hatalmas test élettelenül feküdt. A fáradhatatlan szellem elrepült. Az 1899. év július 6-a a zsidóságra nézve szerencsétlen nappá vált.

A XIX. század sugárzó fényével abba a zúgba is bevilágított, amelyben a zsidóság összehúzódva visszavonult: számunkra is ütött a feltámadás. Valamint majdnem minden nemzet hatalmas erőt fejlesztett ki, amely szédítő magasságra emelte, úgy a zsidóság is a XIX. századnak köszöni leggenialisabb embereit. A zsidóság nemcsak a politikai, vallási és társadalmi egyenjogúságot akarta elérni, hanem a tudományban is egyenrangú akart lenni, arra törekedvén, hogy a zsidó irodalom a különböző nemzeti irodalmak sorába mint az európai középkor egyenértékű terméke vétessék fel. De a tudomány urai a legkizárólagosabb és legtűrelmetlenebb szellemek. Minden kapu készségesebben nyílt meg, mint a tudományos világé, amely a zsidó szellem termékét nem akarta egyenértékűnek tekinteni. Hogy a zsidóság és multja számára a tudomány kapui megnyiljanak, oly férfiúra volt szükség, aki a modern szellem minden fegyverével felruházva, elemi erővel törje meg a tudósok büszkeséget és önteltsé-

gét. Erre sem Zanz mély tudása, sem Geiger kritikai elmele, sem Graetz lelkesedése nem volt képes, erre Kaufmann Dávid volt hivatva. Az ő életcélja volt, hogy lángoló szavakkal ecsetelje, megcáfolhatatlan bizonyítékokkal bizonyítsa, ellenállhatatlan erejű meggyőződéssel előadja, hogy a zsidó irodalom nélkülözhetetlen segédeszköz a középkor megértéséhez és hogy a zsidók a középkorban nemcsak házalók és uzsorások voltak, hanem a világforgásának tengelyénél állottak. Ha Izraél Coneglianóban a zsidó államférfiút, Samson Wertheimerben a régi zsidó családi nemességet, Glückl von Hamelnben a memoárokat író zsidó asszonyt mutatja be, óriás szelleme mindenütt azt az egy nagy célt követi, hogy a zsidó tudomány egyenjogúságát bizonyítsa. A nagy férfiú áthatva törekvésének horderejétől, fáradhatatlanul kereste azt az eszközt, amely végre a vaknak szemeit is megnyissa és a megcsontosodott tudósok előtt is bizonyítsa a zsidó irodalom értékét. Hogy akkor ragadta el a halál, amidőn végre sikerült neki életmunkáját megtalálni, amely lelkületének, szellemének oly csodálatosan megfelelt, ez életének tragikum, a zsidóságnak szerencsétlensége. Klasszikus értekezése a zsidó miniaturákról a Müller és Schlosser által kiadott »Die Hagada von Serajevo« cz. tökéletes díszműben az ő emléke, az ő hagyománya az utókornak. A megboldogultnak terve volt, hogy megírja a zsidó művészet történetét. Ha valaki tíz évvel ezelőtt beszélt volna a középkori zsidó művészetről, kinevették volna; Kaufmann halhatatlan érdeme, hogy e szónak tartalmat adott és ezzel a zsidó középkornak oly fényt kölcsönözött, mely elől a világirodalom nem zárkózhatik el többé.

Csak attól félünk, hogy művének nem akad folytatója, befejezője. Mert Kaufmann Dávid a zsidó tudás leguniverzálisabb, legképzettebb és legszellemesebb képviselője volt, hasonló még nem birtunk és a századok nem sietnek, hogy ily értékű sarjat produkáljanak. Hellén zsidó volt. Forma- és szépezzék, szikrázó élc és elragadó szellemesség zsidó bensőséggel és mély jámborsággal párosult személyében. Halálos ágyán azt fájalta, hogy a reggeli imánál nem tehette fel a tefillint. Egy zsidó könyv hibás kiadása szemében a zsidóság ellen elkövetett bűn volt. Példája kétségtelenül tisztítólag hatott volna a

zsidó tudomány irodalmi jelenségeire, aminthogy tényleg már most is áldást hozó volt ez irányban.

Világfi lévén a szó legnemesebb és legelőkelőbb értelmében, mindenkiel szemben barátságos és előzékeny volt. Gyönyörűsége volt minden társaságnak akár szigorú szögletes tudósokból, akár irodalom kedvelő hölgyekből állott. Minden ténykedése műérzékre és mély érzésre vallott. Levelezése, amely a legmagasabb tudományos, irodalmi és állami körökbe nyulik fel és melynek válogatott gyűjteménye nagy irodalmi értékkel bírna, teljes egyéniségét tükrözteti és tanítványai legjelentektelenebbjétől sem tagadott meg egy lekötelező, buzdító, fölemelő szót.

És mily utólráhatatlan volt mint tanító! Semmi nyoma a szellemölő pedantériának; egy negyed óra alatt több gondolatot ébresztett, mint mások órák hosszáig tartó előadásokkal. Gyönyörűség volt reá figyelni, amint fénylő szemekkel, tuláradó ékesszólással közölte tanítványaival tudományát, őket buzdítva és ösztökélve. Feledhetetlen marad mindenki előtt, aki oly szerencsés volt, hogy lábainál ülhessen, sugárzó arca, melyen a tudás és szellem bűvös fénye ömlött el.

Ez volt Kaufmann Dávid. A zsidó tudomány kimondhatatlan fájalmára 47 éves korában, teljes virágzásában ragadta el tőlünk a halál. Adja az Ég, hogy emléke ne csak tovább éljen nemzedékről nemzedékre, hanem világító példa maradjon, amely megmutatta az utat, hogy a zsidó tudománynak megszerezze a világirodalomban az őt megillető egyenjogúságot.

Karlsbad.

DR. ZIEGLER IGNÁCZ.

DR. KAUFMANN DÁVID ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE.

(Szül. 1852 június 7-én, meghalt 1899 július 6-án.)

Amaz osztrák örökös tartományban, mely annyi kiváló zsidó tudósnak a hazája, Morvaország egyik kis városában, Kojeteinban született azon férfiú, kinek korai, váratlan elhunyt mély gyászba ejtette felekezetünket, tudományunkat, zsidó főiskolánkat, családját, kartársait és számos őszinte barátját.

Mint jámbor szülők gyermeke, igen vallásos nevelésben részesült; már korán avatták be a zsidó tan alapkönyveibe, de egyúttal alapos oktatást nyert az általános műveltséghez tartozó ismeretekben is; rendszeresen végezte a gymnasium alsó osztályait. A kojeteini nagynevű tudós rabbi: *Brüll* Jakab vezette be az éleseszű gyermekeket a »talmud tengerébe«, melynek sokoldalú tudománya az ifjura mély benyomást tett. A zsidó vallás és tudomány forrásmunkáiból merítette a fölötté tehetséges, minden szép és jó iránt érdeklődő ifju azt az igazi lelkesedést, melylyel egész életén át vallását védte, a tudományt ápolta és fejlesztette, a művészetért rajongott, melyet számos tanítványaiban keltett és amely életének utolsó percéig mindinkább fokozódott.

A jómódu szülők elsőszülött gyermeküket rabbinak akarván kiképeztetni, ezen cél elérése végett 14 éves korában a boroszlói rabbiszemináriumba küldték. Csakhamar megszerették az érett eszű deákat a nagy mesterek, kik akkoriban a boroszlói rabbi-iskola tanszékeit díszítették. Tőlük, valamint a boroszlói és a lipcei egyetemek kiváló tanáraitól tanult *Kaufmann* Dávid tudományosan gondolkodni és dolgozni, ott sajátította el magának azon tudományok pontosságát és alaposságát, mely szellemének valamennyi produktumát jellemzi és oly becsessé teszi, ott nyílt alkalma általános műveltségének kiszélesítésére, és a tudomány és szépművészetek vezérferfiával élénk eszmecserébe lépni.

Még az iskolapadon ült, amidőn már az akkortájban elsőrangú német irodalmi folyóirat híres szerkesztője, *Lehmann*, a »Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes« kiadója, kiváló munkatársainak sorába fölvette. Kitűnően és szellemesen írt czikkei a még nagyon fiatal tudósnek jó hírnevet biztosítottak a tudományos világban.

A zsidó tudomány három szakmájával foglalkozott különösen nagy előszeretettel; a zsidó vallásbölcsezet terén nyerte az első babért; »Bachja ibn Pakuda« című pályanyertes munkáját a bécsi tudományos akadémia tette kiadványaiban közzé. Ezen monographia eredménye azon előmunkálatainak, melyeket nagy műve: »Geschichte der Attributenlehre bei den jüdischen Religionsphilosophen des Mittelalters« kidolgozásának érdekében tett. Huszonötéves volt, midőn ezen nagy

szabásu, sok tekintetben alapvető munkája megjelent. A szakemberek nagy örömmel és osztatlan elismeréssel üdvözölték a fiatal tudóst a tudomány ezen meggazdagításának alkalmából. Általánosan elsőrangú tekintélynek ismerték azóta *Kaufmann* Dávidot ezen téren. Ezen becses, mély és alapos tudományról tanuskodó mű szerezte meg számára az 1877-dik évben Budapesten alapított országos rabbiképző-intézet tanárává való kinevezést. Huszonkét esztendőn át volt ő egyik díszre ezen zsidó főiskolának, amelynek a felső tanfolyamán a zsidók történetét, vallásbölcsezetét és a homilétikát adta elő. Itt lelta a kellő nyugalmat nagyszabásu és sokoldalu irodalmi és tudományos munkásságához.

Valamint addigi vallásbölcsezeti dolgozataiban a történeti momentumokra, a vallásbölcsezeti eszmék fejlődésének kimutatására irányította volt főfigyelmét és legkisebb értékezéséből is az egészszel való összefüggés tükrözdik vissza, épúgy iparkodott ezután is a történelmi kutatást bölcsezeti munkáinak alapjává tenni. A történeti fejlődés törvényeit, a történeti rendszer szabványait pedig, mint kitűnően iskolázott történész, teljesen ismerte. Erről tesznek tanúságot számos történeti munkái; fáradhatatlan volt új anyag, ismeretlen források kiderítésében, fölötté szerencsés a kombinációban, valóságos divinációval tudta a legapróbb, egészen félreeső adatot nagy események megvilágítására felhasználni és mesteri módon tudta az elszórt és fáradtsággal összegyűjtött anyagból a kornak és a benne működő férfiaknak teljes képét megfesteni. Szemére vették ugyan, hogy a zsidó vallás és a zsidó felekezet iránti végtelen szeretete által tulzásokra ragadtatta el magát, de még nem született olyan történetíró, aki saját egyéniségének és érzelmeinek béléget történeti munkáira rá nem nyomta volna. Még az objektív történetírás nagy mestere, Ranke Lipót sem volt ment ezen jellemvonástól, porosz történetének minden lapja ezt elég világosan mutatja; és a »sine ira et studio« jelszavának első hirdetője, Tacitus volt talán a legsubjectivebb történetíró. — Hogy is beszélhette volna el *Kaufmann* Dávid nyugodtsággal és a száraz tényekre való szorítkozással, pl. a zsidók kiűzetését Bécsből? Hogy elégedhetett volna ő meg Wertheimer Samson szereplésének előadásával minden expectatio nélkül? Hogy nyomhatta volna el érzéseinek nyilvánu-

lását, midőn a zsidók üldözésének szomorú történetét előadta, vagy idevaló forrásokat bevezetéssel és magyarázattal ellátva kiadta. De bármilyen álláspontra helyezkedünk is, tagadhatatlan azon nagy érdeme, hogy mindig tudta a zsidók története és az egyetemes történet közti összefüggést kitalálni és kimutatni, és ilyképen a zsidók történetét elszigeteltségétől felszabadítani.

Mint valódi történész a történelem segédtudományainak széles mezein teljesen otthonos volt; sőt egyes segédtudományokat ő vont legelőször a zsidó tudomány körébe, törvényeket és szabványait a zsidó történelem számára megállapítván.

Aki oly lángoló szeretettel ragaszkodott népéhez és vallásához, annak szíve vérzett, ha vak gyűlöletből támadásokat intéztek felekezetére, hitére; de a válság perceiben ő nem vonult vissza a magányba, bátran szállt ő síkra, tudásának és szellemének tiszta és nemes fegyvereivel harczolt a vad ellenséggel. Nem félt a leghatalmasabb és a legerősebb ellenféltől sem. Lagarde, Treitschke és Stöcker kihívására mint jól páncélozott bajnok vonult ki isten és vallásának dicsőségére.

A szószéken beszédjének varázserejével ragadta magával áhitatos hallgatóit, ha vallásunk és hitünk magasztos erkölcsiségét, tanunk tisztaságát hirdette. A szent meggyőződést, mely lelkét és egész létét áthatotta, beleöntötte a tan széken szerető tanítványaiba, kikben nem csak a hit és a vallás, hanem a tudomány iránti szeretetet is keltette, nevelte és ápolta.

Az ilyen férfiú örök emléket biztosított magának; barátjai, tanítványai, a tudomány művelői emlékezetében örökké fog élni.

Budapest.

DR. BLOCH HENRIK.

A ZSIDÓSÁG GYÁSZSA KAUFMANN DÁVID HALÁLA FELETT.

Kaufmann Dávid halála nemcsak a nagy közönséget, hanem barátait is meglepte. A jeles férfiú ugyan már körülbelül egy évtized óta beteg volt, — diabetesben szenvedett,

amely betegség a hajdan erős testalkatot megőrülte — de hosszú idő óta nem volt oly jó színben és oly jó kedvben, mint f. év június vége felé, midőn rendes kurájára Karlsbadba utazott. Mint mindig, ez idén is ellátta magát munkával a szünidőre. Ez volt az ő vakációja. Halálát nem betegsége okozta. A fürdőben elesett és kulcsontját törte el. A seb nehezen gyógyult és az ágyban tüdőgyuladást kapott, amely néhány nap mulva — július 6-án este 9 órakor — kioltotta életét. Mindössze 47 évet élt, mint hajdani barátja és versenytársa, Frankl P., berlini rabbi.

A szerencsétlenség Karlsbadban mély részvétet keltett. Nagyszámu és előkelő közönség jelenlétében bucsuztatták a nagy halottat július hó 9-én Karlsbadban dr. Ziegler Ignác karlsbadi rabbi, az elhunyt mester tanítványa, és dr. Kayserling M. pesti rabbi. A halott július 10-én este 6 órakor érkezett Budapestre, hol a pályaudvaron az elhunyt családján kívül megjelentek a pesti Cheva Kaddisa, a pesti izr. hitközség és az orsz. rabbiképző-intézet képviselői, továbbá számos barát és tanítvány, kik drága halottjukat a halottasházba kísérték. A szűkebb körben lefolyt temetés nagyon megható volt és feledhetetlen marad mindazok előtt, kik benne résztvettek.

A temetés július 11-én volt és délután 3 órától majdnem 7 óráig tartott, minthogy tizenegyen beszéltek. Óriási közönség jelent meg a temetőben, úgy hogy a halottasház előtti szabad téren — a Cheva Kaddisa Brill S. L. mellett diszszirhelyet adott a nagy tudósnak — el sem fértek. Nagy számban jelentek meg a hazai rabbik, többnyire a jeles férfiú tanítványai. Az első gyászbeszédet dr. Kohn Sámuel pesti rabbi tartotta. Utána a család nevében az elhunyt sógora, dr. Rosenthal F. boroszlói rabbi beszélt. Az orsz. rabbiképző-intézet nevében dr. Bacher Vilmos tartott bucsubeszédet. Beszéltek még dr. Braun M. a boroszlói, dr. Müller D. H. a bécsi szeminárium, dr. Steinhardt a kojeiteini hitközség, dr. Klein M. nagybecskereki rabbi az orsz. rabbiképző-intézet vezérő-bizottsága, dr. Büchler Sándor keszthelyi rabbi a volt tanítványok nevében. A bécsi hitközség gyászát Baurath Stiasny tolmácsolta. A nyílt sírnál az elhunyt barátai fájdalmának dr. Goldziher J. egyetemi tanár és a rokonok fájdalmának dr. Oppenheim brünni hitközségi titkár adott kifejezést. A szónokok dr. Kaufmann Dávid kiváló tulajdonságait más-más szempontból világították meg és a

közönséget mélyen meghatották. A zsidóságot ért súlyos veszteség mellett a gyászközönséget mélyen megindította az elhunyt megtört özvegyének és öz atyjának a látása.

A zsidó tudomány nagy mesterének elhalálása általános és mély részvétet keltett. A szeminárium, a vezérlő bizottság, a pesti Chevra Kaddisa és az ösztöndíj-egylet külön gyászjelentéseket adtak ki. Az orsz. rabbiképző-intézethez egyesek és testületek részéről a világ minden tájkáról érkeztek részvétnyilatkozatok, melyeket a tanári kar a jövő évi értesítőben fog közzé tenni. A felekezeti lapok, úgy a belföldiek, mint a külföldiek, részletesen méltatták a nagy tudós és lelkes zsidó érdemeit. A gyászhirot nemcsak hazai, hanem külföldi napilapok is közölték, közülök némelyek kimerítő cikkekben ismertették halottunk áldásos és sikeres működését. Az azóta megjelent idei naptárak közül néhányban láttuk Kaufmann Dávid arcképét és életrajzát. Felekezetünk minden hű fia érzi, hogy az össz zsidóság nehezen pótolható veszteséget szenvedett.

A legsúlyosabb veszteséget azonban a magyar zsidóság és az országos rabbiképző-intézet szenvedte, melynek messze-fénylő alakja volt. A megrendítő haláleset a szünidőbe esvén és a korán eső nagy ünnepek miatt az új iskolaév csak október 1-én nyilván meg, az orsz. rabbiképző-intézet október 16-án nagy halottja tiszteletére emlékünnepélyt rendezett. A kegyeles ünnepélyen jelen voltak: az elhunyt családja, a vezérlő bizottság elnöksége, a pesti izr. hitközség rabbisága és előljárósága, a pesti Chevra Kaddisa előljárósága, az izr. tanítóképző tanári kara, az izr. tanítóegyesület, a budai izr. hitközség stb. képviselői, több rabbi s nagyszámu közönség. Az emlékbeszédet Dr. Blau Lajos tartotta.

Az orsz. rabbiképző-intézeten kívül a nagyhirű tanár emlékére gyászünnepélyt rendezett több tudós rabbi. Tanítványai, kik között körülbelül 50 rabbi van, majdnem mindnyájan megemlékeztek már a nagy veszteségről, mely felekezetünket érte, nemcsak a hazánkban, hanem a külföldön működő rabbik is.

Kaufmann Dávid arany betűkkel véste be nevét a zsidó tudomány és a zsidó nép történetébe. Neve örökké fog élni és fényleni.

זכר צדיק לבינה.

EMLEKBESZÉD KAUFMANN DÁVID FELETT.

Elmondotta az orsz. rabbiképző-intézet templomában tartott gyász-ünnepélyen 1899. évi október hó 16-án Dr. Blau Lajos theologiai tanár.

Köd borul lelkemre, midőn reád emlékezem, Kaufmann Dávid, mesterem és pályatársam, e szószekekről melyről bűvös szavak hangzott, e házban, melyben fényes szellemek világolt. Köd borul vezető férfiakra, kik igaz büszkeséggel vallottak téged magukénak, kartársaidra, kik fájo szívvel keresik nyájas alakodat, tanítványaidra, kik sóvárgó lélekkel szomszujhozna lelkese szavadra. *בְּהֵרֵם נִפְלָא שְׁלֵמָה* (*Móéd Káton 25b*). »Czédrusba esett a láng«, a zsidó tudományok nagy mestere nincs többé. Élte delén, alkotó ereje teljében ragadta el a halál, beteljesedett rajtunk az Úr fenyegető szava *וְהָבֵאתִי יְהוָה אֱלֹהֵי הָעָם בְּיָמֵינוּ* (*Ámosz 8, 9 v. ö. Chag. 26a*). »Leszállatom a napot délben és elsötétítem a földet világos nappal«.

Valóban sötét lett körülöttünk, sötét nap volt az, melyen Kaufmann Dávid földi pályája megszakadt, sötétség borult családjára, melynek ékessége, a tudományra, melynek oszlopa, Izraélre, melynek rajongó fia volt. Messze, messze, hazánk határain túl, ama szerény hajlékokban, hol romlatlan szívek a zsidók multjáért és jeleneért dobognak és ama büszke palotákban, hol az elfogulatlan tudomány az ismereteket egyenlően becsüli, szomorúságot keltett a hír, hogy a nagytudományú férfiú elköltözött az élők sorából.

Nem ismerjük a gondviselés útjait, de érezzük a kegyelet ez órájában, midőn a megdicsőült mester kiváló alakja lelki szemünk elé száll, hogy halátlanság volna, ha csak a fölött keseregénék, a mit vesztettünk és nem dagasztaná keblünket az is, a mit birtunk. És Kaufmann Dávid, a közelet férfja, a mienk volt, az országos rabbiképző intézeté és a magyar zsidóságé. A magyar zsidóságé volt, a mely őt, mint fiatal tudóst, magas helyre állította, nagy czél kitézése által erőit fokozta, alakját

megnővesztette és tisztelettel környezte. Nem volt e hon szülöttje és neveltje, de az a nagyratörő szellem, mely a hazai zsidóságot hosszú és kemény tusa után főiskolánk felállításához vezérelte, elhivatásakor megérintette lánglelkét, fokozva buzgalmát, sarkalva tetterejét. És Kaufmann Dávid az országos rabbiképző-intézeté volt és lesz: életének halhatatlan tartalma iskolánk örök kincsei közé tartozik, mely mint szentelt hagyomány átszáll nemzedékről nemzedékre; eszményi alakja mindenha mint dicső példa lebeg a tanuló ifjúság s a tudomány mivelői előtt. És most, hogy mesterünk letűnt, könnyes szemeink nemcsak azt látják, hogy élet-pályája véget ért, hanem azt is, mily fényes volt az az út, melyet üstökösként megfutott. Élte felén szállt sirba, de élete kerek egész, melynek szemlélete oktat és feleml, buzdit és lelkesít.

* * *

Kaufmann Dávidra alkalmazható a prófétaí szöveg:

וְנָחָה עָלָיו רוּחַ ה' רוּחַ חֲכָמָה וּבִינָה רוּחַ עֵצָה
(Ézsaiás 11, 2). /נְבוֹנָה רוּחַ דַּעַת וְיִדְעָת ה'

»És nyugodott rajta az Örökkévaló szelleme, a bölcsesség és értelem szelleme, a tanács és erő szelleme, az Istenismeret és Istenfélelem szelleme.« Az isteni szikra, mely lelkünket lobogtatja, szívünket hevíti, a lelkesedés, elhunyt jelesünk egyéniségének jellemző vonása. A létérti küzdelem rideg századában, a mely a lelkekről leveszi a himport, megőrizte ifjú lelkesedését. Lelkesedett mindenért, a mi isteni és emberi, a mi szép és igaz; szerette a költészetet és művészetet, a tudományt és irodalmat. Művészi és költői lélek volt, melynek megnyerő bélyege rá van nyomva minden tevékenységére, minden alkotására. Szava és beszédje a magán- és közéletben, a szószéken és cathedrán, kis és nagy dolgokban, mindenha és mindenhol szellemes és lelkes volt. יִפְסִית מִכִּי אִדָּם הוֹצֵק הוּא בְּשִׁפְחוֹתָיִךְ (Zs. 45, 3) »Szébb voltál az embereknél, búbját ömlött el ajkaidon.« Lelkesség és szellemesség, e két megnyerő tulajdonság.

tette igézővé Kaufmann Dávid személyiségét, ez ékesítette az embert, a tanárt, a szónokot. Jellemének szenvedő vonása, lelkének elégiai hangulata szintén a világ folyásával elégedetlen lelkességének, a rajta nyugvó isteni szellemnek kifolyása volt.

A tudományban is vezetőcsillaga a lelkesedés, azon nemes szenvedélylyé fokozódva, a mely nélkül nagyot és dicsőt e földön alkotni nem lehet. לֹא חֲשַׁבְתִּי עֵין לְדֹאֵת וְלֹא לֹא חֲשַׁבְתִּי עֵין לְדֹאֵת (Koheleth 1, 8). »Szeme sohasem lakott jól a látással, füle sohasem telt be a hallással«. Tudomány-szomja olthatatlan és mint lángész kielégítést csak az örökös munkában talált. Élete minden percében jövőjén dolgozott. Éjjel-nappal, ha egészséges, ha beteg volt, tanult és munkálkodott. Minden ideje és ereje, szórakozása és társalgása a tudományé, melyben az élet minden körülményei között gyönyört és vigaszt talált. Dicsőségét nem isteni tehetségeinek, hanem vas szorgalmának, nem a szerencsének, hanem saját érdemeinek köszöni, a kitartás tündöklő példáját mutatta az ifjúságnak.

E páratlan munkakedv fényes elmével párosulva, fölemelte Kaufmann Dávidot arra a magaslatra, melyről a zsidó tudomány összes területeit nemcsak áttekinthette, hanem újakkal szaporíthatta is: a zsidó művészet történetének alapjait ő vetette meg. וְהִלַּכְתִּי עִירִים כְּדֹרֶךְ לֹא אִשִּׁים מִחֲשָׁד לְפָנֵיהֶם לְאוֹר וּמַעֲשִׂים לְמִישׁוֹר (Ézsaiás 42, 16). »Vezette a vakokat ösmeretlen utakon, a sötétséget világossá téve, a görbeséget egyenessé.« Napvilágra hozott enyészetnek induló pergameneket, szétmálló sirköveket, porlepte okmányokat, megfejtve talányait és megoldva nyelvüket. Ráillik a próféta szava: וְנָתַתִּי לָךְ אֵצִיזֶה (Ézs. 45, 3). »Neked adom a sötétség kincseit és az elrejtett drágaságokat.«

A tudás fáklyájával elvilágított minden szakba, de legmélyebb szeretetével a bölcsészetet és történelmet karolta fel. Hitünk vonzó ereje eszméinek tisztasága, a mely nem kerüli a világosságot, nem fél az emberi elme bírálatától. A múlt a zsidóság biztos alapja, a történelmi erő szilárd oszlopa. Történet és bölcsészet, val-

lásunk két erőforrása, volt dicső testvérünk életmunkájának fő tartalma. Leszállott mélyen e két tengerbe, felszínre hozva a legszebb gyöngyöket, hogy gyönyörködtesse bennük a tudás ferfiait és felekezetünk híveit. Nyugodott rajta *רוח חכמה ובינה* »a bölcsészet és történet szelleme.«

És tudománya nem maradt a tudós négy fala között, kihatott az életre. Egy korban, melyben azt állítják, hogy tudás és vallás, hit és bölcsészet összeférhetetlen, Kaufmann Dávid a spanyol-arabs fénykorszak nagy gondolkodóiban és önkénytelenül saját személyében mutatta be a hit és bölcsészet összhangzatát, mert elhúnyt mesterünk a modern tudományosság magaslatán régi jámborságú zsidó volt. Egy korban, melyben a fiúk nem lépnek az apák helyére, melyben az emberek lelkeleg alábszállnak, hogy társadalmilag emelkedjenek, melyben földi javakban bővelkedők szólanak: *מה שדי כי* (Jób 21, 15). »Micsoda a Mindenható, hogy szolgáljuk őt, mi hasznunk van, ha imadjuk őt?« Ily korban Kaufmann Dávid, Izrael hú fia, bemutatta a gyenge lelkű utódoknak a hős lelkű elődöket, kik történetünk utolsó három századában, a legsötétebb éjszakában, mely Jákobra — évezredes vándorlása alatt — borúlt, vész és vihar közt rendületlenül állottak, éltükkel és vérükkel pecsételvén meg hitüket. E körbe tartozó munkái a hitet ébresztik és erősítik. *בושל יקמן מלך וברכים כדעת האמן* (Jób 4, 4). »A megbotlót felegyenesítik szavai, a megíngott térdet megszilárdítja.«

A belső hűtlenség s a külső ellenség ellen küzdött lángszavával. Széles szemkörrel és mély tekintettel szemlélte a zsidóság ügyeit és bajait. Megérezte a zsidó szív érverését, meghallotta a zsidó néplelek halk suttogását: a czionizmust, az elnyomás ellenhatását, előre látta két évtized előtt. A zsidó nép, a világtörténet e talánya, kutató szemei előtt kitérta titkait és ő nemcsak nagy múltját ismerte, hanem rendületlenül hitt nagy jövőjében is. Szívén találta az ellenünk feltámadó középkori gyűlölet, fényes fegyverzettel szállt sikra ellene

Sikerrel verte vissza a zsidó vallás és zsidó tudomány ellen intézett támadásokat. Vitáiban nyugodt és előkelő, nem a szavak súlyával, hanem az okok erejével hat. *יש כוחה במדקות חרב ולשון חכמים מרפא* (Példab. 12, 18.) »Nemelyik beszédje kardszúrás, a bölcsék szava gyógyítás.« Ellenfeleinket nem boszantani, hanem meggyóznai törekedett és bölcsesége többet ért hadi fegyvernél. Róla szól az ige: *שמה לאיש כמענה פיו ודבר בעתו מה טוב* (Pldb. 15, 23.) »Öröme van a férfiúnak szája feleletében, mily jó idejében a szó.« Tanácsesal szolgált a belső hűtlenség és erővel a külső ellenség legyőzésére. Mert nyugodott rajta *רוח עצה ובורה* »a tanács és az erő szelleme.«

És nyugodott rajta *רוח דעת ויראה ה'* »az Istenismeret és Istenfélelem szelleme.« A zsidó irodalom a legrégibb, a zsidó tudomány a legfiatalabb. A zsidó tudomány, a modern zsidóság e hatalmas alkotása, megalkotói és művelői lelkesedéséből fél század alatt emelkedett arra a színvonalra, melyre más tudományok az állam és társadalom anyagi és erkölcsi támogatása mellett évszázadok múltán jutnak el. E tudomány méltó képviselője, művelője és fejlesztője volt Kaufmann Dávid, a szó és toll mestere. E tudomány emancipációjáért szállt sikra villámló szavával, fényes alkotásaival, tudós egyéniségével. Elméjét és szívét századunk gondolat- és eszmekincse, érzelmi- és értelmi világa töltötték meg, mindezeket a zsidó tudomány szolgálatába léptette. Nem bonczolta a zsidóságot, mint orvos a hullát, hanem ápolta, mint saját énjének legnemesebb elemét. Vallásunk és népünk irodalma szemében nem volt pusztán tudományos anyag, mint európai tudósok szemében a Kelet népei, hanem kegyelettel őrzött kincs. A zsidóság nem ismeretek összege, hanem szívvel lelket átjáró érzés, az egész életet kormányzó világnézet. Gondolat és érzelm, szív és elme összefolyt jelesünk személyében. A vallás kérdéseiben szívével gondolkozott, Júda Halévihez, a költő bölcsészhez, vonzódott, nem a rendszeres, de hideg gondolkozókhoz. Mély gondolkozó, kritikai elme, elfogulatlan buvár volt, de a vallás mezején eszménye a gyászdalok költője, kit mint vallásos lángészt

imádott. Ráillik a böles király mondása: כִּי ה' יתֵן הַכֶּמֶה מִפִּי דָעָה וְחִכְמָה (Pêldab. 2, 6.) »Az Örökkévaló adja a bölcseséget, szájából ered a tudás és értelem.« mert valóban Kaufmann Dávid bölcsesége és tudása isteni eredetű, jámborsággal telített volt. Nyugodott rajta יְהוָה דָּעָה וְיִרְאָה »az Istenismeret és Istenfélelem szelleme.«

Lelkesség és szellemesség, tudás és műveltség, zsidó jámborság s a zsidó nép szeretete ritka mértékben és szép összhangzatban egyesült személyében.

* * *

Néma az ajk, melyről mézként folyt a szó, csendes a szív, mely a zsidósáért dobogott, dermedt a kéz, mely fáradhatatlanul vezette a tollat: temetőben nyugszik Kaufmann Dávid, a nagy mester, a lánglelkű zsidó, a hírneves író. Az elmulás borongó érzete szállja meg szívünket, az elválás mély bánata borítja lelkünket. Nagy a mi veszteségünk, de ki mérhetné meg a ti veszteségeket, tanuló ifjúságunk? A gyermektelen férfiú kék szemei szeretettel pihentek rajtatok, az élet minden fájdalma és bánata között csak mosolyogni láttátok: ki méri a ti fájdalmatok? Beszédes ajkain csüngtetek, szellemességében gyönyörködtek, lelkesedésétől az eszmények világába emelkedtek: ki méri a ti veszteségeket? Fogékony szívek, fejlődő elmék hú gondozót vesztett: hol keressék szavakat vigasztalástokra? Találjatok megnyugvást abban a büszke tudatban, hogy a dicső férfiú a ti mesteretek volt. Legyen eszményi alakja vezérek, emléke meghitt barátok. Lebegjen szemeitek előtt vezető tűzoszlopként soha sem lankadó szorgalma, lapadhatatlan munkakedve, örök tevékenysége, lángoló lelkesedése, tiszta jámborsága és akkor dicső emléke áldásthozó lesz reátok és áldásthozó lesz intézetünkre. E ház volt sikereinek színhelye, iskolánkban indult hódító útjára, szelleme szeretettel tekint a tudomány e hajlékára, hol eszméi élnek, hol törekvései ápoltnak, hol emléke áldott marad örökkön örökké. Ámen.

AZ ÚJ DREYFUS-PER.

Az egész művelt világ páratlan érdeklődése mellett folyt le a rennesi delegált hadbíróság előtt a megújított Dreyfus-per. A szerencsétlen kapitány sorsa, ki ártatlanul került az Ördögsgzigetre, kinek bűnössége bebizonyítása végett nem hamisítottak kevesebbet mint 11 okmányt, ki ellen felhajszoltak minden katonát, ki valaha érintkezett vele, kinek minden elejtett szavát és legcsekélyebb cselekedetét nagyobb buzgalommal kutatták fel, mint akár I. Napoleonét, felkeltette az egész világ rokonszenvét. Franciaországon kívül nincs ember, ki Dreyfus bűnösségében hinne, négy heti tárgyalás alatt árulása mellett semmiféle anyagi bizonyíték nem került napfényre és kellő időben az emberiség érdekében újból megszólalt a német császár parancsára a német kormány hivatalos lapjában és a német és olasz katonai attaché készen nyilatkozott vallani, a katonai bíróság mégis újból elítélte a zsidó századost árulás címén öt szóval kettő ellen. E világtragédiának sem politikai, sem emberi vonatkozásai e helyen nem érdekelnek bennünket és nem is bocsátkozunk ezeknek taglalásába, a mi külön szempontunkból azonban néhány tanulságot vonhatunk le belőle.

Jézus felfeszítésétől az utolsó vérvádig számtalan bűnt varrtak a zsidók nyakába. A zsidók tagadására előállott némely »tárgyilagos« történetíró és »kritikai« módszerrel megállapította, hogy a zsidók ezt vagy azt a bűnt követték el, mert különben azok a tisztelt személyek, kik fölöttük bíráskodtak, nem ítélték volna el őket. A Dreyfus-per világ-történeti példa arra, hogy mennyi hitelt érdemelnek a legmagasabb polczon álló férfiak, ha lelküket fogva tartja a gyűlölet és az előítélet. Nem is hihetjük el, hogy az a néhány tábornok és magasrangú tiszt, kik bebizonyítottan valótlanságokat állítottak, hamisítványokat beszereztek vagy legalább elfogadtak, pusztán a saját botlásuk eltussolása végett követtek oly eljárást, amely az érzékeny katonatiszti becsülettel semmikép sem egyeztethető össze. Gyenge jellemek és gyenge elmék minden karban találhatók és bizonyára a francia vezérkarban is, de nem valószínű, hogy valamennyi — bár a jól beavatott Zola a tanuk bandájáról beszél — tudva

lelkiismerete ellen állította, hogy szerencsétlen bajtársa áruló. A »zsidó« elleni gyűlölet elvette egyiknek-másiknak emlékező-tetetséget, józan ítéletét, jellemének egyenességét.

Ha korunkban az egész világ intelligenciájának és sajátjának lázas érdeklődése és ellenőrzése mellett megtörténhetik, hogy magasrangú tisztek vallomását és a hadi törvénysek ítéletét az elfogultság, a gyűlölet vezérli, mi történhetett az inkuizíció és a boszorkányperek korában? Ha hit alatt lehet úgy vallani, amint Rennesben tettek, akkor, mikor egy zsidó bajtárs és családja élete és becsülete forog kockán, milyen hitelt érdemelnek azok a vakbuzgó középkori krónikások, kiknek tollát a mait jóval felülmúló fanatizmus és gyűlölet vezérelte, kik mérges nyilaikat egyéni felelősség és a közvetlen veszély mérséklő tudata nélkül szórták a megvetett és üldözött szegény zsidók ellen?

A biblia és a talmud nem egy elbeszélését vonták már kétségbe az »objektív« tudósok, kik a világot csöndes dolgozó-szobájuk mécsvilágánál látják, azon czím alatt, hogy azok a nemzsidó világot oly magasfokú gyűlölettől elteltnek tintetik fel, amilyen az emberi szívbe nem fér be és oly ocsmány tetteket tulajdonítanak nekik, amilyenekre hivatalos vagy magas állású férfiak nem képesek. A római történet jelenkori legnagyobb ismerője nem hisz a zsidó tudósításoknak, melyek a rómaiaknak Iudeában elkövetett galád tetteiről szólnak, csak a hivatalos feljegyzések hitelesek. Ime az »egyenlőség, testvériség és szabadság« hazájában megszűnik a fekete sereg által vezetett nép nagyobb felénél az »egyenlőség, testvériség és szabadság«, ha zsidóról van szó.

A zsidóság a Dreyfus-ügyet nem tekintette zsidó-kérdésnek. Éppen azért, mert a szerencsétlen százados zsidó, egészen távol tartotta magát az egész ügytől. Ez a magatartás nem használt semmit: az antiszemita áldozatukban az egész zsidóságot akarták agyonsujtani, vagy legalább az Ördögzigetre juttatni. Egy volt hadügyminiszter nem szégyelte magát és azt állította, hogy egy Dreyfus-syndikátus létezik, melynek Angliából és Németországból 30 milliót bocsátottak rendelkezésre, hogy a francia lelkiismereteket megvásárolja. Megnevezni azonban egy lelket se tudott, ki e titkos társulatnak tagja lenne. Ki nem ismer rá ebben a »kagal«-ra, amely

1883-ban nálunk is oly népszerű volt? A kagalt a párisi antiszemita, kik a börtömhulladékokból némelykor lakmároznak, lefordították a börze nyelvére és lett belőle »syndikátus«. A zsidók ezen a réven is bevonattak a boszorkányperbe, miből az a tanulság folyik, hogy az ádáz és alávaló ellenséget félreállással nem lehet engesztelékenynyé tenni. Czélszerűbb és nemesebb vele bátran szembeszállani.

Vannak közöttünk idealisták, kik azt állítják, hogy a zsidó vallás által ősi idők óta hirdetett igazságosság és szeretet a modern népek által megvalósított és hogy a pogány felfogás végkép kiveszett. A rennesi tárgyalás meggyőzhette a vakot is, hogy ideáljaink még igen távol állanak a megvalósulástól. A rennesi per előtt és alatt annyi embergyűlölet került felszínre az idegen nemzetek ellen a »civilizáció élén haladó nép« kebelében, amely már egy század előtt határtalan lelkesedéssel proklamálta az általános testvériséget, amennyinél több semmiféle ókori népből nem telt volna ki. A gyűlöletet lehellő »elzsidósodás« harci riadó a legfényesebb czáfolat a mellett, hogy a népek még nincsenek eléggé elzsidósodva, különben a felebaráti szeretet nem állana oly gyenge lábán.

Az egyetlen vigasztaló momentum a század e legnagyobb perében az, hogy a francia intelligencia az új életre kelt középkori papság és soldateska ellen felvette a harcot és nem engedte lelkiismeretét elaltatni a minduntalan fülébe zugott zsidó szótól. Az egész civilizált világ rokonszenve kíséri őket gigási küzdelmükben és nem lehet, hogy az igazság elbukjék a földön: a Dreyfus-tragédia utolsó felvonása még nem játszódott le. Dreyfus kegyelmet kapott azért, hogy — nem árulta el hazáját és szabadságával tovább keresheti becsületét. De a tanulságok, melyekkel a letűnő század boszorkánypere az emberiségnek szolgáltat, be vannak fejezve és azokat emlékezetünkbe véshetjük.

A CZIONISTA KONGRESSZUS.

Sok szegény hittestvér reményeit képviselték a 3. czionista kongresszus delegáltjai, akik Bazelben augusztus hó 15—19-én gyűléseztek. Az orosz, galicziai és román zsidók

végtelen nyomora, mely jórészt az elnyomás következménye, az elmúlt évben sem enyhült és nem tagadható, hogy az a 250 férfi és nő, kik a tanácskozássra megjelentek, igaz szívvel kíván a zsidó nép ügyének használni. Ha az ő lelkesedésükön mulna, Izrael már ma meg lenne váltva szenvedéseitől és nem holnap. Az sem tagadható, hogy a zsidó nép ősi bajait ismerik és szívet-lelket megindító szavakkal tudnak érzelmeiknek kifejezést adni. Minden jó érzésű ember szívének hurjai megrezdülnek, ha a czionista mozgalom némely vezetőjének panaszos beszédét olvassa. Tudjuk ezt mindnyájan, de nem látjuk be, hogy a czionizmus mikép segíthetne ezeken a bajokon. Csinálhatnak propagandát, választhatnak elnököket és bizottságokat, lelkesedhetnek és sirhatnak, mindezzel nem fogják sem az ősök földjét visszaszerezni, sem pedig a zsidókat oda visszavezetni és boldoggá tenni. Az eredeti program, amely közjogilag biztosított lakóhelyről szólt, most már a török kormánytól kieszközlendő »charter«-re zsugorodott össze. A gyarmatosító bank e szabadságlevél ellenértékeül »nagy előnyöket közvetítene« a török kormánynak.

Ez a mystikus beszéd arra való, hogy mindenki ben azt a gondolatot keltse, amely neki tetszik és hogy a reményt ne hagyja végleg elaludni. Stilisztikai ügyességekkel nem lehet sem országot szerezni, sem szegény népet telepíteni. Frázisoktól lehet csömört kapni, de nem jóllakni. Semmiféle nyelvi művészettől nem lehet a török nagyhatalom ellenkezését elstilizálni és a zsidóság sebeit meggyógyítani. Formulázhatja Herzl a czionisták kívánságait, a szent földre vonatkozólag, ahogy akarja, ezzel elnyerheti az ügyes diplomata dicsőségét, de nem a szent földet. Fényes szónoklatokkal elragadhatja híveit, de nem tüntetheti el azt a tényt, hogy a czionista láрма a palesztinai telepítésnek kárára volt, mert egyrészt fölkelte a szultán bizalmatlanságát, másrészt némely európai nagyhatalom figyelmét, amelyek a keresztes hadjáratok óta nem törődtek többé a kereszténység szülőországával, ismét ez ősi földre terelte.

Ezek észrevételeink a czionizmus Pálfordulására a saját álláspontjából, amely szerint Czion földi birtoklása boldoggá tenné népünket. De több ízben kifejtettük már, hogy hamisak praemissai, amelyek szerint a zsidók külön nemzetiséget alkot-

nak és amelyek szerint a világ népei örökké gyűlölettel fognak viselkedni a kisebbséget kitévő zsidó felekezettel szemben; továbbá hamisak reményei, melyek szerint paradicsomban fognak élni azok, akik szerencsésen eljutnak az ígért földre. Küzdelem az élet és küzdeni könnyebb az édes földön, melyen születünk, melyben apáink pihennek, melynek népével érzésben és gondolkodásban összeforrtunk, melynek törekvései és reményei bennünket sarkalnak és emelnek. Így érez és gondolkodik a zsidóság zöme, amely az embertelen üldözés daczára ragaszkodik hazájához, habár benne mostohaanyát kénytelen látni. A bazeli görögtűz, a sok nyelven megjelenő czionista pártorganumok, a gyűlésezések és vándorapostolok daczára, hittestvéreinknek az ötvenedrészre sem tért az új népboldogítók táborába, sőt bátran állíthatjuk, hogy tudomást sem vett az egész mozgalomról.

Ami egyéb történt a bazeli kongresszuson, a zsidók művelődésének emelése körül folyt eszmecsere, az újonnan alapított gyarmatosító bank fölött folyt szóharcz stb., mind lehet hasznos és üdvös, különösen a lángoló lelkesedés, de mindez eltörpül a czionizmus végcéljának kihivetlensége és hiábavalósága mellett. Az európai zsidóság évezredek üldözést bírt ki, ki fogja birni a modern Hámanok mérget is. Az igazság és jog, amely elsöpörte az inkuiziciót, a boszorkánypereket, az ökljogot és a középkor sok más szemetjét, végre diadalmaskodni fog a felekezeti jogfosztáson is és sanyargatott testvéreinknek meghozza majd minden országban azt a jogi állást, amely őket mint embereket és honpolgárokat megilleti. A világtörténet a zsidóságot türelemre tanította. Évszázadokig vallása miatt üldözték oly népek, melyeknek vallása, melyhez annyi buzgalommal ragaszkodtak, tőle ered. Most más czímek alatt nyomják el. De jönni kell és jönni fog oly idő, melyben Jákob férgen nem taposnak többé. Küzdeni kell és nem kétségbeesni; az emberi jogok diadala nem késhet már sokáig. A zsidók kétezzer év óta laknak Európa földjén, nem tépte ki onnan a sötét középkor ádáz üldözése, nem fogja tehát kitépni a külső nyomás szülte belső rajongás sem.

A lelkészi fizetések kiegészítéséről szóló törvény értelmében az akatholikus lelkészek közül azok, a kiknek fizetése nem éri el a 600 forintot, folyamodtak. A kongresszusi zsidó községekből összesen *heten* jelentkeztek. A kik a viszonyokat nem ismerik, e tényből azt következtethetnék, hogy a zsidó községek kedvező anyagi helyzetben vannak. Az orthodox községek közül egy sem folyamodott, ezek tehát még kedvezőbb anyagi helyzetnek örvendeznek. Az unitáriusok pedig, kik összesen 60,000-en vannak és községeik közül csupán hét nem folyamodott, száznál több folyamodóval szemben, a legkedvezőtlenebbül állanak anyagiakban. A látszatnak ép az ellenkezője áll. Szegényebb hitközségeket mint a magyar-zsidó községek, lámpával kell keresni, jó része vagyonnal egyáltalában nem rendelkezik és máról holnapra él; az adózás pedig oly súlyos, hogy azt a protestáns felekezetek, melyek az államsegély révén a szintén súlyos egyházi adókon dícséretes buzgósággal könnyíteni törekusznak, el sem képzelhetik. A csekély számú folyamodások magyarázata egyrészt a zsidó hitközségi viszonyokban, másrészt az új törvény intézkedéseiben rejlik. A zsidó hitközségek ősi idők óta oly szegények, hogy rabbi alkalmazására legmerészebb álmaikban sem mertek gondolni. Vannak kerületi rabbiságok, melyekhez ötven község zsidó lakosai tartoznak, úgy hogy a pap hiveinek lélekszáma több ezerre is felrug. Míg pl. az unitáriusoknál átlag 500 jut egy eklézsiára, a zsidóknál, különösen a kongresszusi alapon állóknál, talán 2000-nél is több esik. (Pontos stat. adatok felett nem rendelkezünk). Ily nagy mértékű affiliatiót egy hazai hitfelekezet sem ismer. Ha még hozzávesszük azt a körülményt, hogy hitrokonaink zöme városokban lakik, a hol az élet drágább, úgy hogy 600 forintnál kevesebbet a papnak fizetni nem lehet, megértjük, hogy miért volt csak hét rabbi, a ki az államsegélyt igénybe venni kénytelen. Az »orthodoxok« a törvény azon intézkedésénél fogva esnek el az államsegélytől, mely szerint csak érettségi vizsgálatot tett papok részesülnek a 600 forint évi fizetésig való kedvezményben. Ezek a községek átlag a szegényebbek, papjaikat pedig a régi rendszer szerint neveltetik, a mely középiskolát nem ismert. A kongruatortörvény indokolá-

sában a kormány hozzávetőleg 90,000 forintról beszélt, mint oly összegről, melyet az izr. felekezet igényelni fog. ha a törvény teljesen végre lesz hajtva. Mint a tények bizonyítják, teljesen igaza volt az országos irodának, midőn ezt az összeget tulságosan magasnak állította és egyidejűleg kijelentette, hogy az új segélyezési mód az izr. felekezet szempontjából kedvezőtlenebb a réginél. A törvény, jog és igazság azt követelik, hogy az állam tegye lehetővé, hogy az eddiginél kisebb kerületi rabbiságok alakulhassanak, hogy a rabbi hiveit gondosabb lelki vezetésben részesíthesse. A jelen állapotok e tekintetben nagyon szomorúak, mert sok helyt physikai lehetetlenség, hogy a rabbi kerülete minden községét évenként egyszer-kétszer meglátogassa. A zsidó pap ezentul is anyagi gondokkal fog küzdeni, mint az előtt. Pedig rá is illik, amit Hegedüs Sándor a protestáns irodalmi társaság diszülésén tartott nagyszabásu beszédében mondott és a mi így hangzik: »Átérzem azt, hogy anyagi gondok között az élet nemesebb feladatainak megfelelni minél nehezebb. És ezért én egyházunkban is mindig arra törekedtem, hogy akikre a mi tudományunk és annak művelése első sorban bízva van, papjainknak, tanárainknak, anyagi ellátásáról minél jobban gondoskodjunk, — mert igen tisztelt nagygyűlés — azt a tépelődést, melyet az élet gondjai előidéznek, azt a kételyt, a melyet az élet a szívbe becsepegtet, főleg vezetőik szívében, állandóvá tenni, rendkívül veszélyes s cátoi jellem s krisztusi lemondás kell ahhoz, hogy bajokkal küzdve egész odaadással, teljes ruganyossággal, egész lelki frissességgel és lelkesedéssel dolgozzanak, mert csak így lehet a népre hatni, ha aztán a nép is odaadja magát annak a papnak vagy tanárnak.«

*

Mindenki előtt ismeretes az a szennyfolt, melyet több német város ejtett a gondolkozók és költők népének nevére azzal a páratlanul álló határozattal, hogy saját nagy költője, Heine Henrik szobrának, melyre nagynevű német keresztény írók gyűjtötték a költségeket, helyet nem ad. A szobor átvándorolt a nagy vizen és New-Yorkban állíttatott fel, hol f. év július 8-án vagy 25.000 ember jelenlétében ünnepélyesen lepleztetett. Az emlékében is üldözött sokat szenvedett költő szobra végre nyugalomra talált, mely örömet feledhetetlen

királynénk, fájdalom, már nem élte meg. Az emlékműre e szavak vannak bevésve: »Die Deutschen der Stadt New-York ihrem Dichter«. A Heine-szobor esete a zsidó történetet egy szomorú lappal gazdagítja.

*

Az a züllés, mely szomszéd országunkban a csehek és németek marakodása folytán beállott, kezdetét az antisemiták minden jogot és erkölcsöt lábbal tipró agitációjával vette. Hasztalan volt minden figyelmeztetés, hogy ne engedjék a nép erkölcsi érzékét a zsidó gyűlölet felkeltésével megméltelyezni. Az osztrák kormány hallgatott és most sem tért még észre, nyugodtan tűrvén, hogy tetszés szerint fabrikálják a vérvadakat. Bár eddigelé a hazugság minden esetben napnál fényesebben bebizonyult, mégis újabb vérvádi per került színpadra Polnauban. A böcs Ausztria e tekintetben túlsz Oroszországon, hol a kormány ezt a vad hazugságot rég nem tűri. És az osztrák államférfiak egyebet sem tesznek, mint pacifistáknak. E közben azonban megtörténik, hogy egy szegény vándorlegényt, ki gyalogszerrel járta be Ázsiát, visszatérésekor Bécs kapui előtt az utcagyerekek kövel dobálták meg és azután a felnőttek összeszurkálták. Neve Rousseau és egy negyedóráig — zsidónak nézték. Azért jött, hogy a keresztény gyerekek vérét vegye, gondolták a derék polgárok. A bűnper alkalmából a főügyész panaszkodott, hogy a vérvád szellemi szerzőit és terjesztőit nem lehet kipuhatolni. Jövőre nem lesz oka panaszra, mert Polnauban láthatta őket: az antisemita hírlapírókat és ügyésztársát. Ami mellett az előbbieket nyíltan agitáltak, azt a közbíró hallgatagon »föltette».

*

A nemzet Petőfi halálának 50. évfordulóját a halhatatlan költőhöz és önmagához méltó lelkesedéssel és fénynyel ünnepelte meg. Dicső fiában nemcsak a lángeszű költőt szereti, hanem a szabadság és egyenlőség lánglelkű bajnokát is tiszteli. Petőfi, a magyar néplelek legmélyebb ismerője és leg-hűbb tolmácsolója, a magyar gondolkodás incarnatiója, a feltétlen egyenlőség rajongó híve volt. Nagy szívébe zárta e hon minden fiát. Midőn 1848-ban a pesti német polgárok kinyilatkoztatták, hogy maguk közé a nemzetörségbe zsidót nem vesznek fel, felháborodása, melyet naplójában közölt, az

határtalan volt. A gyanúsítás, hogy a zsidók által meg van vesztegetve, nem rettentette vissza az »igazság és humanizmus« ügyétől. Valóban Petőfi szelleme szólt a képviselőház alelnökéből, midőn az ünnepélyen azt az eszmét fejezte ki, hogy »magyarnak idegen vérből is születni lehet«. A magyar nemzetnek nemcsak nagylelkűségéről, hanem messzilatásáról is tanuskodik, hogy költői és államférfiai ily szellemben nyilatkoznak és cselekednek. Felekezetünk tagjai Petőfi rajongó olvasói és bámulói.

*

Boldogult *Kaufmann* Dávid helye az orsz. rabbiképzőintézetben az elhunyt nagy férfiú iránti tiszteletből egy évig üresen marad. Tárgyait ideiglenesen dr. Bacher Vilmos (vallásbölcselet), dr. Blau Lajos (történet) és dr. Kohn Sámuel (homiletika) látják el. A gymnasiumi tantárgyak ellátására Balogh A. és dr. Bloch H. vállalkoztak. A vezérlő bizottság szeptember 11-én tartott ülésén utasította a tanári kart, hogy 1900. február haváig a végleges helyettesítésről terjeszsen elő javaslatot.

*

Nem árt néha, ha a szomszéd házába nézünk, hogy saját dolgainkban világosabban lássunk. Sok a panasz az irodalmi társulat ellen, hanyag a tagok gyűjtésében és a tagdíjak behajtásában. Hogy áll a protestáns irodalmi társaság? A tagdíjhátralékok a legújabb hivatalos jelentés szerint 8000 (nyolcezer) forintra emelkedtek. Az utolsó évben 135 új tag lépett be. *Ezeket lelkészek és tanárok toborozták.* Debreczenben tartották az idei díszgyűlést és azon Hegedűs miniszter, a társulat Mecenása és lelke, maga jelentette ki, hogy a gyűlés célja: *tagok verbuválása.* A társulat tevékenysége sem intenzívebb az I. M. I. T.-énél, pedig a protestáns világ színe-java tartozik hozzá. A visszavonást, mely nálunk természetes, nem tűrik. Egy vállalkozása van, melyet az I. M. I. T. utánozhatna. »Koszoru« cím alatt kisebb-nagyobb terjedelmű népies vallás-erkölcsi iratokat ad ki. Ezeknek költségeit évek óta Hegedűs miniszter fedezte. Ilyen füzeteket, melyeknek ára már 5 krajczárnál kezdődhetnének, az I. M. I. T. is kiadhatna. Nem igaz az, hogy a zsidók közt nincs nép, inkább nincs, aki gondját viselje. E füzetek egyébiránt kiterjeszkedhetnének a nők és gyermekek olvasási szükségleteire is. Terjesztőik a papok és tanítók.

TUDOMÁNY.

GINSBURG BIBLIAKIADÁSA.

I.

Több mint harmincz év óta fordítja *Ginsburg Ch. D.* egész erejét, fáradhatatlan szorgalmát a maszóra és a héber bibliaszöveg tanulmányozására. Kiindulva Jákob ben Chájim rabbinikus bibliájához és Elia Levitának¹⁾ a maszórához való bevezetésének feldolgozásából, az elérhető maszoretikus anyag gyűjtéséhez és rostálásához haladt²⁾ és most fáradozásainak legérettebb gyümölcseként a szentírás maszoretikus-kritikai

¹⁾ *Jacob ben Chájim Ibn Adonijah's Introduction to the Rabbinic Bible*, Hebrew and English with Explanatory Notes, second edition 1867. — *The Massoreth Ha-Massoreth of Elias Levita*, being an Exposition of the Massoretic Notes on the Hebrew Bible, or the Ancient Critical Apparatus of the Old Testament. In Hebrew, with an English Translation and Critical and Explanatory Notes 1867.

²⁾ *The Massorah*. Compiled from Manuscripts, Alphabetically and lexically arranged. 4. Vols. Imperial folio, 1880—1897 (Vol. IV. in the press). A »Maszoretikus tanulmányok«-ban, melyeket Szemlénk 1896. és 1898. évfolyamaiban közrebocsátottam, e műnek némely pontját bíráltam. Kimerítő megbeszélését fentartom magamnak a negyedik kötet megjelenéséig, ami Baer bírálata után (*Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XL. 743—758) sem főlöszleges. A főhiányt, a forrásoknak meg nem jelölését, melyekből G. a maszoretikus jegyzeteket merítette, Baer nem is említi. Amit továbbá hibául ró fel, hogy G. szorosan tartja magát a forrásokhoz, anélkül, hogy hibáikat és ellentmondásaikat kijavítaná, véleményem szerint, előny, mert a maszóra eredményesen csakis akkor tanulmányozható, ha a források valódi alakjukban mutattatnak be, mivel a tudomány maszoretikus törvénykönyvre nem kívánczozik és ilyentől a bibliaszöveg kritikájára nem sok haszon remélhető, mert akkor nem látjuk a maszórát előttünk, hanem feldolgozóját.

kiadását nyújtja,¹⁾ melynek tervezetéről és berendezéséről egy terjedelmes, 1028 oldalas: »Introduction to the Massoretico-critical Edition of the Hebrew Bible« czíme alatt 1897. Londonban megjelent kötetben ad számot. Minthogy ezen bevezetésben minden, az új kiadásra vonatkozó kérdést részletesen tárgyal, sőt még többet nyújt, mint a mennyi egy bevezetéshez szükséges, ezen műnek elemzése természeténél fogva egyszersmind a szövegkiadásnak méltatása. Ez értelemben tehát azt kívánjuk, hogy ezen tanulmányunk csak az új bibliakiadás bejelentésének tekintessék, mert be kell vallanunk, hogy a kiadást magát, mely megjelenésekor, joggal vagy anélkül, semmi különös figyelmet nem keltett, nem tanulmányoztuk kellő alapossággal, ami oly rövid idő alatt nem is lehetséges.²⁾ Ezen mindenesetre jelentékeny műnek minden irányban elegendő méltatását csak huzamosabb időn át folytatott tanulmányozása teszi majd lehetővé és a végleges ítéletnek, melyet a bibliai tudomány a régi szöveghez való új jegyzetek fölött hozni hivatva lesz, ezennel nem vágunk elébe. Ginsburg ugyanis, amint erősíti, Jákob ben Chájim bibliaszövegét nyomatta le. Kiadása és mind a többiek közti különbségéről Introductionjához való előszavában kívánczatos világossággal és rövidséggel következőképen nyilatkozik:

A szöveg.

1. A szöveg maga Jakob ben Chájim maszoretikus recenziójának első kiadásán alapszik, amely Bombergnél nyomtatott Velenczében 1524—25. évben. A létező héber bibliák, melyek azt vallják, hogy Jakob ben Chájim szövegét követik, az évek folyamán sok jogosulatlan eltérésnek és sok hibának engedtek helyet.

2. Semmiféle eltérés, habár azokat héber kéziratok és a régi fordítások erősen támogatják, nem vétetett fel a szövegbe

¹⁾ עשרים וארבעה ספרי הקדש מרוקים היטב על פי המסורה ועל פי פוסקים ראשונים. עם הלופים והנחות מן כתבי יד עתיקים ותוספים ישנים מאת דוד נענבנר חלק ראשון בראשת - מלכים, חלק שני ישעיה - דברי הימים דוד נענבנר חלק ראשון בראשת - מלכים, חלק שני ישעיה - דברי הימים London 1894. A kiadás nem maszoretikus czímét más alkalommal fogom megvilágítani.

²⁾ Ez a tanulmány 1897. deczember havában iratott.

magába, amely a kéziratokból összegyűjtött maszórával szoros összhangban lett megállapítva.

3. Minden varians csakis a margón jegyeztetik fel.

4. Bár a *convenientia* kedvéért a fejezetek és versek modern felosztása feljegyeztetett, a szöveg valójában a maszóra és a kéziratok alapján a régi fejezetek és szakaszok szerint van rendezve, úgy hogy ezek helyreállítottak.

5. Egyaránt nyújtja a dágessel és ráfével ellátott betűket, a melyek a legjobb maszoretikus kéziratokban találhatók, de a melyek az összes közkézen forgó nyomtatott héber bibliák-ból kimaradtak.

6. A régi maszórak szakaszok, melyek *szedárim*-nak nevezetnek, szintén jelöltetnek a lapszámon a megfelelő helyeken.

A margó.

7. A *kethib* a szövegben pontozatlan marad, a lapszámon azonban a *kethib* consonansai és a *keré* olvasása szerint, tehát kétszer pontoztatik, hogy a különbség szembeszökő legyen.

8. A margó tartalmazza a maszórakban magában idézett, de már rég elveszett különféle minta-codexek eltérő olvasatait.

9. Nyújtja a kéziratokból és a régi fordításokból merített eltérő olvasatokat.

10. Adja a Madincháé és Maarbáé (keleti és nyugati = babyl. és palesztinai iskolák) olvasatait az illető szavaknál. Ezeknek listája megőriztetett a minta-codexekben és bizonyos kéziratokban.

11. Épígy adja az illető szavaknál a *Ben-Áser* és *Ben-Naftali* közötti eltéréseket, mit eddig nem jelöltek a margón. Ezeket a biblia nagy kiadásaiiban a végén nyomatták le, ahol Jakob ben Chájim maszórakja van.

12. Nyújt némely esetekben a régi fordításokból folyó olvasási eltéréseket, habár ezeket kézirati tekintély *nem* támogatja.

13. Adja, még pedig első ízben, az eltérő olvasatok azon osztályát, melyet »szebirin«-nek neveznek, minden megfelelő szónál. Ezek a »szebirin« sok kéziratban mint szöveg-olvasatok találhatók, vagy pedig a hivatalos »keré«-vel egyenrangúknak. Ezek az olvasatok sok kéziratból gyűjtettek.

Ginsburg tehát a bibliaszöveg összes kiadótól függetlenül Jakob ben Chájim után dolgozott, jegyzeteiben, melyek munkájának tulajdonképeni magját képezik, számos kézira-ra és a szentírás incunabuláira támaszkodva. Ha csak az általa leírt 60 biblia-codexet és 24 kiadást értékesítette, már oly kritikai apparátussal dolgozott, mint senki előtte, sem Jakob ben Chájim, sem Elia Levita a Maszoreth Ha-Maszoreth-ban, sem Menachem di Lonsano az Ór-Tóra-ban, sem Norzi Salamon a Minchath Sai-ban, mely utóbbi kettőt Ginsburg, úgy látszik, teljesen elhanyagolta. Csak Baerrel, azóta elhalálozott vetélytársával szemben fejt ki véleményét, úgy hallgatagon jegyzeteiben, mint szóval Introduction-jában. De ezt csak a kiadás utolsó két részének jegyzeteiben tette, nem így a Pentateuchusban, miért is ezen utóbbi jegyzetek revízióját igéri, hogy az egész művet egységessé és harmonikussá alakítsa. Mindezt általánosságban helyeselnünk kell, úgy mint az egész Ginsburg-tól magától adott eljárást, a régi fordításokból merített különböző olvasások kivételével.

E pontban aligha fog valaki szerzőnknek igazat adni. Még azok is, kik a régi fordításoknak szöveg-kritikai értékesítéséről elvben Ginsburggal teljesen egyetértenek, meggondolandónak találják majd, hogy a Septuaginta-, Pesita- és Targum-kutatás mai állásánál ilyen rendszeres értékesítés kezdeményeztessék, minthogy jelenleg, mint eléggé ismeretes, először nem lehetnek ezen verziókból kritikai kiadások, másodsor, mert a módszer, mely szerint minden bibliai könyvnek tolmácsolása készítettet, még nincs oly mértékben megvilágítva, hogy eltérő fordításból minden további ok nélkül eltérő szövegre következtetni lehetne. Itt nem szabad egyes részletekből szöveg-variánsokra következtetni, mielőtt a bibliai irat egész fordításának jellege inductiv úton meg nem állapított, mint ezt pl. Wellhausen és Driver LXX számára Sámuelhez, Baumgartner az »Etudes critiques sur l'état du texte du livre de Proverbes« című műben LXX és Targum számára ezen szent irathoz megtette. Ezenfelül nem jár el Ginsburg rendszeresen, mert, amint maga (Introd. p. 180) mondja, a görög bibliának a héberbe való visszafordítását még nem fejezte volt be. A szöveg-variánsokon kívül még a szöveg-kritikusok conjecturáiból is merít a mi szerzőnk és legkivált a két tulaj-

donságán alapszik az új »Hebrew Bible« jellege, mely nemcsak *maszoretikus*, hanem *kritikai* is.

De mi azt véljük, hogy itt Ginsburg két oly feladatnak a megoldását egyesítette, melyek közül mindegyik magában véve teljesen jogosult, de melyek egyesítve jóformán meg sem oldhatók, minthogy egymást bizonyos tekintetben kölcsönösen kizárják. *Maszoretikus* bibliakiadás csak a maszoretikus, azaz a *hagyományos* szöveget nyújthatja, míg a *kritikus* kiadás az *eredeti* szöveget a hagyományossal szemben vissza akarja állítani. A maszóra az alacsony, a conjectura a felsőbb kritika, mely utóbbit héber bibliakiadásnál az elsővel szemben gyakorolják. De ha e két tendencia ellenkező voltától el is tekintünk, G. eljárása már azért sem helyeselhető, mert conjecturális kritikája nagyon hízagos, azt mondanám, csak véletlen, ötleteken alapuló. Továbbá az ilyen emendatiók — javaslatok — beszorása megzavarja a hagyomány szilárd állománya felett való áttekintést. Szerintünk tehát az új kiadásnak csak előnyére szolgált volna, ha csupán maszoretikus szövegre szorítkozik, a többi szövegekritikát a Haupt szerkesztésében megjelenő ú. n. *szivárvány-bibliának* és más műveknek, mint pl. Grätz: »Emissiones in plerosque Sacrae Scripturae V. T. libros«, című művének és hasonló dolgozatoknak engedvén át.

Mielőtt a részletekre átmegyek, legyen szabad még egy általános megjegyzést tennem. Sem a *Hebrew Bible*, sem az Introduction nincs kezdőknek szánva, tehát jogos azon követelés, hogy az eddigi tudományos művek a tudomány e mezijén teljes mértékben figyelembe vétessenek. Ez az 1028 oldalas bevezetésben nem történt meg. Ginsburg Introductionja, mely a bibliai isagógika anyagának csak egy részét, a szövegtörténetet, de még azt is a régi verziók nélkül tárgyalja, terjedelemben túlszárnyalja az összes modern bevezetéseket, de a modern irodalom bevonásában mindnyájuk mögött marad. Az egész művet terjedőségesség jellemzi, mely olykor-olykor fárasztóan hat.

II.

A »bevezetés« két részre oszlik. Az első rész 8 fejezetben tárgyalja a bibliai szöveg külső alakját (1—113), a második rész a szöveget magát 13 fejezetben (114—976). Az utolsó két fejezet, mely a kéziratok történetét 1513-ig és a régi nyom-

tatásokat 1528-ig nyújtja, önálló harmadik résznek tekinthető. Végre mellékelve vannak érdekes függelékek, kimerítő tartalomjegyzékek és táblázatok (977—1028).

A bibliai szöveg külső beosztásának története joggal »leszálló vonalban« tárgyalatik és nem időleges sorrendben, ami az áttekintést megnehezítette volna és biztossággal jóformán kereszttül sem vihető. Az első fejezetben megbeszéli az egyes könyvek egymásutánját. A legrégebbi adatot tartalmazza az ismeretes barajtha b. Bába Bathra 14b, hol azonban a pentateuchus hiányzik. De ezen barajtha második idézetéből, mely a bibliai könyvek szerzőit nevezi és Mózesrel, mint a tóra szerzőjével kezdődik, kivehető, hogy a barajtha Mózes öt könyvének sorrendjét is tartalmazta, ha ez nem is idéztetik, mint már Krochmal (Kerem Chemed V. 57.) megjegyezte. Tehát helytelen, ha G. ezen barajtháról az I. lapon mondja: »Passing over the *Pentateuch* about which never has been any doubt.« — Az öt megillát, mely mint a pentateuchus, a liturgiában is használtatott, épen ezen okból gyakran a pentateuchussal egyesítették, így kéziratokban és a legrégebbi nyomtatásokban (még Norzi is). Sorrendjük az egymást követő ünnepeken való alkalmazásuk sorrendje. G., aki ezt az általánosan ismert tényt nem is említi, egy táblázaton az öt tekercsnek 4 különböző elrendezését, ezen eltérésre való minden megjegyzés nélkül, állítja össze. Világos, hogy az I., melylyel az V. azonos, a ritus szerint, a III. a szerzők időrendje szerint rendeztetett; a II. is a ritus szerint van rendezve, de Purimmal kezdődik, a IV. az időrend szerint, csakhogy Kóheleth Siralmak után áll. Lényegében véve tehát csak két elrendezés létezik: egy régebbi az időrend szerint, és egy újabb a liturgiai használat szerint, a pentateuchussal kapcsolatban. — A »régebbi próféták« nem mutatnak semmi eltérést elrendezésükben; a »későbbi prófétáknak« ellenben háromféle sorrendjük van (Intr. 6.). A legnagyobb variációkat találni a Hagiographák sorrendjében, egyik táblázata szerint (7. old.) nem kevesebbet mint nyolczat. De pontosabb megfigyelés azt mutatja, hogy lényegében csak 3 különböző elrendezés vehető fel, mert az I., II., III. és VIII. csak csekélységekben térnek el egymástól és azonosoknak tekinthetők; ép úgy a IV. és V.; aztán még

külön a VI. G. ezek szerint joggal fogadja el a régi kiadások elrendezéseit, melyeket a legtöbb kézirat is mutat.

A II—V. fejezetben egymásután tárgyaltnak: a nyílt és zárt parásák, a Vulgátából származó beosztás fejezetekre, a hároméves (palesztinai) és az egyéves (babyloniai) perikopacyclus szederjei (9—67). Minthogy ezen tárgyról, melyet már hosszabb idő óta tanulmányozok, önálló értékezést szándékozom kiadni, nem akarok jelenleg a részletekbe belemenni. G. a kéziratokból merített gazdag anyagot áttekinthetően mutatja be és Baert, aki a maszóra ezen pontjával évtizedeken át¹⁾ foglalkozott, alaposan igazítja helyre. Feltűnő csak az, hogy miért tárgyalja G. az időrend ellenére a szokásos beosztást fejezetekre a sokkal régebb palesztinai szedárim-beosztás előtt. Helyszüke miatt a most következő három fejezetet a versbeosztásról, szó- és betűszámáról (68—113.) nem is tehetem megbeszélés tárgyává. E kérdésekről írtam e Szemlében (1896—98.) »Maszoretikus tanulmányok« cz. alatt külön értékezést és egy szintén Szemlémben megjelenendő dolgozatban megvilágítottam szerzőnk előadását. Az olvasókat a nevezett dolgozatokra utalva, átmegyünk az előttünk fekvő mű második részének megbeszéléséhez.

III.

Miután a »dages és ráfé« czimű fejezetben (114—136) a ráfé-vonal בנרפה és más nyugvó betűk (וֵיִם פִּדְדֵּנִי) felett való helyezésének főszabályait megállapítja, meggyőzően cáfolja a kéziratokból Baer-Delitzsch nézetét, hogy dages teendő: 1. Minden szóznak kezdő-mássalhangzójába, ha a megelőző szó ugyanazon mássalhangzóval végződik, pl. לֵאמֹר לָהֶם (Genesis 31, 54), בָּנִי לָבִי (Zsolt. 9, 2) stb. 2. Minden mássalhangzóba nyugvó sevával ellátott torokhang után, pl. יִשְׂרָאֵל (Gen. 10, 7), יִשְׂרָאֵל (Zsolt. 46, 2). »Ebből következik, hogy Delitzsch kijelentése, miszerint dages található a sevával ellátott gutturalis után következő consonansban a legjobb kéziratokban, hamis

¹⁾ Baer már 1851-ben írta: »Ez volt ugyanis az első a mi maszóra-feldolgozásunknál, hogy a különböző, itt-ott szétszórt adatait betű-, szó-, vers-, fejezet-számitásról stb. rendezzük, tisztába hozzuk és ahol szükséges volt, jegyzetekkel ellássuk.« (Orient XII. 201. jegyz.)

informáczió alapul, a melyért, amint a szóban forgó cikkek mutatja, dr. Baer felelős. Teljesen jogosulatlan újítás tehát, ha dr. Baer ezt a dageszt az egész héber bibliába bevezeti, stb.« (135). 3. 2-ben szó kezdetén, ha el van látva sevával és 2 következik, megelőző magánhangzós szóvég (וֵיִם פִּדְדֵּנִי) után is, pl. פִּי בְּקֶלֶל (Gen. 32, 11). Ez ellen is tesz kifogásokat.

Rendkívül érdekes és fontos a most következő fejezet az ó-héber helyesírásról (137—157). Általánosan elismert dolog, hogy a sémi írás általában és így a héber sem ismert eredetileg *matres lectionis*-t. Ilyenek a bibliai szövegek ezek szerint csak lassanként hatoltak be (Chwolson, »Die Quiescentes וֵיִם in der althebräischen Orthographie«, a III. nemzetközi orientalista-congressus 2. kötetében 459, 474 és 478) és Lagarde szerint (Jegyzetek a Példabeszédek görög fordításához, 4. old., Mittheilungen I. 21) még az alexandriai verzió is *matres lectionis*-t nélkülöző szövegből folyt. Ez volt állítólag már Chajjagnak, a héber nyelvtan atyjának felfogása, kinek állítása szerint az ő napjaiig (1000 körül) a másolókra volt bízva, hogy tetszésük szerint a biblia minden szavát plene vagy defective írják (137. old.). Erre a monstrózus állításra, melyet Bardowicz hozott forgalomba, más helyütt fogunk visszatérni. Itt csak röviden akarjuk bemutatni a héber helyesírásnak a legrégebb időkben való fejlődésére felhozott bizonyítékokat. Az 8 hiányzására 13 példa idéztetik: מִצְרַיִם (Num. 11, 11); יִתְּנוּ (II. Sám. 20, 9) stb. A hiányzó *mater lectionis* következtében a maszoreták olykor a vocalisatióban is tévedtek, mely LXX vagy Pesita után helyreállítható: 1. II. Kir. 7, 17 יהמלך, a hagyomány szerint יִתְּמַלְךָ = יִתְּמַלְךָ (fordítva II. Sám. 11, 1, hol a hagyomány szerint יִתְּמַלְךָ = יִתְּמַלְךָ); 2. Zsolt. 33, 7 בָּנִי (hibásan Ex. 15, 8 után) = בָּנִי = בָּנִי (I. Zsolt. 119, 83); 3. Péld. 3, 8, לִשְׁרָר (לִשְׁרָר) = לִשְׁרָר = לִשְׁרָר *hátsó*. Ezen gyanítások szellemesek és tetszetősek, de nem az, mely szerint Gen. 4, 15 לָבֵן (לָבֵן) = לָבֵן LXX alapján. De ez nem bibliai héberség, melyben ez esetben talán állna, hanem újhéber, melyben לא בן יִי igen gyakori. A görögöt talán újhéber nyelvézéke tévesztette meg, ami palesztinai tanítóknál is elég gyakran fordul elő. Most ellentétképpen két példát hoz fel, melyekben a maszóra szerint 8 eliminálandó: Ex. 5, 7 הַמִּצְרַיִם és II. Sám. 11, 24 הַמִּצְרַיִם.

De a maszóra nem ismerte fel, hogy Zsolt. 75, 6 בְּצֹרַח עָקָה = בְּצֹרַח עָקָה »nyak« ugyanis nem ad itt kellő értelmet. Mint az s olykor az v is elnyeletett, pl. בָּקַעַל = בָּקַעַל (quaeso az aram szerint). E szerint visszaállítandó Ámosz 7, 8 וְיִשְׁקָהּ (הִשְׁקָה) helyett); Zsolt. 28, 8 לִצְמֹחַ (לִצְמֹחַ helyett); cf. Zsolt. 29, 11 és verziók); Micha 1, 10 בְּעֵינַי (בְּעֵינַי helyett); Hósea 7, 6 וְיִשְׁשֹׁן (וְיִשְׁשֹׁן אֶפְרַיִם) helyett). — Miután 7 példát hozott fel arra, hogy hol cseréltetett el s és v, megkísérli a maszórával kapcsolatban bebizonyítani, hogy a ה eredetileg nem volt mater lectionis. Tetszetősek: Gen. 29, 34 קָרָא (maszor. szöveg קָרָא) = קָרָא (קָרָא); ib. 46, 22 יָלַד (יָלַד) és hasonló. Ginsburg itt Lambert Mayernek egy kis füzetére¹⁾ utalhatott volna, hol szellemesen be van bizonyítva, hogy sok ה végű szóban, melyekben a hagyomány u-t olvastat, a perf. 3. szem. több. régi nőnemű alakjának maradványai mutatkoznak, pl. Deut. 21, 7 קָטְלָהּ tulajdonképen = קָטְלָהּ mint az aramban קָטְלָהּ. — A ' sem szolgált eredetileg mater lectionisul és a maszóra adja azon szók összeállítását, hol szövegünkben a várt ' hiányzik. A ' hiánya megmagyarázza pl. az eltérést ugyanazon szövegben Zsolt. 14, 7 יְשׁוּעָה יִשְׂרָאֵל és 53, 7 יְשׁוּעָה יִשְׂרָאֵל. II. Sám. 22, 26 בְּגֹר תָּמִים és Zsolt. 18, 26 בְּגֹר תָּמִים. Sámuelben olvasták בְּגֹר és inseráltak ' -ot, míg Zsolt.-ban בְּגֹר-nak olvasták. A szövégi ' hiányozásának tipikus példáit adja a következőkben: Gen. 35, 26 יָלַד; Ex. 18, 16 בָּא; Num. 33, 7 וַיֵּשֶׁב; Deut. 32, 38 הֵי hol mindenütt többesszám olvasandó, mintha ' állna végükön. Továbbá hangsulyozza, hogy az egyszerűsszám 3. személyének ragja eredetileg ה-vel, nem ' -val jelöltetett. — 7 oldalon tárgyalja a ' -ot, mint mater lectionis-t (150—157). Főképen azt hangsulyozza, hogy a többesszám ragja ם — és nem ם — volt és hogy a hiphil is ' nélkül iratott. A maszóra ezt nem ismerte fel mindig és nehézségeket teremtett. A status const. pluralis is eleintén ' nélkül iratott; innen van az eltérés II. Sám. 5, 6 וַיֵּשֶׁב הָאִיִּם és I. Krónika 11, 4 וַיֵּשֶׁב (154); II. Kir. 25, 24 בְּעֵינַי és Jerem. 40, 9 בְּעֵינַי között. Ezen példákat szerintünk nem helyesen választotta, mert ezek azon jelenséggel függnek össze, hogy a betűk egy szóban helyet cserélnek és hogy ' -al felcseréltetik. L. pl. Ex. 11, 6 בְּמַחֲוֹתָם

¹⁾ Une série de Queré Ketib, étude grammaticale, Paris 1891.

szebirin בְּמַחֲוֹתָם; 37, 8 kethib קָרָאתוּ, keré קָרָאתוּ, a ' a kethib-ben a ה elé került és ' -vá vált. Számos hasonló példa található a keré-kben. Az említett יְשׁוּעָה (Zsolt. 14, 7 és יְשׁוּעָה ib. 53, 7) talán szintén így magyarázható. — A 156. oldalon (2. sor) a hasznavehetetlenné vált tóra-példányok egy tudósnaál való előadására Maimonides helyett a régebbi forrás b. Megilla 26b idézendő.

Arról nincsen véleményeltérés, hogy a biblia szövege legrégebbi alakjában scriptio continua-ban volt írva. A szókra való bontásnál itt-ott hiba eshetett (nyomok még a maszoretikus szövegben, pl. I. Kir. 20, 33 stb.) és e pontban nem egy különbség van az alexandriai fordítás és a maszoretikus szöveg között, melyekből 15 feltűnő, a maszoretikus szövegre kedvezőtlen példát tartalmazó táblázat állítatik össze. A kritika tehát fel van jogosítva, hogy ezen segédeszközökkel nehéz helyek megvilágítására még akkor is éljen, ha a régi verziók a szókra való új felbontást nem támogatják. Nagyon megvesztegetők a következők: Gen. 49, 19. 20 maszoretikus szöveg מֵאִשֵּׁר בֹּטְסֵד פֶּלַעַל מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : I. Kir. 19, 21 masz. szöveg. מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : Hozzá teszkek egyet, mely Luzzatto S. D.-tól származik: Jes. 10, 26 מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : nem ad értelmet, ἀπαξ λεγόμενον; de ha így bontjuk fel מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : megszünik a nehézség. A régi tanuktól támogatott eltérő szófelosztás a Hebrew Bible-ben מֵאִשֵּׁר = מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : (sokkal héberesebb volna מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר :), a többi מֵאִשֵּׁר = מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר : (158—162).

A végbetűk korának kérdését két oldalon intézi el (163—164). Két tabellát ad, melyekből kitűnik, hogy a masz. szövegben is vannak végbetűk a szó közepén és fordítva, továbbá, hogy a LXX szók elválasztását ismeri a végbetűk ellenére. Utalok 1894-ben megjelent iratom: »Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből« 86—90. lapjaira, hol bebizonyítottam, hogy a végbetűket az első század fordultáig gyakran vegyest is használták és hogy ezeket a talmudban amiatt nevezték מֵאִשֵּׁר (nem מֵאִשֵּׁר)-nak, hogy czélozzanak végbetűi rendeltetésükre és hogy ezen alkalmazásukat az emlékezetbe bevessék. Eredetileg ugyanis nem jelentette מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר = »prófétádtól«, hanem : מֵאִשֵּׁר : מֵאִשֵּׁר »a végbetűdről«, mert a v-t úgy ejtették ki, mint a ם betűt.

2, 3, mihez a jegyzetben קרי ילו áll; 2, 14.: קישל, jegyzet קרי ילו; Gen. 49, 11 קרי ילו, jegyzet קרי ילו. Ahol tehát a keré csak az orthographiai sajáttságot javítja, a vocalisatió a szövegben adatik. Így vélem G. eljárását értelmezhetni. Nem értem a következőt: I. Sám. 1, 17. szöveg: קישל, jegyzet קרי ילו. Ha itt a kethib és keré között nemcsak az írásban, hanem az olvasásban is van különbség, miért vocalisálja G. elve ellen a szöveget magát? I. Krónika 12, 39 a szövegben áll קישל, a jegyzetben קרי ילו; mi a különbség קישל és קרי ילו között, hogy az első a szövegben van vocalisálva, az utóbbi nincs? Miért van Jóh 6, 2. קישל a szövegben vocalisálva és a jegyzet megjegyzi קרי ילו, míg Jesaja 3, 16 קישל a szövegben nincs vocalisálva s a jegyzetben קרי ילו áll? Mindkét esetben a ' és ' közötti különbségről van szó. Jóh 31, 11. hiányzik קישל fölül a circellus masoreticus és u. o. 38, 41. קישל sajtóhiba. Jóh 39, 26. a jegyzetben áll קישל alak feltételezéséhez, midőn Chaggaj 2, 12. קישל, Ezechiel 16, 8. קישל és Ruth 3, 9. קישל áll. Tán csak nem Baerneki kiadásában a 70. old. a Jóhból idézett קישל-hoz tett kérdőjelemből?

A keré-ekkel összefüggésben vannak a Szevirin (187—196), melyek több esetben a szöveg eredeti olvasásmódját őrizték meg. Ezen Geiger által nyomtatékosan megvédett nézethez csatlakozunk. A Szevirin (סבירין = úgy hinnők) az eredeti olvasásmódot tarthatták meg: Gen. 49, 13 קרי ילו helyett), amint azt kéziratok, szamaritán szöveg, Onkelosz LXX. Syr. és Vulgata olvassák; Ex. 6, 27. קישל (קישל helyett); ib. 25, 39. קישל (קישל helyett); Num. 33, 8. קישל (קישל helyett); stb. A Szevirin, melyek beható szövegkritikáról tanuskodnak, lassanként leszorultak és egészen mellőztettek. Jakob ben Chajim csak 200 סבירין-t ismert, melyeket Frensdorff, Masora Magna I. 369—373. csak gyűjtött, de nem bővített, Ginsb. ellenben körülbelül 350-et jegyzett fel, ami tekintélyes növekedésről tanuskodik. Ezek a סבירין-ból, mint gyűlölethöz gyakran nevezték, és a codexekből még kiegészíthetők volnának. Némely סבירין más bibliakéziratban mint ' szerepel és megfordítva. Ezért G. azt véli: »Ebből látható, hogy ugyanazt a varianst, melyet az egyik maszoréta iskola Keré-nek nevez, egy más iskola Szebir-nek nevezi.« De talán csak az idevonatkozó jegy-

zetek fölcseréléséről van szó. Mindenesetre G. teljes dicséretet érdemel, hogy a Szevirinneke érvényt szerzett és jegyzeteiben mindenütt fölvette. Baer csak a végén adta azokat. A Hahn-féle biblia (új lenyomat Lipcse 1893.) csak két Szevirint hoz a lapszálon, melyeket Letteris is (az angol biblia-társulat elterjedt bibliájában) utánnyomott.

Igen tanulságos a Maarbaé (nyugatiak = palesztinaiak) és a Madinchaé (keletiek = babyloniaiak) közötti eltérések összeállítása és megbeszélése. Itt (197—240.) G. az anyagot nemcsak szaporította a kéziratokból, hanem a mennyire e pont fölött ítéletek, kritikailag rendezte és szövegkiadásának néhány jegyzetét javította. Tudvalevőleg a mi kiadásaink a palesztinai recensiót követik. A zsidóság az írott tanban a palesztinaiak tekintélyét, a szóbeli tanban a babyloniaiakat (babyloni talmud) ismeri el, ami e két nagy alkotás történetére élénk világot vet.

Ezen előadáshoz helyesen csatlakozik a Ben-Aser és Ben-Naftali közötti eltérések leírása. G. megtámadja a Levita óta uralkodó véleményt, hogy a mi szövegeink a Ben-Aser és a nyugatiak recensióját képezik, mert találhatók benne Ben-Naftali olvasásmódjai is. Épp ily kevésbé osztályozhatók a kéziratok, ha esetleg Ben-Aser, vagy Ben-Naftali olvasását mutatják.¹⁾ G. a legapróbb részletekig beható ismertetését adja a két iskolafő közötti eltérésnek: 1. קישל (250—54.); 2. az אכל tő különböző alakjai (255—63.). A kéziratok és régi nyomások tekintetbe vételével az összes helyekre kiterjeszkedő tárgyalás azon új tényt deríti ki, hogy túlnyomó részben Ben-Naftali olvasása van elfogadva. 3. קישל alakjai (264—66); 4. A dages ברים-ban (264—65); 5. a ב- és ל-dal ellátott szavak, melyeket ' követ (265—268. pl. קישל vagy קישל stb.) 6. A dages használatáról a ברכות-nál bizonyos föltételek mellett gondos táblázat következik a két iskolafő közötti eltérésről és egy synoptikus sorozata a Dikduke-Hateamim szabályainak. A kéziratok összehasonlításának eredményét G. maga 9 pontban foglalja össze (285—86). Elitéli a Baer-Strack-féle kiadást,

¹⁾ Már Maimonides tette az ismeretes állítást: וכן אהנו סומכין על קריאתו (של בן אשר) בכל האצות האלה, ואנשי מורה סומכין על קריאתו בן נפתלי.

mint amely nem felel meg a kézirati hagyománynak. Ez utalással meg kell elégednünk. Ginsburg úgy itt, mint e »Bevezetés« többi részeiben is néhány maszórának, melyeket »The Masorah« című thesaurusában lenyomtatott, forrását adja meg. A következő fejezetet: »The Masorah« ... mely 5 szakaszból s az 5-ik ismét 13 alszakaszból áll, külön fejezetben tárgyaljuk.

IV.

Egy compositionalis hiba folytán a maszórát tárgyaló szakaszban oly anyag kerül szóba, mely már előbb is tárgyalatott. Hasonlítsuk össze a 2. alszakaszt »A mássalhangzók felosztása szavakra« a III. fejezettel: »A szavakra való osztás«; a 3. alszakaszt »A végbetűk behozása« a IV. fejezettel: »A kettős- és végbetűk«; a 4. alszakaszt »A matres lectionis behozatala« a II. fejezettel »Az orthographia«. Valóban érthetetlen előttiink, hogy miért ne tartozzanak a maszórához a VII. f. »A Keré és Kethib«; a VIII. f. »A Szevirinneke nevezett olvasásmódok«; a IX. f. »A nyugati és keleti recenziók« a X. f. »A Ben-Aser és Ben-Naftali közötti eltérések«, mint ez G.-nél abból látszik, hogy e kérdéseket a maszóra előtt tárgyalja. E szakaszok összevonásával nemcsak teret takarított volna meg, hanem a feldolgozott anyag is áttekinthetőbb lett volna.

Első sorban a négyzetírás bevezetéséről van szó (277—296). De miután e kérdésről az 1894-ben megjelent, Ginsburg által azonban figyelembe nem vett s az irodalom felsorolásában 295. old. 1. jegyzetben sem említett művemben: »Zur Einleitung in die H. Sch.« 48—80. ll. kimerítően beszéltem, általános-ságban utalok az adott tárgyalásra és itt csak néhány javításra szorítkozom. Hamis azon állítás (287 l.), hogy R. Jehuda L., mely név alatt a patriarcha értetik, időszámításunk szerinti 140—163. években virágzott és hogy R. Nathannak egy Halacha-gyűjteménye »Misna vagy Toszetta d. R. N.« cím alatt ismeretes volna. G. valószínűleg az »Aboth di R. Nathán«-ra gondol; I. Juda patriarcha pedig legkorábban ha 189-ben halt meg s 140-ben még nem volt patriarcha. — Mar Ukba babyloniai s nem palésztinai volt, mint az olvasó 288. old. 4. sor után gondolhatná. — A régi héber írást valószínűleg ׀׀-nak és nem ׀׀-nak hívták, tehát legalább a ׀׀ olvasás

bizonytalanságára kellett volna utalni. Ginsburg nem közli a zsidó hagyományból az összes idevonatkozó adatokat, nem hoz rendszeres bizonyítékokat a régi héber írásnak a 2. században való alkalmazásáról és mégis (290) arra az eredményre jut, melyre én, s amely nézetet, tudomásom szerint, eddig senki sem vallotta. Örülök, hogy Ginsburg e pontban egyetért velem. Miután az ó-héber írás oly soká volt használatban, egész biztos, hogy a lassu átírásnál az új quadratírásba hibák csúszhattak be. Ginsburg több helyet mutat (291—296), hol a mi szövegünkben ׀ és ׀, ׀ és ׀, ׀ és ׀ fölcseréltek, mert ezek a betűk a régi phönecziai írásban hasonlóak voltak. Ismeretes Luzzatto gyanítása, hogy Jes. 11, 15. ׀׀׀׀׀ állhatott és nem ׀׀׀׀׀.

Miután a szóbeosztás keletkezését és néhány eltérést e pontban megérintett (296—97), újból a végbetűk bevezetésének kérdését tárgyalja (297—99). Miután utalunk újból többször említett munkánkra 100—105. l., amely fejtegetésekkel Ginsburg nagyjából megegyezik, javítsuk ki a 298. old. idézetet, hogy ׀׀׀׀׀ ׀׀׀׀׀ helyett ׀׀׀׀׀ ׀׀׀׀׀. A fordítás: »R. Jeremia mondta R. Sámuel nevében, aki mondta R. Izsák nevében« javítandó »Izsák fia«, mert ׀׀׀׀׀ j. Megilla 71 d. 35 sajtóhiba, e helyett ׀׀׀׀׀. Azután a matres lectionis bevezetéséről szól röviden s azt a több mint merész állítást kockáztatja, hogy ez czivódást idézett elő a szadduceusok és farizeusok között. (?)

Következik az 5. alszakasz, melyben »A héber szöveg és a Septuaginta mássalhangzói« felirattal a 300—468 old. 13 fejezetben főképpen a maszoretikus adatok a talmudból és midrás-ból vannak összegyűjtve és megbeszélve. A Septuagintáról kevésbé van szó, csak egy hely van az Aristeas levélből és a talmudból lefordítva. A zsidók változó magoktartásáról a görög bibliafordításhoz és a görög nyelvhez általában Joel értekezett »Blicke in die Religionsgeschichte« cz. művében I. 1—42., amire utalni kell. A LXX a talmud által említett eltéréseinek függeléke, melyet Ginsburg 302. l. ígér, nem található. E szó ׀׀ hiányzik a 303. l. 9. sor. Ginsburg kifejti, hogy az iskolák elterjedése a bibliai szöveg megállapításához vezetett és ez különösen a samaritán s görög versio ellen irányult. Bár az iskolák történetéről több dolgozat létezik, Ginsburg rövid előadásában mégis több hibát követ el. A 304. old. lent

szó szerint ezt mondja: Simon ben Setach (80. Kr. előtt) magasabb iskolákat vagyis akadémiákat alapított minden nagyobb vidéki városban és elrendelte, hogy minden 16 éves fiatal ember látogassa azokat (Jer. Kethub. VIII. 11.). Az idézett helyen erről szó sincs, mert csak az áll, hogy Simon b. S. három intézményt létesített, ezek közül az egyik. »שלושה חנויות הולכין לבית הספר« »Magasabb iskolákról vagy akadémiákról« nincs szó; miképpen is lehetett volna elrendelni, hogy minden 16 éves ifju akadémiát látogasson? Ez annyit jelentene, mintha manapság elrendelnék, hogy minden ifju látogassa az egyetemet. A miről szerző szól, az b. Bába Bathra 21a található, hol a népiskolák (nem felső iskolák) behozatala Jósua b. Gamalanak, Josephus kortársának, érdeméül van betudva, aki azt is elrendelte, hogy a gyermekek már 6—7 éves korukban menjenek iskolába és nem 16 éves korukban, mint az megtörtént, mert a felnőttek tanítóik iránt engedetlenek voltak. Simon b. S-ről b. Kiddusin 66a van szó, mint aki a tant újra helyreállította, miután Jannai a tudósokat megölette. Javítandó az idézet 305. old. 2. j. Peszáchim 12a 112a-ra, továbbá a 305. lapon idézett helyek nem fedezik a szöveg állítását.

Miután a — véleményem szerint kielégítően még nem magyarázott — »מקרא סופרים« és »עשר סופרים«-ról volt szó Geiger felfogása szerint, 309—316 ll. a *lecta sed non scripta* és 317—319 ll. a *scripta sed non lecta* kerülnek tárgyalás alá. II. Sám. 8, 3-ról a »Masoretische Untersuchungen«-ban először általam kimondott vélemény van felhozva, természetesen hallgatagon, minthogy G. csak a tudománnyal törődik, nem pedig a szerzőkkel. II. Sám. 18, 20-ról azon véleménynek adtam kifejezést, hogy az eredeti szöveg a kethib, de בן helyett כן csuszott be, amit egy jegyzet, כן כתיב ילא כן formán kijavított. De e jegyzetet félreértették és úgy fogták fel, mintha a nem irott כן is olvasandó volna. Elfogadható azon gyanítás (310. l.), hogy Jeremiás 31, 37 (s nem 38) באם (= בָּאִים) nek ditto-graphiája.

A puncta extraordinaria-kat illetőleg (318—334) G. nagyjában elfogadta nézeteimet, melyeket a »Masoretische Untersuchungen«-ban előadtam és így röviden végezhetek. A rendkívüli pontok korára vonatkozólag »Tanulmányaimban«

97—102. értekeztem, hol néhány pótlékkal is szolgáltam, melyek, mint látszik, G. előtt ismeretlenek maradtak. Midőn ezekre utalok és a szerző feldolgozásával való összehasonlítását az olvasóra bízom, csak azt jegyzem meg, hogy G. a kéziratokból egy maszórai megjegyzést idéz Zsolt. 27, 13-hoz, ahol מלבעלה ומלמטה hiányzik. Gyanításomat, hogy e versben a pontok a bibliai hely dislocatióját akarják jelezni, G. megemlítésre méltónak sem találta.

A négy lebegő betű keletkezését, melyről 334—341 van szó, a »Masoretische Untersuchungen« 46. l. és »Tanulmányok« 91. l. próbáltam magyarázni. Nevezetesen arra utaltam, hogy a talmud nem ismeri a lebegő ׀-t Jób 38, 13-ban és gyanítottam, hogy keletkezését egy rosszul értett jegyzetnek köszönheti, ilyenformán מרשעים חלילה, melyet úgy értettek, hogy »mindkét ׀ a מרשעים-ban lebeg, holott csak azt mondja, hogy az ׀ a második מרשעים-ban lebeg. A lebegő ׀ Zsolt. 80, 14. egy nagy ajin,¹⁾ mely eredetileg a zsoltárok középső betűjét jelezte Kiddusin 30a szerint. De miután a betűk száma páratlan, úgy mondták חלילה ׀ ׀ ׀ ezt hibásan úgy értették, hogy az ׀ a lebeg«. Ép így lehetne Birák 18, 30-ban a lebegő nun eredetét egy בנניסה חלילן ׀ jegyzetre visszavezetni.²⁾ Tehát csak Jób 35, 15-nél kell föltennünk, hogy valamely másoló egy minta-codex-szé vált példányban az elfeledett ׀-t utólag a sor fölé irta, ami azután így is maradt. Bővebb megokolást az említett helyeken. G. tőlem csak egy fordítási hibát fogadott el, amennyiben e szavakat בנימין בנה חילל בית האל (I. Kir. k. 16, 34.) így fordítja: »Napjaiban (Achabéban) építette Chiél Éli házából Jerichót« helyesen »a Béth-Élből való Chiél«. Feltűnő, hogy G. szokása ellenére, melytől csak kivételesen tér el, itt a jegyzetekben (342, 2., 343, 1. és 2.; 344, 1. és 346, 1.) a héber idézetek helyét ugyancsak héberül adja. G., aki mindent lefordít, nem számít talán oly olvasókra, kik

¹⁾ Figyelemre méltó, hogy Felix Pratensis (1517) rabbinikus bibliájában tényleg מרשעים-ban egy Ain mausculum áll, mint G. 340. említi.

²⁾ Königsberger művében: »Aus Masorah- und Talmudkritik« azt az ellenvetést teszi fejtegetéseim ellen, hogy hiszem-e, hogy Jonathan tényleg Mózes unokája volt? De polemiáját a Birák könyvének szerzője ellen kellett volna fordítania, mert 20, 28. szerint ez valószínűleg e véleményen volt.

ily idézeteket önállóan elolvashatnának. Az idevonatkozó talmudi helyek magyarázatát illetőleg l. Mas. Unters. 56, különösen a G. által a 341. l. jegyz. idézetekhez. Simon b. Jocháj-nak יוֹחֵיכָיִין-re (Genesis 33. 4.) vonatkozó szavaiban יהלכה a הלכה szó nem világos. Masor. Unters. 23. הלכה-t gyanítottam, de ma már ezt nem tartom valószínűnek. Bacher előttem már régebben azon nézetének adott kifejezést, hogy itt הלכה-t kell olvasni. Azt hiszem, eredetileg csak הלכה állott, mely egyenlő jelentésű מִסְרָה »hagyományozás«-sal, mint ez b. Nazir 30a-ból kitűnik s בידוע csak magyarázó glossza.

A *nun inversae*-ről (342—345) G. is a régi nézetet hozza föl. Nézetemet, hogy e fordított nun-ok csak a 8. században lettek bevezetve, míg eredetileg Numeri 10, 35. 36. és Zsolt. 107, 23—28. 40. csak pontok állottak és hogy נִקְדָּה-ból van rövidítve, mint פְּתוּחָה-ból és סְתוּמָה-ból, G. nem tartotta megemlítésre méltónak, bár oly tudós, mint Neubauer, ki e nézetet még bizonyítékkal is támogatta, azt Kolumbus-tojánsnak nyilvánította (Jewish Quarterly Review III. [1891] 540). Hamis G. állítása, hogy I. Juda patriarcha mondta volna, hogy a tóra 7 könyvből áll (343.). A jegyzetben idézett két helyen erről mi sem áll és ezt egy amóra mondta a patriarcha véleményének alapján, mint Sabbath 115b (nem שבת טז, mint 343. l. adva van, hol ezenkívül כִּי־עֲשֵׂה ki-egészítendő) olvasható. G. hivatkozik (342, l. j.) Szifré Numerira (22a Friedmann) és nem jegyzi meg a nehézséget, melyet e hely nyújt. Ott ugyanis ez áll: וְהָיָה בְּנֶסֶךְ הָאֵין נִקְדָּה עָלָיו מִלְמַעְלָה וּמִלְמַטָּה מִפָּנֵי שְׁלֹא הָיָה זֶה מְקוֹמָן רַבִּי אֲמַר וְכוּ', רִישׁ אֲמַר נִקְדָּה עָלָיו מִלְמַעְלָה וּמִלְמַטָּה מִפָּנֵי שְׁלֹא הָיָה זֶה מְקוֹמָן. Ugyanazon magyarázat tehát egy helyen kétszer! Egyszer névtelenül s azután Simon (b. Jochaj) nevében. Talán a szöveg hibás és b. Sabbath 116a szerint, hol ugyanezen barajtha idéztetik, javítandó, úgy hogy ez állna ott: רִישׁבִּי אֲמַר עֵתִידָהּ פִּרְשֵׁהּ ז' שְׁתֵּיעָךְ מִכָּאן וְהָכָה בְּמִקְוָמָה. Kielégítőbb magyarázatot köszönettel fogadnék el.

Miután a VIII. alszakaszban (346—7) az euphemistikus olvasásról van szó, mint pl. יְשׁוּלָה = יִשְׁכְּנָה stb., szerző »a szóferim javításai«-nak tárgyalására tér át. 3. sorozat van: 1. Mechilta 39a (11); 2. Szifré 22b (7); 3. Tanchuma Exodus

15, 7 (17). Jalkut 1. §. 247¹) a Mechiltából ered, de egy Tikkun Szóferim kiesett, amely ok alapján G. e sorozatot önállóan tekinti. Nyomatékosan kell hangsúlyoznom, hogy eredetileg כתוב הַכְתוּב-t mondtak, mint azt Mechilta és Szifré tanúsítják. Tanchuma is következetesen הכתוב הכתוב and csak a bevezetésben van: וְהָיָה חֵקֶן סוֹפְרִים אֲנִשִּׁי וְכִנְיָהּ הַכְתוּב שֶׁהוּא חֵקֶן חֵקֶן סוֹפְרִים בְּסֵט הַמְּנוּחָה. Sőt Ben-Aser is azt mondja: (Dikduke Hateamim 44. l.): וְהָיָה לְחֵקֶן כִּינְיָ סוֹפְרִים (l. az egész hely javítását Mas. Unters. p. 49.) és tényleg következetesen e műkifejezést használja: אֵלֶּה שְׂכֵינָה הַכְתוּב. Ha tehát a maszóra csak חֵקֶן חֵקֶן סוֹפְרִים-ról beszél, még mindig kétes, hogy itt valódi emendatiókra, tehát tudatos javításokra kell-e gondolni, mint G. erősen állítja. Nagyon tetszetős Pinsker gyanítása, hogy régi időben csak 11 »átírást« ismertek, mint a Mechilta és ezekből tévedés folytán (ס' = י') 18 lett (Kerem Chemed IX. 52). G. e rendszerébe nem illeszkedő véleményt nem említi. E kérdést ki-merítően tárgyalja, hogy bebizonyítsa, hogy itt szándékos szövegváltoztatással van dolgunk (347—63 s nem 319, mint a tárgymutatóban áll). Csak néhány megjegyzést teszek. Hogy ne essem ismétlésbe, utalok Mas. Unters. 50. l., hol a Numeri 11, 15; Maleach 1, 12; Zecharja 2, 12 és II. Sám. 16, 12 »javításai« tárgyaltnak. Hogy nem minden Tikkun Szóferim tényleges javítás, kitetszik Num. 12, 12-ből, hol kétségtelenül szövegünk az eredeti, mert אֲנִי בְּצִוְיָהּ מִרְחֵם אֲנִי וְנִי hasonlat és jobban illik az összefüggésbe, mint אֲנִי מִרְחֵם אֲנִי וְנִי, ami közelebről megtekintve, képtelenség. Éppen így Jerem. 2, 11. jobban illik az összefüggésbe, mint בְּבִדְיָהּ, amint az első félvers mutatja. Ugyanez áll Zsolt. 106, 20, hol בְּבִדְיָהּ szintén nem lehet otlólagos javítás.

Miután G. néhány ismert példát hozott fel »az Isten iránti tiszteletlen kifejezések« eltávolítására, részletesen tárgyalja a szövegváltoztatást, melyet a tetragramm szentsége és tisztelete előidézett (367—99). II. Sámuel 5, 19—25. és I. Krónika 14, 10—16.; továbbá II. Sámuel 6, 9., 11., 17. és I. Krónika 13, 12., 14.; 16. f. 1. stb. összehasonlításából bebizonyítja, hogy יהוה helyettesítettik אֱלֹהִים által. Érdekes, hogy a יהוה-val kezdődő nevek, mint יהוהו stb., az istennévre

¹) G. a szövegben (349) »151 l.«-ot említ s a jegyzetben י' (7).

való tekintetből gyakran י-vel kezdődő névre lettek átváltoztatva, mint יָהוּה stb. Szerző itt igen alapos. Nem kevésbé a הלל szó tárgyalásában, valamint ה- és ו-vel végződő tulajdonneveknél, melyekből 141-et talált. Tisztán teszi szemléltetvé (400—404) azon jelenséget is, hogy a bálványnevek gúnyos átírással pótoltnak (יְהוֹשֻׁעַ = יְהוֹשֻׁעַ stb.). Azon törekvés, hogy a jeruzsálemi templom kultusz-egységét hangsúlyozzák, szintén néhány szövegváltoztatást idézett elő (404—407).

A szöveg történetére vonatkozó nézetét G. abban foglalja össze, hogy szövegünk lényegében ugyanaz, a melyet 100 évvel Krisztus előtt lezártak. Ezzel kapcsolatban szól a talmudi hírről, hogy 3 minta-codex találtatott a templom előcsarnokában és ez alkalommal azon érdekes adatot közli, hogy a pentateuchban הָא 656-szor fordul elő, 457-szer hímnemű és 199-szer nőnemű (409). A »Severus-Codex« 32 variánsát (Epstein a Monatsschrift 34, 337—351. és Neubauer Studia Biblica III. 19. II.) egyenként hozza és tárgyalja, de ezekre most nem akarok kitérni. A szóferim a szövegnek szerkesztői vagy revisorai voltak, a maszoréták¹⁾ pedig a hagyomány fenntartói, de nem többé revisorai. A masora parva-, masora magna- és masora finalist csak röviden jellemzi s tartalmukat néhány lenyomat által illusztrálja s egyuttal bebizonyítja, hogy a m. parva és magna már a 9. században ki volt fejlődve, egyuttal utal a maszoréták közötti különbségre, mint-hogy ők adataikat különböző minta-codexekből vették. Ezen különbség nemcsak a keletiek és nyugatiak közt áll fenn, hanem magában a keletiek maszóra-iskolájában, melyre a mi elfogadott szövegünk visszamen, amint a maszorában gyakran idézett minta-codexek igazolják. Ilyenek: 1. ספר מונה; 2. ספר ספר; 3. ספר מונה; 4. ספר מונה; 5. ספר מונה; 6. ספר מונה.

¹⁾ G. 421. még mindig מַסְרֵת-t ír és megjegyzi: »A régibb formája, melyet a misna használ, מַסְרֵת Massoreth (Abot III. 20.)«, bár Bacher Jewish Quarterly Review III. 785—790 bebizonyítja, hogy az egyedüli helyes pontozás מַסְרֵת és hogy מַסְרֵת egy viszonylag későbbi képzését mutatja a מַסְרֵת-nak. Megjegyzem még, hogy Baer is egy régebbi dolgozatában (Orient XII. s máshol) majd mindig »Massoreth« és nem »Massorah« körülírást használ. A szónak eredeti és helyes alakja tehát még élt öntudatában.

is, Levita helytelen gyanítása szerint csak Pentateuch); 7. ספר מונה; 8. ספר מונה; 9. ספר מונה.

Miután a maszoréták gyakran vitatkoznak egymással hangzókrol és hangjelekröl, G. fölhasználja az alkalmat, hogy ez írásjelek koráról nyilatkozzék. Ujat nem nyújt. Azon bizonyítást, hogy az 5. században a kérdéses jelek még nem léteztek, igazolja Hieronymus, a Midras (Rabba Énekek éneke 1, 11 = 11b Wilna, amire már Rappaport figyelmessé tett, de amit G. nem említ); továbbá Levita szerint Bába Bathra 21ab és Szóferim IV. 8, 9. nyomán és úgy vélekedik, hogy a magánhangzók és hangjelek 650—680 körül keletkeztek. A vonal fölötti pontozási rendszer rövid fejtegetésével és a pontozók megemlékezésével zárul a 182 oldalra terjedő szakasz a maszoráról.

(Folytatása következik.)

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

BRILL SÁMUEL LÖB RABBIKLEVELEI ÉS EGYÉB BIZONYÍTÁNYAI.

Utolsó számunkban (254. s. köv. II.) közzétettük Brill világi bizonyítványait, melyeket az itt adott rabbi-bizonyítványok és ajánló-levelek még messze felülmulnak. Ez áradózó nyilatkozatokból a híres rabbisági elnök ifjúkori alakja sugárzó fényben lép eléünk. Ha e dicséretekből le is vonjuk azt, ami a héber nyelv költői lendületének és a középkori irmodor superlativusok felé hajló sajátosságainak rovására esik, még akkor is az elismerés oly nagysága marad hátra, amelyből a fiatal Brill nagy tehetsége, vasszorgalma és tiszta jelleme világlik ki.

Brill S. L. mesterének Perls Mózes kismartoni, később bonyhádi rabbít vallotta. Perlstől két »chóvere« van, de mi csak az elsőt nyomtatjuk le. A második 5595 Tisri 25-én kelt (= 1834 őszén). E bizonyítványokra czéloz Szófer Mózes itt le nem nyomtatott »ketháb«-ja. Kauders Sámuel prágai rabbisági elnöktől még egy harmadik héber írást is találtunk (1837 január hó), de ezt, minthogy velejében azt tartalmazza, mint a másik kettő, nem adjuk közre. Más ide tartozó írásokat Brill hagyatékában nem találtunk.

Technikai okokból először a héber okmányokat adjuk, még pedig időrendben, azután a németeket. Valamennyit teljes hűséggel, úgy hogy egy-két íráshibát szintén meghagytunk. Sajtóhiba ez okmányokba, úgy látjuk, nem csuszott be.

I.

Perls Izsák kismartoni rabbi »chóver«-bizonyítványa
5594 Chesvan 16 = 1833.

ב"ה

טוב שם משמואל, ישרה נפשו בו ובהבלי שוא לא נאל, ויהודה יעלה למעלה לתורה ולתעודה, ועל מאורות התורה וחכמה ידו הדה, שיכל את ידיו בהשכל, וע"פ השקידה והתמדה ובה ידו בכל, איבעית אימא נמרא, איבעית אימא פלפול וסברא, מותב ומפרק, ורבו דבריו כשמן תורק, ויער לו בלמודים לירות ולהבר, בכל דבר, ונטה לו קן בחבונה ודעת, נחמד ונעים על און שומעת, היה הב"ה המופלג ומופלא ונחמד להשיב ובתורה ומעלות, ומדות, אסף בהפניו שתי ידות, ונקי השכל והסברא, בדרך ברורה, כ"ה שמואל ל"ב יצו הרב המופלא בהפלת חכמים מ"ה עזריאל דיין בק"ק פעסט, אשר למד פה לפניו במדרשו, וה' אדירו ממנו ללמוד בעיון ולהעמיק בדברי ראשונים ואחרונים, וללחום מלחמתה של תורה ברוב אונים ואמיץ כח, ופי שנים ברוח, להרום ולבנות, ולפתוח מענות, במקורי הדעת והחכמה, וידרוך נתיב בים התלמוד וילך הלך ושוב ביד רמה, ע"כ אמרת לכבודו בקהל עם, ולקרוא לו נועם, להקרא בשם הב"ה החבר ר' שמואל יהודה בן מוריט רב ר' עזריאל, כה יהי לו שם עולם למורשה, להקרא בו לתורה ולכל דבר שבקדושה, ויצ"ן מורו, זו תורה וזו שכרו, ורב מעללים, יאכל פריו פרי הלולים, א"ד המדבר לכבוד התורה ולומדי' היום יום ג' ט"ז מרחשון תקצ"ד פה ק"ק אייזשדאט הצעיר יצחק משה פעלס מכרדא.

II.

Kunitz Mózes budai rabbi (aláírás szerint) bizonyítványa
5596 Ellul 21 = 1836.

ב"ה

הרימותי בחור מעם, אחד יחיד כמעט במכסת המון תלמידים הניחי עתה, וראיתי אחרי הוא יעזם הפלת גדולי הדור צדיקים מושלים ביראת השם על אנשי קודש במדינתנו, את הבחור התרוין הנשגב ומשכיל מפואר, הנקוב בשם ר' שמואל ל"ב בן הרב המאריך מ"ה עזריאל ברילל דיין דקהלתנו, בהשתשעתי אתו באומר ודברים ומשא ומתן של הלכה, כי יקר הוא בשפוני טמוני ילדי ישורון, ואם קטן הוא לעינים ראש בחורי ישראל הגדו בתורה וביראת חטא ובהצנע לבת עם ה', איש חי רב פעלים כל יום משרת מסילת התושיה,

רוחו ישר ושבלי נד, ונעתה בו צדקתו גם תורתו גם התמדתו, לכן לא אמנע מהעיד עדות נאמנה על יקר ערך האיש הזה, לעומת אהובי מכובדי ממרחק, ואני תפלת להאצילים מבני אל חי כי יגישו אליו כלי מלא מחוץ ברכה ומשען נועם וישע עדן, ובכן יפרה חון תמימי דרך ברכת עולם להם ולורעם שלה. דברי הקטן מילדי העברים הרויץ תחת משא דבר ה' פה קרית פעסט, ומשרת בקודש להורות עדת ישורון באפען הברכה.
באחד ועשרים לחדש שנים עשר התקצ"ו. משה קוניץ.

III.

Kauder Sámuel és Freund Sámuel prágai rabbisági
ülnökök »mórénu«-bizonyítványa és rabbi-oklevele 5597 Tébéth
22 = 1836 december 30.

ב"ה

שמואל בקורא שמו, טעמו ונימוקו עמו, כי טוב טעמו ורוחו לא נמר נמר ופרסום וכל עצי בשמים שפתותיו ושישנים וישנים דבר הלכה, משנתו סדורה וערובה, מקשיב מאוזן וישמע, ומוסיף כמעין הנובע, היה הב"ה המופלג ומושלם בחיר הבחורים כהרר שמואל ל"ב יצ"ו בן הרב הגדול המופלא מ"ה עזריאל ברילל נ"י דיין דק"ק פעסט מ"ה, למד הרבה ושימש הרבה, ותלמודו מתקיים הרוץ וישנן חריף ובקי, ומשנתו קב ונקי, ויורד לעומקה של הלכה בדעה צלולה, העמק שאלה, וקולע אל השערה ולא יחטא, מבחר ומלבן שמעתתא לאמיתה של תורה, ובמין דבר מתוך דבר, קה לו תורה בבקאות בשים ופוסקים ראשונים ואחרונים, ומצא ידו די השיב לכל שואל דבר הלכה, וכל השקן וחפצו בדבר ה' מתמיד מאוד בלימודו משים לילות לימים, נוסף על זה פעלו תמים, ירא אלקים כל הימים, ויראתו קודמת לחכמתו, לזאת אמרנו ראוי זה הרוץ ולהורות, ול"שב על כסא הוראה, ומרום והלאה יקרא בשם הנאה לו מורנו הרב רבי שמואל יודא וכי' ככה לתורה ולכל דבר שבקדושה יעלה, וגם לעתור בכבוד ועמרה, יעלה מעלה, ב"ד ח"מ הרבני ב"ד מ"ש פה פראג יום ו' עש"ק ר"ב טבת שנת תקצ"ו לפ"ק.

מקום החותם.

הק' שמואל קוידער

הק' שמואל פריינד

IV.

Kauder Sámuel külön rabbi-oklevele 5597 Sebat 14
= 1837 január 20.

ב"ה

להגיד לאדם ישר וטוב, לאיש אשר תורת ה' רוח חכמה ובינה בקרבו, לנבר אשר אמונה שלמה בלבו ואשר יש לו עשר ידות בכל מדע וחכמה, מולו מחמדים וחמו ממתקים, היה תלמידי יקרי והביבי הב"ה המופלא והמופלג בהפלות חכמים ומושלם במעלות ומדות יקות, חריף ובקי הרוץ וישנן

מיהרר שמואל ליב בן הרב המאיהג מרה עזריאל ברילל נ"י דין דקק פסטה. אף שכבר מוסמך ממני ומהרב הנאון מרה שמואל פריינד נ"י לדרן ולהורות ולשיב על כסא הוראה בכל עיר בישראל, בכ"ז באתי באלה הדברים להוסיף על הדברות הראשונות ולהעיד, שכל ימי היותו פה במדרשו שנה קהל מרעים, לא מש מתוך אוהל התורה, ולמד בבתי ש"ס ופוסקים ראשונים ואחרונים בהתמדה ושקדוה רבה, פרט תורתו פרי מגדים, ושיחתו כפ"ס עם נרד"ם, וחציו שנונים וחודוים לחשיב דברים נכוחים. ראיתיו יורד לעומק הלכה ולאמיתיה של תורה, כי לו חילים כנכר לשדר בהרים ולקציץ בעומק הלכה בהרצאתו ובפסלולו חריפתא כאחד הגדולים אשר בארץ. בקי הוא מאוד בש"ס ופוסקים, ויש לו יד וישם רב בראשונים ואחרונים. ומבלעדי אלה התורניות נאמן שמואל לאלקוה ויראתו יראת שמים קדמה לחכמתו. כל באי שערי יעדון ויעידון שמדקדק האיש הישר הזה בכל ד"ס קלים וחמורים מבלי לשנות אות אחת מכל מה שהסמינו הפוסקים. לא נמצא עולתו בו לא נמצא בו שכולה והאמת מן בעדו הוא ירא וחד על דבר ד' ועמד בצדקתו מתחלתו עד סופו. ולפי מעש שנותיו ויבנה ויגדיל ויעלה מעלה ומעלה בשנים מעוטות יצא שבעו ושמו בשם הגדולים ויפוצו מעינותיו הוצה, כי ברוחו פ' שנים החכמה והתבונה ד' יהיה עמו לעשות ענף ולשאת פרי, והתולה ארץ על בלימה ירום קרנו מעלה ומעלה. לזאת באתי להעיד עדות נאמנה לאהבת האמת ולאהבת התורה ולומדיה.

כ"ד הכותב פה קק פראג יום ו' עש"ק י"ד שבט תקצ"ו לפ"ק
הק' שמואל ליב קורדע-מקום החותם

V.

Schwab Löw pesti főrabbi rabbi-oklevele 5538 Tisri 12
= 1837.

בע"ה

כן אמנם כי דברי הרבנים המובהקים הג"ל ו' הודעים בשער בת רבים לשם ולתהלה דים לעוד נור ועטרת חכמים על ראש איש אשר התהלך במישורים והביק אור חכמתו לעיניהם זה כמה, ואינם צריכים עוד חוק ממקום אחר, אכן גם אנכי החוש התאפק לא אוכל והצקתי רוחי להלל בתוך קהל ועדה איש אשר הציב לו יד בשלושה תורה חכמה ויראה הנה לו למורשה ה"ה חב' המופלג והנבחר, וך הרעיון נקי השכל הודר במשינות תושת הרר שמואל ליב בן הרב המפורסם והמופלא נכר חכם בעני מיה עזריאל ברילל נ"י דין מצוין דקהלתו נ"י. דרכו נועם ראייתו, ואת שאהבה נפשו בו מצאתי בעומק תהלוכת שכלו הונה בדת אל מאין הפוגה, ומנחל עדנים הנובע ממקור אמת יורה נפשו השוקקה לתורת ד' תמימה, הרבה למד והרבה שנה והרבה אסף בחפציו משי"ס ופוסקים ראשונים ואחרונים וברוב לב נכון יעלה היום ירד בקעות מקשה ומפרק בנה וסותר שואל ומשיב לבדו וללכן דבריהם

¹⁾ Ez az okmány Kauder és Freund rabbi-oklevelére van írva.

עד יצא מנהג משפט ומסיק שמעתא אליבא דהלכתא וזולת זה גם בעל החכמה חמד לשבת ובסמני המדעות אחו למען תהיה גם התורה גם החכמה נר לרגליו ואור לנתיבותיו ושיתן אחו יד תלחנה בנפשו אהבת ה' ויראתו. נלל בן אמתי לאיש אשר אלה לו יאה הוד ותפארת, יקר זה לדרן ולהורות בישראל הלכה ותורה יעשה כבוד ויסלה בעשרה, ונשגב שמו בעלותו לסות אבן הראשה ולכל דבר שבקדושה להקרא בשם מורו הרב וכו' והשומעים יכריזו משימי מעונה חלם כחיים מבייבה העליגה הכ"ד המדבר לכבוד התורה ולומדיה פה פסטה יום ה' י"ב תשרי התקצ"ו.
הק' ליב שוואב בעל הג"ל מקום החותם.

VI.

Horovitz Lázár bécsi főrabbi ajánló-levele Rappaport
S. L. prágai rabbisági elnökhöz 5602, a szefira 26. napján
= 1842.

ב"ה יום ה' כ"ז לספירה שנת אה"ל ישרים יפוח לפ"ק ויוען.
שלום וישיע רב, באהלו יקרב, היה כבוד ירד ה' וירד נפשי הרב הנאון המופלג המהולל בתשובות דרוגן ושגון, יקר רוח ואיש תבונות, חכם השלם במדעים, מרה שלמה יהודה כ"ץ רפאפארט נ"י ראב"ד דקק פראג יע"א.
ידידי! נשתי היום להדין אליו מכתבי לדרוש בשלומי הטוב ושלום ביתו, ולדבר טובות עבור מיכ"ל ידידי חב' המופלג בתורה וביראת שלם במדעים מיה שמואל יהודה ברילל בן לידו הרב המאיהג מרה עזריאל ברילל דין דקק פסטה יע"א. אשר מעורו שקד על דלתי חכמים, ויראת ה' על פניו כל הימים. לעסוק אהב בתורה וחפץ ה' הצליח בידו, וגם את העולם נתן בלבו ואסף בחפציו רוח חכמה ומדע, והן עתה שם עצה בנפשו ללכת אל עיר ברלין הבורה, להשלים את עצמו בעיר איתן מושב המדע כלשונות ומדעים, אמנם אין לו שם שום מדע ומכיר, לכן בקש ממני להלות פני ידידי הרב נ"י כי ייה' בטובו מחול לאיש להיות לו לפה ולמליץ אל מכיריו ומיודעיו חכמי לב שבעיר הג"ל, נא מאד למלא מבוקשו בזה כי ראוי והגון הוא. לכבודו ולקרבו, ומחמת כי נאחו אני בסבך הטרדות לא אוכל להאריך כאשר עם לבבי בעת אשר אני דובר אל אחד ממיועדי וידידי, דברי ידידי ואיש המיון בכל עת לטובתו ודורש שלום כל החיים, בלב תמים.

הק' אלעזר הלוי איש הורוויץ.

כתובת האגרת הזאת היא

לד הגדולה ודרכה, יצב אלומתו וגם קמה, היה כבוד הרב הנאון החכם המופלג בתורה ובמדעים, התריף ובקי משי"ס מיה שלמה יהודה כ"ץ רפאפארט נ"י ראב"ד דקק פראג יע"א.

VII.

Rappaport S. L. prágai rabbisági elnök ajánló-levele
Horovitz Lázár bécsi főrabbihoz 5643 Ellul 22 = 1843.

בית יום א' כ"ב אלול תר"ג פ"ק פראג.

לכבוד ידידי הרב הנאון המופלג החכם השלם יקר רוח וטהור לב בשית
מוהר"ר אלעזר הלוי איש הורוויץ נ"י האבד"ק וזין יצו.

זכור אזכור עת פקד ב"ת אלי לשלום את מוכ"ז החכם הדיק נבון לב
בתלמוד ובמדעים מוהר"ר שמואל ליב ברילל נ"י, ועתה הנחו הולך ושב
דרך הגה לעיר מולדתו ולבית אביו אחרי הוסף לאסוף עוד מעלות
המודות בלשונות וחכמות בערים הגדולות אשר באשכנו המדינה. מדי לא השיב
ידו עוד ח"י משקוד על ספרי ר"ל בכל ענין, עד כי יש בו תקוה רבה כי יגדל
שמו וימצא חן בעיני אלקים ואדם, לא יתפאר באשר ישיש או יכאסר כל חלקה
טובה ברת. באבני נזק, כאשר ינהגו המתפרצים היום, לא ידע ולא ישהה בכל
הר קדשנו, כי אם ישכיל ועשה שריש למטה ופרי נחמד למעלה, יהי לנפץ אדרת
המשמח אלקים ואנשים. ולכן לא הדלתי מהשב עתה נמול לבית, ולפקוד בעת
את מוכ"ז אליו, אולי ימצא איהו מקום רבנות לפניו אשר יוכל ב"ת לתמכו
במדרותיו הנעימות והמתקבלות על לב, ואז ידע כי דרש טוב למענו, וגם נתן
שמחה בלב ידיו ומכבוד כערכו הרב ד"ש באהבה. שלמה יהודה ליב ב"ת
רפאפורט.

VIII.

Bróda Nátán sasvári rabbi rabbi-oklevele 5606 Ab 15
= 1846.

בע"ה.

אנכי בדרך נתי ה' פה ק"ק פעסטה, עבתי על שדה איש אפיתי, זה
דודי ורעי מנוער מעלת כבוד הרב המופלג הכס המולל מוהר"ר עזריאל ברילל
נ"י דיי" ר"ב פה פעסטה, באתי לגנו, ובצילו חמדתי ויישבתי זה קרוב לחמש
ימים, ראיתי נטעי שעשועיו, נטעי נעמים, ובתוך הגן עץ נחמד עושה פרי קדוש
הלולים, בן יקור, היה הבחור המופלג, מורג הריון פיפיות מוהר"ר שמואל ליב
ברילל נ"י, ומדי יום יום עברתי דרך אנויות בלב ים התלמוד, וכדי הרב החרף
מוהר"ר מושט האנוה נותן בים דרך, ובמים עוים הש"ס ופוסקים, נתיבה, הולך
קדמת אשור, בדרך ישר כאשר יאות לעוברי ים התלמוד, ולדלות פנינים לאסוקי
שמעתתא אליב' דהלכתא, ונאדר בקודש ביראתו הקודמת לחכמתו, וכבר גדולי
נאוני חכמי פראג, ואחריהם, כבוד הרב הנאון מ"ר דארת' נתנו מהודם בסמיכת
הכמים להרב החרף מ"ה שמואל ליב הנ"ל לדון ולהורות מיד ולהורה, ואמרת
אני עם לבי, לאחוז בשולי מעיל מעלת גדולי הרבנים הנ"ל לסמוך בכל כחי
להרב מוהר"ר נ"י יורה ודעה, ידן ידן, יתור ויתור, ויהי כי תקראנה מקרא

קודש להעלותו ולהושיבו באחת מערי ישראל לרב ומורה, אזי מקבלה ואילך
נחת ינחתו בו, ויכרכו ברשת ההגיון הא לן והא להו, במילי דאגדה, נפת תפתנה
שפתותיו, ויישישו כי ימצא נבר נבר בנובין, גדול בתורה ובמ"ע.

ד"א הכותב והותם לכבוד התורה ולכבוד האמת פה פעסטה, יום א' ט"ב

אב תר"ג.

אם הק' נטע ברודא רב דשוסבורג.

IX.

Kauder Sámuel prágai rabbisági elnök német rabbi-
oklevele 1836 december 30.

Herr Samuel Brill, Sohn des Herrn Israel Brill, Religions-
Vorsteher zu Pesth, der von Jugend an sich den rabbinisch-
theologischen Studien widmete und ihnen immer noch obliegt,
kam vor einiger Zeit nach Prag, um auch meine talmudisch-
theologischen Vorlesungen zu hören, und ich fand gleich bei
seinem ersten Erscheinen in ihm einen talentvollen, fleissigen
jungen Mann, welcher es schon sehr weit in den erwähnten
Studien brachte, und je länger ich ihn kennen lernte, je mehr
vortreffliche Eigenschaften und täglich zunehmende Ver-
vollkommnung ich bei ihm entdeckte, und derselbe hat es
nunmehr, nachdem er ein Jahr täglich meinen Vorlesungen
beiwohnte, so weit gebracht, dass er jeder israelitischen
Gemeinde zu ihrem grössten Nutzen und Frommen als
Rabbiner, Religionsvorsteher und Volkslehrer vorzüglich vor-
zustehen im Stande ist, und sehe mich umso mehr veranlasst,
gedachten Herrn Samuel Brill dieses wohlverdiente amtliche
Rabbinate-Zeugniss zu ertheilen, weil derselbe nicht nur nebst
seinen rabbinisch-theologischen Kenntnissen und Fähigkeiten
auch andere achtungswerthe Wissenschaften und Kenntnisse
besitzt und somit die Anforderungen der Jetztzeit in scien-
tifischer Hinsicht befriedigt, sondern auch sein rein religiöser
und moralischer Lebenswandel, seine humane Denkungsart,
sein edler Charakter und sanftes Gemüth ihn besonders zum
geistlichen Hirten qualificiren. Urkund dessen meine eigen-
händige Namensunterschrift und das beigedruckte Amtssiegel.
So geschehen

Prag, den 22-ten des Monats Tebeth 597, das ist der
30-te December 1836.

Samuel Kauder,

erster Oberjurist u. Religionsvorsteher.

(L. S.)

X.

Schwab Löw pesti főrabbi német rabbi-oklevele 1839. márczius 8.

Auf Ansuchen des Rabinats-Candidaten Herrn Samuel Brill von hier, bezeuge ich hiemit der Wahrheit gemäss, dass ich Gelegenheit gehabt habe nicht blos denselben als einen sittlich-frommen und in seinem Wandel musterhaften jungen Mann kennen zu lernen, sondern auch mich zu überzeugen, dass er sich unter Anleitung seines würdigen Vaters, Herrn Israel Brill Rabinats-Adjuncten, allhier und anderer angesehenen Rabbinen unserer Zeit im Gebiete der mosaismischen Theologie tiefe und umfassende Kenntnisse erworben habe, so dass derselbe auch in Ansehung seines Wissens vollkommen geeignet sey in einer Israeliten-Gemeinde als Rabbiner und Volkslehrer zu fungiren.

Pesth, 8. März 1839.

Löw Schwab, Oberrabbiner.

(L. S.)

XI.

Mannheimer J. N. bécsi hitszónok ajánló-levele dr. Sachs M. berlini hitszónokhoz 1842 április 22.

Herrn Dr. Sachs Ehrwürden, Prag.

Wien, den 22. April 1842.

Verehrtester Freund!

Herr S. L. Brill aus Pesth, Rabinats-Candidat, ersucht mich um einige Zeilen an Sie, die ihm eine freundliche Aufnahme bey Ihnen sichern könnten.

Ogleich wir beide am besten wissen, was es mit solchen Empfehlungsschreiben auf sich hat, zudem Herr Brill zu denen gehört, die sich am besten selbst empfehlen und sowohl durch ihr erstes Auftreten und Benehmen, als bey fort-dauerndem Umgange durch Kenntniss und Ansichten für sich einnehmen; so wollte ich doch meinerseits der billigen Anforderung an mich nicht entgegenstehen *לֹא מֵנִיעַ טוֹב מִכַּעַל* und empfehle Ihnen daher denselben aufs beste, es Ihrer eigenen Einsicht überlassend, das obige Urtheil zu bewähren.

Auf sonstige Gegenstände der Verhandlung kann ich heute nicht eingehen, da ich eilends, in Gegenwart des Bestellers diese Zeilen schreibe und der Antwort auf mein Letztes noch gewärtig bin.

Ich grüsse Sie herzlichst, sammt all den Ihrigen und sehe bald der Versicherung Ihrer fortdauernden Liebe entgegen, wie ich selbst verharre mit Herz und Seele Ihr innigstergebener

Mannheimer.

ZSIDÓ POLGÁROK II. JÓZSEF KORÁBAN.

Ballagi Géza »A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig« munkájában ¹⁾ csodálkozik Szirmay Antal azon állításán, hogy II. József a zsidókat polgári joggal ajándékozta meg, holott — amint Marczali Henrik írja ²⁾ — a császár uralkodása alatt fentartották az elvet, hogy zsidó polgárjogban nem részesülhet, ennél fogva a polgárjogért folyamodó zsidókat elutasították.

De az alább közölt okirat tanúsága szerint II. József idejében mégis megtörtént, hogy a zsidóknak polgári jogot adtak, és a mi legérdekesebb, egy szabad királyi városban, Eperjesen, mely csakis II. József 1783. rendelete óta becsájtott kebelébe zsidó hitűt.

Jubilier Simon Hirsch-nek hívták azt a zsidót, kinek Eperjes város Manigay Pál Tádé alispán közbenjárására 1789 október 7. »jus civitatis«, polgárjogot juttatott, három hónap mulva pedig még Izsák nevű fiát is fölvetta a polgárok közé.

Természetes, hogy a császár halála után a két eperjesi zsidó polgárjussának is vége szakadt. A városi tanács 1791 márczius 18 törölte őket a polgárok sorából.

A tanács döntését Jubilier Izsák 1807 július 24 — apja ekkor már meghalt — főlebbezte a helytartó tanácshoz. Instancziájában a tőle elvett polgárjogot avval az érveléssel kéri vissza, hogy a polgárjog örökölhető jog, mely apáról fiúra száll és hivatkozik az 1790/91 országgyűlés végzésére, mely a zsidókat azon állapotba helyezte vissza, melyben 1790 január 1. voltak. Eszerint a folyamodó apja révén polgár volt 1790 január 1. és így törvénytelenül cselekedett az eperjesi tanács, midőn őt a polgárjogtól megfosztotta.

A helytartóság négy nap mulva tudakolódzott a bepanaszolt városnál, hogy miért vetköztette ki a polgárjogból Jubiliert, kinek két háza, kertje, üzlete van Eperjesen. Eperjes november 14. azt a választ küldi föl, hogy polgárjog személy-

¹⁾ 214. o.

²⁾ Magyarország története II. József korában, II. 275. o.

hez van kötve, nem örökölheto és kéri a helytartóságot, hogy ne adja vissza a polgárjogot Jubilier Izsáknak, mert érdeketlen rá.

A helytartóság deczember 15. a város információja szerint határozott és Jubilier Izsákot elutasította.

A Jubilierék polgárjogának megadására vonatkozó okirat az Országos levéltár helytartósági osztályában (Iudaica, 1807, Fons 30, pos. 1—2, no. 16004 és pos. 3—4, no. 25349) található és így hangzik:

Nos Judex, et Senatus Regiae, ac Liberae Civitatis Eperjesiensis damus pro memoria praesentium per vigorem significando, quibus expedit, universis: Nos excussa in hunc finem, ad condignam Instantiam Iudaei Isaaci Jubilier gremialis quaestoris, Civium matricula, in eadem reperisse: tam praefati Supplicantis Patrem Simeonem condam Hirschel die 7a 8bris 1789 quam et ipsum recurrentem Isaacum Jubilier die 25a Januarii 1790. tempore illo, quo Civitates in Politicis Comitatum Jurisdictioni suberant, Jus Civitatis hujus, erga adurionem ejus temporis Domini Vice-Comitis obtinuisse quidem, ast Anno 1791 die 18a Martii, ita desiderante gremiali Electa Jurata Communitate, e Catastro Civium utrumque expunctum fuisse. Harum authentico Civitatis hujus Sigillo munitarum Testimonialium Litterarum vigore mediante. In Sessione Magistratuali Eperjessini die 10a Martii 1807 celebrata. Extradatum per jur. Vice-Notarium Josephus Reszovszky m. p. P. H.

Keszthely.

DR. BÜCHLER SÁNDOR.

ALSÓ-AUSZTRIÁBÓL 1670. SZÁMÜZÖTT ZSIDÓK MAGYARORSZÁGON.

Istenben boldogult, áldott emlékezetű tanárom, dr. Kaufmann Dávid érdeme, hogy a bécsi és alsó-ausztriai zsidók utolsó számkivetésének történetét megírta. Ide vonatkozó munkájában külön fejezetben ¹⁾ emlékezik meg a hontalanná vált osztrák zsidók Magyarországon történt letelepedéséről.

¹⁾ Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien und Niederösterreich, 190—191. old.

A nagy tudású szerző két számüzöttet ismer, kik Magyarországon találtak új hazát: Liepmann ben Ázriel rabbit, ki Pozsonyba és a könyvértő Gerzsont, ki Budára költözött. Dr. Kaufmann jól vélekedett, midőn úgy nyilatkozik, hogy Pozsony környékét, a régi zsidó gyülekezetek székhelyeit, egyes üldözöttek szintén fölkereshették. Sejtését a két alábbi adat igazolja, mely arról ad számot, hogy Herlingen Jekutiél ben Jóél bécsi számüzött Pozsonyban, a Waltersdorfból kiüldözött Jakab ben Nátán pedig Köpcsényben talált menhelyet és örök nyugalmat az ottani temetőben.

Jakab ben Nátán előjárója és tekintélyes tagja volt az egykoron népes és híres köpcsényi hitközségnek; lelke 1692. augusztus 17., elul hó 5., szállt föl az üldözöttek igazságos urához. Sirfelirata:

פ"ט
ויעבו מצבה זאת ויעמיד
ליעקב לחק ה"ה האלוף המנהיג
הקהלה שמו היה מכובד בין
אנשי סגולה כהר"ר יעקב
בן ה"ר נתן ג"ל ממנורשי וואלטרש
דארף ויאמר אלקים אל
יעקב קום עלה לנ"ע ביום ה'
אלול ת"כ ל' תעבה.

Herlingen Jekutiél pedig 1741. julius 21., támuz 26., aggkorban tért a sirba. Sirfelirata, mely a pozsonyi régi temetőben olvasható:

פ"ט
הישיש ה' יקותיאל בן ה"ר
יואל הרלינג ממנורשי
ווינא אשר בכל ימיו הלך
בדרך ישרה ונשא ונתן
באמנה עבד את ה' ביראה
י"ן בקדושה ובטהרה
ונאסף אל עמיו זקן ושבע
ימים יום ה' כ"ז תמוז תק"ל
תעבה

Ha nem tévedünk, úgy a Pozsonyba vándorolt Liepmann a szomszédos Köpcsény választotta rabbijának és e szerint

ő volt az a Jomtov Liepmann rabbi, ki 1721 és 1725-ben a köpcsenyi Chevra-Kadisa alapszabályait 32 pontban megállapította. Erre vonatkozólag következőképpen szól a nevezett hitközség Chevra-Kadisának statutumkönyve:

הפנקס הלה העתקי מפנקס תיק"י"ח (1758) אשר נתק מפנקס ת"פ"ה ות"פ"א לפיק אות באות בלי חסר ויתיר עם כל התקנות אשר ליקט וחברו אדוננו מורינו ורבינו המאור הגדול המפורס מ"ה י"ט ליפמן ד"ל כמנין ל"ב.

Keszthely.

DR. BÜCHLER SÁNDOR.

ÉZSAIÁS 10, 16.

לִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל הָאֵלֶּה הָיוּ צְבָאוֹת בְּמִשְׁמְנוֹ רוּחַ וְחַתָּה כְּבֹדוֹ יְקָ יְקָ בִּקְדוֹ אֵשׁ.

Az idézett versben synonymiek כְּבֹד és מִשְׁמָנוֹ szók, valamint a יְקָ-nak megfelel וְ חַתָּה. Hogy mire értendő a מִשְׁמָנוֹ szó, ezt megmagyarázza Ézs. 17. fej. 4. v., ahol ugyanaz az ellentét van, mint versünkben. מִשְׁמָנוֹ — a test, a hús kövérsége, zsirja. Nehezebben illeszkedik az összefüggésbe יְקָדָה szó, mely hogy u. o. átvitt értelemben is vehető, mutatja a יְקָ ige. Versünkben az ellentétet nem viszi keresztül a próféta, legalább szövegünkben ez nem világlik ki. Hogy כְּבֹד nem veendő elvont névnek, ezt mutatja a חַתָּה helyhatározó, mely megfelel a יְקָ-nek a מִשְׁמָנוֹ szóban. Itt konkrét főnév, épúgy mint מִשְׁמָנוֹ — a hús zsiradéka. Ezt érezte a targum Jónathan és ezért fordítja: וְחַתָּה מֵאֵשׁ יְקָדָה. R. Jóchanan ismert mondásához (Sabbath 113b., Szanhedrin 94.) hasonlóan, ruhával. Az agádikus magyarázat azonban megbontja a kép egységét és ezért ajánlatos, hogy יְקָדָה-t testrésznek vegyük. Azt hiszem, hogy יְקָדָה olvasandó. A szó defecte van irva és a chólem ezérével pótolandó.

Asur királynak gőgös fennhéjázásáért való büntetését írja le a próféta. A büntetést egy beteg test képében mutatja be. Sorvadás és láz a betegség.

Hogy כְּבֹד szó konkrét név, azt látjuk különben a 16. zs. 9. verséből, ahol כְּבֹדִי és לִבִּי val. synonym. Hátra volna csak annak kiderítése, milyen funkciót tulajdonítottak a májnak, a melyről biztosat nem tudunk, mint pl. a szívről, a vesékről.

Csurgó.

DR. WELLESZ GYULA.

A máj legtöbbször az áldozati kultusznál említetik. Ezekiel (21, 26) a májból való jóslásról szól; a Siralmakban (2, 11) »kiöntve földre májам a legmélyebb szívfájdalmat jelenti; Példabeszédek (7, 23) »a nyíl meghasítja máját« a meghalás kifejezése. A mellette levő képben megfelel neki יִשְׂרָאֵל. Látjuk, hogy a májat, épúgy mint a szívet, a gondolatok és érzelmek székhelyének, az élet központjának tekintették. Nézetem szerint a szentírás több helyén יְקָדָה olvasandó יְקָדָה helyett. De erről jelenleg nem akarunk bővebben szólni.

(Szerk.)

ÁBÓTH DI R. NÁTHÁN II. VERZIÓ 17. SZAKASZA ELSŐ MONDÁSÁNAK MAGYARÁZATA.

וְאֵל תְּחִיֹּשׁ מִן הַפְּרִיעוּת שֶׁכֵּל מִי שְׂחָא מְחִיֹּשׁ מִן הַפְּרִיעוּת לְבִי מִפְּחַד עָלָיו כֹּל הַיּוֹם שְׂנֵאמֶר אֲשֶׁר אֶרֶם מִפְּחַד תְּמִיד (משלי כ"ה י"ד). וְכֵן אֵתָּה מוֹצֵא בְּאֵימָה שְׂמֵחָה שְׂתִיִּיִּי בִּי לֵקֵחַ תְּחִיִּיִּי מִן הַשְּׂחָן בִּי לֵקֵחַ שְׂנֵאמֶר בִּי פֶחַד פֶּחַדְתִּי [וְכֵן] לֹא שְׁלוֹתִי וְלֹא שְׂקֻטִּי וְלֹא נַחֲתִי וְכֵן דְּוָם (איוב ג' כ"ה י"ז).

A kiadó, Schechter, ez érthetetlen mondást vagy יִשְׂרָאֵל-ra javítandónak, vagy egészen törlendőnek tartja. Azt hiszszük azonban, hogy e szöveg világos értelmet nyer, ha a יִשְׂרָאֵל ige jelentésével tisztába jövünk (I. I. Sám. 27, 1; Kóhel. 2, 20).

Bába Meczia 21b Abaje és Rába vitatkoznak a יִשְׂרָאֵל »שֶׁלֹּא מֵרַעַת« kérdéséről. Abaje azt tartja, ha a találó megtalál olyan elveszett tárgyat, melynek hiányát a tulajdonos még nem vette észre, akkor az elveszett tárgy nem mehet át a találó tulajdonába, mivel a tulajdonos még le nem mondhatott róla. Világos, hogy itt »lemondás« a szó jelentése. Másik jelentése a szentírásban »kétségbeesni« (Jób 6, 26). Ezen értelemben magyarázza R. Náthán a II. verzió 17. fejezetében: »Ne essél kétségbe a büntetés miatt, bizzál Isten szeretetében s könyörületességében és ő meg fog téged menteni, miként megmentette Jojakint, Juda utolsó királyát, ki 37 esztendőn keresztül börtönben sinylődött, aztán kiszabadította Evil Merodach« (II. Kir. 24, 27).

De lehet a יִשְׂרָאֵל szónak még kétféle értelmét megállapítani, még pedig 1. kétkedni, 2. aggódni. Az első értelmezést

megkívánja az említett misna összefüggése s illetén felfogás mellett nagyon jó értelmet nyerünk: »Ne csatlakozzál a gonosztevőhöz; és ha látod, hogy boldogul, hogy rámosolyog a szerenese napja, ne *kételkedjél* Isten büntetésének bekövetkeztén« (Abóth 1, 7).

A másik értelmezést pedig találjuk az idézett mű I. verziójának 9. fejezetében s a második verzió 17. fejezetének elején, s ebben rejlik a cikkelyem elején jelzett szöveg megfejtésének kulcsa.

Ime, ez az értelme: *Ne aggódjál* a büntetés miatt, mert az, aki a bekövetkezendő büntetés miatt aggódik, az folyvást remeg, élte minden napján. Óva inti a bölcs király is az embert, hogy szive ne remegjen egyre a büntetéstől (Pb. 28, 14). Ám itt különös súly helyezendő az idézett versnek második felére, amely a szövegben nincs kiírva, mert az adja meg a kapcsolatot a következő idézethez. És *מקשה לבו* nem makacskodást vagy keményszívűséget jelent, hanem az író *»sziv-szorongatás«* értelmében vette (1. Ézs. 8, 21 és Jóh 30, 25). És a *מקשה לבו* kitétel egyezik a *לבו מפחד עליו* kifejezéssel a mi szövegünkben.

Találóképpen a példa, a melyet az író Jóh életéből említ. Ime, Jóh is remegett s éppen az a büntetés, melytől legjobban rettegett, érte utól; rettegett a fekélytől s azzal sújtatott. (Jóh 3, 25. 26.)

Fölfogásom mellett bizonyít R. Lippmann Heller is, aki azt hangoztatja, hogy a tanna nem javasolja a büntetéstől való aggódást és félelmet *»כי דבר זה מדה מגונה«*, mivel ez csunya tulajdonság.

Nem kell tehát javítani a szövegen és nem kell törölni belőle és mégis helyes értelmet ad.

Lehet, hogy e mondás az Alexandriában élt, elgörögösödött zsidók erkölceit ostromozza, kik a görög pogánykultusz befolyása alatt a kegyetlen sors hatalmától s az istenek féltékenységtől folyton-folyvást remegtek.

Fiume.

DR. FARKAS JÓZSEF.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS.

1. E folyóirat utolsó számában a 275. lapon azt olvassuk: »E munkából is csak egy példány létezik Szegeden a Somogyi-könyvtárban.« Ezen állítást oda javíthatom, hogy Brill Azriel említett 1821-ben megjelent munkájának egy példánya az ó-budai izr. hitközség levéltárában is található.

2. Dr. Bacher. V. úr »Félreismert *ראה* kitételéhez« bátorkodnám utalni R. Tanchuma b. Ab. szavaira: M. IV. k. 16 f. I. vers. Rasinál is: *ומה ראה קרה?* 7. v. *וקרה שפקה חי מה?* *ראה לשמות זה?*

3. Ami pedig dr. Ungar úr »Apróságai«-t illeti, figyelemzetném: Hogy a birtokomban levő Machzor zulezbachi kiadás 1770-ből az *אלהי נגור*-t az említett kihagyásokkal közli. Ez a Machzor a *גדל*-ban *אל*-t és *תקיר*-ot pontoz.

Deutsch H. 1898-ban kiadott imakönyvében *להתפילין*-t olvasunk.

Említett machzorom szintén *אל חי וקים* és *אהבך אב הרחמן* *אל*-ot szövegez.

Ami a két ritust illeti *לך וייתן*-nál, szerény véleményem szerint az egyik kisebb betűvel van szedve, úgy mint *והוא רחום* *של בך*. Egyben bátorodom felemlíteni, hogy az említett *ביתך שמה*, *מומר שיר הנופת*, *פישת קרבנות* = *סידור* *מי*, *יהי רצון מלפני אבנו שבשמים* *של בך*. *יהי רצון של ביתך החדש* *שעשה* van.

Ó-Buda.

BATÓ J. LIPÓT.

IRODALOM.

A PALAESTINAI AMÓRÁK AGADÁJA.

(III. kötet, írta *Bacher Vilmos* a budapesti országos rabbiképző intézet tanára, Strassburg 1899.)

A fentjelzett kötettel egy huszonegy éves irodalmi munkásság nyerte befejezését. E munkásság méltó a verejtékre, mely egy úgy terjedelménél mint lényegénél fogva sajátos termő földet fáradszónál kézzel gyümölcsözővé varázsolta, megtisztítva azt dudvától és csalántól, melylyel az idők folyama elárasztotta, s utat egyengetve mind azok számára, kik a kelet e szellemi tündérvilágába behatolni kedvet és hajlamot éreznek. Mert habár Zunz, Rapoport, Krochmal, Satzkes, Chajes, Weisz, Frankel, Friedmann és Buber nyomozásai e téren többé-kevésbé korszakosoknak mondhatók, a mennyiben az agada tartalmát, keletkezését és a vele nagyjában összekötött czélzatokat ismertette, egyuttal nyelvbeli és tárgybeli oldalról is fejtegetik, azonban az agada behatóbb történetét, az abban szereplő egyes szerzők részét emez irodalomfaj megteremtésében, nagyobb készütséggel és hivatottsággal Bacher-nél senki sem tüntette fel, és mutatta ki. A szerzőnek: »A babylóniai amórák agadája«, »a tanaiták agadája« (két kötet) s »a palaestiniái amórák agadája« (három kötet), méltán mondható az agada irodalomtörténetének. Az előttünk fekvő harmadik vaskos kötet felöleli az egész negyedik századot, különös figyelemben részesülnek benne még olyan amórák is, kik bár mint agadisták nem is magaslanak ki oly szembe-
szökően, de mint a palaestiniái iskolák oszlopos képviselői tekinthetők. (L. a XXII. fej. 647—776. l.). Azonban tulnyomó többségökben az e kötetben felsorolt agadisták tekintély számba jönnek az agada terén, úgy mondásaik gazdagsága, mint állí-

tásaik szellemessége és eredetisége tekintetében, el nem hallgatva azt sem, hogy mint lelkiismeretes gyűjtők és továbbítók (tradensek) a századok szellemi öröksége felett éber szemmel őrködnek, hogy az lehetőleg csorbitatlanul származzék át az utókorra, olyanok közvetítésével, kik ugyan megnevezve nincsenek, de nagyban járultak hozzá az ötödik században keletkezett midrasirodalomhoz. Ezen irodalom névtelenül maradt kezdeményezői élén ott áll Tanchuma ben Abba, a kinek a szerző egy negyvenkét oldalra terjedő fejezetet szentel, melyet mi a kötet legfényesebb részének tekintünk (465—512 l.). Megjegyezzük e helyen, hogy Frankel ama feltevése, hogy a Jerus. Berachot 7. előforduló Tanchum azonos lehet Tanchuma b. Abbával, eltekintve a scholasztikai név mellől törlendő szótól, talán avval is volna támogatandó, hogy, mert mint a szerző is megjegyzi, Tanchum Josua b. Chanánja módjára a judaismust más hitiek támadásai ellen hathatósan megvédték, benne Izrael vigaszát tisztelték. Csattanós példa e nézet mellett a Gen. r. és Lev. r. 33. és 34. fej. elbeszélt tevékenysége Tanchumának, midőn esőhiány idejében a nép vigaszának válik be, hasonlóképen midőn u. o. az emberi könyörületességre való ráutalással Isten könyörületességét idézi elő. Hálára késztető függelékként fűződik e fejezethez Epstein Ábrahámnak a Tanchuma midrasok keletkezéséről szóló nézete, melyet szerző tulnyomó pontjaiban magáévá tesz s melynek vejele az, hogy az e nembeli midrasok tartalmára és formájára nagyban gyakorolt befolyást a későbbi görög rhetor iskolákban divott módszer valamint az egyszerű és rhetorikai homiliára vonatkozó megkülönböztetés. Kétség nem fér a tudós szerző állításához, hogy a חזקוני kifejezésnek הלל nével való későbbi pótlása arra vezetendő vissza, hogy a későbbi munkákban már előszeretettel simultak a bibliai szólás vagy kifejezés módhoz, valamint már a tanaita midrasokban is a héber nyelv lett használv.

E bámulatos kutató szellemmel megírt kötetről mi jobbat és ezt jobban nem mondhatjuk, mint ha szerző saját szavával élünk emez irodalmi kincsesház megbecsülésénél: »A feladatot, melyet magam elé tűztem, befejezettnek nyilváníthatom. Az agadai irodalom összes alkatrészeit, melyek szerzője nevét viselik, az auctorok időbeli egymás-utánja szerint ismertettem,

a mellett pedig az anyagot még tárgyi tekintetben is tagoltam. A tannák agadája két kötetben (1884. 1890), a palaestiniai amorák három kötetében (1892, 1896, 1899,) nem különben e munka sorozatot megnyitó »a babyloniai amorák agadája« című kötetben (1878) ott található összegyűjtve, kritikailag megvizsgálva, és a lehetőségig hűen visszaadva mind az, a mi agadikus mondások tárgyában a palaestiniai és babyloniai iskolák hagyományaiból, különösen pedig a palaestiniai agadistáktól szerzőik megnevezésével reánk származott.« De a mivel sem e sorok írója, sem más, a ki Bacher felülmulthatatlan munkarejét és képességét páratlan alapoossággal megirt munkáiból megismerte, szerzővel egyet nem érthet, az ama kishitőség, melylyel szerzőnk ama követelés elől kitérni látszik, hogy az agada névtelen alkatrészeinek feldolgozását is vonja jövődöbeli irodalmi tevékenységének körébe. Ha nem Bacher oldja meg a még hátralevő részét nehéz feladatának, csak kevés hasznát vehetjük amaz újmutatásoknak, melyek e feladatot más által véli megoldhatónak. מתחיל במצוה אומרים לו נמר.

Nagybecskerek.

DR. KLEIN MÓR.

IRODALMI SZEMLE.

A magyar nyelv öröndetes térfoglalásával a zsinagóban érezhetővé vált oly organum megalkotásának szüksége, mely a zsinagógai szónoklatot szolgálja. E szükséglet érlelte meg bennünk kilencz év előtt, midőn folyóiratunk szerkesztését átvettük, azt az eszmét, hogy mellékletkép »Hitszónoklatok Tára« czim alatt kiválóbb magyar beszédek adjunk közre. Azonban idevágó felhívásunk (Magyar Zsidó Szemle VIII. 73) nem keltett oly viszhangot, hogy tervünk megvalósítását megkockáztathattuk volna. Az életrevaló eszme azóta sokszor megfordult agyunkban, de keresztül vitelét még most is korainak tartottuk. *Lebovits J.*, baranya-mágócsi rabbi, családásoktól le nem lohadt lelkesedésben ily organum megindítására már elérkezettnek látja az időt és kartársaihoz intézett felhívásában a »Magyar Zsidó Homiletika« első számának megjelenését az elmúlt Ros Hasina ünnepre helyezi kilátásba. Az új vállalatot üdvözljük és sok szerencsét kívánunk.

*

A párisi világkiállítás alkalmából 1900. szeptember havában vallástörténeti kongresszus lesz. A nemzetközi kongresszus felöleli az összes vallásokat, melyekről nyolcz bizottságban lehet majd felolvasásokat tartani. A szétküldött prospectus részletes felvilágosítással szolgál a felolvasásokra ajánlatos problémákról, de ezzel nem akarja a tudósok választását korlátozni. Bennünket közelebből a IV. sectio érdekel, a mely a sémi vallásokat öleli fel. Az egyik pont a talmudot is említi. A felhívást sok neves francia tudós bocsátotta közre, közöttük van Israel Lévi is, a párisi rabbiszeminárium tanára és a Revue des Etudes Juives szerkesztője. A résztvevők sokféle kedvezményben részesülnek.

*

A biblia és talmud pädagogiáját már több ízben dolgozták fel; folyóiratunkban is megjelent egy alapos értekezés Rosenberg Edétől (Ó-Kanizsa) e czimen: »A zsidó népiskola a hagyomány korszakában« (VII. évfolyam). *Singer* Israel (S.-A.-Ujhely) három füzetben foglalkozik ezzel a témával, de nem pusztán történelmi szempontból, hanem azzal a célzattal, hogy tanítóknak és szülőknek utmutatással szolgáljon. Ugyanezért nemcsak a talmudból, hanem a bibliából és a modern pädagogiai irodalomból is merit. Az iratnak czime: »Pflichten israel. Schulmänner nebst Erziehung- und Unterrichtslehre stb.« Kapható szerzőnél S.-A.-Ujhelyen.

*

Utolsó számunkban Horn levelének e kitételét: »Das Sendschreiben S. Lehrenschen Maj.« (267. lap) kérdőjellel láttuk el. Dr. Büchler S. figyelmeztetett, hogy az amsterdami ismert Akiba Lehren körleveléről van szó.

*

Az idei zsidónaptárak közül első helyen említjük a *Brann* által szerkesztett »Jüdischer Volks- und Hauskalender«-t (Boroszló 1899, 1.25 márka). Ennek naptári része igen alapos és irodalmi része igen becses. Az idén minket közelebből érdekel, mert első két cikke azon két beszéd, melyeket *Dr. Rosenthal F.*, boroszlói rabbi és *Dr. Brann M.*, boroszlói szemináriumi tanár, bold. Dr. Kaufmann Dávid koporsójánál Budapesten tartottak. Mindkét szónoklat igen szép. Sikerült

Kaufmann arcképe is, mely megelőzi. Alapos és tanulságos *Dr. Samter N.* cikke »Was thun?« Ebben azon eszközökről beszél, melyekkel a kitérés ellen küzdeni lehetne. Nagy olvasottsággal gyűjti össze egyebek közt a keresztény tudósok, írók stb. nyilatkozatait a keresztény vallásról. Egyéb adatai szintén érdekesek. *Dr. Brann* közzé tesz 27 levelet, melyeket Riesser, a német zsidó emancipatio előharcosa, Steinheimhoz, az ismert zsidó filozófushoz intézett. Szintén érdekesek. *Dr. Steinschneider* folytatja értekezését »Zur Stellung gelehrter Juden unter den Arabern«. Végül újra le van nyomtatva *Dr. Francolin* csinos novellája »Die Flucht vor der Braut«, melyben Abraham Ibn Ezra megkapja Jehuda Halevi szépséges és egyetlen leányát, minek az exegeták és műfordítók még 700 év múlva is örülnek.

*

Az »Oesterreichisch-Israelitische Union« kalendáriuma szintén adja Kaufmann arcképét és *Dr. Gudemann M.* tollából Kaufmann működéséről találó méltatást közöl. Körülbelül azt mondja, hogy K. szerelmes volt Izraélbe. És igaza van. A zsidóságot kevesen lelkesedtek annyira, mint a magyar rabbik mestere. A naptár egyéb irodalmi közleményei Goldstein bécsi főkántor stb.

*

Dr. Flesch A., mohácsi rabbi, »Gondolatok a Talmudból« cz. írata azt tartalmazza, amit a cím mond. Abécézé rendben 78 cikk alá csoportosítja a gyűjtött anyagot, kezdve az *Asszony*-nyal és végezve a *Világrend*-del. A cikkek elég érdekesek és szerző fáradtsága elismerést érdemel. Lapozgatván a műben, több pontatlanságot és következetlenséget veszünk észre és több oly dolgot, ami nem is gondolat. A bevezetésben (6. l.) az mondatik, hogy »az írott tant különösen négy főirányban fejtegették«. A kifejtés mutatja, hogy sz. a »pardész«-ra gondol. Ezt azonban a talmudra magára nem lehet alkalmazni. A »halacha« szó törvényt jelent, nem *utmutatást* stb. (8. l.). Az »agáda« nem *mese*, hanem biblíamagyarázat (u. o.). A *misna* »szó szerinti jelentősége« nem *második* tan, hanem szóbeli tan és a *gemára* nem »befejezés«, hanem »tanulás« (10.). Hogy Hillél siker nélkül próbálkozott volna a hagyományos anyag egybegyűjtésével és hogy Akiba gyűjteménye abbamaradt, (12)

hamis állítás. Az ő munkájuk ami misnánk alapját képezték. Még csak egy megjegyzés. A 3. mondas, melyet szerző idéz, (14. lap) így hangzik: »Három tényező járul leginkább ahhoz, hogy ismeretkörünket előnyünkre szélesítsük: derék nő, kényelmes lakás és alkalmas berendezés«. Egész modern mondas, az ember otthon ül és tanul, ha szép felesége, kényelmes és jól berendezett lakása van. Az eredetiben pedig ez áll (Berákh. 57. l.):

י רבנים מרחיבין דעתו של אדם אלו הן
אשה נאה דירה נאה וכלים נאים

= Három dolog teszi derültté az ember kedélyét: »szép asszony, szép lakás és szép ruha«. A talmuddal való foglalkozás nagyon dícséretes, de csak kellő alapossággal. Fájdalom, nem elég az, hogy az ember rabbi.

*

A talmudot, mióta kevesen ismerik, oly sokan emlegetik, hogy nem lehet eléggé ismertetni. Különösen hasznosak a népszerű ismertetések, mert saját hitrokonaink előtt is kezd a talmud mythikus alakká válni. E szempontból elismerést érdemlő felolvasás az, melyet *Auspitz Adolf* a váradi hitközség tanácstermében 1897-ben »A Talmudról« tartott és iskolája értesítőjében ki is nyomtatott. Beszél a talmudról mint irodalmi műről, keletkezési koráról s sok szép mondatot idéz belőle. A részletekben lehetne egyet-mást kifőgásolni.

*

Az irodalmi hírek között említett munkában *dr. Bacher V.* a szentírásmagyarázat legrégibb műkifejezéseit magyarázza főleg nyelvi szempontból. Helyesen emeli ki, hogy ez a terminologia lehetővé teszi, hogy pillantást vessünk azon korok biblia-exegézisébe, melyekből névvel ellátott mondasok nem maradtak ránk. Biztosra vehető, hogy e műszavak ritka kivétellel Hillél előtti korból származnak. Hillél csak először állította össze a hét szabályát, de nem találta ki ezeket, épügy nem, mint Jismáél a 13 és Eliezer b. Jósze Haggelili a 32 szabályt. Ugyanez áll más terimnus technikusokra is. E sorokkal csak a mű megjelenését jelezzük, részletes ismertetést később fogunk közölni.

*

Az orsz. izr. tanítóképző-intézet Bánóczi József szakavatott és ügybuzgó igazgatása alatt a virágzás magas fokára emelkedett és ma úgy növendékei száma, mint szellemi színvonaluk tekintetében kiállja a versenyt a hazai ily nemű tanintézetekkel. Erről tanuskodik az iskola utolsó Értesítője, melyben Bánóczi J. igazgató az utolsó két évről számol be. A füzet nagyobb részét a tanítóképző 40 éves jubileumának leírása tölti be. Közölve vannak az ez alkalommal tartott beszédek és a beérkezett üdvözetek. Ezenkívül találjuk még benne a tananyagot és egyéb az intézet megismerése szempontjából érdekes közleményeket. Eddig az intézeten 851-en tették le sikerrel a képesítő vizsgálatot. Az utolsó 2 évben összesen 60.

*

Az amerikai rabbik központi egyesülete az irodalmi hírekben említett könyvben számol be azon gyűlésről, melyet 1899 márczius 13—18-án tartottak Cincinnatiban. A gyűlés Istentisztelettel kezdődött, melyen több rabbi tartott lelkes szónoklatot. A gyűlés egyik kimagasló pontja dr. Isaac M. Wise egyesületi elnök ünneplése volt, ki 80. életévét töltötte be. Tanácskoztak egyebek között a zsidó encyclopédiáról két ülésen át, a zsidó erkölcsstanról, a cionizmusról, a házassági jogról stb. Mindezekről közöltetnek az előadások, a határozatok és a diskussziók. Nem állanak a cionisták közé. A pénztári jelentés arról tanuskodik, hogy az áldozatkészség és képesség az újvilágban legalább is oly nagy mint az óvilágban. Az egész nemcsak érdekes, hanem tanulságos olvasmány is. Az együletnek már most is közel 200 tagja van, a mi elég tekintélyes szám.

*

A tudósok nézetei szétágaznak arra nézve, hogy Maimonides az üldözések nyomása alatt áttért-e ideiglenesen a mohamedán hitre? Némelyek azt mondják, hogy ez lehetséges, mivelhogy a mohamedánok nem követeltek egyebet, mint azt, hogy az áttérő ismerje el Allaht és Mohamedet prófétájának. Ezzel a sokat vitatott kérdéssel foglalkozik Kahan H. kis iratában. A létező irodalmat szorgalmasan átkutatta — de Rosenstein M. disszertációját: »Maimuni és az iszlám« nem idézi — és bizonyítani iparkodik, hogy a »zsínagóga sasa« látszólag és rövid időre sem ismerte el az iszámot. Bizonyítékait M. e

kérdésről vallott nézeteiből meríti, a mely ellenében két megbízhatatlan mohamedán író nem érdemel hitelt. Szerző szép olvasottságot árul el, de német írálya korrektebb is lehetne. A sajtóhibák száma legio.

*

A Kautzsch E. szerkesztésében megjelenő nagyszabású műről: »Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments« már megemlékeztünk e helyen. A gyűjteményes munka, melybe 17 elismert tudós dolgozik, gyors léptekkel halad előre. Az ígért 30 füzetből 24 már megjelent, úgy hogy biztosra vehető, hogy még ez év folyamán az egészet megkapjuk. Minden egyes irat le van fordítva és rövid, de tartalmas kommentárral ellátva. A vaskos két kötet legfeljebb 15 márkába kerülhet az aláíróknak, ami két vaskos kötetnél elég olcsó.

*

Dr. Grünhut Lázár jeruzsálemi jeles munkatársunk nagy buzgalommal dolgozik. Az utolsó két évben megjelent három füzet után, amely a midras-irodalomnak volt szentelve, legújában Ezra-Nehemiáról írt kommentárt, szintén héber nyelven, melyből a bevezetés most került ki a sajtó alól. Ez az első rész 11 fejezetre oszlik, melyek közül a legértékesebbnek az első kettő látszik. Ezekben Szaadja gáon Daniel és Ezra-Nehemia kommentárjaival foglalkozik, melyeket szerző éles szeme már az Emunóth Ve-Deóthban talál felemlítve. A többi fejezet isagogiai kérdéseket taglal konzervatív szellemben. Beható ismertetést az egész mű megjelenése után fogunk közölni. A 7 ívből álló füzet kapható Kaufmannál Frankfurt a. M.-ban 2 márkáért.

*

A »Zeitschrift für Hebräische Bibliographie«, melyet dr. Brody H. nagy buzgalommal és ügyességgel szerkesztett, a harmadik évfolyam befejezésével megszűnt. A kiadó ugyan azt jelentette, hogy csak megszakítás fog beállni, amíg megteremt a rendes megjelenés lehetőségét, de, úgy látszik, ez a kijelentés a lap megszűnésének csupán kiméletes formájú bejelentése volt, minthogy eddigelé nem indult meg újra. Az ok bizonyára a pártolás hiányában keresendő, ami elszomorító, mert a mellett tanuskodik, hogy sem a tudományos körökben,

sem a rabbik jó részében nincs meg irodalmunk iránt az érdeklődés azon foka, amely ily organum fennállásának alapját képezi.

*

Változatos és gazdag a németországi zionisták által kiadott »Jüdischer Volks-Kalender«, melyből a jelen évi a harmadik. Az összes közlemények — vers és próza — a zionismust szolgálja, még pedig ügyesen szolgálja. Annyi tüzég ezekben, a milyent csak a lángoló meggyőződés képes meggyújtani. *Nordau* »Heloten und Spartaner« cikkében a zsidók sorsát a helotákéval hasonlítja össze és csak a zionisták spartaiak, mert ők harcososok. Szellemes elmefuttatás. *Rülf* »Was wir sind und erstreben« cz. alatt a zionizmus jogosultságát és szükségét fejtegeti. Leiningen — Westerbürg grófné »Das Kaddisch-Gebet« cz. hangulatos költeményt ír. Ezekon kívül több tanulságos költeményt tartalmaz.

*

Valamennyi naptárt felülmul az »Achiaszaf« héber nyelvű varsói luach. Az irodalmi rész 400 lap és a közlemények száma nem kevesebb mint 48. Legtöbb a vers és a novella, de más cikkek is vannak. Benne találjuk Hildesheimer, Gaster, Mandelstamm és mások életrajzát. Külön-külön cikk van az év történetéről és halottjáról. Természetesen zionista cikk sem hiányzik. Az írók — kettő-három kivételével — mi felénk ismeretlenek, a mi a mellett szól, hogy az új héber irodalmat az orosz birodalomban egész gárda szolgálja. Majdnem valamennyi jó héber stylistá, kik a hébert mint élő nyelvet kezelik. Ki tudnak mindent fejezni. Az egész 8 fotografia díszíti és az ára mégis csupán 1 rubel, a miből a naptár óriási keletére lehet következtetni. Érdekes, hogy az egészben egy német szó sem található. Helyére az orosz lépett. Ezt a kalendáriumot ajánlhatjuk a héber nyelv kedvelőinek.

*

Philo iratainak beosztásáról és chronológiájáról világos és tanulságos értekezést tett közzé *Cohn L.*, Philo legnagyobb élő ismerője, e czim alatt »Einteilung und Chronologie der Schriften Philos« (Lipce 1899. Külön lenyomat a Philologus VII. Supplementbandjából). Philo iratait három csoportra

osztja: 1. tisztán filozófiai iratok, 2. Magyarázó iratok a pentateuchushoz, 3. Történeti-apologetikai iratok. Az első csoportba tartoznak: 1. de aeternitate mundi, 2. quod omnis probus liber sit, 3. de providentia, 4. Alexander sive de eo quod rationem habeant bruta animalia, A 2. csoportba három főmunka tartozik, melyeknek egyes részei külön czimek alatt mint önálló könyvek circuláltak. A három főkönyv a következő. 1. Allegorikus kommentár a Genézishez (*ρόμων ιερών ἀλληγορία*). Ez versről versre haladt, de csak a 2. fejezettől kezdve. Több részlet elveszett. 2. Quaestiones et Solutiones in Genesim et in Exodum. Ebben a fő a szó szerinti magyarázat, de allegorikus értelmezés is adatik, többnyire az előbbi munkából, de röviden. Ez a kommentár valószínűleg az egész tórára kiterjedt. 3. A mózesi törvények historico-exegetikai ismertetése. Ezeket a munkákat Philo zsidó olvasóközönség számára írta. A 3. csoportba történeti-apologetikai iratok tartoznak. 1. de vita Mosis, 2. Ὑποθετικά (feltevések). Ez az irat elveszett. 3. περὶ Ἰουδαίων vagy ἀπολογία ὑπὲρ Ἰουδαίων (csak idézetből ismeretes, talán az előbbivel azonos). 4. Contra Flaccum és Legatio ad Gaium. Ez a csoport pogány olvasóközönség számára készült. Cohn irata felette érdekes és alapos.

*

A szentföldről 44 lapon igen érdekes képet fest *Kirchoff A.* »Palästina-kunde zur Erläuterung der biblischen Geschichte« cz. füzetében (Halle a. S. 1898). Beszél az ország nevééről, a geológiai viszonyokról és a vizekről, a klímáról, az állatvilágról stb. Rövid téren igen sok tárgy kerül szóba. A fejezetek élén megadja az irodalmi forrásokat. A belső életre vonatkozó adatok mint pl. a lakások, a ruházkodás stb., természetesen hiányosak, minthogy a főforrás, a zsidó hagyományos irodalom, nincs még feldolgozva. A zsidó kulturtörténet a talmud korában igen hálás tér volna a rabbik számára. Néhány sajtóhiba: 11. lap közepén »3. Mose 11, 21« h. olv. 22; 17. lap 3. sor »5. Mose 8, 8 a. 9« az utolsó szám törrendő; 28. lap »Jesaiás 9, 1« helyett olv. 8, 23.

ORSZÁGVILÁG.

A SZERB ZSIDÓSÁG.

Belgrád július végén.

Szerbia fővárosa nem nyaralóhely, de ha valaki mégis a legnagyobb kanikulában oda téved — mint e sorok írója — örvendeni fog, hogy a legforróbb napokban, a mikor az aszfalt is meglágyul az ember lépteit alatt, legalább egy kis világ-történeti eseménynek közeli szemlélője. A Dunán alul ugyanis mindig történik »valami« és az embernek jól esik a »valamit« nem mindig az ujság távirataiból megtudni, hanem közelből észlelni és megnézni. A mikor e sorok a rotációs gépbe kerülnek a t. olvasó már bizonyára elfelejtette a szerb volt király ellen elkövetett merényletet, a melyről heteken át a legellentmondóbb híreket olvasta és mivelhogy a politika, a mennyire a zsidóságot nem érdekli és érinti e lapokból ki van zárva, nem a merényletről akarok beszélni, hanem a szerb zsidóságról, a mely e merénylet után lojalitásának szépen adott kifejezést.

A szomszédos Romániával szemben a zsidóság állapota Szerbiában igen kedvezőnek mondható, egyenjogú az uralkodó vallással, elnyomatásról szó sincs, de még a legujabban sájnálattal minden országban mutatkozó, a katolikus pártoktól kiinduló és fogyasztási szövetkezetek alapításában kifejezésre jutó közgazdasági harcokról sem. Volt alkalmam egy pár zsidó tartalékos tiszttel megismerkedni, a kik úgy informáltak, hogy a hadseregben semminemű ellenszenv sem létezik a zsidó katonák ellen. Midőn a szefárd község Milán-nál megjelent, hogy üdvözlje a merénylet megghiusulása miatt, a király köszönetében rámutatott a »Jevreji« elismert lojalítására, a

melyet az uralkodó dinasztíával szemben mindig tanusítottak. De ünnepélyes alkalommal mondott beszédeknek nem kell tulbecsülni. A Jevreji azaz a spanyol zsidók a török uralom alatt ép úgy nyögtek a basák és bégek igája alatt mint maga a szerb nép, alig egy félszázada annak hogy mindketten alula felszabadultak. A zsidók számát 20000-nél többre nem becsülöm — mert igen kevés község van — nagyobb részük nyomorban él, szegény és alacsony műveltségi fokon áll, érthető, hogy a zsidógyűlöletnek nincsen Szerbiában talaja, a nép mint mindenütt jó lelkű, a papság nem igazat, nemesség pedig, mely irigykednek a néhány zsidó gazdagra, egyáltalán nem létezik, a politikai pártok pedig hivatalért viaskodnak. Mindamellettt idővel fel fog bukkanni a zsidó kérdés, a melyet az orosz hírlapok plántálnak át. Olvastam egy orosz lapból átvett »a zsidó kérdés« című cikket, a melyet — meg vagyok róla győződve — csak kitért zsidó írhatott, mert nem zsidó alig ismeri oly behatóan a különböző országok zsidóinak viszonyait. A cikkíró a faji theoria hive, a zsidóságot a keresztény népek esküdt ellenségének mondja, rákbajnak — de hogy képzeli a századokig tartó operációt, azt sajnálattal nem olvashattam, mindenesetre érdekes lehet, mert elég belátó a massacre en masse-t fantasmagóriának mondani és ép úgy a teljes beolvadást. Az orosz sajtó nagyon elterjedt Szerbiában és tudvalevő dolog, hogy a papir contagium terjesztő. Felemlitem, hogy a merénylet következtében egy zsidót is elfogtak, de nem olvastam sehol, hogy ebből fegyvert kovácsoltak volna a zsidók ellen. Az illető ugyan csakhamar kiszabadult, de, a mint hírlík, kiutasított. Érdekes, hogy orosz alattvaló.

Áttérek a zsidók viszonyaira. Pap létemre természetesen első utam a templomba vezet. A t. olvasó elkísérhet, mert utunkban kis ghettófélét fogunk látni. A széles utcákból keskeny utcákba visz kocsink a Dunapartja felé, a hol a zsidó városnegyed terül el. Hogy nagyon tiszta volna az a városrész, legjobb akaratkal sem lehet állítani; a házak külseje harmónikus piszkossága az udvarokkal. Sok jut ebből a nyomor, de ép annyi az emberek tisztaságszeretetének rovására. Semmi jel sem mutatta azt, hogy vasárnap van és közelben ünnepély. A koci minden perczben más utcába, ha utcának lehet nevezni az egymás mellett fekvő házakat, gördül,

az ajtóban a gyermekek, az ablakokon az asszonyok néznek kíváncsian az elhaladókra, asszonyok, a kik a szépség címére fiatalságuk daczára igényt nem tartanak. Különös, milyen mulandó a szépség. A szefárd hajadonok és leányok férjhezmenetelük előtt rendesen gyönyörűek, a barna arcszín, a tüzes szemek, a fekete haj, mely az olasz nőkre emlékeztet, a ruházatban kifejtett fényűzés valamint az ékszerek viselete iránt érzett előszeretet bájos, elragadó szépségekké teszi őket, érdekességüket fokozza a csevegéshez hasonló spanyol jargonjuk. De a mint férjhez mennek, mintha egyszerre minden varázs eltűnnék, testük mondhatnám elveszti a harmóniát, a kövérek típusához közelednek, arcuk elrutul, a szemekből kialudt a tűz — mintha ezek az asszonyok nem szívnék meg a talmud tanítását, az asszony iparkodjék mindig férjének tetszeni, mintha hűtlenek lettek volna a női hűséghez és nem akarnának többé tetszeni. Egy pár év múlva megvénültek, és csak gazdagságukkal iparkodnak még feltűnést kelteni. Szombaton és ünnepen ugyanis fejükön fesz-t hordanak fekete csucsal, a fesz tarka selyemkendővel van körülkötve és e fölött periferiában az aranyok vagy napoleonok sűrűn egymás mellé feltűzött sora csilingel, mellükön pedig a nagy pénznemeket hordják. Ha igazi arany, némelykor ezreket hord magán ilyen asszony. Ez a fejdísz rendesen örökségkép száll az anyáról a leányra.

Bocsánat e hosszú kitérésért, de a szép szefárd hajadonok még hangosabb dithyrambust is érdemelnek, mint a milyent poetai ömlengéshez nem szokott pennám énekelt. Belépünk a tömött templomba, a melyben hálaistentiszteletet tartanak Milán szerencsés megmeneküléseért. Az almemor előtt már egy zsoltárt énekel a három mezamer (kantor) — a községnek dr. Bernfeld távozása óta nincs chachamja (rabbi) — leeresztett talisszal a szokásos egyhangú, nazális melódiában. A frigláda előtt ülnek a király adjutánsa, Belgrád polgármestere és más notabilitások. Ének után egy ügyvéd összegöngyölített talisszal váltja fel a mezamer-okat és tartja az ünnepi beszédet, mely nem volt híján az ügyvédi dialektikának. Vége felé közeledett a szónok, ekkor megreszkedett a templom harsány kiáltásoktól. A szónok mondotta a Zsivió-t (Éljen) és az áhítatos közönség utána harsogta, és mert többeknek kijutott,

többször hangzott fel a zsivió-kiáltás. A frigláda megnyílt, kivették a tóra tekercseket, megrakva arany és ezüst ékszerekkel és a mezamer legöregebbike recitálta a királyérti imát héberül.

Egy félóra sem mult el és az eskenázok (így írják őket és nem askenáz) imaházában voltam, a hol szintén istentisztelet tartatott. Itt is megjelent a király adjutánsa, még pedig most legelőször. Ez a község nagyobbára osztrák alattvalókból áll és most gyűjtöget pénzt templomépítésre. Tagjai nem számosak, sem nem gazdagok, mégis két jótékony intézményt tartanak fen, és betegsegélyző együletet. A Czionismusnak sok híve van itt.

A szefárdok csodálatos még mindig némi büszkeséggel nézik le tedeschi testvéreiket, pedig alig van rá okuk, ha a benszülettségtől eltekintek. Tanult ember alig van köztük, talmudista még ritkábban, a felvilágosultak között is nagy hatalma van a babonának, görcsösen ragaszkodnak spanyol jargonjukhoz, de a vallásosságban, illetve vallástalanságban versenyeznek a németekkel. Az ifjabbak neveiket is szerbesztik és némely Popovicsban az ősi Kohen burkolózik. Foglalkozásuk a banküzlet és sajna az uzsoráskodás, az alsóbb rétegek hamal-ok (teherhordók) és házalók.

A szefárdoknak két temetőjük van. Az egyik a régi, úgy szólva a város közepén az elhagyottság képét nyújtja, térdig érő fű, széttört sírkövek jellemzik a kegyeletet. Fára-doztam kibetűzni egy pár régi követ, de lehetetlen volt, nem voltam képes egyet sem kibetűzni, mely a mult századból származik. Ennek oka ebben van: a szefárdok sírjai különböznek a mieinktől. A szefárd sírhalmok egyenesen emelkednek, nem lejtősen vagy egy fél méternyi magasságra. Tehát parallelogram alakot mutatnak. Ez a négyszög oldalvást téglával van kirakva és rajta vízszintesen, nem állóan fekszik a sírkő. Tán a régi temetőben a sírhalmok fél méternél alacsonyabbak voltak, és a sírkő gyakran majdnem a földön volt. Innét van az, hogy a sírkövek nem csak be vannak növe, hanem idővel besülydtek a földbe, széttörtöttek, részint szét vannak málva és az írásnak rajtuk már semmi nyoma. Az új temető a városon kívül fekszik, tíz év előtt nyílt meg és szépen van rendezve. A szefárd sírkövek egy része itt álló hely

zetben van, és majdnem mindegyikében az alatta nyugvónak fényképe. A temetést ép úgy, mint a szerbek hosszúra nyújtják, valóságosan elkántálják a halottat. Ab hó 9-én a mezamerok a fél kívánatára az »él mólé rachmimot« mondják a sírnál. A halotti menetben a papok a kocsi előtt mennek. Ha a halottnak nincsen rokonsága, fizetett siratónők (mekó nne nóth) kísérik jajveszékeléssel a koporsót a temetőig.

Hadd végezzék e helyen, a hol mindnyájan végezzük földi létünket.

DR. SCHWARZ GÁBOR.

KÜTFÖK.

284. sz.

JÓZSEF CSÁSZÁR MAGYAR RENDELETE A ZSIDÓK CSALÁDI NEVEINEK TÁRGYÁBAN.

Mi Második Jósef, Isten kegyelméből választott Romai Tsászárs; Német, Magyar, Tseh, 's t' országoknak királya; Ostriának Ertzhertzege, Burgundiának, 's Lotharingiának Hertzege 's a' t'.

Minden rendetlenségeknek el-térítésére, melyek az olly emberi Nemnek mind Politikus, mind törvényes dolgaiban, sőt minden tisztviselés nélkül folytatott életében szükséges kepén elé-adják magokat, melyben a' Familiák semmi bizonyos Vezeték-nevet, a' különös személyek pedig semmi isméretes elől-járó nevet nem viselnek, minden örökös Országainkra nézve közönségesen elvégeztetett.

1. §. A' Zsidóságnak minden tartományinkban arra való kinszerítettése, hogy minden Tselédes gazda az ő házi népére nézve, a' Tútor az ő árváira nézve, 's minden nőtelen férjfiúi személy, a' melly sem Atyjának hatalma alatt, se Tútor, vagy Gondviselő alatt nintsen, 1788. esztendőnek első Januariusától fogva bizonyos meg-határozott Vezeték-nevet viseljen; az asz-szonyi rend hajadon létiben az ő Atyjának Vezeték-nevét; a' férjnél lévő az ő férjének vezetéke-nevét fel-vegye; minden különös személy, kifogás nélkül, Német előljáró nevet válaszszon magának, 's azt életének tellyes idejében meg-ne változtassa.

2. §. Más egyéb Nevek, melyek eddig vagy Zsidó nyelven szokásban voltak, vagy azon helyeknek nevéből vették eredeteket, a' hol valaki vagy állhatosan, vagy leg-alább jó ideig lakott, p. o. *Töplitz Schaulem, Kollin Jochem*, 's a' félék, szünjenek-meg.

3. §. Minden Tselédes gazda az ő egész tselédére nézve, minden különös személy magára nézve, azon előljáró, és vezetéke nevet, mellyet magának tulajdonított, leg-alább e' folyó 1787.

esztendőnek utolsó Novemberéig, az helység Magistrátusának; vagy azon hely Elöljáróinak, a' hol néki lakni, vagy tartózkodni meg-engedtetett, Német nyelven írásban bé-jelentsé, 's ezen bé-jelentését a' Vármegyétől deputáltaknak, 's azon Vármegyében lévő fő Rabbinnak egyetemben tett alá-írásokkal, 's petsétlésekkel meg-bizonyította: *Hogy ő mostantól fogva mindenkor N. vezetéknevet, mind azon Német előljáró különös nevekkal együtt, melyeket kiki az ő tselédje közül magának tulajdonított, fel-vette; mindazonáltal amaz N. familiából származott, 's ez előtt N. N. nevet viselt.*

4. §. 1788. esztendőnek első Január. kezdvén minden *környül-meteléshez, születéshez* tartozandó könyvek Német nyelven íratassanak, 's abba a' *született gyermekek, meg-holtak meg-esküttettek* nem más nevekkal, hanem Német előljáró, 's örökre fel-vett vezeték-nevekkal íratassanak-bé.

5. §. A' 3. §ban megparantsolt bizonyág-tzedulákat az helység Elöljárói, vagy annak tisztei szorgalmasan megtartsák — 's azokat az egybe-íratott személyeknek újonnan teendő fel-vetésiben a' meg-újított fel-vetés Tisztének eleibe adják; e Tiszt pedig 1788 esztendőre leg-elsőben kinekkinek mind a' két nevét, tudni illik egyiket, a' melyet kiki eddig viselt, az után pedig kinekkinek a most felvett előljáró, 's vezeték-nevét Német nyelven írja-bé. Következendő esztendőkben pedig az Egybe-íratás könyveibe tsak az *újonnan fel-vett Nevek* íratassanak-bé, el-hagyván amaz eddig szokásban volt nevezeteket.

6. §. Tudtára adattatik itt kinekkinek, 's meg-magyaráztatik, hogy e' végezés nem terjeszti-ki magát amaz írott bizonyságokra, melyeket a' Zsidó nép 1787 esztendőnek utolsó Decemberjéig előbbeni nevek alatt szerzett, melyek előbbi erejekben meg-másolhatatlanul meg-maradnak, akármi módon legyen azokban el-készítve az alá-írás.

7. §. Minden furtsaságnak, tsalárdságnak meg-előzésére, 's e' Törvény fogamatosságának tellyes meg-szerzésére, ezen büntetések szabattatnak-ki.

a) Az olly Rabbín, a' ki 1788. esztendőnek első Januáriusától fogva a' *született gyermekeket, öszve esküttetteket, meg-holtakat* nem Német nyelven, 's nem a' meghatározott nevekkal írja bé, avagy a' könyveknek foglalátját nem Német nyelven írja, elsőben 50. for. büntettetik; másodsor tisztitól fel-szabadíttatik, s' tisztviselésre alkalmatlannak ítéltetik.

b) A' ki pedig jövendőben, akár aszszonyi, akár férjfiúi nemből legyen, nem az ő mindenkorra fel-vett előljáró, 's vezeték nevével, hanem más névvel él, 50. for. büntetessék, ha annyiaval bír; ha nints annyi érteke, minden örökös tartományainkból küldetessék-ki: mindazonáltal az illyen ellen,

annak adósságáról, 's kötelességeiről íratott bizonyságai, ha más név alatt íratattak — is, mihelyest azok reá világosodnak, erejekben meg-maradnak.

c) A' ki az ő bizonyág-tzeduláját 1787. esztendőnek utolsó Novemberéig, a' fellyebb meg-parantsolt mód szerint, bé-nem adja, vagy 10. for. büntetessék, vagy ha annyi érteke nem volna, minden könyörülés nélkül 8 napi közönséges dolog-tételre hajtassék.

d) Ezen büntetésül szabatott pénznek egyik fél része azon községnek Kassájába, a' melyhez tartozik a' vétkes; a' másik fél-része pedig annak adattassék, a' ki az illy parantsolatnak el-mellőzését fel-fedezi, 's bé-jelenti.

Költ Bétsben, a' mi fő, 's lakó Városunkban, Szent Jakab havának 23. napján, ezer hétszáz nyóltzvan hetedik esztendőben; országlásunknak, a' Rómainak huszon harmadik, egyéb örökös országainknak hetedik esztendejében.

Jósef. I. s.; Gróf Pálffy Károly, Föls. Királyi Magyar és Erdély országi Udvari Kantzellárius; Wlassich Mihály. Szabó Gergely Jósef.

Közli: MANDL BERNÁT.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Prof. Dr. Büchler A.*, Die Tobiaden und die Oniaden im II. Makkabäerbuche und in der verwandten jüdisch-hellenistischen Litteratur. Untersuchungen zur Geschichte der Juden von 220—160 und zur jüdisch-hellenistischen Litteratur. *Bécs* 1899. (A bécsi rabbiszeminárium Értesítőjében). — *Dr. Brann M.*, Geschichte der Juden und ihrer Litteratur. Für Schule und Haus. Teil II. vom Abschluss des Talmuds bis auf die Gegenwart. Második átnézett kiadás. *Boroszló* 1899. — Year Book of the Central Conference of American Rabbis. *Cincinnati* 1899. — *Bánóczy J.*, Az országos izr. tanítóképző-intézet Értesítője a XLI. és XLII. tanévről 1897/8 és 1898/9. *Budapest.* 1899. — *Dr. Kiss A.*, Mirjam. Imádságok zsidó nők számára. 2. kiad. *Veszprém.* 1899. — *Kahan H.*, Hat Moses Maimonides dem Krypto-Mohammedanismus gehuldigt? *M. Sziget.* 1899. — *Prof. Dr. Bacher W.*, Die älteste Terminologie der jüdischen Schriftauslegung. Ein Wörterbuch der bibelexegetischen Kunstsprache der Tannaiten. *Lipce.* 1899. — *Dr. Grünhut L.*, Ezra und Nehemia kritisch erläutert. 1. Theil. Einleitung nebst Anmerkungen von *S. J. Halberstam.* Jeruzsálem, 5659 (1899). Ára 2 марка. — *Heller B.*, Mely főszempontból alakította át Goethe az Iphigeniáját? *Budapest.* 1899. (Külön lenyomat az Egyet. Philologiai Közlönyből). — *Dr. Schwarz G.*, Povjest Zidova etc. II. rész. *Eszék.* 1899. — Magyar Zsinagóga. Gyakorlati szakközlöny papok, hitszónokok és ezen szakirodalmat kedvelők számára. Szerkeszti és kiadja *Lebovits J. I.* évf. 1. szám. *Bonyhád.* 1899. — *Dr. Flesch A.*, Gondolatok a Talmudból. *Zenta.* 1899.

A bécsi rabbiszeminárium ideai értesítőjéből vesszük a következő adatokat. Rabbvizsgálatot tett 5 jelölt, kik közül 3 már állást is nyert. Említésre méltó, hogy az egyiket egy galicziai község választotta meg. Hitoktatási képesítőt 3-an nyertek, kik azonnal alkalmaztattak. Az intézetnek 29 hallgatója és 3 tanulója volt. A növendékek segélyezésére jelentékeny összegek állnak rendelkezésre. Az osztrák kormány az anti-

szemita világ daczára évi 5000 (ötezer) forinttal subventionálja az intézetet; a bécsi hitközség 4000 forintot ad. A növendékek segélyezéséhez a Hirsch-alapítvány 1600 forint járult hozzá.

Dr. Hoffmann D., a berlini rabbiszeminárium eddigi talmudtanára, ugyanezen intézetben az elhunyt dr. Hildesheimer helyére rektornak lett megválasztva. Hoffmann magyar származású.

Machnajim nevű palesztinai telep érdekében Londonban a »Chovevi Zion Association« gyűlést rendezett. A politikai czionisták lármája daczára elhatározták, hogy 40,000 frankkal segélyezni fogják a telepet, melynek lakói szegény galiczia hitrokonok.

Uj zsidó község akart a fővárosban alakulni, a mely a szombatot eltörli és a saktólást reformálja. Miután a kormány ilyen községet elismerni nem akart, az illetők a circumcisio eltörlését írták zászlajukra. De e törekvés is hajótörést szenvedett. Az egész új vallásalapítást néhány év óta egy pár ember csinálja.

A »Vágújhelyi Magy. Izr. Középiskolai Egylet« ezéül tüzte ki, hogy a fenálló vágújh. izr. alreáliskolát teljes középiskolává fejleszti és hogy szegény tanulóit segélyezi. Az egyletnek lehetnek alapító, rendes és tiszteletbeli tagjai. Rendes tag az, ki 6 éven át 2 fnt évi tagsági díj fizetésére kötelezi magát, alapító tag egyszerre 50 fntot fizet. Az egylet megérdemli a támogatást és melegen ajánljuk hitrokonaink kegyébe.

Salamon Mózes, turdossini rabbi, ki jelleme, és tudománya folytán szép hírnévnek örvend, a pesti izraelita hitközség meghívására szeptember hó 23-án a főváros rombach-utczai templomában próbaszónoklatot tartott magyar és német nyelven.

Jókai Mór nőül vette Grosz Bella színésznőt, Grosz Mór gépész leányát. A koszorus költő neje megmaradt ősei hitében.

Vészi József, a Budapesti Napló főszerkesztője, Szászsebesen egyhangulag képviselővé lett választva. Az új képviselő felekezeti ügyeink iránt is érdeklődik.

A vérvádát az orientalisták kongressusa Rómában kifejezetten az újabb eseményekre való tekintettel, egyhangulag esztelennek és végére járó századunkhoz méltatlannak nyilatkoztatta ki. A vérvádból a baj a zsidókra, a szegényen a keresztényekre esik. Kinek tettek az orientalisták nagyobb szolgálatot?

Dr. Kaufmann Dávid halála évfordulójára *dr. Rosenthal F.* és *dr. Brann M.* (Boroszló, Wallstr. 1/b) emlékkönyvet fognak kiadni. E czélból kéri a megboldogult tudós leveleit, melyeket az életrajzhoz való felhasználás után a tulajdonosoknak visszaszármaztatnak.

Magyar Zsinagóga. Az irodalmi szemlében említett Magyar Zsidó Homiletika helyett Lebovits J. baranya-mágocsi rabbi fenti című folyóiratot indította meg, amely mint a czimből és a prospektusból látható, a gyakorlati theológiát kívánja szolgálni. Az első füzetben dr. Löw (Szeged), dr. Klein (Nagy-Becskerek) és dr. Singer (Temesvár), egy-egy beszédje és a kiadó egy »haggadá«-ja van közölve. A kiadó számít arra, hogy vállalatát az orthodox rabbik, kiknek a magyar beszédekre szükségük van, szintén támogatni fogják. Sok szerencsét.

A Magyar-Zsidó Szemle következő régi évfolyamait, 1884., 1885., 1887., 1891., 1892., 1893., 1894., 1896., 1897. és 1898. egyenként 2 frtért küldi bérmentve a kiadóhivatal, az összeg előleges beküldése mellett.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Hulló levelek	1
Társadalmi szemle	3
A községkerületi elnökök körlevele a lelkészi jövedelem kiegészítése tárgyában	7
Izraelita magyar irodalmi társulat	8
Társadalmi szemle	113
Steinthal Hajim	118
Wahrman Sándor végrendelete	121
Izraelita magyar irodalmi társulat	126
A világdráma	209
A status quo hitközségek gyűlése alkalmából	212
A községkerületi elnökök gyűlése	214
Dr. Blau Lajos : Emlékbeszéd Wahrman Sándor felett	235
Társadalmi szemle	239
Izraelita magyar irodalmi társulat	242
Dr. Ziegler Ignác : Kaufmann Dávid	297
Dr. Bloch Henrik : Dr. Kaufmann Dávid élete és működése	299
A zsidóság gyásza Kaufmann Dávid halála felett	302
Dr. Blau Lajos : Emlékbeszéd Kaufmann Dávid fölött	311
Az új Dreyfuser	311
A zionista kongresszus	313
Társadalmi szemle	316

TUDOMÁNY.

Dr. Blau Lajos : Brill Sámuel Lőb pesti rabbisági elnök beszédei	11
Dr. Kohn Sámuel : Kohn Schwerin Götz	17
Weisz Mór : A sicíliai zsidók története	35
B. L. : Az ó-zsidó büvészet	81
Dr. Blau Lajos : Brill Sámuel Lőb pesti rabbisági elnök beszédei	128

Dr. Kohn Sámuel: Kohn Schwerin Götz	135
Dr. Steinherr Jakob: Egy nehéz talmudi hely	163
Dr. Krausz Sámuel: Megjegyzések Derech Erec tractatushoz	165
Dr. Bacher Vilmos: Jegyzetek az előző cikkhez	174
Dr. Löwy Ferencz: Két talmud-midrasi görög szóról	177
Brill Sámuel Lőb pesti rabbisági elnök beszédei	244
Dr. Blau Lajos: Brill S. L. középiskolai, érettségi és egyetemi bizonyítványai	254
Horn Ede magyar államtitkár két ifjúkori levele Brill S. L. pesti rabbisági elnökhöz	258
Zunz L. és Brill S. L. két-két levele	268
Dr. Löwinger Adolf: Brill Azriel	272
Dr. Bacher Vilmos: Félre ismert héber kitétel Mózes I. k. 20, 10	278
Dr. Ungár Simon: Tudományos apróságok	281
Dr. Wellesz Gyula: A messiás egyik neve: Bar Naffi	284
Dr. Blau Lajos: { Ginsburg biblia kiadása	320
{ Brill S. L. rabbioklevelei és egyéb biz.	341
Dr. Büchler Sándor: { Zsidó polgárok II. József korában	349
{ Alsó-Ausztriából 1670-ben száműzött zsidók Magyarországon	350
Dr. Wellesz Gyula: Ézsaiás 10, 16	352
Dr. Farkas József: Áboth di Rabbi Náthán II. versio 17. szakasza első mondásának magyarázata	353
Bató J. Gyula: Nehány megjegyzés	355

IRODALOM.

Dr. Klein Mór: Az ó-zsidó bűvészet	83
Dr. Schwarz Gábor: Az I. M. T. évkönyve	35
Dr. Grünhut Lázár: A plena és defectiva midrás	91
Irodalmi szemle	93
Dr. Büchler Sándor: { A zsidók a magyar szabadságharcban	180
{ Jegyzetek I. M. I. T. 1899. Évkönyvéhez	185
Dr. Frisch Ármin: Ó-izraelita kultushelyek	187
Irodalmi szemle	194
Dr. Blau Lajos: Adalékok az izraelita és zsidó vallástörténethez	286
Dr. Krausz Sámuel: A magyarhoni őrmény családok genealógiája	290
Dr. Klein Mór: A palesztinai amórak agádája	356
B. L.: Irodalmi szemle	358

ORSZÁG-VILÁG.

Dr. Schwarz Gábor: A szerb zsidóság	366
---	-----

TANÜGY.

Szép Lipót: A veszprémi »talmud-tóra«	203
---	-----

KÜTFÖK.

1898. évi XIV. törvényeczik a lelkészi jövedelem kiegészítéséről	103
A veszprémi »talmud-tóra«, Közli: Szép Lipót	205
Báró Rajačić József görög-keleti patriarka levele a vukovári izraelita községhez. Közli: Diamant Gyula	294
József császár magyar rendelete a zsidók családi neveinek tárgyában. Közli: Mandl Bernát	371

VEGYES.

Irodalmi hírek. — Rabbiválasztások. — Dr. Vajda Béla. — Dr. Gruby. — Kitüntetések. — Dr. Rippner Benjamin. — Rothschild F. báró. — Makai Emil. — Dr. Schechter S. — A berlini rabbiseminárium	111
Irodalmi hírek. — Dr. Simon József. — Rudyard Kipling. — Bamberger Lajos. — Dr. Silberstein (Ötvös) Adolf. — A pesti új zsidó templom. — Neumann Elsa. — Báró Rothschild Edmond. — Hittanárak. — Kitüntetések. — Dr. Adler H. — Báró Hirsch Mór. — A kóser szó Bismarcknál. — A pécsi izr. hitközség. — »Los von Rom«. — Luzzatti Luigi. — Hasznos Tanácsadó. — The Hungarian Review	206
Irodalmi hírek. — Rabbiválasztások. — Levy Benedek. — Félmillió forint 28 kitért zsidóért. — Zsidó bevándorlás Amerikába. — Általános héber nyelv-egyesület. — Nagylelkű alapítvány. — Vegyes házasságok	295
Irodalmi hírek. — A bécsi rabbiseminárium. — Dr. Hoffmann D. — Machnajim. — Új zsidó község. — A vágújhelyi m. izr. középiskolai egyesület. — Salamon Mózes. — Jókai Mór. — Vészi József. — A vérvád. — Dr. Kaufmann Dávid. — Magyar Zsinagóga	374

A megbeszélt munkák lajstroma.

	Lap
<i>Blau Lajos</i> : Az ó-zsidó bűvészet. Budapest, 1898.	82
Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Budapest, 1899.	85
<i>Wertheimer S. A.</i> : A plena és defectiva midras új kiadása. Jeruzsálem, 1898.	91
<i>Dr. Bernstein Béla</i> : Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Budapest, 1898.	180
<i>Lic. Th. Aug. Freiherr von Sall</i> : Alt-Isralitische Kultusstaetten. Giessen, 1898.	187
<i>Sellin E.</i> : Beiträge zur israelitischen und jüdischen Religions- geschichte	286
<i>Szongott Kristóf</i> : A magyarhoni örménycsaládok geneológiája. Szamosujvár, 1898.	290
<i>Dr. Bacher Vilmos</i> : Die Agada der palästinensischen Amoraer. 3. kötet. Strassburg i. E. 1899.	356
Számos mű kisebb-nagyobb terjedelmű ismertetése az »Irodalmi Szemlé«-ben	93, 194, 358

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY